ANNA REID

LENINGRAD

Tragedia unui oraş sub asediu, 1941-1944

CORINT

ANNA REID

LENINGRAD

Tragedia unui oraş sub asediu, 1941 – 1944

Traducere de Lia Decei

Cuvânt-înainte de Laurenţiu Constantin

Editura CORINT

Anna Reid a studiat dreptul la Oxford şi istoria Rusiei la Şcoala de Studii Slavone şi Est-Europene de la University College din Londra. Şi-a început cariera în consultanţă şi jurnalism de business; între 1993 şi 1995 a locuit la Kiev, unde a fost corespondent în Ucraina pentru *The Economist* şi *The Daily Telegraph*, şi din 2003 în 2007 a participat la un program pentru politică externă în cadrul instituţiei de drept privat (*think tank*

sau laborator de idei) Policy Exchange Este autoarea cărţilor *The Shamans Coat*: *A Native History of Siberia* şi *Borderland*: *A Journey Through the History of the Ukraine*. Locuieşte în vestul Londrei cu soţul şi băieţii el.

Coperta: Andreea Apostol

Anna Reid, *Leningrad*: *The Epic Siege of World Warllt 1941 – 1944*

2011 by Anna Reid

Maps by ML Design

ISBN 978 – 973 – 135 – 770 – 6

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României

REID, ANNA

Leningrad: tragedia unui oraş sub asediu: 1941 – 1944 / Anna Reid;
trad.: Lia Decei;
pref.: Laurenţiu Constantiniu,
– Bucureşti: Corint, 2013
Bibliogr.
Index

ISBN 978 – 973 – 135 – 770 – 6
I. Decei, Lia (trad.)
II. Constantiniu, Laurenţiu (pref.)
94 (100)" 1941/1944

Cuprins

Cuvânt-înainte

Mulţumiri

Introducere

PARTEA ÎNTÂI

Invazia: iunie-septembrie 1941

1. 22 iunie 1941

2. Barbarossa

3. „Câştigăm, dar germanii înaintează”.

4. „Poporul înrolat”.

5. „Prinşi ca într-o cursă de şoareci”.

PARTEA A DOUA

Începutul asediului: septembrie-decembrie 1941

6. „Fără sentimentalisme”.

7. „Până la ultima suflare”.

8. 125 de grame

9. Coborârea în infern

PARTEA A TREIA

Moartea în masă: iarna 1941 – 1942

10. Drumul pe Gheaţă

11. Sănii şi coconi

12. „Eram ca de piatră”.

13. Sviazi

14. „Robinson Crusoe a fost un om norocos”

15. Canibalismul

16. Anton Ivanovici este furios

17. Casa Mare

PARTEA A PATRA

În aşteptarea eliberării: ianuarie 1942 - ianuarie 1944

18. „Valea Morţii” sau „Pădurea de cadavre”.

19. Bucuria de a trăi şi a respira

20. Simfonia Leningradului
21. Ultimul an
PARTEA A CINCEA
Urmările
22. Întoarcerea acasă
23. Pivniţa memoriei

Anexa I Cât de mulţi au fost?
Anexa II
Note
Bibliografie
Index

CUVÂNT-ÎNAINTE

Propunându-şi să identifice elementele care au caracter de permanenţă din istoria relaţiilor internaţionale, Raymond Aron a observat că acestea se află sub influenţa a doua serii ternare: o primă serie, abstractă (securitate-putere-glorie), şi o a doua, concretă (spaţiu-oameni-suflete). Pornind de la constatările filosofului francez, putem spune că a doua serie oferă ample posibilităţi de înţelegere a istoriei Rusiei.

Fără ca, în paginile de faţă, să ne propunem o analiză a politicii externe a statului rus, ne vom mărgini la a rezuma semnificaţia, pentru istoria Rusiei, a elementelor acestei triade.

Este îndeobşte cunoscută importanţa

spaţiului în istoria statului rus. Specialiştii – filosofi, antropologi, istorici – au arătat, în lucrările lor, modul în care această permanenţă istorică – în accepţia lui Iorga – a influenţat evoluţia societăţii ruse. Vom oferi ca argument pentru afirmaţia noastră constatările eminentei specialiste franceze Helene Carrere d'Encausse: „Ruşii sunt mult mai sensibili la spaţiu decât la timp; ceea ce este imediat sau etern îi interesează mai puţin; în schimb, sunt cu picioarele puternic înfipte în sol. Un spaţiu nemărginit (lipsa de măsură, un alt termen care se aplică bine Rusiei). Spaţiul este, desigur, elementul central al identităţii ruse, înaintea limbii sau a culturii. Această apartenenţă comună a generat un sentiment de solidaritate şi ideea cetăţii asediate”

(*Une vision mistique de la patrie*, „L'Histoire", nr. 344, iulie-august 2009, p. 74.).

Oamenii, cel de-al doilea element al triadei propuse de către Raymond Aron, constituie potenţialul demografic, a cărui importanţă poate fi sesizabilă în două, poate, dintre cele mai tragice momente ale istoriei Rusiei: Războiul pentru Apărarea Patriei (războiul dintre Franţa şi Rusia din 1812) şi Marele Război pentru Apărarea Patriei (războiul dintre Germania şi URSS din 1941 – 1945). Efectivele şi mai ales capacitatea de a îndura suferinţe inimaginabile şi determinarea cu care soldatul rus/sovietic a luptat pentru apărarea pământului natal au salvat Rusia, în două rânduri, de la catastrofă.

Sufletele – ultimul element al triadei – are o accepţie figurată, fiind vorba despre efortul ideologic depus de conducători – fie că aceştia s-au numit ţari, împăraţi sau secretari generali – de a câştiga „sufletul” supuşilor, întru ataşamentul faţă de Patrie (*Rodina*, *Otcestvo*), Mama Rusie (*Mati Rossii*).

Acestea au fost primele gânduri apărute pe parcursul lecturii lucrării Annei Reid, *Leningrad. Tragedia unui oraş sub asediu, 1941-1944*.

Absolventă de ştiinţe juridice a Universităţii Oxford şi de istorie (cu specializare în istoria Rusiei) a Şcolii de Studii Slavone şi Est-Europene de la University College din Londra, Anna Reid, prin lucrările deja publicate până în

prezent, completează pleiada de specialişti britanici în studii ruse.

Cei interesaţi de subiectul prezentei cărţi – indiferent dacă sunt specialişti în istoria Rusiei sau simpli pasionaţi de lectură - odată cu citirea a încă unei pagini, vor mai coborî încă o treaptă spre Infernul trăit de populaţia Leningradului (astăzi Sankt Petersburg), în perioada 1941 – 1944. Curiozitatea autoarei – care, pe lângă izvoarele provenite din arhivele ruseşti, a utilizat, pe larg, un număr considerabil de pasaje din jurnalele ţinute de aşa-numiţii *blokadniki* (asediaţii) din Leningradul acelei perioade – şi verva sa narativă conferă un realism aparte cărţii: cititorul devine părtaş la suferinţele unui oraş şi la transformarea acestuia într-un loc al agoniei şi, până la

urmă, într-un uriaş cimitir, pentru un mare număr dintre leningrădeni (statisticile vorbesc de peste 700.000 de victime, în perioada asediului de 900 de zile).

Revenind la cel de-al treilea element al schemei propuse de către Raymond Aron – sufletele (oamenii) cititorul român va înţelege chinurile prin care au trecut aceştia şi, într-un final, au reuşit să rămână în viaţă, graţie unor adevărate strategii de supravieţuire. Anna Reid reuşeşte să surprindă şi să redea crescendo suferinţa colectivă a Leningradului: de la entuziasmul iniţial al populaţiei din perioada declanşării războiului – când majoritatea leningrădenilor nu numai că nu se gândeau că vor sfârşi asediaţi, ci erau convinşi că Patria Sovietică îl va învinge rapid pe

inamic – la confruntarea cu realitatea unui război pentru care autorităţile nu erau pregătite şi, în final, la disperarea care avea să cuprindă întregul oraş.

Ceea ce poate frapa pe cititor este incompetenţa autorităţilor sovietice, care, pe măsură ce observă că Leningradul începe să se confrunte cu probleme, se pierd în tot felul de soluţii de salvare a locuitorilor oraşului, care mai de care mai fanteziste. Incapacitatea de la nivel local a lui Jdanov (secretarul de partid al organizaţiei de la Leningrad) sau a lui Voroşilov (comisar al poporului pentru apărare) în găsirea unor soluţii pentru rezolvarea situaţiei provoacă mânia lui Stalin, aflat la peste 800 de kilometri distanţă de locul tragediei. Aici, Anna Reid a

izbutit să surprindă conflictele personale din interiorul partidului şi, mai ales, teama aşa-numiţilor *aparatcici* faţă de puternicul *hozian* (stăpân) de la Kremlin. De aici, voluntarismul lor; din dorinţa de a-i face pe plac stăpânului şi de a-şi salva pielea, aceştia supralicitează în adoptarea de măsuri care, până la urmă, aveau să se întoarcă împotriva leningrădenilor.

La rândul lor, locuitorii au început treptat să realizeze că oraşul nu va putea fi apărat şi că vor deveni prizonieri în interiorul acestuia. Cazurile de revoltă împotriva puterii erau rare, fiecare încercând să îşi rezolve situaţia pe cont propriu. De aici, declanşarea unei lupte pentru supravieţuire care, pentru unii, s-a dovedit a fi tragică, pentru alţii – oamenii

sistemului o modalitate de a se îmbogăţi pe seama celor aflaţi în suferinţă. Mărturiile din jurnale şi informaţiile provenite din rapoartele NKVD arată nu numai racilele sistemului, ci şi inechitatea care domnea într-un regim ce se dorea echitabil.

Treptat, oamenii se transformă, înfometarea scoţând la iveală tot ceea ce era mai rău în străfundurile fiinţei umane. Firimiturile de pâine sunt adunate dintre crăpăturile mesei, farfuriile sunt linse, în speranţa obţinerii a încă unui dumicat, iar înlocuitorii alimentari – care mai de care mai diverşi, mai neobişnuiţi şi mai… toxici – devin o realitate obişnuită în meniul leningrădenilor. Iar când situaţia avea să se deterioreze şi mai mult, tot ceea ce putea fi mâncat a început să fie transformat într-un

fel de mâncare: pielea încălţărilor, iarba, frunzele copacilor, coaja măcinată a copacilor, câinii sau pisicile şi, într-un final, cadavrele umane.

În pofida acestor cumplite suferinţe, au existat oameni – iar numărul acestora a fost însemnat – care au refuzat să părăsească oraşul asediat şi care au participat la apărarea lui, fără să-şi pună problema identificării vinovaţilor. Pentru ei – ca de altfel pentru majoritatea locuitorilor Uniunii Sovietice – dragostea faţă Maica Rusie s-a dovedit a fi mai puternică decât dorinţa de a stabili vinovăţii. Este ceea ce răzbate din relatările multora dintre personajele cărţii Annei Reid. Mulţi dintre ei fiind oameni credincioşi, au văzut în blocada instituită de către germani o pedeapsă pentru culpele

reale sau imaginare înfăptuite. De aici, poate, şi absenţa unei revolte organizate a populaţiei împotriva unor autorităţi vinovate pentru drama sa.

În tot acest infern, ici şi colo, apare câte o geană de lumină, care le conferă locuitorilor Leningradului convingerea că nu totul este pierdut şi că, în pofida situaţiei dezastruoase, ei rămân, înainte de toate, oameni: lingvistul Aleksandr Boldîrev – specialist în persană – continuă să-şi ţină cursurile la Muzeul Ermitaj, patologul Vladimir Garşin susţine examenele cu studenţii săi, îngrijitorii de la Grădină Zoologică fac eforturi disperate ca să asigurare un confort minim pentru animalele sălbatice, toate culminând cu premiera Simfoniei a şaptea (Simfonia

Leningradului), a lui Dmitri Şostakovici, la 9 august 1942, în interpretarea Orchestrei Simfonice Radio din Leningrad. Momente de umanitate într-un oraş aproape dezumanizat de suferinţă. Însă chinurile aveau să se mai estompeze pe măsură ce, pe front, Armata Roşie repurta victorie după victorie în faţa Wehrmachtului. Iar la originea acestor victorii s-a aflat, înainte de toate – în opinia noastră –, pe lângă priceperea înalţilor comandanţi militari sovietici, poporul rus. Poate că nu a fost întâmplător faptul că Stalin, la banchetul oferit în cinstea marilor comandanţi militari sovietici, a simţit nevoia să toasteze „(…) în sănătatea poporului nostru sovietic şi a poporului rus. Beau, înainte de toate, în sănătatea poporului rus, pentru că el este

cea mai importantă naţiune dintre toate cele care intră în componenţa poporului sovietic. Toastez în sănătatea poporului rus, pentru că, în acest război, a dobândit recunoaşterea de forţă conducătoare a Uniunii Sovietice, în raport cu toate celelalte popoare ale ţării noastre. Toastez în sănătatea poporului rus nu doar pentru că el este poporul conducător, ci pentru că este un popor cu minte clară, caracter puternic şi capacitate de suferinţă" (I. Stalin, *O Velikoi Otecestevennoi Voine Sovetskogo Soiuza*, Moscova, Gosudarstvennogo Izdatelistro Politiceskoi Literaturi, 1946, p. 110), într-adevăr, datorită acelui element din triada propusă de către Raymond Aron – şi avem în vedere sufletul – Uniunea Sovietică a reuşit să

depăşească unul dintre momentele tragice din istoria sa.

Graţie efortului de investigaţie şi analiză depus de către Anna Reid, publicul român are acum ocazia să citească o tulburătoare poveste despre viaţă şi moarte.

Lector univ, dr. Laurenţiu Constantiniu

Pentru Edward şi Bertie

Frontul de Est
Granița sovieto-germană înainte de Bar
Linia frontului la sfârșitul lui septembri
Linia frontului în noiembrie 1942
OCEANUL ARCTIC
Murmansk
Marea Albă
Arhanghelsk
Lacul Ladoga
Lacul Onega
Viipuri (Viborg)
Helsinki
Narva
Leningrad (Sankt Petersburg)
Cerepovet
Vologda
Tallin
Lacul Peipus
Novgorod
Pskov
Iaroslavl
Libau (Liepaja)
Riga
Dvina
Volga
Moscova
Marea Baltică
Smolensk
Königsberg (Kaliningrad)
Vilnius
Minsk
Orel
Berlin
Varșovia
Kursk
Kiev
Harkov
Don
Lvov
Nipru
Stalingrad (Volgograd)
Odessa
Rostov pe Don
Astrahan
Kerchi
Crimeea
Sevastopol
Marea Neagră
Munții Caucaz

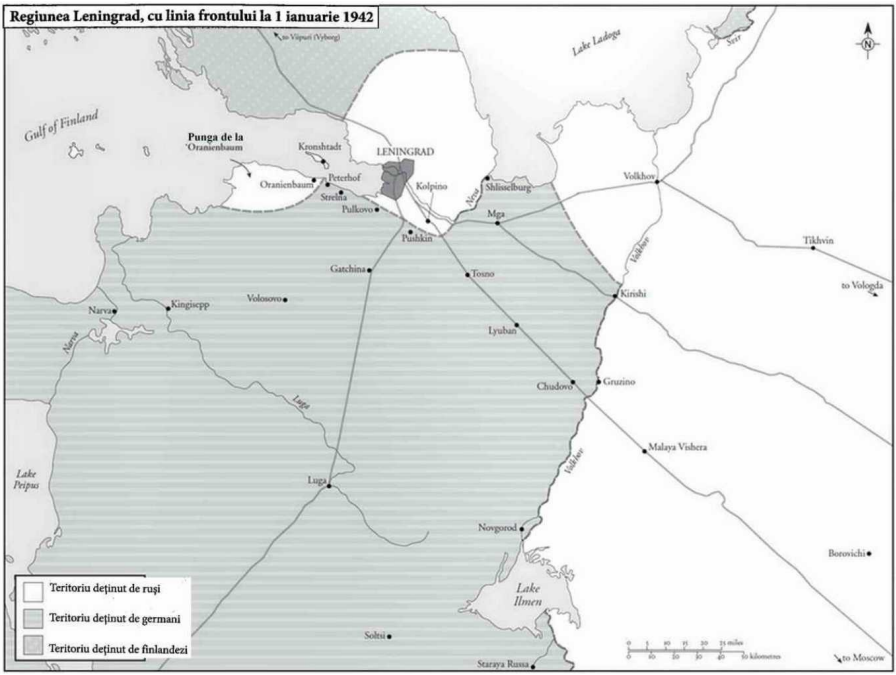
Regiunea Leningrad, cu linia frontului la 1 ianuarie 1942
Gulf of Finland
Punga de la Oranienbaum
Kronshtadt
LENINGRAD
Peterhof
Oranienbaum
Strelna
Pulkovo
Kolpino
Shlisselburg
Volkhov
Mga
Pushkin
Gatchina
Tosno
Kirishi
Tikhvin
to Vologda
Volosovo
Kingiseпp
Narva
Lyuban
Chudovo
Gruzino
Malaya Vishera
Luga
Lake Peipus
Novgorod
Borovichi
Lake Ilmen
Soltsi
Staraya Russa
to Moscow
Lake Ladoga
Teritoriu deținut de ruși
Teritoriu deținut de germani
Teritoriu deținut de finlandezi

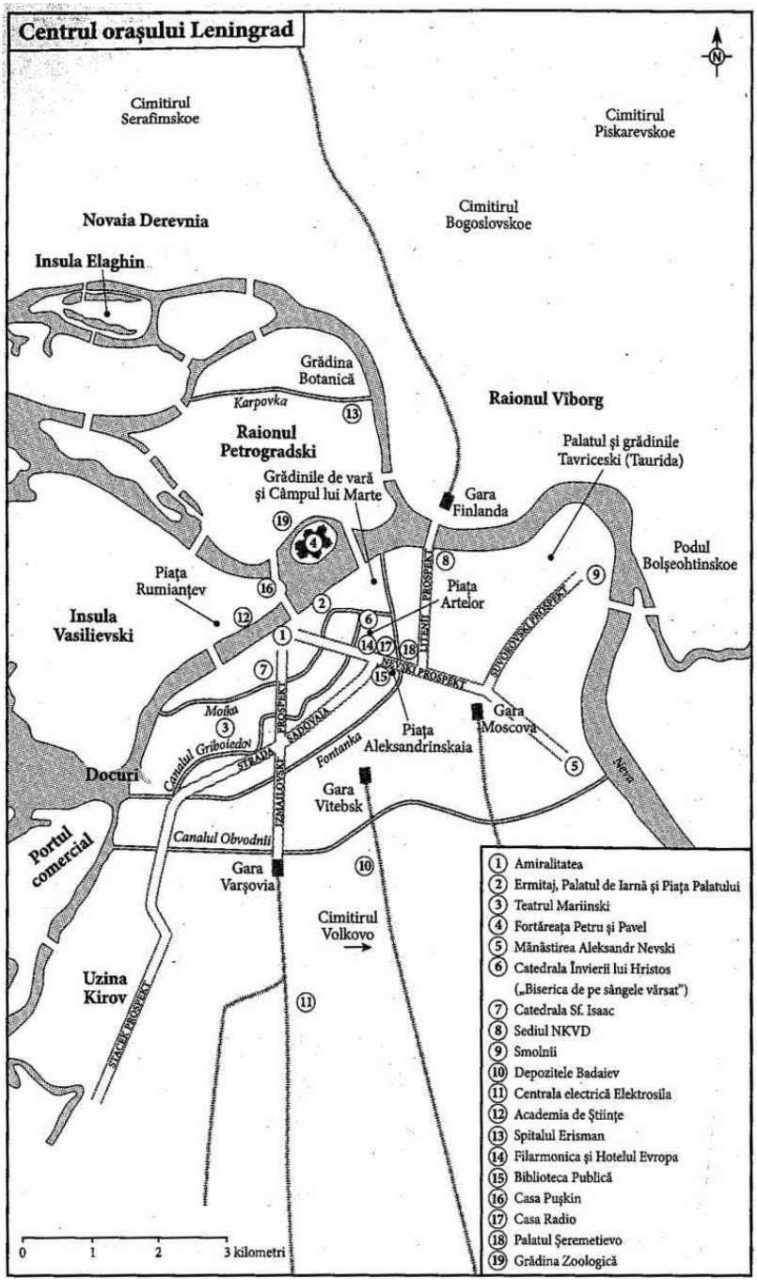
Centrul oraşului Leningrad
Cimitirul Serafimskoe
Cimitirul Piskarevskoe
Novaia Derevnia
Cimitirul Bogoslovskoe
Insula Elaghin
Grădina Botanică
Karpovka
Raionul Viborg
Raionul Petrogradski
Palatul şi grădinile Tavriceski (Taurida)
Grădinile de vară şi Câmpul lui Marte
Gara Finlanda
Podul Bolşeohtinskoe
Piaţa Rumianţev
Piaţa Arteior
Insula Vasilievski
LITEINI PROSPEKT
NEVSKI PROSPEKT
MOSKOVSKI PROSPEKT
Moika
SADOVAIA
Gara Moscova
Piaţa Aleksandrinskaia
Canalul Griboiedov
SERAIA
Fontanka
Docuri
IZMAILOVSKI
Nova
Gara Vitebsk
Portul comercial
Canalul Obvodnii
Gara Varşovia
Cimitirul Volkovo
Uzina Kirov
STACHEK PROSPEKT
0 1 2 3 kilometri
1 Amiralitatea
2 Ermitaj, Palatul de Iarnă şi Piaţa Palatului
3 Teatrul Mariinski
4 Fortăreaţa Petru şi Pavel
5 Mănăstirea Aleksandr Nevski
6 Catedrala Învierii lui Hristos („Biserica de pe sângele vărsat")
7 Catedrala Sf. Isaac
8 Sediul NKVD
9 Smolnii
10 Depozitele Badaiev
11 Centrala electrică Elektrosila
12 Academia de Ştiinţe
13 Spitalul Erisman
14 Filarmonica şi Hotelul Evropa
15 Biblioteca Publică
16 Casa Puşkin
17 Casa Radio
18 Palatul Şeremetievo
19 Grădina Zoologică

MULŢUMIRI

Această carte a fost realizată cu ajutorul multor oameni. În primul rând, trebuie să le adresez mulţumiri agentului meu Peter Robinson, care a adunat fondurile necesare, şi editorilor mei Bill Swainson, George Gibson şi Ludger Ikas, care au oferit aceste fonduri, permiţându-mi să lucrez la cartea de faţă mai bine de cele 872 de zile cât a durat asediul Leningradului. Evenimente de asemenea anvergură nu pot fi tratate niciodată la adevărata dimensiune, dar eu am avut mare noroc: mi s-au acordat timpul şi resursele de a face o încercare în acest sens.

În al doilea rând, le mulţumesc celor cinci oameni de ştiinţă – dr. Tatiana Voronina, de la Universitatea Europeană din

Sankt Petersburg, Maria Svicenskaia, de la Biblioteca Naţională a Rusiei, dr. Liuba Vinogradova, Pavel Rakitin, de la Universitatea Rusă de Stat, Secţia Ştiinţe Umaniste, şi Michelle Miles, de la Albert-Ludwigs Universität din Freiburg – care a lăsat deoparte propriile proiecte pentru a participa la cercetările mele. În arhivele din Rusia şi Germania am întâlnit persoane care m-au sfătuit şi m-au ajutat să-mi formulez ideile. În aceeaşi măsură răbdătoare şi înţelegătoare au fost Maşa Bozunova, Maşa Eremenko, Maşa Kaminskaia, dr. Elena Khlinovskaya-Rockhill şi Sofia Savage, care m-au ajutat să traduc zeci de pagini de istorie orală şi jurnale de asediu voluminoase. Dacă această carte are vreun merit, acest lucru li se datorează în mare

parte tuturor celor de mai sus.

De asemenea, am avut mult noroc să fiu încurajată de colegi istorici, printre care se numără dr. Serghei Iarov şi Aleksandr Cistikov, de la Filiala din Sankt Petersburg a Academiei de Ştiinţe a Rusiei. Amândoi au fost extraordinar de generoşi cu timpul şi cunoştinţele lor, răspunzând la o mulţime de întrebări şi îndreptându-mă spre ultimele dezbateri şi publicaţii. La Freiburg, profesorul Ulrich Herbert şi dr. Cornelia Brink mi-au explicat în mod fascinant perspectiva germană asupra asediului. La Londra, profesorii Orlando Figes şi David Kirby, Simon Sebag Montefiore şi în particular Antony Beevor – *velikii vojdi* pentru toţi cei interesaţi de Frontul de Est – mi-au împărtăşit din înţelepciunea şi

contactele lor şi, în general, au animat procesul lung şi solitar al scrisului. La fel ca Judith Flanders, care a găsit timp pentru a da o formă manuscrisului final. Ultima variantă a fost citită cu ochi de vultur de Richard Collins, Anna Simpson de la Bloomsbury şi Bernd Rullkotter, traducător al ediţiei în limba germană.

Alte persoane ocupate care au dat interviuri, au scris introduceri sau au răspuns în detaliu la e-mailurile trimise de pe toate meridianele globului au fost Galina Afanasieva, de la Grădina Zoologică din Sankt Petersburg, Marion Beaton, de la Biblioteca Mitchell din Glasgow, Meriel Buxton, Felicity Cave, dr. Robert Dale, de la Universitatea Newcastle, dr. Alan Dangour, George Edgar, Olga Filocika, de la Muzeul

de Istorie a Oraşului Sankt Petersburg, Irina Flige, de la Filiala din Sankt Petersburg a Asociaţiei Memorial, Aleksandr Frenkel, de la Centrul Comunităţii Evreieşti din oraş, Deborah Hodgkinson, Virta Kaija, de la *Helsingin Sanomat*, Olga Kaiaşnikova, de la Radio Baltika, dr. Nikita Lomaghin şi dr. Ekaterina Melnikova, de la Universitatea Europeană din Sankt Petersburg, dr. Chiara Mayer-Rieckh, Giles Milton, dr. Iuri Nagoviţân, de la Observatorul Astronomic Pulkovo, Catriona Oliphant, dr. Vladimir Osinski, de la

Universitatea de Stat din Sankt Petersburg, dr. Siobhan Peeling, de la Universitatea din Nottingham, Galina Retrovskaia de la Filarmonica din Sankt

Petersburg, Natalia Rogova de la Biblioteca Naţională a Rusiei, Olga Smirnova şi Renata Tairbekova, de la BBC World Service, dr. Alexandra Smith, de la Universitatea din Edinburgh, Tim Tzouliadis, Ludmila Voronikina de la Ermitaj, Nicolas Werth, de la Institut d'Histoire du Temps Present din Paris, Stephanie Williams, dr. Emma Wilson şi Dmitri Juravlev, de la Muzeul de Medicină Militară din Sankt Petersburg.

Vladimir Nikitin, de la Facultatea de Jurnalism a Universităţii de Stat, m-a ajutat foarte mult în alegerea fotografiilor ce ilustrează această carte, dintre care multe au apărut pentru prima oară în colecţia lui revoluţionară *Blocada necunoscută*. Galina Stoliarova, de la St. *Petersburg Times*, m-a ajutat în timpul primelor mele vizite în

frumosul ei oraş şi mi-a oferit o mulţime de bilete (obţinute de ea ca jurnalist) la minunatul Teatru Mariinski. Serghei Zagatski mi-a arătat originalul jurnalului ţinut în timpul asediului de bunica lui, Klara Rahman, şi mi-a oferit varianta dactilografiată de el. Saşa Orlov, de la organizaţia „Poisk”, m-a dus cu maşina pe câmpul de bătălie Miasnoi Bor, iar Aleksandr Osipov m-a condus la Nevski Piataciok. (Muzeul comemorativ, creat în întregime de el, se află deasupra unui magazin din Nevskaia Dubrovka.) Acasă, comandantul Geoffrey Palmer îşi aminteşte cu umor de anii războiului, când făcea parte din Misiunea Militară a Marii Britanii la Moscova; mulţumirile mele văduvei sale Angelina Palmer. Liubov Dvoretskaia m-a

ajutat să-mi perfecţionez cunoştinţele de limba rusă, iar Robert Chandler m-a prezentat membrilor forumului online SEELANGS, care au contribuit cu numeroase şi utile idei şi sugestii. La solicitarea Societăţii „Memorial” (care are printre obiective cunoaşterea istoriei totalitarismului şi apărarea drepturilor omului), deputata Gisela Stuart a adresat o interpelare prim-ministrului în Camera Comunelor. Personalul de la Biblioteca din Londra şi de la biblioteca Şcolii de Studii Slavone şi Est-Europene m-a ajutat foarte mult, ca de obicei, ca şi unica librărie a lui John Sandoe.

Cu adevărat memorabile au fost interviurile pe care le-am luat supravieţuitorilor asediului. Daniil Alşiţ,

Irina Ivanova (născută Bogdanova), Igor Krugliakov, Angelina Kupaigorodskaia şi Galina Semenova au consimţit să îşi amintească în detaliu o perioadă îngrozitoare din viaţa lor; le asigur de cea mai respectuoasăgratitudine şi admiraţie. Le sunt, de asemenea, îndatorată familiilor Bogdanov-Berezovski, Hockenjos şi Starodubţev pentru că mi-au permis să citez din jurnalele lor nepublicate. Ultimilor, dar nu celor din urmă, le mulţumesc soţului meu Charles Lucas şi iubiţilor noştri fii Edward şi Bertie, cărora le este dedicată această carte. Fără ei aş fi citit mai mult, dar aş fi înţeles mai puţin.

INTRODUCERE

Aceasta este povestea asediului Leningradului, cea mai ucigătoare blocadă a

unui oraş din istoria omenirii. Leningradul este situat în colţul de nord-est al Mării Baltice, la capătul golfului lung şi îngust care împarte ţărmurile sudice ale Finlandei de cele nordice ale Rusiei. Înainte de Revoluţia Rusă, era capitala Imperiului Rus şi se numea Sankt Petersburg, după fondatorul lui, ţarul Petru cel Mare. După căderea comunismului acum 20 de ani, şi-a recăpătat vechiul nume, dar pentru locuitorii mai bătrâni este încă Leningrad, nu atât în memoria lui Lenin, ci în cinstea celor aproximativ trei sferturi de milion de civili care au murit de foame în timpul celor aproape 900 de zile – din septembrie 1941 până în ianuarie 1944 – în care oraşul a fost asediat de armata Germaniei naziste. Alte asedii din epoca contemporană – al

Madridului şi al oraşului Sarajevo – au durat mai mult, dar în timpul acestora nu au murit nici măcar a zecea parte dintre locuitorii lor. La Leningrad au murit aproximativ de 35 de ori mai mulţi civili decât în asediul Londrei şi de patru ori mai mulţi decât în bombardamentele de la Nagasaki şi Hiroshima.

La 22 iunie 1941, în dimineaţa în care Germania a atacat Uniunea Sovietică, Leningradul arăta cam la fel ca în epoca de dinainte de revoluţie. Un pescăruş care zbura în cercuri pe deasupra fleşei aurite a turnului Amiralităţii putea vedea aceleaşi lucruri ca în urmă cu 40 de ani: jos, apele agitate şi cenuşii ale fluviului Neva, mărginite de parcuri şi palate; la vest, unde Neva se varsă în mare, macaralele din

docuri, la nord, bastionul Fortăreţei Petru şi Pavel şi străzile drepte de pe Insula Vasilievski, la sud, patru râuri concentrice – frumosul Moika, clasicul Griboiedov, largul Fontanka şi banalul Obrodnîi – şi două mari bulevarde, Izmailovski şi Nevski, radiind în simetrie perfectă dincolo de gările Varşovia şi Moscova, spre coşurile fabricilor din zona industrială din spatele lor.

Aparenţele erau însă înşelătoare. Din exterior, Leningradul nu părea prea mult schimbat; în interior, era cu totul altul şi traumatizat. În mod convenţional, povestea blocadei este prezentată în secvenţe de film de genul fericit-trist-fericit: pacea unei dimineţi de vară spulberată de veştile invaziei, chemarea la arme, duşmanul oprit la porţile oraşului, frigul şi foametea,

renaşterea din primăvară, artificiile victoriei. În realitate, nu a fost aşa. Toţi leningrădenii care aveau 30 de ani sau peste la începutul asediului trecuseră deja prin trei războaie (Primul Război Mondial, Războiul Civil dintre bolşevici şi albgardişti care a urmat revoluţiei şi Războiul de iarnă cu Finlanda din 1939 – 1940), două perioade de foamete (prima în timpul Războiului Civil, a doua din timpul colectivizării din 1932 – 1933, provocată de preluarea violentă a pământului ţăranilor de către Stalin) şi două valuri uriaşe de teroare politică. Greu putea fi găsită o familie, mai ales din rândul minorităţilor etnice din oraş şi al fostei clase mijlocii, care să nu fi fost atinsă de moarte, închisoare sau exil, ca şi de sărăcie. Pentru unii, precum poeta Olga

Berggolţ, fiica unui medic evreu, nu era excesiv de melodramatic să declare că „măsurăm timpul prin intervalul dintre o sinucidere şi alta” 1. Asediul, deşi unic prin numărul de morţi, a fost mai puţin un interludiu tragic decât un pasaj întunecat între multe altele.

Tragedia s-a petrecut din cauza combinaţiei între orgoliile nemăsurate ale lui Hitler şi Stalin. În august 1939, ei au uimit întreaga lume renunţând la ideologie pentru a încheia un pact de neagresiune, prin care şi-au împărţit Polonia. Când Hitler s-a îndreptat spre Franţa în primăvara următoare, Stalin a stat deoparte, continuând să îşi aprovizioneze aliatul cu grâne, metale, cauciuc şi alte produse de bază. Deşi este clar din ceea ce ştim astăzi

despre conversaţiile lui Stalin cu membrii Polibiuro (Biroul Politic), şi anume că se aştepta să fie obligat, mai devreme sau mai târziu, să intre în război cu Germania, momentul atacului nazist – operaţia cu numele de cod Barbarossa sau „Barbă Roşie”, după numele împăratului Sfântului Imperiu Romano-German care a participat la cruciada a doua – a venit ca un şoc. Noua graniţă, prost apărată, cu Polonia a fost trecută aproape imediat şi, în câteva săptămâni, Armata Roşie, cuprinsă de panică, s-a trezit apărând cele mai mari oraşe ale Rusiei.

Principala victimă a faptului că Uniunea Sovietică era nepregătită a fost Leningradul. Chiar înainte de război, oraşul avea o populaţie de peste trei milioane de

locuitori. În cele 12 săptămâni care au trecut până în septembrie 1941, când armatele germană şi finlandeză îl despărţiseră deja de restul Uniunii Sovietice, aproximativ o jumătate de milion de leningrad era erau înrolaţi sau evacuaţi, lăsând peste 2,5 milioane de civili, cel puţin 400.000 dintre ei copii, prinşi în capcană în oraş. Foametea s-a instalat aproape imediat, iar în octombrie miliţia a început să raporteze apariţia pe străzi a cadavrelor emaciate. Numărul morţilor a crescut de patru ori în decembrie, ajungând în ianuarie şi februarie la 100.000 pe lună. Până la sfârşitul acelei ierni cumplite chiar şi după standardele ruseşti – în unele zile, temperatura a scăzut la – 30°C sau chiar mai puţin – frigul şi foametea răpuseseră în

jur de jumătate de milion de vieţi omeneşti. Asupra acestor luni de moarte în masă – pe care istoricii ruşi le numesc „perioada eroică” a asediului – se concentrează cartea de faţă. În următoarele două ierni de asediu au murit mai puţini oameni, pentru că rămăseseră mai puţine guri de hrănit şi pentru că au fost livrate alimente pe Lacul Ladoga, marea interioară din estul Leningradului, ale cărei ţărmuri de sud-est erau controlate de Armata Roşie. În ianuarie 1943, în urma luptelor a fost eliberat un fragil coridor pe uscat, unde sovieticii au reuşit să construiască o cale ferată. Cu toate acestea, mortalitatea a rămas ridicată, iar numărul total al morţilor se situează între 700.000 şi 800.000 – unul din patru locuitori din perioada imediat

premergătoare asediului – până în ianuarie 1944, când Wehrmachtul a început, în fine, lunga retragere spre Berlin.

În mod excepţional, asediului Leningradului nu i s-a acordat prea multă atenţie în Occident. Cea mai cunoscută istorie narativă, scrisă de Harrison Salisbury, corespondent la Moscova al ziarului *New York Times*, a fost publicată în 1969. Istoricii militari s-au concentrat pe bătăliile de la Stalingrad şi Moscova, în ciuda faptului că Leningradul a fost primul oraş din Europa pe care Hitler nu a reuşit să-l cucerească, deşi căderea lui i ar fi oferit cele mai mari fabrici de armament, cele mai mari şantiere navale şi oţelării din Uniunea Sovietică, ar fi legat armatele sale cu cele ale Finlandei şi i-ar fi permis să întrerupă

liniile ferate pe care erau transportate ajutoarele trimise de Aliaţi din porturile arctice Arhanghelsk şi Murmansk. În plus, asediul rămâne pierdut în imensitatea Frontului de Est – o câmpie întinsă, acoperită de zăpadă, în imaginaţia publicului, peste care valuri de soldaţi ai Armatei Roşii se îndreptau cu piepturile goale spre mitralierele germane. Destul de îngrijorător, în timp ce scriam această carte, s-a dovedit că mulţi dintre prietenii mei credeau că Leningrad (aflat pe ţărmul Mării Baltice, numit acum Sankt Petersburg) şi

Stalingrad (situat în apropierea graniţei actuale cu Kazahstanul, numit acum Volgograd) sunt de fapt acelaşi oraş.

O formă uşor diferită de imprecizie îi

priveşte pe germani, pentru care Frontul de Est a fost considerat, până recent, ca scena unor suferinţe în plan militar mai degrabă decât a unor atrocităţi. Milioane de germani sunt nevoiţi să accepte faptul că un părinte sau un bunic a fost membru al Partidului Nazist; şi mai multe milioane au un părinte sau un bunic care a luptat în Rusia. Este mai uşor să îţi aminteşti că au îngheţat şi au fost înspăimântaţi că au suferit de foame ori că au fost condamnaţi la muncă forţată în lagărele de prizonieri de război (aproape patru din zece din cei 3,2 de milioane de soldaţi ai Axei luaţi prizonieri de către sovietici au murit în captivitate2), decât că au incendiat sate, le-au luat hainele groase şi mâncarea ţăranilor şi că au ajutat la prinderea şi împuşcarea evreilor. În mare,

Leningradul nu se compară cu Holocaustul. „Ca să fiu cinic” spunea un istoric german, „există atât de multe aspecte problematice în istoria noastră, încât nu aveţi decât să alegeţi3”. Cel care se plimbă prin minunata cetate medievală Freiburg, unde se află arhivele militare ale Germaniei, întâlneşte plăcuţe gravate cu nume şi date încastrate în caldarâm. Acestea marchează casele din care au fost deportate familii de evrei în lagărele de concentrare. Femeile şi copiii din Leningrad, ucişi de acelaşi regim cu egală deliberare, au suferit neştiuţi de nimeni, uitaţi până în zilele noastre.

Celălalt motiv pentru care s-a scris atât de puţin despre asediu este, desigur, acela că Sovietele au făcut practic imposibil acest lucru. În timpul războiului, cenzura era

peste tot. Ruşii din afara inelului blocadei, fără a mai vorbi despre occidentali, au avut doar o vagă idee despre condiţiile din oraş. Posturile de ştiri sovietice admiteau „condiţiile grele” şi „lipsurile”, dar niciodată foametea, iar moscoviţii erau uimiţi şi îngroziţi la auzul relatărilor private ale prietenilor care reuşiseră să traverseze Lacul Ladoga. Mass-media engleză şi americană imitau posturile de ştiri sovietice. Pe măsură ce bătălia de la Leningrad a intrat în impas, relatările BBC s-au rărit şi, un an mai târziu, ziarul londonez *Times* relata despre stabilirea unui coridor pe uscat prin care se putea ieşi din oraş, cu o mare şi inconştientă rezervă. Leningrădenii, Îi s-a spus cititorilor, suferiseră „privaţiuni îngrozitoare1 în

timpul primei ierni de asediu, dar odată cu venirea primăverii, condiţiile „se îmbunătăţiseră imediat” 4. Autorităţile aliate se aflau de asemenea în întuneric. Un membru al Misiunii Militare Britanice la Moscova din timpul războiului, tânăr locotenent în acea vreme, îşi aminteşte că singura sa sursă de informaţii era o prietenă, actriţă, care dusese alimente părinţilor ei din oraşul asediat cerşind un loc în avionul unui generală.

După război, guvernul sovietic a admis foamea în masă, prezentând un număr precis, dar fals, de 632.253 de morţi la procesul de la Nürnberg. Nu a fost făcută o descriere publică onestă a ororilor, nicio dezbatere în legătură cu mai multe întrebări: de ce li s-a permis armatelor

germane să ajungă atât de departe, de ce oraşul nu a fost aprovizionat cu alimente sau de ce nu au fost evacuaţi mai mulţi civili înainte să se închidă cercul asediului? Adevărul a devenit şi mai greu de aflat după căderea Cortinei de Fier şi după ce Stalin a efectuat, în 1949, două noi epurări. Prima, în secret, i-a „măturat” pe conducătorii Leningradului din timpul războiului şi organizaţia de partid a oraşului, a doua, împotriva „cosmopolitismului” – nume de cod pentru evrei sau orice alt fel de tendinţă percepută ca occidentală sute de universitari şi specialişti. În acelaşi an, unul dintre prietenii lui Stalin, Gheorghi Malenkov, a vizitat Muzeul Apărării din Leningrad, în care se aflau lămpi confecţionate manual ţi o machetă a unui

post de distribuire a raţiilor din timpul războiului (completată cu două felii subţiri de pâine), ca şi mai multe trofee militare. Furios, mergând cu paşi mari pe holurile muzeului, se spune că a aruncat un ghid şi a strigat: „Aici se pretinde că Leningradul a avut de suferit o «blocadă» specială! Asta minimalizează rolul marelui Stalin!” înainte de a ordona închiderea muzeului. Directorul acestuia a fost acuzat de „strângere de muniţie pentru pregătirea unor acte de terorism” şi condamnat la 25 de ani de detenţie în Gulag6.

După moartea lui Stalin, în 1953, şi venirea la putere a lui Nikita Hruşciov, specialiştii au putut să se concentreze asupra unor aspecte din timpul războiului şi în alt fel decât o sugera marele geniu

militar şi conducător. Ca şi „discursul secret” al lui Hruşciov, care denunţa epurările din timpul lui Stalin, şi publicarea cărţii lui Soljeniţîn *o zi din viaţa lui Ivan Denisovich* „dezgheţul” a asistat la deschiderea, în 1960, a primului complex memorial dedicat civililor morţi la Leningrad în timpul războiului. Locul ales a fost cimitirul Piskarevskoe din suburbia de nord-est a oraşului, unde se află cele mai mari gropi comune din timpul războiului. Leonid Brejnev, succesorul lui Hruşciov, a mers şi mai departe, făcând din asediu una din piesele centrale ale unui nou cult al Marelui Război pentru Apărarea Patriei, desemnat să distragă atenţia de la scăderea nivelului de trai şi situaţia politică în stagnare. Leningrădenii, în această

versiune, s-au transformat din victime ale dezastrului din timpul războiului în actorii unei epopei naţionale eroice. Ei muriseră de foame, era adevărat, dar o făcuseră în linişte, în ordine, cu sacrificii pentru a apăra leagănul revoluţiei. Nimeni nu a protestat, nu s-a sustras de la muncă, toţi au respectat sistemul raţiilor, nu au luat mită şi nici nu au suferit de dizenterie. Şi cu siguranţă nimeni, cu excepţia câtorva spioni fascişti, nu a crezut că germanii vor învinge.

Prăbuşirea comunismului în urmă cu mai bine de 20 de ani a făcut posibil, cum spunea un istoric rus, să „dăm la o parte siropul”. Arhivele s-au deschis, permiţând accesul la note interne de partid, la rapoartele serviciilor de securitate despre diverse crime, opinia publică şi operaţiile

diverselor instituţii guvernamentale, la dosarele arestaţilor politici, la depeşele trimise de pe front de ofiţerii politici şi la transcrierea convorbirilor telefonice între conducerea Leningradului şi Kremlin. Revistele literare au început să publice memorii şi jurnale necenzurate despre perioada asediului, iar în paginile ziarelor au apărut interviuri cu veterani de război din Armata Roşie şi cu supravieţuitori ai asediului. Nu în cele din urmă, au fost publicate pentru prima oară foarte multe fotografii – nu ale unor comsomolişti zâmbitori, cu lopeţi pe umeri, ci ale unor copii scheletici, cu picioare rahitice şi pântece umflate sau ale unor grămezi de cadavre pe jumătate dezbrăcate.

Deşi încă mai există goluri – unele

materiale sunt încă clasificate; unele au fost distruse în timpul epurărilor de după război – noile materiale au demontat povestea sentimentală a lui Brejnev. Da, leningrădenii au rezistat, au demonstrat că nu sunt egoişti şi au dat dovadă de curaj. Dar în acelaşi timp au furat, au ucis, şi-au abandonat rudele şi chiar au existat cazuri de canibalism – aşa cum se întâmplă în toate societăţile în timp de foamete. Da, regimul a apărat cu succes oraşul, a reuşit să îl aprovizioneze în mod ingenios şi să stabilească rute de aprovizionare şi evacuare peste Lacul Ladoga. Dar regimul şi-a ucis deliberat soldaţii trimiţându-i la luptă neinstruiţi şi prost înarmaţi, şi-a hrănit activiştii de partid în timp ce oamenii din jur sufereau de foame şi a recurs la mii

de execuţii şi arestări fără sens. Lagărele din Gulagul sovietic, remarcă istoricul Anne Applebaum, erau un microcosmos, o formă aparte a vieţii din marea Uniune Sovietică. Aici existau „aceleaşi practici murdare în muncă, aceeaşi birocraţie criminală şi stupidă, aceeaşi corupţie şi acelaşi dispreţ ameninţător faţă de viaţa umană” 7. Acelaşi lucru se aplică la oraşul Leningrad în timpul asediului: departe de a se deosebi de experienţa sovietică obişnuită, o reproduce într-o miniatură concentrată. Această carte nu va dezbate dacă oamenii au suferit de foame din vina lui Stalin sau a lui Hitler. În schimb, va ajunge la concluzia că sub o altfel de guvernare numărul de morţi din rândul civililor (şi al militarilor) ar fi fost mult mai mic.

Pentru mulţi ruşi, acest lucru este greu de înţeles. Nu prea sunt multe de celebrat în istoria Rusiei secolului al XX-lea, iar victoria împotriva Germaniei naziste este o sursă justificată de mândrie şi patriotism. Când Vladimir Putin, ca şi Brejnev înaintea lui, se întrece în laude când vorbeşte la aniversările diverselor evenimente din timpul războiului, are un public receptiv. Intervine şi un element de autocenzurare plină de tact, deoarece, la fel ca laudele la adresa regimului, versiunea eroică a lui Brejnev despre asediu a provocat traume supravieţuitorilor8. Este greu – chiar plin de cruzime – să pui la îndoială vorbele bătrânei curajoase care a avut amabilitatea să-ţi acorde un interviu când îţi descrie vecinii care se ajutau între ei, mamele sacrificându-

se pentru copiii lor sau grija de care se bucurau bolnavii într-un spital evacuat. Nu face propagandă şi nici nu construieşte mituri, ci redă o versiune a trecutului cu care se poate trăi. În mod paradoxal, discuţia publică în legătură cu blocada seamănă cu a deveni mai franc după ce ultimul *blokadnik* a decedat.

Totuşi, scopul final al repovestirii istoriei asediului Leningradului nu este să încerce să prezinte atrocităţile ignorate, să dea la o parte propaganda sovietică sau să ajusteze „tabela de marcaj” a marilor dictatori. Este, ca toate paginile de istorie a umanităţii în condiţii grele, o carte care ne aminteşte ce

Înseamnă să fii om, ne vorbeşte despre comportamentul uman, cu toate lucrurile

josnice şi măreţe ale sale. Victimele cele mai elocvente ale asediului – cei care au scris jurnale şi care alcătuiesc miezul acestei cărţi – sunt uşor de înţeles. Nu sunt ţărani săraci, ci oameni educaţi, cetăţeni ai Europei – scriitori, artişti, profesori universitari, bibliotecari, curatori de muzeu, directori de fabrică, librari, pensionari, gospodine, studenţi şi elevi; proprietari de haine elegante, gramofoane, romane favorite, animale de companie pe scurt, oameni ca noi. Unii s-au dovedit a fi eroi, alţii egoişti şi cei mai mulţi un amestec din toate. Un memorialist a spus următoarele despre reprezentanţii partidului în spitalul militar în care lucra în timpul războiului: „Erau oamenii buni, oameni răi şi oameni obişnuiţi” Aceste cuvinte sunt cele mai

potrivite pentru un epitaf dedicat lor.

Brockagh, aprilie 2010

PARTEA ÎNTÂI

Invazia: iunie-septembrie 1941

„Vom apăra oraşul lui Lenin” (Vladimir Serov, 1941)

S-ar putea spune că Leningradul este în mod particular potrivit pentru catastrofe… Acel fluviu cu ape reci, acele apusuri de soare ameninţătoare, acea lună de operă, terifiantă.

Anna Ahmatova

22 iunie 1941

Dacă mergi cu maşina la 60 de kilometri sud-vest de ceea ce era altă dată Leningradul, ajungi la ceea ce ruşii numesc un sat de *dacea* (case mici de ţară): un peisaj verde fără nume, cu mici lacuri, drumuri pline de praf, pini înalţi, cu scoarţa ruginie, şi case de vară din lemn, cu acoperişul în pantă şi cu verande închise cu geamuri. În dimineaţa zilei de duminică 22 iunie 1941, Dmitri Lihaciov, specialist în literatura rusă medievală în vârstă de 35 de ani, făcea plajă alături de soţia şi fiicele sale pe malul nisipos al râului Credej:

Malul era abrupt şi o cărare şerpuia de-a lungul lui. Într-o zi, cum stăteam pe plajă, am auzit frânturi ale unei conversaţii înspăimântătoare. Nişte vilegiaturişti mergeau pe cărare şi vorbeau despre

bombardarea Kronstadtului, despre avioane şi altele. La început, ne-am gândit că îşi aminteau de campania din 1939, dar vocile lor pline de pasiune ne-au îngrijorat când ne-am întors la *dacea*, am aflat că începuse războiul.

La prânz, familia Lihaciov s-a adunat împreună cu alţi vilegiaturişti în jurul unui difuzor pentru a asculta anunţul oficial referitor la izbucnirea războiului, Nu era Stalin; vorbea comisarul poporului pentru afaceri străine, Viaceslav Molotov. „Bărbaţi şi femei, cetăţeni ai Uniunii Sovietice”, a început el, „în această dimineaţă, la ora patru, fără o declaraţie de război şi fără a fi formulate pretenţii la adresa Uniunii Sovietice, armata germană ne-a atacat ţara”. Textul avea o notă de perplexitate –

„Acest atac s-a produs în pofida existenţei unui pact de neagresiune între Uniunea Sovietică şi Germania, un pact ai cărui termeni au fost respectaţi de Uniunea Sovietică” – înainte de a se încheia ceva mai înflăcărat: „Cauza noastră este una dreaptă. Duşmanul trebuie zdrobit Victoria va fi a noastră” Transmisiunea a luat sfârşit; „toată lumea era tristă şi tăcută… După *Blitzkrieg*-ul lui Hitler în Europa, nimeni nu se aştepta la nimic bun” 1.

Peste tot în Leningrad, acel sfârşit de săptămână liniştit de vară a fost tulburat în acelaşi mod. În apartamentul ei din centrul oraşului, lângă Palatul Tavriceski (Taurida) al lui Potemkin, Elena Skriabina se trezise devreme pentru a termina ceva de bătut la maşină ca să poată să meargă mai târziu la

ţari. Răsăritul de soare, aerul rece al dimineţii care intra pe fereastră, vocea dădacei care vorbea în camera de alături cu Iura, fiul ei de cinci ani, toate acestea îi dădeau „un minunat sentiment de mulţumire şi bucurie”. Fiul ei mai mare, Dima, plecase deja cu un prieten să vadă fântânile de la marele palat baroc Peterhof, pe ţărmul Golfului Finic. La ora nouă, soţul ei i-a telefonat de la fabrică, spunându-i, destul de secretos şi agitat, să rămână acasă şi să dea drumul la radio. La prânz, ea şi mama ei au ascultat la radio mesajul lui Molotov: „Prin urmare, asta este – război! Germania bombarda deja oraşele sovietice. Molotov se oprise, ca şi cum i se tăiase răsuflarea. Apelurile lui mobilizatoare păreau nepotrivite. Şi, dintr-odată, mi-am

dat seama că peste noi se năpustise ceva amenințător şi apăsător”. Când s-a terminat, a ieşit afară, unde a văzut o mulţime de oameni revărsându-se pe străzi, înghiontindu-se pentru a intra în magazine şi „cumpărând tot ce le cădea în mână”:

Mulţi s-au grăbit spre bănci pentru a-şi retrage economiile.

Am fost cuprinsă de aceeaşi panică şi m-am grăbit să retrag rublele pe care le aveam depuse la bancă. Dar am ajuns prea târziu. Banca rămăsese fără bani. Plăţile fuseseră oprite. Oamenii strigau, cereau. Ziua de iunie era foarte călduroasă. Cineva a leşinat. Altcineva înjura cu vehemenţă. Abia seara totul a devenit oarecum straniu de liniştit2.

La ora 11 în aceeaşi dimineaţă, Iuri

Riabinkin, un băiat de 15 ani, slab, cu o şuviţă de păr deasupra ochilor mari şi negri, se îndrepta pe strada Sadovaia pentru a participa la un concurs de şah pentru copii care avea loc în grădinile Palatului Pionierilor (fostul Palat Anicikov), lângă Podul Anicikov. Miliţienii, a observat el, duceau măşti de gaze şi purtau brasarde roşii – probabil, a presupus el, participau la unul din obişnuitele exerciţii de apărare civilă. În timp ce îşi aranja piesele de şah, a observat cum o mulţime de oameni se aduna în jurul unui băiat care stătea alături de el. „Am ascultat şi am îngheţat de spaimă. «Azi dimineaţă, la ora patru», spunea băiatul, «bombardierele germane au efectuat raiduri asupra oraşelor Kiev, Jitomir, Sevastopol şi a altora! Molotov a

vorbit la radio. Suntem în război cu Germania!»… Capul parcă îmi explodase. Nu puteam să gândesc limpede. Dar am jucat trei partide şi, în mod curios, le-am câştigat pe toate. Apoi am alergat spre casă”. După masă, a rătăcit pe străzile pline de lume şi a stat la coadă timp de două ore şi jumătate pentru a cumpăra un ziar – „convorbiri interesante” şi „remarci sceptice” se auzeau la coadă – până când s-a anunţat că nu mai erau ziare, ci „un fel de buletin oficial în schimb”. „Ceasul”, scria Riabinkin cu solemnitate adolescentină în jurnalul lui mai târziu în seara aceea, „arăta unsprezece şi jumătate. Începe o bătălie serioasă, o încleştare între două forţe antagonice – socialismul şi fascismul! Soarta omenirii depinde de rezultatul

acestei lupte istorice3”.

Leningrădenii ar fi trebuit să fie mai bine pregătiţi pentru al Doilea Război Mondial – Marele Război pentru Apărarea Patriei, cum îl numesc ei – decât alţi cetăţeni sovietici, deoarece avuseseră locuri în primul rând în „teatrul” evenimentelor care îl precedaseră. În urma pactului germano-sovietic din august 1939, Uniunea Sovietică ocupase nu numai estul Poloniei, ci şi, în iunie 1940, statele baltice de la vest de Leningrad şi teritoriul din sudul Finlandei, pe ţărmul lacului, chiar la nord de oraş.

Mai ales Războiul de iarnă cu Finlanda a oferit o avanpremieră a ceea ce va urma. Războiul a început la 30 noiembrie 1939, Ia trei luni după invadarea Poloniei, iar

sovieticii se aşteptau ca acesta să fie foarte scurt”. (Am crezut că) tot ce aveam de făcut era să ridicăm vocea un pic mai tare” îşi amintea Hruşciov, „iar finlandezii se vor supune. Dacă nu mergea, urma să tragem câteva focuri de armă şi ei vor ridica mâinile şi se vor preda4”. De fapt, războiul s-a dovedit a fi o umilinţă. În pofida numărului mic – o populaţie de 3,7 milioane de oameni în comparaţie cu cea a Uniunii Sovietice de aproape 200 de milioane finlandezii s-au apărat cu îndârjire, silindu-i pe ruşi să trimită un număr mare de soldaţi. Când Uniunea Sovietică a obligat, în cele din urmă, Finlanda să se predea, la 12 martie 1941, anexând al doilea oraş ca mărime, Viipuri (astăzi oraşul rus Vîborg) şi toate istmurile dintre Golful Finic şi Lacul

Ladoga, a făcut-o cu preţul a 127.000 de morţi şi răniţi din rândul Armatei Roşii. Prin intermediul scurgerii de informaţii din spitalele militare, leningrădenii au aflat pentru prima oară despre slăbiciunile armatei în ceea ce priveşte comanda, echipamentul şi instrucţia. Soldaţii nu aveau arme, muniţie, haine de iarnă şi de camuflaj. („Nu ni s-ar fi putut oferi o ţintă mai bună”, îşi aminteşte un pilot finlandez despre o coloană de soldaţi care traversau un lac îngheţat. „Ruşii nici măcar nu purtau canadiene albe”) în plus, nu aveau ofiţeri buni, mulţumită paranoiei lui Stalin, care decimase armata în timpul Terorii. În perioada 1937 – 1939,40.000 de ofiţeri au fost arestaţi, iar din aceştia 15.000 au fost împuşcaţi. Printre ei se aflau trei din cei

cinci mareşali ai Uniunii Sovietice, 15 din cei 16 comandanţi de armată, 60 din cei 67 de comandanţi de corp de armată, 136 din cei 169 de comandanţi de divizie şi 15 din cei 25 de amirali. Supravieţuitorii (44% dintre ei nu aveau studii secundare) erau în principal veterani în guşti la minte ai Războiului Civil sau tineri abia promovaţi, prea speriaţi de tribunal şi de plutonul de execuţie pentru a lua vreo iniţiativă sau a-şi adapta ordinele la împrejurări în schimbarea. Erorile din Războiul de iarnă s-au repetat cu atâta exactitate în primele luni ale invaziei germane încât, privind retrospectiv, par a fi o „încălzire" pentru evenimentul principal. Cu siguranţă aşa li s-a părut finlandezilor, care încă mai numesc al Doilea Război Mondial – în timpul căruia

au ajutat la asediul Leningradului, dar au refuzat să îl atace în mod direct – „Războiul care a continuat”.

Cu toate acestea, în practică, pentru leningrădeni, ca şi pentru majoritatea ruşilor, în primele 22 de luni, cel de-a] Doilea Război Mondial părea a fi tare departe. „Undeva în Europa avea loc un război”, îşi amintea un lenigrădean, „de câţiva ani – şi ce dacă?... Nu era considerat potrivit să îţi faci griji pentru evenimentele internaţionale, să manifeşti, cum obişnuiau să spună, «o stare de spirit nesănătoasă» 6” Deşi finlandezii se luptaseră cu înverşunare, campaniile din Polonia şi ţările baltice fuseseră rapide şi uşoare. Marşul lui Hitler în Franţa şi Ţările de Jos din primăvara lui 1940 impresionaseră intelectualii care erau

la curent cu evenimentele din Occident, precum poeta Anna Ahmatova, care a scris versuri nepublicate deplângând căderea Parisului şi bombardarea Londrei. Însă cei mai mulţi credeau în ceea ce li se spunea la difuzoarele de la colţ de stradă, „gazetele de perete” şi pe agitatorii de la mitingurile organizate la locul de muncă, unde li se spunea cum capitaliştii se sfâşiau între ei, iar Uniunea Sovietică îi putea lichida pe cei rămaşi în viaţă. Deşi tratatul cu Hitler era numai temporar, un război cu acesta nu va avea loc pe teritoriul german şi se va termina aproape înainte de a începe, oprit de o revoluţie populară care va avea loc chiar în

Germania. Auzind de atacul nazist, muncitorii de la Uzina Metalurgică din

Leningrad au exclamat: „Armata noastră îi va strivi; totul se va sfârşi într-o săptămână. Nu, nu într-o săptămână – va trebui să mergem până la Berlin. Asta ne va lua trei sau patru săptămâni” 7. Până şi observatorii mai avizaţi, care puteau interpreta corect invadarea din aprilie a Iugoslaviei de către Hitler (sfidând tratatul de prietenie sovieto-iugoslav) şi discursurile de avertizare ale lui Churchill, au fost şocaţi când au aflat că se petreceau lucrurile de care se temeau. Pentru Olga Fridenberg, clasicist şi verişoară primară a lui Boris Pasternak, „Nu invazia era incredibilă, căci cine nu se aşteptase la asta?... Era bulversarea vieţii noastre, împărţirea ei bruscă în trecut şi viitor în acea paşnică duminică de vară, cu toate ferestrele larg deschise6”.

După cum se ştie, toată conducerea sovietică a fost luată prin surprindere. „Stalin şi oamenii lui rămân complet inactivi” scria Goebbels în jurnalul lui cu o lună înainte de invazie, „ca un iepure în prezenţa unui şarpe” 9. Deşi istoricii încă mai dezbat raţiunile aflate în spatele politicii externe de dinainte de război a lui Stalin, este clar că el se aştepta la un război cu Germania şi s-a convins că prin politica de împăciuire acesta va putea fi amânat cel puţin până în anul următor. Rapoartele ambasadorului sovietic la Berlin erau ignorate, ca şi cele ale spionilor din trupele concentrate la vest de noua graniţă germano-sovietică. Avertizările britanicilor erau considerate dezinformări, având scopul de a transforma soldaţii din Armata Roşie în

„soldaţi ai Angliei” Comisariatul pentru comerţ, era ceva notoriu, continua să trimită grâne, petrol, cauciuc şi cupru în Germania, până în noaptea care a precedat invazia.

Reprezentantul cu puteri depline al lui Stalin la Leningrad la izbucnirea războiului era Andrei Jdanov, un om durduliu, cu faţa palidă, care fuma ţigară de la ţigară, fiul unui învăţător care ajunsese secretar al organizaţiei de partid a oraşului Gorki (fost şi din nou Nijni Novgorod), apoi în Comitetul Central şi, după asasinarea, în 1934 (probabil din ordinul lui Stalin), a lui Serghei Kirov, secretar al organizaţiei de partid Leningrad, la conducerea organizaţiei de partid din Leningrad şi membru al Politburo. Loial şi devotat, un

autodidact ca şi Stalin, a fost unul dintre puţinii oameni cărora Stalin li se adresa cu familiarul *ti* – echivalent franţuzescului *tu* – mai degrabă decât cu formalul *vu* Astăzi, este cunoscut pentru că a condus apărarea Leningradului şi pentru perioada tragicomică de după război în care a ocupat funcţia de comisar pentru cultură, în timpul căreia a denunţat-o pe Ahmatova ca „jumătate călugăriţă, jumătate târfa” şi zdrăngănea la pian arii *politically corect* în prezenţa lui Şostakovici. De fapt, a fost un asasin în masă: a condus epurările din Leningrad în anii 1937 – 1939 şi, ca alţi membri ai Politburo, în provincii – în cazul lui, în Urali şi pe Volga mijlocie. Semnătura lui, împreună cu a lui Stalin şi Molotov, poate fi găsită pe zeci de liste cu oameni

destinaţi morţii.

Ca şi Stalin, Jdanov era atât de convins că discuţia despre un iminent atac german era prematură, încât la 19 iunie a părăsit Moscova şi s-a dus să petreacă un concediu de şase săptămâni în staţiunea Soci, de pe litoralul Mării Negre. „Germanii au pierdut deja momentul cel mai potrivit”, l-a asigurat Stalin. „Se pare că vor ataca în 1942. Du-te în vacanţă. „În după-amiaza zilei de sâmbătă 21 iunie, în timp ce Jdanov stătea pe ţărmul mării, rapoartele de obicei anoste ale grănicerilor s-au transformat într-un torent: deja mai multe incursiuni în spaţiul aerian sovietic, mişcări camuflate de tancuri şi artilerie, multe poduri de vase construite şi garduri de sârmă ghimpată distruse. Puţin după ora nouă seara, trei dezertori –

un lituanian şi doi comunişti germani – au trecut râul Bug în liniile sovietice şi le-au spus celor care i-au interogat despre ordinele care tocmai fuseseră date în unităţile lor. „Atacul va începe la 4 a. m”, a spus lituanianul, şi „plănuiesc să vă termine destul de rapid” 10.

La Kremlin, neliniştea încă era însoţită de negare. Ministrul de externe german, a raportat ambasadorul sovietic de la Berlin, refuzase să-i vorbească, deşi fusese sunat din jumătate în jumătate de oră. În cursul serii, comisarul pentru apărare, generalul Semen Timoşenko, l-a sunat pe Stalin şi i-a comunicat ce aflase de la dezertorii germani; Stalin i-a ordonat să convoace de urgenţă o şedinţă a membrilor Politburo şi a generalilor.

La sosirea acestora, a oftat şi a întrebat: „Ce facem acum?”

Timoşenko şi şeful Statului-Major, generalul Gheorghi Jukov, au insistat ca toate trupele de la frontieră să fie pregătite de luptă şi puse în alertă de gradul zero. Stalin nu a fost de acord: „Este prematur să dăm acum acest ordin. Poate este încă posibil să rezolvăm situaţia prin mijloace paşnice… Unităţile de la frontieră nu trebuie să se lase provocate în niciun caz; nu într-un fel care ar crea dificultăţi”. La douăsprezece şi jumătate noaptea, el a permis, în cele din urmă, transmiterea ordinului – prefaţat de avertizarea că atacurile ar putea fi doar provocări cerând o reacţie „deghizată”.

Şedinţa s-a terminat la 3 a.m. O oră mai

târziu, Stalin tocmai se urcase în pat când a primit un telefon de la Jukov. Principalele oraşe din vestul Uniunii Sovietice – Kiev, Minsk, Vilnius, Sevastopol – fuseseră bombardate. „Aţi înţeles ce am spus, tovarăşe Stalin?” a întrebat Jukov. A fost nevoit să repete înainte de a primi un răspuns. Războiul, până şi Stalin a fost obligat să înţeleagă, începuse”.

Prima regulă a politicii externe, susţine un truism colportat la dineuri, este să nu invadezi Rusia. De ce oare Hitler, cât se poate de conştient de dezastrul trăit de Napoleon acolo, a decis să atace Uniunea Sovietică?

Scopurile lui, de la începutul campaniei din 1940, nu erau acelea ale geopoliticii convenţionale. El nu voia pur şi simplu să

anexeze teritorii utile şi să creeze un nou echilibru de putere, ci să şteargă de pe faţa pământului o cultură şi o ideologie şi, dacă era necesar, o rasă. Viziunea lui pentru teritoriile nou cucerite, aşa cum a expus-o în timpul meselor în diferitele lui cartiere generale din timpul războiului, era cea a unui Reich lat de o mie de kilometri, întinzându-se de la Berlin la Arhanghelsk, pe ţărmul Mării Albe, şi Astrahan, pe cel al Mării Caspice. „Întreaga regiune" i-a explicat el arhitectului Albert Speer, trebuie să înceteze a mai fi o stepă asiatică, trebuie să fie europenizată! Ţăranii din Reich vor locui în ferme frumoase, spaţioase; autorităţile germane în clădiri minunate, guvernatorii în palate. În jurul fiecărui oraş va exista o centură, lată de 30 – 40 de

kilometri, de sate încântătoare, legate de cele mai bune drumuri. Dincolo de acestea urma să fie o altă lume, în care intenţionăm să-i lăsăm pe ruşi să trăiască aşa cum vor12.

Oraşele existente urmau să fie golite de lucrurile de valoare şi distruse (în locul Moscovei urma să fie un lac artificial), iar minunatele sate noi, populate cu locuitori arieni aduşi din Scandinavia şi America. În 20 de ani, visa Hitler, numărul lor va ajunge la 22 de milioane. Ruşii – aflaţi pe treapta cea mai de jos între slavi – vor fi deportaţi în Siberia, reduşi la sclavie ori pur şi simplu exterminaţi, precum triburile de amerindieni din America. Înfrângerea oricărei rezistenţe ruseşti va fi considerată doar un exerciţiu sportiv. „La câţiva ani

odată”, îşi amintea Speer, „Hitler plănuia să conducă o scurtă campanie dincolo de Urali, pentru a demonstra autoritatea Reichului şi a păstra la cel mai înalt nivel pregătirea militară a armatei germane”. Într-un document SS ulterior se specifica: marşurile spre est ale Reichului, ca în cazul stăpânirii britanice de la frontiera de nord-vest a Indiei, vor „menţine Germania mereu tânără”.

Atât de suprarealistă era această viziune, atât de caraghioasă în varianta banală a unei conversaţii de bar, încât erai tentat să nu o iei în serios. Ce sens avea să ocupi o ţară pentru ca apoi s-o distrugi? De unde avea să ia banii pentru noile drumuri şi oraşe? Dar milioanele de coloni doritori să le populeze? Armata care să menţină o

jumătate de continent în sclavie permanentă? Cu toate acestea, pentru conducerea nazistă, nu era vorba despre un vis cu ochii deschişi. În iulie 1940, la mai multe săptămâni de la căderea Franţei, Hitler a ordonat comandantului-şef al armatei, feldmareşalul Walther von Brauchitsch, şi şefului Statului său Major, generalul Franz Halder, să pună la punct planul de cucerire a Uniunii Sovietice. Marea Britanie, a spus Hitler, nu poate fi cucerită deocamdată şi singurul mod în care poate fi convinsă să încheie pace era eliminarea ultimei puteri de pe continent inerent ostilă Reichului. Brauchitsch şi Halder nu au fost convinşi (deşi mai puţin decât a pretins Halder după război), preferând să vadă mai întâi Marea Britanie

pusă la pământ de război. („Barbarossa” scria Halder în jurnalul lui la 28 ianuarie 1941. „Scop neclar. Nu îi lovim pe britanici în felul ăsta... Riscul în vest nu trebuie subestimat. Este posibil ca Italia să se prăbuşească în urma pierderii coloniilor ei şi să avem un front sudic în Spania, Italia şi Grecia. Dacă atunci vom fi legaţi de mâini şi de picioare în Rusia, o situaţie rea va deveni şi mai rea13.”) Aceleaşi dubii avea şi ministrul de externe Joachim von Ribbentrop, care considera pactul cu Molotov drept cea mai mare realizare a sa şi care a subliniat că URSS încă îşi onora promisiunea că va furniza grâne şi alte produse. Hermann Göring, conducătorul planului economic şi al doilea om din Reich, era îngrijorat de lipsa de alimente şi de

mână de lucru. Dar Hitler se afla în culmea popularităţii şi prestigiului şi obişnuia să-şi intimideze subordonaţii: nemulţumiţii au renunţat la dubii şi au acceptat inevitabilul. Singurul membru al conducerii care a acţionat decisiv în această problemă a fost instabilul Rudolf Hess, care a plecat, în mod bizar, cu avionul în Scoţia cu şase săptămâni înainte de invazie, aparent cu speranţa de a preveni un război pe două fronturi şi a negociat pacea cu Marea Britanie. Planul Barbarossa a fost finalizat în decembrie 1940, data de punere în aplicare fiind stabilită la 15 mai 1941. Atât data, cât şi planul au fost schimbate curând (cererile Italiei de ajutor în Grecia şi Libia au obligat la o amânare şi un atac în două direcţii s-a transformat într-unul în trei

direcţii), însă de la conceperea ei, campania urma să fie condusă cu o cruzime fără precedent, o politică faţă de care armata a avut, din păcate, puţine obiecţii. „Acest război”, a scris Halder după ce a asistat la o cuvântare de o oră şi jumătate a Führerului adresată generalilor la 30 martie, „va fi foarte diferit de războiul din Vest... Comandanţii trebuie să facă sacrificiul de a-şi depăşi scrupulele personale” în iunie, înaltul Comandament a iniţiat cunoscutul „Ordinul referitor la comisar” (*Kommissarbefehl*), care prevedea ca ofiţerii politici capturaţi să fie împuşcaţi pe loc. Alte ordine au autorizat „măsuri colective” împotriva civililor „care participă sau doresc să participe la acte ostile” şi a retras tribunalelor militare dreptul de a judeca

delictele – inclusiv viol şi omor – comise de soldaţii germani împotriva civililor sovietici. Individual, ofiţerilor li s-a permis efectiv să fi trateze pe ruşii cu care aveau de-a face după bunul plac. De asemenea, de la început au fost luate în calcul rechiziţiile de alimente. Trupele de ocupaţie trebuiau să trăiască din ceea ce puteau găsi pe plan local, chiar dacă asta însemna ca toţi civilii să moară de foame. „Ruşii trebuie să îndure sărăcia vreme de secole!” glumea Herbert Backe, secretar de stat la Ministerul Alimentaţiei şi Agriculturii. „Stomacul lor este flexibil, prin urmare nicio falsă milă!” Goebbels a declarat că ruşii vor trebui să-şi „mănânce şeile de cazaci”; Göring a prezis „cele mai multe ucideri în masa din Europa de la Războiul de 30 de Ani încoace” 14.

Cel mai important, bolşevicii trebuiau să fie învinşi rapid. Acesta urma să fie un *Blitzkrieg*, „război-fulger”, o mişcare rapidă de înaintare condusă de tancuri şi infanterie motorizată. Armata nu trebuie să aştepte să cucerească fiecare centru de rezistenţă în cursa ei spre est şi, mai presus de toate, nu trebuie să se piardă în acel gen de luptă statică, de uzură, care dusese la pierderea războiului din 1914 – 1918. Una peste alta, campania nu trebuia să dureze mai mult de trei luni; primele câteva săptămâni în bătălii majore care să distrugă Armata Roşie, restul în operaţii de curăţare. După ce va fi cucerit, întreg teritoriul Rusiei europene va fi rapid încredinţat unei conduceri civile: patru noi *Reichskommissariat*, permiţând majorităţii soldaţilor să se întoarcă acasă.

Lucrurile nu s-au petrecut aşa nu numai pentru că Hitler avea o imaginaţie bogată, ci pentru că nu a înţeles deloc societatea sovietică. El a supraestimat forţa antisemitismului din Rusia şi a subestimat patriotismul şi sentimentul naţional. Hitler nu a reuşit – având în comun opinia predominantă în rândul britanicilor şi americanilor din acea vreme – să prevadă că majoritatea ruşilor, în ciuda faptului că au fost terorizaţi şi sărăciţi în timpul celor două decenii precedente de propria conducere, vor rezista cu tenacitate la invazia străină. „Loveşte în uşă!” a declarat el, „şi toată structura putredă se va prăbuşi!”

Calomniile crase – „slavii sunt o masă de sclavi înnăscuţi”; „prostia lor fără

margini”; „acele mase stupide din Est” repetate la nesfârşit în diatribele ţinute în timpul meselor, erau măsura nu numai a rasismului, ci a lenei intelectuale, a suficienţei în faţa unei ţâri vaste, în rapidă schimbare şi închise, despre care el şi sfătuitorii lui ştiau foarte puţin. Ideile lui false, în mod ironic, le oglindeau pe cele sovietice despre Germania: „Speranţe prea mari”, şi-a amintit mai târziu unul dintre generalii lui Hitler, „au fost construite pe credinţa că Stalin va fi alungat de la putere de propriul popor, dacă va suferi înfrângeri politice. Această credinţă a fost susţinută de consilierii politici ai Führerului, iar noi, ca soldaţi, nu ştiam suficient de multe lucruri despre latura politică a disputei” 15.

Pe măsură ce războiul înainta, s-a

manifestat o rivalitate din ce în ce mai mare nu numai între multele instituţii, care se suprapuneau, responsabile de Uniunea Sovietică ocupată, ci şi între ideologi, vrăjiţi de viziunea îndrăzneaţă despre exterminare a Führerului lor, şi pragmatici (mulţi dintre ei germani baltici prin trecut), care l-au sfătuit să facă lucruri apropiate de politica tradiţională colonială de cooptare a minorităţilor etnice – în particular pe ucraineni – şi să anuleze măsurile comuniste nepopulare, precum închiderea bisericilor şi colectivizarea agriculturii. Dar chiar dacă Hitler ar fi înţeles mai bine Uniunea Sovietică, după toate probabilităţile ar fi ignorat sfatul pragmaticilor. Atacul împotriva Uniunii Sovietice avea justificări raţionale: trebuia

să aducă Germaniei teren agricol şi puţuri de petrol şi să elimine un regim ostil. Dar era vorba şi despre rasă: un *Vernichtungskrieg*, un război de exterminare. Bolşevici, evrei, slavi – erau paraziţi, brute, cancer, otravă; chiar existenţa lor reprezenta un blestem pentru visul naţional-socialist. Lichidarea ori transformarea lor în sclavi reprezenta nu numai un mijloc de dominare teritorială, ci o parte a scopului acesteia.

Barbarossa în noaptea de duminică, 22 iunie, ca în fiecare noapte de vară, întunericul nu cuprinsese încă Leningradul. Soarele coborâse în spatele apelor de un albastru ca de oţel ale Golfului Fin ic la vest, dar cerul de deasupra acoperişurilor rămăsese de un violet-rozaliu strălucitor,

într-o animaţie suspendată până la orele mici ale dimineţii, când soarele se înălţa din nou şi scălda oraşul în lumina confuză a dimineţii. La ora două dimineaţa, Elena Skriabina a fost trezită de bubuitul asurzitor al tunurilor antiaeriene. Crezând (în mod eronat – era doar un exerciţiu) că avea loc un raid aerian, ea şi familia ei s-au alăturat vecinilor în casa scării din blocul în care locuiau:

Liubov Nikolaevna Kurakina încerca să acopere vacarmul. Soţul ei, fost membru de partid, fusese închis doi ani, fiind acuzat de vederi contrarevoluţionare. Simpatiile ei comuniste fuseseră zdruncinate de arestarea soţului, dar în noaptea care trecuse, în zgomotul tunurilor antiaeriene, uitase de toate resentimentele. Cu multă

convingere, a lăudat invincibilitatea Rusiei sovietice…

Anastasia Vladimirovna, fosta noastră proprietâreasă, stătea pe o ladă mare, zâmbind sarcastic. Nici măcar nu încerca să-şi ascundă ura faţă de guvernul sovietic şi faptul că vedea în acest război şi în victoria finală a germanilor singura noastră posibilă salvare. În mare, îi împărtăşeam părerile, însă zâmbetul ei mă irita. Mă încercau două sentimente contradictorii: dorinţa de a crede că Rusia nu va fi distrusă şi realizarea faptului că numai războiul ne oferă posibilitatea de a fi eliberaţi de teroarea regimului1.

Skriabina nu era singurul locuitor al Leningradului care avea sentimente amestecate în legătură cu atacul german.

Peste tot> mânia faţă de agresiunea nazistă se combina cu mânia faţă de evidenta situaţie a guvernului nepregătit de război şi, în rândul altora, precum vecina imprudentă a Skriabinei, cu sentimentul că ocupaţia germană ar putea fi un preţ care să merite a fi plătit pentru a scăpa de bolşevism.

Luni, când s-a întors în oraş, Lihaciovi-a găsit sumbru şi calm. În Secţia de literatură rusă a Universităţii – care se afla în fosta clădire a vămii, în partea de est a Insulei Vasilievski, numită acum „Casa Puşkin” – oamenii erau neobişnuit de vorbăreţi, deşi „se uitau în jurul lor”, ca de obicei, înainte de a vorbi: „Toată lumea era surprinsă că numai cu câteva zile mai înainte fusese trimisă în Finlanda o foarte mare cantitate de grâu – scrisese în ziare… A.L. Gruşkin

vorbea cel mai mult, făcând sugestii fantastice, dar toate «patriotice»”. La Uzina Kirov, informatorii au înregistrat reacţiile muncitorilor obişnuiţi. În timpul unui miting, vorbitorii erau, predictibil, hotărâţi: „Nu am cuvinte pentru a descrie trădarea inimaginabilă a câinilor fascişti” declara unul dintre aceştia. „Este de datoria noastră să ne unim în jurul guvernului şi al tovarăşului Stalin, să uităm de noi şi să muncim cu toată forţa pentru front”. În particular însă, oamenii erau mânioşi şi speriaţi:

Tovarăşul Martinov a fost auzit întâmplător spunând într-o conversaţie particulară: „Vezi, l-am hrănit pe Hitler cu pâine şi acum s-a întors împotriva noastră!” E.P. Batmanova a declarat că auzise că

Hanko [o bază navală sovietică situată la vest de Helsinki] fusese cucerită de germani.

Membrii de partid prezenţi au dojenit-o aspru şi le-au explicat celorlalţi tovarăşi că o asemenea conversaţie este dăunătoare şi în interesul elementelor duşmănoase.

În ziua următoare, „directorul cantinei, tovarăşul Soloviov, a amânat masa de prânz... din cauza unor probleme cu transportul. Printre cei care aşteptau a fost auzită următoarea conversaţie: «Este abia a doua zi de război şi deja nu mai este pâine. Dacă războiul va dura un an, vom muri cu toţii de foame» „2.

Cu toate acestea, starea de spirit a majorităţii populaţiei în primele zile ale războiului a fost una de adevărat patriotism.

Chiar înainte de ordinele pentru mobilizarea generală, declarată la 27 iunie, s-au format cozi de voluntari în faţa sediilor de partid locale, a centrelor de recrutare militare şi a fabricilor. Aproximativ 100.000 de leningrădeni s-au oferit voluntari în primele 24 de ore ale războiului, cu mult înainte ca oficialităţile să-i cheme sub arme3. Până joi 26 iunie, Uzina Kirov putea să raporteze că primise peste 900 de cereri de înrolare în rândul gărzilor patriotice din uzină şi 110 noi cereri de primire în rândul membrilor de partid. Biroul de recrutare al raionului primise peste 1.000 de cereri, de la femei, ca şi de la bărbaţi, de trimitere pe front4. În ziua declarării războiului, Igor Krugliakov, în vârstă de 18 ani, s-a dus împreună cu tatăl şi unchii săi la studioul foto Karl Bulla,

de pe Nevski Prospekt, să pozeze pentru un portret de familie. În ziua următoare, îşi aminteşte el, „m-am dus cu tata în raionul Petrogradski, la comisia militară, îmi amintesc că la *voenkomat* curtea era înconjurată de clădiri. Exista un mic punct de control şi a fost rapid înregistrat într-un fel sau altul. A plecat în aceeaşi seară” 5.

În următoarele săptămâni, activiştii de partid au organizat colecte bine orchestrate şi totuşi semivoluntare pentru strângerea de fonduri destinate apărării. La Uzina Barov, „muncitori veterani”, mai în vârstă, au făcut apel la colegii lor să doneze bijuterii, aur, bani, acţiuni şi alte lucruri de valoare, ca şi salariul pe una sau mai multe zile” Au fost donate atât de multe lucruri, încât „trezorierii” fabricii au cerut curând

ca acestea să fie livrate direct băncilor. Putea să te coste scump dacă refuzai, la o adunare populară, să accepţi invitaţia din partea unui membru de partid de a ceda salariul. Dar, aşa cum subliniază istoricul Andrei Dzeniskevich – unul dintre primii care au cercetat arhivele din Leningrad din timpul războiului în anii 1990, primii ani de libertate numai o preocupare adevărată i-ar fi putut face pe oameni să „renunţe la cerceii de aur sau la singura lor lingură de argint, de existenţa căreia nu ştia nimeni” 6.

Acest val de voluntarism patriotic a cuprins intelighenţia oraşului, grupul social care fusese, alături de ofiţerii din armată şi de membrii mai vechi ai partidului, cel mai greu lovit de represiunea din ultimii cinci ani şi avea deci cel mai bun motiv să urască

guvernul. În pofida marii diferenţe de context, dorinţa de a acţiona, printre tineri cel puţin, nu s-a deosebit de aceea care i-a împins în tranşee pe băieţii din Anglia eduardiană, îndoctrinaţi cum erau. Iată ce îi scria un tânăr de 18 ani prietenei sale în acea lună iunie:

Salut Irina, voi fi martorul unor lucruri extraordinare şi semnificative – sunt pe front! înţelegi ce înseamnă asta? Nu cred. Eşti pus la încercare – opiniile, gustul, caracterul. Şi nu este un paradox. Poate că într-o bună zi, după ce am să mă întorc din război, voi fi în stare să înţeleg mai bine muzica lui Beethoven şi geniul lui Lermontov şi Puşkin…

Ei bine, acum nu este timp pentru scris. Acum am un avantaj faţă de tine. Eu voi

plonja în vârtejul vieţii, în timp ce destinul tău este să continui să toceşti, înconjurată de cărţi. Exagerez cu cărţile? Foarte bine; poate că ne vom mai întâlni într-o bună zi. Îţi sărut mâinile, cu drag, Oleg7.

Ruşii mai în vârstă, pentru care Uniunea Sovietică era o ţară străină şi ostilă, simţeau că se identifică acum cu patria lor. „În consternarea din primele câteva zile”, cum a spus mai târziu criticul Literar Lidia Ghinzburg, pe atunci în vârstă de nouă ani, lenmgrădenii educaţi voiau să scape de singurătate, un sentiment egoist care intensifica teama. A fost o mişcare instinctivă… eternul vis de a fugi de sine; de responsabilitate, de ceva mai presus de tine. Acesta şi-a găsit o exprimare absurdă într-un sentiment ciudat al coincidenţei.

Intelectualul voia acum pentru sine lucrul pe care comunitatea îl voia pentru el.

La început, oamenii obişnuiţi de nevoie să se prefacă şi să fie ipocriţi, să nu vorbească niciodată ce gândesc decât cu prietenii apropiaţi, s-au trezit brusc sincer la unison cu starea de spirit populară, aprobată de stat. „Cei care nu puteau fi chemaţi sub arme”, îşi aminteşte Ghinzburg, „au simţit nevoia să acţioneze – să meargă la spital, să-şi ofere serviciile ca interpret, să scrie un articol la ziar, aparent fără să ceară bani? Oficialităţile nu ştiau întotdeauna ce să facă. Ei „au intrat într-o maşinărie total neadaptată pentru un asemenea material psihologic. Cu insolenţa şi neîncrederea obişnuită... i-au luat din anumite secţii şi i-au târât în altele

împotriva voinţei lor” 8.

Una dintre multele persoane care s-au identificat cu multă pasiune cu ţara lor, deşi detestau guvernul acesteia, era Anna Ahmatova. Se născuse în 1889 şi crescuse la Ţarskoe Selo, oraş situat la sud de Petersburg, şi devenise cunoscută înainte de revoluţie. Scria versuri, de dragoste, dulci-amărui, călătorise peste tot în Europa şi fusese pictată – înaltă, subţire şi cu nas acvilin – de Modigliani. Umbrele au început să apară la sfârşitul anilor 1920, când fostul ei soţ, poetul Nikolai Gumilev, a fost arestat şi executat, fiind unul dintre primii artişti cunoscuţi care au căzut victime bolşevicilor. În anii 1930, în timp ce toţi prietenii din jur dispăreau în lagăre, ea a început să ţină conferinţe şi să facă traduceri, în timp ce

continua în secret să compună poezii din ce în ce mai profunde şi devastatoare; fiecare nouă operă era memorată, apoi manuscrisul era ars. În 1938, fiul ei de 26 de ani a fost arestat pentru a treia oară în cinci ani şi trimis în Gulag, unde a rămas până la începutul războiului. În pofida tuturor acestor nenorociri, Ahmatova a acceptat cu entuziasm invitaţia de a citi la radio un apel mobilizator către „femeile din Leningrad” şi a făcut de gardă la Palatul Şeremetiev, pe râul Fontanka, unde locuia într-o anexă: un apartament înghesuit şi un *menage à trois* haotic cu fostul soţ, istoricul de artă Nikolai Punin, soţia şi fiica acestuia.

O altă scriitoare care s-a luptat să facă deosebirea între ţară şi regim a fost poeta Olga Berggolţ, în vârstă de 31 de ani.

Astăzi, Berggolţ nu mai este la modă, dar a devenit faimoasă cu *Jurnalul din februarie*, ciclu de poeme vii şi foarte sincere, după standardele vremii, scris în prima iarnă a asediului şi difuzat la începutul lui 1942. La începutul războiului era încă o necunoscută, simplă angajată a postului de radio al oraşului. Blondă şi delicată, cu o faţă blândă, ovală şi ochi mari, albaştri, o cunoştea şi o admira pe Ahmatova, însă era cu o generaţie mai tânără, şi devenise comunistă convinsă, în timpul deceniului idealist de după revoluţie. Şi-a pierdut iluziile în 1937, când fostul ei soţ a fost arestat (şi ulterior executat în secret), iar ea a fost exclusă din partid şi din Uniunea Scriitorilor. Lui Berggolţ i-a venit rândul 18 luni mai târziu, când a fost dusă în

închisoarea din spatele sediului Ministerului Afacerilor Interne de pe Bulevardul Liteinîi şi lovită în pântece până ce a avortat. Şapte luni mai târziu, a fost eliberată – fiind salvată, în mod ironic, chiar de Teroare, care tocmai ajunsese la nivelurile superioare ale serviciilor de securitate din Leningrad, iar călăii ei au fost epuraţi.

Când a izbucnit războiul, doi ani mai târziu, Berggolţ se întorsese la preocupările normale ale vieţii cotidiene – un flirt udat din belşug cu alcool, cu un coleg de la postul de radio, gânduri vagi despre un posibil roman, aranjamente pentru un avort ilegal pentru sora ei. La 22 iunie, a scris în jurnal simplu: „RĂZBOI!”, dar şi un poem nou, nepublicabil, care încerca să reconcilieze teribila deziluzie referitoare la

comunismul practicat sub Stalin cu dragostea de ţară:

Din ziua aceea, de asemenea, nu am uitat Anii amari de persecuţie şi durere.

Dar dintr-odată am înţeles:

Nu mi s-a întâmplat mie, ci ţie;

Tu ai găsit putere şi ai aşteptat.

Nu, nu am uitat nimic.

Dar până şi morţii şi victimele

Se vor ridica din mormânt la chemarea ta;

Ne vom ridica cu toţii, nu numai eu.

Te iubesc cu o iubire noua

Amară, iertătoare, vie – Patria mea cu coroana de spini

Şi raza strălucitoare de deasupra capului tău…

Te iubesc – nu pot face altfel – Iar tu şi

cu mine suntem una din nou, ca mai înainte9.

Oamenii care aveau sarcina de a se asigura că furia opiniei publice la vestea invaziei germane nu se va transforma în dezordine au fost Jdanov (care s-a întors la Leningrad pe 26 ori 27 iunie), Piotr Popkov, preşedintele coleric al Sovietului oraşului, şi (odată cu declararea legii marţiale) general-locotenent Popov, comandantul garnizoanei Leningrad. Îndeplinirea ordinelor date de conducerea oraşului era în sarcina comitetelor executive ale sovietelor regionale, orăşeneşti şi ale celor 15 raioane ale Leningradului. Întreaga structură copia ordinele venite de la Moscova: Ordinul lui Popov nr. 1 din 27 iunie, de exemplu, care instituia un program de lucru de mai multe

ore, restricţii de călătorie mai severe şi camuflaj, era o copie la indigo a ordinului dat de comandantul garnizoanei Moscova în urmă cu două zile. „Îmi este dificil să mărturisesc impresia”, spunea un istoric, „că un comandant de garnizoană din Leningrad copia de fapt ordinul din Pravtte10”.

Această maşinărie, cu suprapunerile şi dependenţa exagerată de îndepărtatul Kremlin şi de biroul lui Jdanov de la Smolnîi, fosta şcoală de fete care adăpostea sediul Comitetului de partid Leningrad, a rămas pe poziţii aproape până ce oraşul a fost încercuit. Crearea la 24 august a Consiliului Militar al Frontului Leningrad, aducându-i împreună pe Jdanov şi pe comandantul de grup de armate, mareşalul

Kliment Voroşilov, a simplificat oarecum luarea deciziilor, dar problema centralizării exagerate a rămas. Cu patru zile mai devreme, Jdanov încercase să scape de unele dintre multele responsabilităţi creând un al doilea comitet, din care el nu făcea parte, având sarcina de a construi fortificaţii, de a se ocupa de producţia de armament şi instruirea militară a civililor. Stalin a telefonat imediat şi s-a plâns că noua structură fusese formată fără permisiunea lui şi a insistat ca Jdanov şi Voroşilov să facă parte din aceasta. Prin urmare, Jdanov s-a ales cu două comitete aproape identice, dar l-a desfiinţat pe al doilea zece zile mai târziu. Gras, astmatic, chel, cu tunica lui kaki plină de mătreaţă şi scrum de ţigară, nu a mai făcut nicio

încercare de a delega puterea.

Ceea ce se spunea despre el pe atunci – că nici măcar un volt de electricitate nu se alocase fără aprobarea lui – era aproape literalmente adevărat. Tipic, în masa de documente obişnuite din arhive care poartă semnătura lui, se află un ordin dat unei fabrici să livreze încă nouă cisterne de oxigen”.

În cazul unei crize, primul lucru la care se gândeau din instinct aceşti oameni era să facă arestări. La ora unu dimineaţa, în vinerea de după invazie, Elena Skriabina şi soţul ei au fost treziţi de sonerie: „Toţi cei care trăiesc în Uniunea Sovietică ştiu care este scopul unei astfel de sonerii în puterea nopţii. Sunetul ei înseamnă un mandat de percheziţie sau un ordin de arestare. Dar de

data aceasta s-a dovedit a fi o citaţie de la comisia de recrutare”. Patru zile mai târziu, a auzit că o colegă fusese mai puţin norocoasă: „Au venit noaptea, au căutat, nu au găsit nimic, nu au confiscat nimic, dar au ridicat-o oricum. Ştiu că şeful institutului unde lucrăm amândouă îi era foarte ostil. Probabil ca acuzaţia a fost «legături cu străinii» „După ce petrecuse mai mult timp decât intenţiona în vizită la familia femeii, Skriabina s-a întors acasă şi a descoperit că familia ei era convinsă că şi ea fusese arestată12. Victimele cele mai predictibile ale noului val de teroare care se abătuse asupra Leningradului la începutul războiului erau etnicii germani din oraş. Descendenţii balticilor vorbitori de limbă germană, ai ţăranilor colonişti chemaţi să lucreze stepa

din sud de către Ecaterina cea Mare sau ai numeroşilor germani care veniseră mai târziu să lucreze sub ţari, cei mai mulţi trăiau în Rusia de mai multe generaţii şi nu se deosebeau prea mult de ruşii obişnuiţi, cu excepţia numelor. (Unii au încercat să scape de deportare schimbându-şi numele, alţii pretinzând că sunt evrei13.) Printr-o procedură deja folosită în ţările baltice şi în estul Poloniei, li se dădeau 24 de ore în care să se pregătească de plecare, în vagoane de marfa supraaglomerate, în ceea ce era eufemistic denumit „Evacuare forţată” în Arctica, Asia Centrală, Siberia şi Extremul Orient. Aproximativ 23.000 de etnici germani şi finlandezi au fost deportaţi astfel în vara anului 1941; şi alţi 35.162 în martie 1942, peste apa îngheţată a Lacului

Ladoga”. Printre ei se număra şi familia Triberg, care locuia pe Nevski, deasupra fostului magazin care aparţinuse altă dată familiei, binecunoscutul magazin de pantofi „Aleksandr” „Era o familie”, îşi amintea un vecin 60 de ani mai târziu:

Locuiau vizavi de noi, pe aceeaşi scară, la numărul 11 de pe Nevski Prospekt… Erau trei copii, doi băieţi şi o fată de trei ani. Cei doi copii mai mari, de 12 şi 16 ani, obişnuiau să vină pe la noi. Am luat lecţii de germană de la mama şi mătuşa lor, nişte femei foarte frumoase şi elegante, dar şi inteligente. Mama băieţilor era deosebit de drăguţă, o intelectuală. Fiul cel mai mare părea a fi moştenit talentele mamei, ca şi pe cele ale tatălui, inginer care vorbea mai multe limbi europene. Pot să spun cu

certitudine că ţara a pierdut un viitor savant când l-a pierdut pe acest tânăr. Mai precis, i-a pierdut pe toţi. Iată cum s-au petrecut lucrurile: în 1938 l-au arestat pe tată. În 1941 au arestat-o pe mamă. În 1944 aceasta a fost împuşcată.

Băieţii au rămas orfani, fără nimic pe lume: tot ce aveau a fost confiscat. Ca urmare, fiul mai mare a murit de foame, deoarece nu avea nimic de dat în schimbul pâinii. Fiul mai mic a rămas cu mătuşa lui şi fetiţa acesteia. Arătau ca nişte umbre vii: o femeie care murea de foame şi doi copii distrofici [emaciaţi]. În această condiţie au fost deportaţi din Leningrad – pe apa îngheţată a Lacului Ladoga.

În timpul călătoriei, mătuşa a murit şi cei doi copii care i-au supravieţuit au fost

separaţi şi nu s-au mai întâlnit niciodată. Astfel a pierit o familie, cum nota vecinul, „în timpul ultimului război cu germanii, dar nu, strict vorbind, de mâna germanilor” 15.

De asemenea, deportate ori arestate în număr mare (71.112 până în octombrie 1942, conform documentelor serviciului de securitate) au fost elementele „alienate social” şi „vinovate de delicte” din rândul populaţiei. În practică, aceasta însemna că au avut aceeaşi soartă ca oamenii vânaţi în timpul epurărilor din 1936 – 1938: membri ai fostei burghezii („elemente declasate”), ţărani („foşti culaci”), minorităţi etnice („naţionalişti”), cei care mergeau la biserică („sectanţi”), soţiile şi copii victimelor represiunii precedente („rudele duşmanilor poporului”) şi orice persoană care avea

legături cu străinii ori cunoştea o limbă străină („trădători spioni”). De obicei, putea fi fatal pur şi simplu să te lamentezi sau să declari lucruri evidente – prima execuţie din Uniunea Sovietică pentru „răspândirea unor zvonuri defetiste” a avut loc la Leningrad la începutul lunii iulie. Sute de oameni obişnuiţi au fost arestaţi pentru că s-au plâns în legătură cu orele de muncă, pentru că au prezis o recoltă proastă sau pentru că au vorbit despre bombardarea oraşelor Kiev şi Smolensk”.

Unul dintre cei mai cunoscuţi leningrădeni care au dispărut în acea vreme a fost un scriitor de proză absurdă, Daniil Iuvaciov, mai cunoscut sub pseudonimul lui, Daniil Harms. O relicvă a avangardei din anii 1920, el cultivase o mulţime de lucruri

excentrice, studiind ocultul, bând numai lapte şi plimbându-se în cartier, pe strada Maiakovski, purtând şapcă, jachetă de vânător, pantaloni de golf, un ceas uriaş de buzunar şi şosete în carouri. Fragmentele de proză şi dialog – nepublicate până la sfârşitul anilor 1980 – redau tristeţea şi violenţa nebună a birocraţilor din timpul lui cu un umor negru de coşmar. În unul dintre aceste fragmente, un bărbat visează obsedant despre un miliţian care se ascunde în tufişuri şi devine din ce în ce mai slab, până ce un inspector sanitar ordonă să fie strâns şi aruncat la gunoi. În altul, mai multe bătrâne curioase se apleacă pe fereastră şi cad, una după alta. În al treilea, nişte prieteni au o dispută în legătură cu faptul dacă numărul şapte se află sau nu

înainte de numărul opt, până ce sunt distraşi de un copil care „din fericire” cade de pe o bancă din parc şi se loveşte la falcă. Harms a fost arestat în august şi trimis în aripa „Psihiatrie” a închisorii Kresti, unde a murit, din cauze necunoscute, două luni mai târziu. De ce a fost ridicat? „Poate” spune istoricul specialist în asediu Harrison Salisbury, pur şi simplu pentru că „purta o pălărie caraghioasă”.

Voluntarismul din primele zile ale războiului a devenit repede obligatoriu. Vineri 27 iunie – înainte de restul oraşelor Uniunii Sovietice17 Sovietul oraşului Leningrad a dat un ordin prin care erau mobilizaţi toţi bărbaţii apţi cu vârsta cuprinsă între 16 şi 50 de ani şi toate femeile, cu excepţia celor care aveau grijă

de copii mici, cu vârsta cuprinsă între 16 şi 45 de ani, pentru activităţi legate de apărarea civilă. Majoritatea au fost trimişi la ţară să sape şanţuri antitanc; restul au fost puşi să muncească în oraş, la săparea de adăposturi antiaeriene, la camuflarea clădirilor publice vechi (întregul Smolnîi a fost învelit în plasă, iar căţărători amatori au vopsit fleşa aurită a Amiralităţii în gri), la alcătuirea unor noi echipe de pompieri, de deminare a bombelor şi de prim-ajutor, ca şi la înlocuirea muncitorilor din fabrici înrolaţi în armată. Responsabilitatea pentru toate acestea a revenit omniprezenţilor şi detestaţilor *upravdomî*, sau administratori de bloc, care au fost împuterniciţi să împartă sarcinile apărării civile, să controleze permisele de şedere şi să

raporteze despre cei care nu se supuneau ordinelor de încorporare18.

Pentru copii, toată această nouă activitate era mai degrabă distractivă. Iuri Riabinkin a ajutat la construirea de adăposturi antiaeriene lângă Catedrala Kazan – „acum am băşici şi bătături pe ambele mâini” scria el cu mândrie – încărca nisip „băieţii modelau mutra hâdă a lui Hitler din nisip şi o loveau apoi cu hârleţele” – jucau cărţi şi şah la Palatul Pionierilor şi citeau *David* Copperfield 19. Micul Igor Krugliakov, care a fost oarecum lăsat de capul lui, a început să exploreze – Grădinile Tavriceski, unde baloanele de baraj argintii pluteau ca nişte balene uriaşe pe deasupra aleilor cu pietriş, şi Muzeul Suvorov, al cărui portar l-a lăsat să urce pe

acoperiş ca să se uite la porumbeii lui voiajori. Camuflajul – nu foarte eficient în nopţile scurte de vară – a fost introdus la 27 iunie, iar insignele fosforescente, în formă de licurici şi de trandafiri, au fost distribuite copiilor pentru a preveni accidentele. Mansardele au fost umplute cu nisip şi vopsite cu var care să reducă efectul flăcărilor, iar pe sticla ferestrelor au fost lipite fâşii de hârtie sau plasă de metal, pentru a reduce pericolul reprezentat de cioburi. Aplicarea fâşiilor, scria Lidia Ghinzburg, „avea un efect calmant, distrăgând atenţia oamenilor de la faptul că erau nevoiţi să aştepte, lipsiţi de speranţă. Dar era ceva dureros şi ciudat în legătură cu acestea, care aminteau de o secţie de chirurgie, unde încă nu erau răniţi, dar

curând aveau să fie” Pentru alţii, fâşiile păreau ceva uşor şi decorativ, precum spalierele din grădini sau ramele de ferestre sculptate ale caselor ţăranilor prosperi. Unele desene erau pline de imaginaţie – cele făcute de locatarii unei clădiri de pe Fontanka erau în formă de palmieri, cu maimuţe aşezate dedesubt dar cel mai obişnuit model erau două simple diagonale, iar rezultatul, crucea albă a Sf. Andrei, a devenit un laitmotiv vizual al asediului Dmitri Lihaciov, scutit de armată din motive medicale, a făcut instrucţie militară alături de colegii săi de la Casa Puşkin.

Noi, „posesorii de bilete în alb”, am fost înrolaţi în detaşamentele de autoapărare ale institutului, dotaţi cu puşti cu două cartuşe şi instruiţi în faţa clădirii Facultăţii de

Istorie, îmi amintesc cum arătau B.P. Gorodeţki şi V.V. Gippius în timp ce mărşăluiau. Ultimul mergea într-un mod comic, în vârful degetelor, înclinându-şi tot corpul înainte. Instructorul nostru râdea pe muteşte, ca toţi ceilalţi de altfel…

Prevăzător, Lihaciov a făcut provizii de alimente, insistând ca membrii familiei lui să cearǎ toatǎ raţia de pâine, iniţial generoasă, şi să usuce felii de pâine la soare, pe pervazul ferestrei, până ce aveau să aibă suficiente pentru a umple o faţă de pernă, pe care au agăţat-o pe un perete, pentru ca şoarecii să nu poată ajunge la ea. De asemenea, a insistat să cumpere tot ce pot, din magazinele care se goleau rapid, magazine ale căror vitrine erau acum blocate cu un fel de parapete de scânduri

umplute cu pământ. Mai târziu, avea să-şi dea seama că ar fi fost bine să fi cumpărat mai multe produse.

Iarna, pe când stăteam în pat, m-am gândit la un lucru până m-a apucat durerea de cap: acolo, pe rafturile magazinelor, fuseseră conserve de peşte. De ce oare nu le cumpărasem? De ce cumpărasem numai 11 sticle de ulei de ficat de cod şi nu mă dusesem la farmacie a cincea oară ca să mai iau încă trei? De ce nu cumpărasem vitamina C şi tablete de glucoza? Aceste „de ce”-uri erau teribil de dureroase. M-am gândit la fiecare farfurie de supă nemâncată, la fiecare coajă de pâine aruncată, la fiecare coajă de cartof, cu la fel de multe remuşcări şi disperare ca şi cum aş fi fost asasinul propriilor copii. În acelaşi

timp însă, făcusem tot ce putusem, fără să dăm crezare anunţurilor încurajatoare de la radio20.

Gheorghi Kniazev, directorul arhivei Academiei de Ştiinţe, avea picioarele paralizate, fiind imobilizat într-un scaun cu rotile. În fiecare zi, împingea căruciorul pe acelaşi taluz de 800 m de pe Insula Vasilievski, de la casa cu plăcuţa de bronz pe care scria „Clădirea Academicienilor” unde locuia, pe lângă cei doi sfincşi aduşi de la Luxor de Nicolae I, Palatul Menşikov cu faţada decorată şi Piaţa Rumianţev plină de lămâi, până la porticul Academiei. Pe malul opus se vedea panorama Petersburgului clasic, la stânga, dincolo de Podul Palatului, faţadele rococo ale Ermitajului şi Palatului de Iarnă; chiar în spatele lor, îngerul din

Piaţa Palatului şi turlele ca nişte acadele spiralate ale Catedralei învierii lui Hristos („Biserica de pe sângele vărsaf); în faţă, clădirea Amiralităţii, cu fleşa ascuţită ca un ac; la dreapta, domul în formă de ou al Catedralei Sf. Isaac, celebra statuie ecvestră a lui Petru cel Mare realizată de Falconet – *Călăreţul de aramă* – ridicându-se de pe soclul de granit. Acest taluz pavat, această privelişte, era ceea ce Kniazev numea „mica rază" deschiderea strâmtă prin care putea să observe întregul tablou al asediului. Prozaic şi convenţional (jurnalul său se adresează, cu ironie neintenţionată, „ţie, prietenul meu de departe, membru al viitoarei societăţi comuniste, pentru care orice război va fi la fel de inerent detestabil precum este canibalismul pentru noi" 21), el

a petrecut primele zile ale războiului ascultând radioul („Popoarele Europei trebuie să se revolte!”), scoţând o trusă de prim-ajutor („pentru a fi, folosită în caz de arsuri sau răni”) şi încercând să-i mobilizeze pe membrii personalului, care aveau tendinţa de a „sta pe sofa în biroul preşedintelui” în loc să se afle în depozitul arhivei. La 2 iulie, a vizitat sediul administraţiei arhivei, din fosta clădire a Senatului:

Pe scările care altă dată au auzit zgomotul făcut de sabia ofiţerului de gardă Lermontov… atârnă acum de o funie groasă o bucată de metal şi alături o tijă de metal – un „bătător”. Acesta putea fi utilizat în cazul unei alarme de atac cu gaze. Pe palierul de sus era întuneric, deşi erau aprinse câteva

lămpi albastre. Mergând pe coridor, care era în întuneric aproape total, mă simţeam de parcă aş fi jucat într-o piesă pusă în scenă de Meyerhold[1].

Depozitul IRLI [Institutul de Literatură Rusă] arăta îngrozitor. Am recunoscut cu greu birourile. Era haos peste tot... în spatele unei statui a lui Aleksandr Vsevolovski se aflau două butoaie mari cu apă, unul deja crăpat şi din care picura apa. Mai erau acolo lăzi cu nisip şi lopeţi aruncate peste tot şi un furtun care se întindea pe tot coridorul. Lângă sala Puşkin se aflau mai multe lăzi, unele goale, unele pline. Trebuie să recunosc – manuscrisele lui Puşkin erau perfect împachetate... Dar era şi foarte multă agitaţie inutilă. Chiar

1 Vsevolod Emilievici Meyerhold (1874-1940), actor şi regizor rus, director de teatru. A fost arestat şi condamnat la moarte în 1940 (n.tr.).

lângă lăzi, un angajat dicta unei dactilografe un articol referitor la fascism. Un altul scria o listă cu obiectele care trebuiau împachetate... Peste tot, erau o mulţime de oameni care duceau saci de nisip.

Elena Skriabina a hotărât să scape de război – şi să reducă şansele de a fi arestată – închinind o *dacea* (preţul lor scăzuse foarte mult) lângă oraşul Puşkin, fost Ţarskoe Selo, „Satul Ţarului”, care se dezvoltase în jurul palatelor de vara ale ţarilor. Acolo, ea şi copiii ei petrecuseră mult timp plimbându-se în parcul Palatului Ecaterina. „Cerul albastru, lacul albastru şi rama verde a ţărmului. Pace. Nu se aud voci. Nimeni nu se plimbă pe alei. Numai undeva, departe, zidurile argintii ale

palatelor străluceau pe fundalul verde22”. În vizitele săptămânale în oraş, totuşi, era imposibil să nu vezi realitatea. Era îngrijorată în legătură cu atacurile cu gaze de luptă (fără rost, aşa cum s-a dovedit ulterior; măştile de gaze au fost scoase, dar nu au fost folosite niciodată) şi cu foamea, „deoarece toate asigurările din ziare referitoare la rezervele masive de hrană sunt minciuni neruşinate”. Vecina ei, Kurakina, vorbea în şoaptă despre bătăile pe care soţul ei abia întors, pe jumătate surd şi înfricoşat, le încasase în lagăr; sus, pe cerul fără nori, avioanele zburau la mare înălţime, lăsând dâre albe în urmă, o noutate sinistră pentru leningrădeni, care le considerau un fel de ţintă. Abia la 3 iulie, la 11 zile după invazie, Stalin a ţinut primul

discurs la radio. A fost simplu, dar apropiat – marginea paharului lovindu-se de dinţi în timp ce bea apă – după părerea corespondentului BBC la Moscova Alexander Werth, „un discurs remarcabil care îndemna la solidaritate, un discurs gen sânge-sudoare-şi-lacrimi, asemănător cu discursul lui Churchill de după Dunkerque” 23. A început cu o familiaritate nouă şi aproape implorând – „Tovarăşi, cetăţeni, fraţi şi surori! Fac apel la voi, prieteni!” – şi a chemat naţiunea la război total, în tradiţia luptei purtate împotriva lui Napoleon. Producţia urma să crească, iar „cei care se plângeau, laşii, dezertorii şi cei care creau panică” urmau să fie aduşi în faţa tribunalelor militare. Nici măcar „un singur vagon de cale ferată, nici măcar un

kilogram de pâine sau un litru de ulei” nu trebuia să fie lăsat în calea fasciştilor care vor să fi transforme în sclavi; în spatele liniilor lor, partizanii vor arunca în aer drumuri, poduri şi linii telefonice şi vor da foc pădurilor, magaziilor şi convoaielor de pe drumuri.

„Condiţii intolerabile” trebuiau să fie create pentru „inamic şi complicii lui” ca aceştia să fie „persecutaţi şi distruşi la fiecare pas”. „Toată forţa poporului” a declarat Stalin cu emfază, „trebuie să fie folosită pentru a strivi duşmanul. Înainte, către victorie!”

Acest discurs a avut un efect mobilizator, la Leningrad şi în alte părţi ale URSS. În cinematografele din Moscova, îşi amintea Werth, publicul începea să aclame

frenetic ori de câte ori Stalin apărea pe ecran la jurnalul de actualităţi, „lucru pe care, pe întuneric, probabil că oamenii nu l-ar face, dacă nu simt nevoia să o facă” 24. Deşi în realitate Stalin minimalizase mult succesul Operaţiei Barbarossa, pretinzând că germanii suferiseră mari pierderi, ruşii aveau sentimentul că auziseră lucrurile cele mai rele şi că stăteau destul de bine. Anna Ostroumova-Lebedeva, pictoriţă de acuarele în vârstă de 70 de ani (care studiase cu Repin, Bakst şi Whistler şi trăise sub trei ţari) asculta împreună cu Niuşa, fata în casă, în apartamentul situat lângă Gara Finlanda din cartierul leningrădean Vîborg. „Azi”, scria ea în jurnal, „am ascultat, cu mare nelinişte, cuvintele înţelepte ale tovarăşului Stalin. Cuvintele lui ne aduc în

suflet sentimente de calm, speranţă şi bucurie25”.

Ar fi fost mai puţin liniştită dacă ar fi ştiut cât de departe ajunseseră de fapt germanii. Pentru Uniunea Sovietică, primele 11 zile ale războiului au fost devastatoare. Împotriva URSS a fost organizată cea mai mare forţă de invazie pe care o văzuse până atunci omenirea: 4 milioane de soldaţi germani şi din alte ţări ale Axei, 3.350 de tancuri, 7.000 de tunuri, peste 2000 de avioane şi 600.000 de cai. Mai ales în nord, Armata Roşie a fost mult depăşită numeric, cu 370.000 de soldaţi în comparaţie cu cei 655.000 de soldaţi ai Wehrmachtului. (Numărul puştilor, tancurilor şi avioanelor de luptă era, în mare, similar26.) Germanii erau superiori în

ceea ce priveşte conducerea şi organizarea. Grupul de Armate Nord – unul dintre cele trei care au atacat graniţa sovieto-germană – era comandat de feldmareşalul Wilhelm Ritter von Leeb, ofiţer de carieră în vârstă de 65 de ani, care participase la străpungerea Liniei Maginot. Subordonaţii lui, la comanda armatelor a 16-a şi a 18-a, erau generalul Ernst Busch şi generalul Georg von Kuchler, care participaseră la obţinerea victoriei în Franţa. Vârful de lance al Grupului de Armate era Grupul 4 Panzere, comandat de generalul Erich Hoepner, care îi avea în subordine pe generalii Hans Reinhardt şi Erich von Manstein, ambii numărându-se printre cei mai străluciţi comandanţi de tancuri ai lui Hitler. Grupul de Armate Nord-Vest al

Armatei Roşii, prin contrast, îşi pierduse comandanţii în timpul epurărilor ordonate de Stalin şi se afla în mijlocul unei reorganizări şi replieri traumatizante. Cea mai mare parte a unităţilor sale erau slăbite, iar unele nici nu fuseseră dotate cu muniţie de război. Apărarea ţării era de asemenea inadecvată fizic: în iunie 1941, armata părăsise buncărele de pe vechea frontieră, de dinainte de 1939 – aşa-numita „Linie Stalin" – şi era încă în proces de construire a fortificaţiilor situate mai departe, spre vest.

Mai mult, Germania s-a bucurat de avantajul surprizei. Când grănicerii sovietici s-au trezit în zgomotul provocat de obuze în primele ore ale dimineţii de 22 iunie, mulţi nici nu primiseră ordinul lui Stalin, dat fără

tragere de inimă, în urmă cu mai puţin de trei ore, de a fi în alertă.

Uluiţi şi speriaţi să preia iniţiativa, ofiţerii mai tineri au cerut prin telegraf ordine: „Se trage în noi!” suna un astfel de apel, „Ce trebuie să facem?” Nici aviaţia nu a avut timp să se mobilizeze: piloţii Luftwaffe erau uimiţi de faptul că avioanele sovietice erau aliniate, necamuflate, pe aerodromuri, şi chiar şi cele care au reuşit să decoleze s-au dovedit o pradă uşoară. „Rusul era în spatele liniilor noastre”, scria un as al aerului finlandez despre unul dintre acestea, „aşa că am încetat focul, deşi nu sunt foarte sigur că m-ar lăsa inima să termin cu un asemenea nepriceput... Lipsa lui de experienţă în ale zborului sugerează că nu poate fi nimic mai mult decât o ţintă

sigură” în total, 1.200 de avioane au fost distruse pe 66 de baze în prima zi a războiului, trei sferturi din ele la sol27. În restul anului, germanii au avut superioritatea aeriană completă şi au reuşit să mitralieze de la mică înălţime şi să arunce bombe cât le permiteau resursele – împuţinate în timpul Bătăliei pentru Anglia. Faptul că raidurile aeriene asupra Leningradului au început abia în primele zile ale lui septembrie s-a datorat întârzierii în repararea aerodromurilor bombardate de Luftwaffe mai devreme, iar oraşul ar fi suferit pierderi mult mai mari dacă nu ar fi avut sute de proiectoare, tunuri antiaeriene, staţii de interceptare („ascultătoare”) – aparate acustice, în formă de pâlnii gigantice de gramofon, care detectau

apropierea bombardierelor pilotate probabil de aceleaşi echipaje care bombardaseră Londra în urmă cu un an.

Numeroşi, bine conduşi, având de partea lor surpriza şi superioritatea aeriană, soldaţii din Grupul de Armate Nord au avansat cu o viteză uluitoare. Deşi leningrădenii nu ştiau, după trei zile de război, unităţile de blindate ale lui von Leeb parcurseseră deja cea mai mare parte a Lituaniei şi în următoarele zile au cucerit un cap de pod pe râul Dvina, în Letonia, poziţie pe care armatele ţariste o menţinuseră timp de doi ani în 1915 – 1917. „Nu cred că am să mai trăiesc vreodată ceva comparabil cu această cursă impetuoasă şi nebună”, scria von Manstein în memoriile lui (cunoscute ca selective). „A fost împlinirea visului oricărui

comandant de tanc”. În Lituania şi Letonia, cei mai mulţi cetăţeni s-au bucurat să-i vadă pe sovietici alungaţi, femeile i-au întâmpinat pe cavalerişţii germani cu buchete de flori, iar miliţiile naţionaliste au participat alături de armata germană la uciderea evreilor. Pe măsură ce germanii înaintau, sistemul de comunicaţii al Armatei Roşii s-a prăbuşit. Convorbirile telefonice erau întrerupte la jumătatea propoziţiei; maşini ale armatei se deplasau între satele învăluite în fumul incendiilor în căutarea unor posturi de comandă. Ordinele, când ajungeau, nu aveau nicio legătură cu realitatea, cerându-le ofiţerilor să desfăşoare forţe care nu mai existau ori să apere puncte aflate deja departe, în zona germană. Tipică a fost experienţa Regimentului 5 motorizat

infanterie. Ca şi alte unităţi de graniţă, nu făcea parte din armata regulată, ci aparţinea imperiului tentacular al securităţii, Comisariatul Poporului pentru Afacerile Interne (NKVD). Declanşarea războiului se pare că a luat regimentul complet prin surprindere. La ora zece, în dimineaţa de 22 iunie, se deplasa pe drumul dintre Vilnius şi Riga (la nord-vest), când a fost bombardat de avioane Stuka germane. „Oraşul Şiauliai a fost incendiat”, raporta regimentul, iar „avioanele germane i-au tratat cu brutalitate pe refugiaţi şi pe soldaţii care mergeau pe drum”.

Din asta a devenit clar că războiul începuse. „Regimentul s-a adăpostit într-o pădure, unde un curier a adus ordinul să pornească urgent spre Riga, unde

izbucniseră „dezordini”. La sosire, regimentul a găsit oraşul pradă partizanilor letoni antisovietici, care instalaseră cuiburi de mitraliere în turnurile bisericilor, în mansardele caselor şi în spatele ferestrelor situate la etajele clădirilor în stil Art Nouveau din oraş. Sediile Armatei Roşii şi NKVD, birourile Partidului Comunist Leton şi gara erau sub asediu. Regimentul s-a alăturat garnizoanei locale şi „s-a angajat într-o luptă grea cu reprezentanţii „Coloanei a V-a” Focurilor trase de la ferestre, de pe turnuri sau clopotniţe li s-a răspuns cu focuri trase de mitraliere şi de tancuri”.

Au fost scoşi din luptă 120 de „nemernici dintre luptătorii coloanei a V-a” şi au avut loc represalii împotriva civililor: „În faţa trupurilor tovarăşilor noştri căzuţi,

soldaţii regimentului au jurat să lupte fără milă împotriva năpârcilor fasciste şi, în aceeaşi zi, burghezii din Riga au simţit răzbunarea noastră pe pielea lor”. Dar nu era de ajuns. Deşi unităţi demoralizate şi în dezordine ale Armatei a 8-a în retragere au ajuns în oraş la 30 iunie, cinci zile mai târziu, sovieticii au fost obligaţi să părăsească Riga şi să se retragă spre nord, în Estonia. Operaţia a fost un dezastru: Podul de cale ferată din Riga fusese aruncat în aer înainte ca toate trupele sovietice să-l traverseze; printre cei lăsaţi în urmă se afla un alt regiment de grăniceri, despre care nu se mai ştia nimic – raportul Regimentului 5 motorizat menţiona laconic: „de vreme ce ofiţerii şi trupa Detaşamentului 12 grăniceri nu au scăpat din luptă, niciun document nu

a supravieţuit”. La 10 iulie, au sosit ordine de la Jdanov să se reziste pe râul Navast, pe care, de fapt, germanii îl traversaseră deja. După două ore de lupte grele, Armata Roşie s-a retras în dezordine în oraşul Vâhma[2]. „Pe frontul de la Vâhma a fost vorba de un adevărat măcel. De parcă ar fi fost beţi, fasciştii au încercat să iasă din Vâhma, dar cu armele de foc şi baionetele luptătorii şi comandanţii regimentelor 320 infanterie şi 5 motorizat infanterie au ţinut pe loc duşmanul”. În acel moment, nu mai rămăsese prea mult din Regimentul 5 motorizat, deoarece i se ordonase să se pună sub comanda unui alt regiment din aceeaşi divizie, să reocupe poziţiile la Vâhma şi „să-i întoarcă, dacă era necesar cu

2 Azi Vohma, în Estonia (n.tr.).

foc de armă, pe dezertori” Era o cerere imposibilă: mitraliaţi fără „încetare” de avioanele de luptă germane, soldaţii fugari şi civilii umpleau drumurile28.

În timp ce sovieticii ieşeau însângeraţi din Riga, la est, Panzerele lui Reinhardt străpungeau vechea „Linie Stalin” la Ostrov, pe graniţa de dinainte de 1940 dintre Estonia şi URSS. Aid fermele, casele vopsite în alb şi câmpurile îngrijite din ţările baltice lăsau loc peisajului tipic rusesc – un peisaj arid, neirigat, cu arini, sălcii şi stuf, cu mesteceni şi case de lemn patinate de vreme, cu parcelele de cartofi şi gardurile de nuiele dărăpănate din spatele tufişurilor, brânca-ursului, răchitan şi alte plante.

La 8 iulie, Reinhardt a cucerit fortăreaţa şi cele 40 de biserici ale micii

cetăţi medievale Pskov, situată la întretăierea unor drumuri şi căi ferate vitale de pe drumul spre est. Din nou, sovieticii au aruncat în aer un pod important înainte ca toate trupele în retragere să treacă peste el: 206 din 215 mitraliere au fost abandonate şi soldaţii au fost nevoiţi să înoate, agăţându-se de buştenii care pluteau. În 17 zile, Wehrmachtul înaintase cu 450 de kilometri, lucru extraordinar, nu numai traversând teritoriul recent dobânditelor şi dubios de loialelor ţări baltice, dar pătrunzând în inima teritoriului URSS şi ameninţând Leningradul29.

În oraş, puţini înţelegeau pe deplin pericolul care se apropia. Şi nu pentru că nu încercau. „Ne trezim”, scria tânăra mamă Elena Kocina, „deschidem radioul şi

înghiţim pilulele amare de la buletinele de ştiri cu ceaiul rece rămas de aseară” „Setea de informaţii”, îşi aminteşte Lidia Ghinzburg, „era înfricoşătoare. De cinci ori pe zi oamenii încetau orice activitate şi alergau la difuzor. Se repezeau la oricine fusese mai aproape decât ei cu un metru de linia frontului sau de un minister, sau de orice altă sursă de ştiri” 30.

Autorităţile au făcut tot ce puteau pentru a-i ţine pe oameni în întuneric. Biroul Sovietic de Informaţii, creat la trei zile de la izbucnirea războiului şi cunoscut sub numele de Sovinform, era singura instituţie autorizată să dea comunicate. Cele două rapoarte pe zi erau în mod deliberat vagi, vorbeau despre luptele „din sectorul” unor anumite oraşe şi anonime

„puncte populate N” care fuseseră cucerite sau pierdute. (Această convenţie data din secolul al XJX-lea; romanul lui Gogol *Suflete moarte*, de exemplu, începe cu descrierea unei trăsuri care intră pe poarta unui han din „oraşul de provincie N”) în loc să recunoască înfrângerile, alegea incidente greu de crezut de eroism individual – ceea ce corespondentul de război Vasili Grossman numea cu dispreţ poveşti de genul „Ivan Pupkin a omorât cinci germani cu o lingură” Nu se vorbea despre înfrângerile importante decât peste câteva zile după ce avuseseră loc evenimentele respective. Luptele „din sectorul Pskov” nu au fost raportate decât la 12 iulie, la patru zile după ce oraşul căzuse şi încă se vorbea despre el ca despre „un câmp de bătălie” 12

zile mai târziu, după care pur şi simplu a dispărut de la ştiri31.

Unul dintre rezultatele practice ale acestei dezinformări a fost că părinţii copiilor trimişi să locuiască la ţară pe timpul vacanţei de vară nu reuşeau, de multe ori, să-i ia acasă înainte de sosirea germanilor. Mai mulţi prieteni ai Elenei Skriabina au fost cât pe ce să fie prinşi. La 8 iulie vecina ei Liubov Kurakina, al cărei soţ tocmai se întorsese, epuizat, din Gulag, a reuşit să-şi recupereze copiii din Bielorusia, deja parţial sub ocupaţie:

Spunea că a văzut un soldat german la doar câţiva paşi în faţa ei. Spunea că nu se temuse de el fiindcă şi ei sunt oameni ca şi noi. O îngrijora însă faptul că i-ar fi putut găsi carnetul de membră de partid ascuns

în ciorapi... Dar totul a fost bine până la urmă. Şi-a găsit copiii. S-au întors acasă, o parte din drum cu trenul şi o parte în camion, dar şi pe jos.

Soţul unei alte prietene era norocos; fiind un „tovarăş de încredere" – aşa erau numiţi în jargon membrii de partid favorizaţi de soartă avea o maşină cu care şi-a adus acasă fiica de trei ani. „A putut astfel să circule prin mai multe sate şi oraşe. Chiar şi aşa, a avut noroc că şi-a găsit fata. A adus-o înapoi îmbrăcată doar într-o cămăşuţă de noapte32" Istoricul Angelina Kupaigorodskaia, care avea 11 ani la începutul războiului, îşi aminteşte că personalul taberei de pionieri în care se afla şi-a abandonat pur şi simplu posturile:

Trebuia să mergem într-o expediţie.

Apoi ni s-a spus că nu mai plecăm. Au trecut două sau trei ore şi în cele din urmă au primit un telefon şi li s-a spus că Hitler ne atacase. Imediat, totul s-a schimbat. Mai înainte, mâncarea fusese la fel de bună ca într-un sanatoriu, dar începând din acel moment nu am primit decât *kaşa*[3] Toţi bărbaţii au dispărut şi singurele persoane adulte erau bucătăresele. Timpul pe care trebuia să-l petrecem în tabără expirase, dar nimeni nu a venit după noi. Pur şi simplu hoinăream prin împrejurimi. Nimeni nu ne-a spus nimic; am auzit nişte zvonuri cum că vom fi trimişi la Moscova, să locuim în galeriile de metrou.

A primit un mesaj de la părinţii ei printr-un alt copil şi, în cele din urmă,

3 Caşă - mâncare preparată din mei sau arpacaş; în limba rusă în original (n.tr).

aceştia au venit să o ia la sfârşitul lunii iulie. „Habar n-am ce s-a întâmplat cu ceilalţi copii. Mulţi nu au fost luaţi de acolo, iar germanii erau deja aproape33”.

De teamă să nu fie acuzaţi de laşitate, până şi comunicaţiile interne ale armatei erau mai mult retorice decât factuale. „Satul Poliana se afla de câteva minute sub focul nostru”, se spunea într-un raport din 31 iulie, „iar germanii au sărit din casele lor, cu izmenele în vine. Soldaţii din tranşee au luat-o la fugă… Cu strigăte de «Uraaa!» batalionul s-a aruncat asupra fasciştilor. Am luptat cu grenade, baionete, cu patul puştii şi cu sticle incendiare. Efectul a fost uluitor”. La 2 iulie, grănicerii NKVD aflaţi în „casa unui fost culac” de lângă Ostrov au fost atacaţi de cinci tancuri inamice: „De pe

poziţii, tânărul *politruk* [comisar politic] Broitman, deja rănit de două ori în piept, a continuat să tragă în duşman, nepermiţându-i să deschidă capacul turelei tancului. Lângă el, *star şina* [sergentul-major] plutonului, tovarăşul Nagorski, trăgea cu eroism în duşman cu un pistol-mitralieră. Cu rănile sângerânde, ei au acoperit cu mult curaj retragerea plutonului pe noi poziţii. Amândoi şi-au dat viaţa apărând cu mult curaj sectorul plutonului lor" 34.

Mai apropiată de realitate era o glumă cinică din acea vreme. Un locotenent al Armatei Roşii este găsit într-un camion german abandonat I se spune să se mişte de acolo> altfel or să tragă în el. „Cine?" întreabă el. „Germanii vor crede că e al lor,

iar ai noştri o vor lua la fugă” 35.

În timpul primelor săptămâni de război, Grupul de Armate Nord-Vest s-a aflat într-o confuzie aproape totală. Rapoartele interne vorbesc în mod repetat despre unităţile care se retrag „individual şi în grupuri mici” un eufemism pentru debandada completă. Despărţiţi de înaintarea germanilor, numeroşi soldaţi hoinăreau în teritoriul devastat, încercând fie să se întoarcă în liniile sovietice, fie să se predea inamicului. Manifestele de propagandă le spuneau să se considere partizani şi îi încurajau cu veşti despre noua alianţă sovieto-britanică36. Atât de mulţi ci fost luaţi prizonieri, încât germanii pur şi simplu îi înghesuiau în clădirile sigure cele mai apropiate, fără provizii, fără instalaţii sanitare sau apă

potabilă. Cei care reuşiseră să ajungă la unităţile lor erau acuzaţi de laşitate, dezertare sau spionaj. Deşi Armata Roşie cunoştea terenul, încercările sale de a contraataca au fost conduse, conform lui Halder, „într-o manieră care arată clar că această comandă este total confuză. De asemenea, tacticile folosite în aceste atacuri sunt deosebit de proaste. Camioanele cu soldaţi înarmaţi cu puşti merg alături de tancuri împotriva liniilor noastre de foc, iar rezultatul inevitabil îl reprezintă grelele pierderi ale inamicului”. La 3 iulie, a estimat Halder, 12 până la 15 din cele 21 de divizii de infanterie şi blindate ale Grupului de Armate Nord-Vest fuseseră lichidate37.

Confuzia a fost intensificată de uciderea ţapilor ispăşitori de la înaltul

Comandament Sovietic. Cea mai proeminentă victimă a fost generalul Dmitri Pavlov, comandantul Grupului de Armate Vest, care a fost arestat pe 4 iulie şi executat pe 22, împreună cu trei dintre subordonaţii lui. Generalul Kopeţ, aflat la comanda bombardierelor sovietice, a scutit NKVD de deranj sinucigându-se în a doua *zi* a războiului. A fost urmat de numeroşi ofiţeri, condamnaţi la împuşcare pe loc de tribunalele militare, pentru „laşitate”, deoarece comandaseră retrageri neautorizate38.

De la Moscova generalul Jukov încuraja masacrul. „Comandanţii care se retrag de pe liniile de apărare fără ordin, părăsindu-şi ca nişte trădători poziţiile”, tuna şi fulgera într-o telegramă din 10 iulie, „nu au fost

pedepsiţi. Nici batalioanele de distrugere [trupele NKVD, responsabile pentru găsirea dezertorilor] nu par să opereze; nu au produs rezultate vizibile”.

Reprezentanţii Consiliului Militar şi procurorul militar trebuie să „se deplaseze rapid la unităţile avansate şi să se ocupe pe loc de laşi şi trădători” 39. De aici tonul abject al multor rapoarte de pe front, care, tipic, insistau că unităţile luptaseră până la „ultimul glonţ” înainte de a fi obligate să se retragă40.

Semnificativă pentru Leningrad a fost soarta lui Baril Mereţkov, generalul de 44 de ani, impozant, cu nasul cam, aflat la comandă în primele faze, dezastruoase, ale războiului împotriva Finlandei, care fusese promovat pentru scurt timp şef de Stat-

Major, înainte de a pierde postul în favoarea lui Jukov. A fost arestat în primele zile ale războiului, fiind denunţat de prietenul lui Pavlov că face parte dintr-o aşa-zisă conspiraţie antisovietică. În închisoare, a fost bătut cu bastonul de cauciuc de adjunctul şefului NKVD Lavrenti Beria – un alt fost prieten – înainte de a fi rechemat la datorie în septembrie. În timp ce se îndrepta spre biroul lui Stalin, îmbrăcat în uniformă, a fost întâmpinat cu amabilitate de cel care îl torturase. Demn, Mereţkov a refuzat să mimeze amnezia: „Aveam obiceiul să ne întâlnim pe vremuri”, i-a spus acelui bărbat, „dar acum îmi este frică de tine” După ce l-a întrebat de sănătate şi i-a permis să se aşeze, Stalin i-a spus că îl numise reprezentant al Stavka (Statul-

Major) la Grupul de Armate Nord-Vest. Fără prea mult entuziasm, lucru de înţeles, dată fiind experienţa prin care trecuse, să ia iniţiativa sau să pună sub semnul întrebării ordinul, Mereţkov a fost unul dintre cei doi sau trei comandanţi principali ai Grupului Armate în tot restul războiului”.

Odată cu masacrul a avut loc o remaniere a posturilor militare importante. Leningrad a avut nenorocul de a fi încredinţat mareşalului Kliment Voroşilov. În vârstă de 60 de ani, vanitos şi îngrijit, cu mustaţă subţire şi ochi mici, de un albastru deschis, este adesea portretizat ca un cal bătrân, galant, dar neîndemânatic (nu de Harrison Salisbury, care repetă povestea că el, personal, a condus un grup de marinari – „cu părul blond zburlit de vânt, cu feţele

tinere, cu bărbia înainte” – într-o şarjă la baionetă la Krasnoe Selo, în septembrie. Poate că aşa a fost.) De fapt, era nu numai incompetent în probleme militare – în postul de comisar al poporului pentru apărare, condusese primele etape, dezastruoase, ale Războiului de iarnă dar, ca şi Jdanov, ucidea în masă de la birou, de vreme ce organizase epurările care decimaseră cea mai mare parte a corpului ofiţeresc superior al Armatei Roşii cu doar patru ani înainte. Dmitri Volkogonov, care avea ca sarcină conducerea Secţiei de educaţie politică a armatei sovietice înainte de a deveni cel mai important biograf al lui Stalin din perioada *glasnost*, este elocvent: „Mediocru, şters, cu o inteligenţă mediocră”, Voroşilov nu era „nimic mai mult decât un executant,

complicele călaului-şef” 42. Nici secundul lui Voroşilov, mareşalul Grigori Kulik, nu era mai bun. Un alt cavalerist din timpul Războiului Civil şi prieten al sadicului Beria, era beţiv, brutal, ignorant; el a comandat în mod incompetent Armata a 54-a în sudul Leningradului şi poate fi blamat pentru încercuirea oraşului.

Soldaţii au botezat stilul lui de comandă „închisoarea sau medalia” – dacă un subordonat îi plăcea, primea o distincţie, dacă nu, era arestat43.

În timp ce Stalin continua să-şi lichideze ofiţerii superiori, Hitler şi oamenii lui, aflaţi acum la cartierul general special construit şi numit „Bârlogul Lupului” de lângă Rastenburg, în Prusia Orientală, exultau. Panseurile lui Hitler de după masă

au atins noi culmi. „Frumuseţile din Crimeea” spunea el între miezul nopţii şi două dimineaţa în noaptea în care Grupul de Armate Nord a cucerit Riga, „vor fi accesibile cu ajutorul unei autostrăzi. Această peninsulă va fi Riviera Germaniei noastre. Croaţia va fi un alt paradis turistic pentru noi”. Cele două capitale ale Rusiei aparent nu ofereau acelaşi potenţial de petrecere a timpului: trei zile mai târziu, după cucerirea oraşului Pskov, Hitler l-a convocat pe Halder şi i-a spus că era „decizia lui fermă să cucerească Moscova şi Leningrad şi să le facă de nelocuit, în aşa fel încât să scăpăm de necesitatea de a hrăni locuitorii lor în timpul iernii. Oraşele vor fi rase de pe faţa pământului de aviaţie”. Era atât de încrezător că întreaga Rusie

europeană urma să cadă în mâinile lui, încât l-a instruit pe Halder să înceapă să facă planurile operaţiilor împotriva oraşelor industriale din Urali. Până şi precautul Halder admitea în jurnalul lui că lucrurile evoluau „mulţumitor, conform planului”. Obiectivul iniţial al Operaţiei Barbarossa – să împingă cea mai mare parte a Armatei Roşii la vest de râurile Dvina şi Nipru – fusese, considera el, mai mult sau mai puţin realizat. Deşi mai erau multe de făcut, „probabil că nu era exagerată afirmaţia că în această campanie Rusia fusese cucerită în decurs de două săptămâni” 44.

„Câştigăm, dar germanii înaintează”.

Felul în care trata Sovinform adevărul i-a făcut pe leningrădeni să înţeleagă destul de rapid că nu trebuie să aibă încredere în

noile surse oficiale. „*Naşi biut*” îşi şopteau unul altuia, „*a nemţi beruf* – „Câştigăm, dar germanii înaintează” Au învăţat de asemenea să interpreteze limbajul vag al Sovinform. *Ojestocennâi boi* („lupte dure”); *upornâi boi* („lupte hotărâte”); şi *tiajioaâi boi* („lupte grele”) sugerau niveluri în creştere de seriozitate. Situaţiile „complex” erau grave şi cea mai rea frază din comunicate – „Lupte grele defensive împotriva forţelor inamice superioare” – însemnau retragere totală. „Din comunicatele voalate ale Birourilor de Informaţii Sovietice”, scria un leningrădean, „nu este niciodată absolut clar că Armata Roşie nu poate să oprească ofensiva germană pe niciuna din liniile de apărare1”.

Mai de încredere, deşi parţiale, erau

conversaţiile particulare său remarcile Scute de cei abia întorşi de pe front. La jumătatea lunii august, Lidia Osipova, pensionară antibolşevică din localitatea Puşkin, a descoperit, spre bucuria ei, că germanii se aflau la o distanţă de numai 50 de kilometri: „Ieri, un aviator care mânca la cantina aerodromului i-a spus fetei de la casă: «Acum vom bombarda inamicul la Siverskaia». Dar ştim că Siverskaia a fost cucerită de germani. Oare când vor ajunge la noi? Vor veni cu adevărat? Ultimele ore de dinainte de a fi eliberat din închisoare sunt cele mai grele”. Aceste aşa-zise „rapoarte” ale activiştilor de partid la organizaţia ei de femei au fost inutile, „ca extrasele dintr-o gazetă de perete analfabetă… Nu sunt permise comentarii

sau întrebări. Ceea ce puteam citi singuri într-un sfert de oră ne lua acum o oră întreagă. Dumnezeule, când se vor sfârşi toate astea? 2”.

Totuşi a ghici nu e totuna cu a şti, iar zvonurile umpleau golurile. Leningrad nu fusese bombardat, se zvonea, pentru că Hitler îl considera ca un cadou pentru fiica lui (mitică); de asemenea, Insula Vasilievski va fi cruţată, deoarece Alfred Rosenberg (şeful *Ostministerium* înfiinţat de Hitler) se născuse acolo. O navă a Flotei Roşii fusese sabordată în mijlocul canalului spre Marea Baltică; Wehrmachtul avea un tanc circular care arunca obuze ca în *Roata Diavolului*[4]; iar un paraşutist german aterizase pe straturile de flori din Tavriceski, unde

4 Film mut sovietic din 1926, regizat de Grigori Kozînţev şi Leonid Trauberg (n.tr.).

fusese cât pe ce să fie omorât de bătrânele înarmate cu furci care se aflau acolo3.

Autorităţile au încercat să oprească moara zvonurilor. Comitetul executiv al Sovietului orăşenesc a interzis angajaţilor săi să discute despre război la telefon, în caz contrar, riscau să fie condamnaţi pentru „dezvăluirea de secrete militare”; totuşi, mulţi „defetişti” au fost arestaţi în virtutea unei noi legi prin care persoanele acuzate de răspândirea de „zvonuri false care provoacă nelinişte în rândul populaţiei” puteau fi judecate de tribunalul militar4. În acelaşi timp, chiar conducerea a lansat unele zvonuri, care să distragă atenţia de la dezastrele de pe front alimentând teama de spioni, sabotori şi *raketniki* – „racheţi” – care, se presupunea, foloseau focurile

pentru a face semne aviaţiei inamice. Într-o secţie specială erau înmânate ghiduri şi hărţi, dar şi biciclete, aparate de fotografiat şi radiouri portabile. Vatmanii şi şoferii de troleibuz au încetat să mai anunţe numele staţiilor, plăcuţele cu numele străzilor au fost vopsite, iar firmele îndepărtate de pe clădirile mai înalte. A devenit periculos să întrebi lucruri referitoare la o anumită adresă sau să apari în public îmbrăcat cu haine cu aspect străin. Dmitri Lihaciov s-a trezit că e urmărit de câţiva băieţi pentru că purta o haină gri-deschis („hainele deschise la culoare”, îşi amintea el, „nu erau ceva obişnuit în URSS”) şi Elena Skriabina, care îl lăsase pentru o clipă pe fiul ei Dima, înalt, cu ochelari, în faţa magazinului, l-a găsit, la întoarcere, chestionat de un miliţian. A

reuşit să-l convingă pe acesta care era identitatea lui Dima numai arătându-i livretul militar al soţului ei şi subliniind că, deoarece Dima nu împlinise încă 16 ani, nu putea avea paşaportă. Elena Kocina, care a ţinut şi ea un jurnal, a descoperit că nu era imună la „spionomanie” care se răspândise ca o „boală infecţioasă”:

Ieri, lângă piaţa, o bătrână care arăta ca un peşte îmbrăcat în balonzaid m-a apucat de mână:

„Ai văzut? Sigur, un spion!” a strigat ea, fluturându-şi braţul scurt în urma unui bărbat.

„Ce?”

„Pantalonul şi haina erau de culori diferite”.

Nu m-am putut împiedica să nu

izbucnesc în râs.

„Şi parcă avea mustaţa lipită „Ochii apropiaţi şi mijiţi de furie mă priveau.

„Scuzaţi-mă.”. M-am smuls din strânsoare. Înainte să o şterg, m-a târât câţiva paşi pe trotuar. Dar... până şi mie mulţi oameni mi se păreau dubioşi, ţipi pe care era bine să fi urmăreşti cu atenţie6.

Deşi mania a continuat până în toamnă, iar poveştile despre *raketniki* păreau să fie crezute până şi de cei mai fini observatori – ca, de exemplu, corespondentul BBC Alexander Werth, anglo-rus – nu există nici măcar o dovadă a existenţei unui spion străin adevărat (în opoziţie cu simpatizantul local) descoperită în oraş.

La patru săptămâni de la invadarea URSS, starea de spirit din Leningrad era

una de anticipare dezorientată, de deconectare între starea de cvasinormalitate de pe stradă şi ştirile stupefiante de la radio. „Pur şi simplu este imposibil să crezi că suntem în război”, scria arhivarul Gheorghi Kniazev. „Totul este atât de calm, cel puţin în aparenţă”. Vremea a continuat să fie foarte caldă şi calmă, puful plopilor, pe care ruşii îl numesc *puh*, se aduna de-a lungul canalelor, iar după serviciu funcţionarii se adunau, ca de obicei, în Piaţa Rumianţev ca să joace domino, într-o seară, stând afară, la aer, în faţa Clădirii Academicienilor, Kniazev se uita La o echipă de adolescente care încărcau cu lopeţile nisip într-un camion, în timp ce băieţi mai mici în costume de baie înotau în râu în spatele

sfincşilor de la Luxor, care luceau în lumina soarelui. Soţia unui academician, cu mănuşi şi pălărie, făcea de gardă. Kniazev vorbea cu paznicul clădirii şi încerca să „înveselească atmosfera”, dar omul nu înţelegea de ce războiul nu se desfăşura ca în filme. „ «Este îngrozitor», a spus el, «faptul că luptele au loc pe teritoriul nostru. S-au distrus atât de multe. De ce am predat vechiul sistem de apărare de la frontieră atât de uşor?» Nu puteam să-i răspund. Aveam prea puţine informaţii. Nu ştiu cât de aproape sau cât de departe se află germanii de noi. Este oare Leningradul ameninţat serios sau nu?” Aerul, a observat el, mirosea uşor a fum, căci se dăduse foc în mod deliberat turbăriilor pentru a deruta aviaţia inamică7.

Anna Ostroumova-Lebedeva, cea mai în vârstă artistă care fusese menţionată în discursul de la radio al lui Stalin, locuia vizavi de un spital militar. În timpul exerciţiilor de apărare antiaeriană, ea îi vedea pe răniţii care erau transportaţi de brancardieri în buncăre şi pe studenţii la Medicină sărind prin trape pe acoperişul spitalului „Cu toate acestea» nici măcar o singură bombă nu căzuse asupra Leningradului”, scria ea pe 21 iulie, deşi sirenele sunau adesea. Noaptea trecută au fost alarme aeriene la 12.30 şi din nou la 5.30 a.m., m-am trezit şi tunurile antiaeriene trăgeau atât de tare că nu am putut să mai adorm. M-am îmbrăcat, am ieşit în curte şi m-am aşezat pe o bancă... Era o dimineaţă fără nori şi, deşi soarele nu

atinsese încă clădirile, strălucea pe baloanele de baraj care pluteau pe cer. Înotau în eterul albastru ca nişte nave argintii. Nu puteai vedea cablurile; păreau că plutesc liber6.

Deşi majoritatea parcurilor publice erau închise pentru săparea adăposturilor antiaeriene, i s-a permis să intre în Grădina Botanică:

Grădina era încă în ordine, dar nu mai era la fel de bine îngrijită ca de obicei. Mi-a făcut mare plăcere să văd minunatele hortensii; acestea creşteau în vase mari, buchete de flori albe, roz şi albastru pal, explozii nemaipomenite de incredibila frumuseţe. Nu era niciun suflet acolo. Iarba strălucea în lumina soarelui, care trecea printre frunzele copacilor. Lumina se juca

pe bancă, pe rochiile noastre, pe paginile cărţilor noastre. O briză răcoroasă bătea dinspre râu. Trăiam momente de calm şi, pentru o fracţiune de secundă, am uitat că eram în război, că mureau oameni şi ardeau oraşe.

Unul dintre motivele pentru care oraşul se simţea atât de ciudat de liniştit era că mai bine de 50.000 de leningrădeni, în majoritate femei şi adolescenţi, fuseseră trimişi la 100 de kilometri în sud-vest pentru a construi noi sisteme de apărare de-a lungul „Liniei Luga”. Deşi primele brigăzi de constructori începuseră să lucreze pe 29 iunie, linia nu a fost oficial trasată până la 4 iulie, când Jukov a ordonat Grupului de Armate

Nord-Vest să ocupe poziţii defensive de

la Narva (pe coasta Mării Baltice, la 120 de kilometri vest de Leningrad), prin Luga şi Staraia Russa, la Borovici, la 250 de kilometri sud-est de oraş. Cel mai puternic sector al liniei, dincolo de râul Luga, consta în mai multe câmpuri minate, tunuri antiaeriene şi bariere pe o adâncime de 15 kilometri, cu o întrerupere între Luga şi Gatcina prin care Armata Roşie putea să se retragă9. S-a ordonat efectuarea de lucrări pe două inele interioare, unul de la Peterhof, în Golf, prin Gatcina, spre Kolpino, iar al doilea chiar în jurul oraşului, din portul comercial, la gurile Nevei, spre satul de pescari Rîbatskoe din amonte10.

Una dintre miile de adolescente obligate să lucreze la Linia Luga era Olga Grecina, în vârstă de 17 ani, studentă la

Universitatea din Leningrad. „La Secţia Filologie”, scrie cu sarcasm în memoriile ei, idolul nostru, profesorul Gukovski, ni s-a adresat la o adunare, îndemnându-ne să ne înrolăm în batalionul studenţilor voluntari. Toată lumea se aştepta ca şi Gukovski să se înroleze, mai ales că mulţi dintre profesorii noştri ceruseră să fie translatori sau să lucreze în domeniul politic, în schimb, Gukovski a început să apară încălţat în papuci verzi de casă, sprijinindu-se într-un baston. Unii spuneau că avea reumatism acut; alţii afirmau cu prudenţă că găsea că este mult mai plăcut să-i îndemne pe alţii la acţiune decât să acţioneze el însuşi. Nu ştiu dacă era sau nu bolnav, dar era bine că reuşea să scrie cartea despre Gogol”.

Deşi era antibolşevică (tatăl ei, doctor,

fusese exilat într-un sătuc în timpul Revoluţiei, iar un unchi fusese trimis în Gulag), Grecina nu a apelat la o asemenea stratagemă şi în a treia săptămână a lui iulie se afla într-o grupă de studente, aşteptând, în mijlocul unei mulţimi de evacuaţi, în Gara Moscova un tren spre Linia Luga:

Existau rapoarte îngrijorătoare despre mitraliere şi bombardamente care veneau din tranşee – şi mai ales din jurul Lugăi. Dar nu ni se spusese încotro ne îndreptam şi, când am pornit în seara aceea, eram vesele, cântam pentru a ne distrage atenţia de la neliniştea care ne copleşea. Când am coborât din tren la Gatcina, era deja întuneric. Am fost trimise să ne petrecem noaptea într-un parc în apropiere de Palatul

Pavlovsk, dar nu am dormit, deoarece germanii au început să bombardeze un aeroport din apropiere şi în jurul nostru totul şuiera şi se scutura. Ne-am ridicat şi ni s-a spus să acoperim toate hainele albe şi să nu fumăm. Am început să mergem repede pe un drum deja plin de unităţile noastre. Soldaţii mărşăluiau rapid şi în linişte; dacă unul scotea un sunet, ceilalţi şuşoteau, atrăgându-i atenţia să nu facă zgomot. Niciunul dintre noi nu avea idee unde mergeam sau de ce, iar asta făcea ca totul să fie şi mai înfricoşător. Doream cu disperare ceva de băut, atât de mult că atunci când drumul a trecut printr-o pădure, am băut apa noroioasă din şanţurile de lângă drum.

Dimineaţa, după ce parcurseseră 20 de

kilometri, studentele au ajuns într-un sat, unde au fost cazate în gospodăriile localnicilor, două sau trei într-o casă. În după-amiaza aceea, li s-a explicat care era sarcina lor:

Trebuia să săpăm şanţuri antitanc (adânci de 1,2 m) şi să ridicăm parapete (de cca. 1 în înălţime). Deşi singurele unelte erau lopeţile, topoarele şi brancardele [cu care căram pământul], am început să muncim cu entuziasm. Zilele erau însorite şi calde. Munceam de la 5 a.m. la 8 sau 9 p.m., cu o pauză de două-trei ore după masa de prânz. Eram bine hrănite, dar nu aveam ceai, cu excepţia celui pe care gazda noastră îl făcea din flori de lămâi. Fizic, era foarte greu şi, după două săptămâni, încercând să ridic o brancardă, brusc am

descoperit nu-mi mai puteam îndrepta spatele12.

Cretina a fost norocoasă, o durea doar spatele. Elena Kocina sa numărat printre numeroşii săpători de şanţuri loviţi de avioanele germane Stuka:

Azi, tot laboratorul nostru a săpat tranşee antitanc în jurul Leningradului. Am săpat pământul cu plăcere (cel puţin era ceva practic!)... Aproape toţi cei care lucrau în tranşee erau femei. Basmalele lor colorate străluceau în lumina soarelui. Oraşul arăta ca şi cum ar fi fost înconjurat cu un strat uriaş de flori. Deodată, aripile strălucitoare ale unui avion au acoperit cerul. O mitralieră a început să tragă şi gloanţele au lovit iarba nu departe de mine, scoţând foşnete ca şi cum ar fi fost nişte

şopârle mici de metal. Am rămas împietrită, uitând cu totul ce ni se spusese nu de mult la instruirea în legătură cu raidurile aeriene.

„Fugiţi!” a strigat cineva, trăgându-mă de mânecă. M-am uitat în spate. Toţi cei care lucraseră în tranşee alergaseră care încotro. Am fugit şi eu, deşi habar n-aveam unde să mă duc sau ce să fac… Deodată, am văzut un podeţ. Am alergat într-acolo. Dedesubt era o apă adânca. Timp de o oră întreagă am stat în apa aceea şi nu am mai făcut nimic în restul zilei13.

Elena Skriabina a auzit despre mitralierea oamenilor din avion şi era îngrijorată că fiul ei, Dima, ar putea fi trimis să sape tranşee; considera acest efort „lipsit de sens – o modalitate de a omorî oameni…

Nimeni nu este scutit – fetele în rochii de vară şi sandale, băieţii în pantaloni scurţi şi cămăşi sport. Nici măcar nu li se permite să se ducă acasă să se schimbe. Oare erau cu adevărat de folos? Tinerii din oraş nu ştiau să mânuiască o lopată, cu atât mai puţin răngile grele cu care erau nevoiţi să spargă pământul uscat şi tare ca piatra”.

Era sceptică – şi pe bună dreptate. Fetele săpau în costume de baie, cu bucăţi de hârtie lipite pe nas ca să nu se ardă la soare. Lăsau lopeţile grele în timpul marşurilor pe timp de noapte sau trebuiau să fie trimise acasă cu mâinile şi picioarele pline de bătături. Femeile de la ţară care le găteau caşa şi le pregăteau paturi din fân pe care să doarmă ţâţâiau la vederea „micilor doamne” de la oraş; bărbaţii care le

supravegheau strigau: „Crezi că eşti actriţă, că ai venit într-o staţiune balneoclimaterică? Ai venit să salvezi patria!” Entuziasmul iniţial a dispărut rapid: „Ce crede el că facem – jucăm crochet?” a izbucnit una dintre ele când profesorul de marxism-leninism, venit în vizită, a întrebat dacă erau obosite15.

Îngustă, inegală şi în unele locuri ocupată înainte de a fi apărată, Linia Luga a fost locul în care Wehrmachtul s-a confruntat cu primele mici probleme, temporare de altfel. De la Moscova, Jukov a ordonat Grupului de Armate Nord-Vest să ocupe Linia Luga la 4 iulie şi primele divizii şi-au ocupat poziţiile în aceeaşi zi. Pe 10, deşi încă se mai lucra la tranşee, Jukov i-a ordonat lui Voroşilov să lanseze un

contraatac împotriva Diviziei 8 Panzere comandată de Manstein, care se afla într-o poziţie expusă, deoarece înaintase mult spre est după ce cucerise Soliţi, la vest de Lacul Ilmen.

La vremea aceea, aşa-numitul *Blitzkrieg* fusese deja încetinit de teren şi de condiţiile climatice. Praful gripase motoarele; podurile nu erau suficient de puternice pentru a susţine greutatea tancurilor şi, dacă ieşeai de pe drumurile principale, aşa cum spunea un german, era „ca şi cum ai părăsi secolul al XX-lea pentru a trăi în Evul Mediu" Wehrmachtul nu se putea baza pe hărţile pe care le avea: „Toate aşa-zisele drumuri principale erau marcate cu roşu" îşi amintea un general, „şi se părea că sunt o mulţime, dar s-au dovedit

a fi drumuri de ţară. Informaţiile oferite de serviciile noastre secrete se dovediseră fără cusur în legătură cu Polonia ocupată de ruşi, dar total false în legătură cu situaţia de dincolo de frontiera propriu-zisă a Rusiei”. Furtunile de vară transformau praful în noroi, peste care tancurile puteau să treacă, nu şi camioanele care transportau combustibil pentru acestea, provizii şi trupe auxiliare. „O oră sau două de ploaie obligau Panzerele să se oprească. Era o privelişte extraordinară, cu acele grupuri de tancuri şi transportoare înşirate pe o lungime de 1,5 kilometri, toate nemişcate – până ce se ivea soarele şi pământul se usca 16”.

Lansat la 30°C pe 13 iulie, contraatacul sovietic a luat prin surprindere Divizia 8 Panzere, separând-o de o divizie de

infanterie motorizată aflată în stânga şi obligând-o să se angajeze într-o bătălie crâncenă, de patru zile, pentru a ieşi din încercuire, în timpul căreia a trebuit să fie susţinută de aviaţie. Deşi situaţia de criză a fost rezolvată până la 18 iulie, divizia a pierdut 70 din cele 150 de tancuri şi a fost obligată să facă o pauză vitală de zece zile de-a lungul râurilor Narva şi Luga, în timp ce von Leeb şi comandanţii lui s-au regrupat şi au dezbătut ce aveau de făcut în continuare. Era departe totuşi de victoria decisivă pe care o dorea Moscova. În acest moment, conducătorii Leningradului, aşa cum şi-au dat seama fără îndoială, s-au apropiat în mod periculos de soarta generalului Pavlov din Grupul de Armate Vest, care fusese arestat în prima

săptămână de război şi acum aştepta să fie executat, împreună cu subordonaţii lui. „Mielul de sacrificiu” al Grupului de Armate Nord-Vest a fost comandantul Grupului Operaţional Luga, generalul Konstantin Pradişev, un respectat şi experimentat specialist în fortificaţii militare, decorat de două ori cu Ordinul Steagul Roşu. În acel moment, acesta a dispărut pur şi simplu; acum ştim că a fost arestat pentru neglijenţa în serviciu a ofiţerului comandant, generalul Popov, la 23 iulie, şi a murit în închisoare doi ani mai târziu. Peste o săptămână, Jdanov şi Voroşilov au scăpat doar cu o convocare la Moscova şi o săpuneală din partea lui Stalin pentru „lipsă de duritate” 17.

La Leningrad, starea de spirit se

caracteriza prin creşterea anxietăţii. Două chestiuni predominau: mâncarea – va mai fi o altă foamete ca aceea din timpul Războiului Civil din 1920 – 1921? – şi dacă era sau nu cazul să se treacă la evacuare.

Evacuarea lucrurilor de valoare şi a uzinei de armament din oraş începuse imediat după ce apăruseră veştile despre invazie, oficialităţile aşteptându-se nu la o blocadă, ci la raiduri aeriene. Una dintre cele mai bine pregătite instituţii era Ermitajul, mulţumită priceperii directorului muzeului, Iosif Orbeli, care a riscat să fie acuzat de speculă de război pentru că a stocat în mod discret materiale de împachetat (printre acestea 50 de tone de rumeguş, trei tone de vată şi 16 kilometri de muşama) cu câteva luni înainte. A ordonat

imediat ca 40 dintre cele mai valoroase tablouri ale muzeului să fie mutate în depozitul în care se afla faimoasa colecţie de aur scitic, iar în dimineaţa următoare membri ai personalului şi voluntari au început gigantica sarcină a mutării, dezasamblării, împachetării în lăzi şi catalogării vastei şi minunatei colecţii, de la taurii înaripaţi din Babilon la ghioceii din jad şi cristal ai lui Fabergé. „Lucram de dimineaţa până seara târziul, scria un student la arte:

Ne tremură picioarele. Luăm tablourile de pe pereţi... Nu este vorba despre sentimentul obişnuit de grijă pentru capodopere, deşi am acoperit în mod deliberat foarte încet tabloul *Danae* [al lui Tiţian]... Jos, sculptorii împachetează

obiectele în lăzi. Orbeli este peste tot... Ermitajul gol seamănă cu o casă după o înmormântare”.

Când era posibil, tablourile erau împachetate ca atare, dar cele care erau prea mari pentru a încăpea într-un vagon de cale ferată au fost rulate, după multe discuţii în care specialiştii şi-au manifestat neliniştea, inclusiv *Coborârea de pe cruce*, tabloul fragil al lui Rembrandt. Un singur tablou – *întoarcerea fiului rătăcitor* al lui Rembrandt – a fost împachetat într-o singură ladă şi numai alte trei – două *Madone* ale lui Leonardo şi mica *Madonna Conestabile* a lui Rafael – au fost lăsate în ramele lor. Restul – tablouri de Giorgione, Tiepolo, Breughel, Van Dyck, Holbein, Rubens, Gainsborough, Canaletto,

Velásquez, El Greco – au fost scoase de pe simeze, iar ramele goale atârnau la locul lor obişnuit pe pereţii galeriei. Voltaire, magnifica sculptură a lui Houdon, cu nasul acvilin şi zâmbetul ironic, a fost coborâtă trei etaje pe scara de ceremonii cu ajutorul unor mateloţi care au folosit sănii de lemn şi un sistem de blocuri şi scripeţi. Vasul Certomlik, o minunată amforă din argint din secolul al IV-lea î.Hr., decorată cu porumbiţe şi cai, a trebuit să fie umplută cu bucăţi mici de plută; o noapte întreagă, două femei le-au introdus cu răbdare, cu linguriţa, printr-o fantă din buza vasului.

După şase zile şi nopţi de activitate febrilă, un prim tren încărcat cu tot felul de comori – aproximativ o jumătate de milion de obiecte, în mai mult de 1.000 de lăzi – a

plecat din oraş la 1 iulie. Destinat la început evacuării utilajelor de la Uzina Kirov, trenul era alcătuit din două locomotive, 22 de vagoane de marfa, un vagon blindat pentru cele mai valoroase obiecte şi un vagon de pasageri pentru pază şi personalul de la Ermitaj, cu platforme pentru tunuri antiaeriene la fiecare capăt. Destinaţia, cunoscută doar de câteva persoane, era Sverdlovsk, în Urali (fostul Ekaterinburg, oraşul în care Nicolae al II-lea şi familia acestuia fuseseră asasinaţi). Un al doilea tren, care conţinea 700.000 de obiecte în 422 de lăzi, a plecat la 20 iulie. Ambalajele adunate de Orbeli se terminaseră şi egiptologul Militsa Matie a primit sarcina să găsească altele. „Aproape doi ani”, se minuna ea mai târziu, „nişte beţe lungi au

stat într-un colţ al biroului meu. Nu aş fi crezut niciodată că va veni timpul în care voi înfăşură pe ele ţesături din Egiptul copt şi la voi trimite în Urali 19”. S-a rugat pe la magazine şi depozite pentru orice, de la rumeguş la cartoane de ouă, şi a adunat suficient material pentru a împacheta alte 351 de lăzi, dar când au fost gata, inelul blocadei era aproape închis şi acestea au petrecut războiul depozitate într-o galerie de la parterul Palatului de Iarnă.

În al doilea tren cu obiecte de la Ermitaj se afla mozaicul Lomonosov cu victoria de la Poltava a lui Petru cel Mare asupra suedezilor, care era expus (şi încă mai este) în capul scării principale din clădirea Academiei de Ştiinţe de pe cheiul Vasilievski. Kniazev a supravegheat

plecarea acestuia:

Cuvintele nu pot descrie ce am simţit când au luat mozaicul cu Petru cel Mare… Lucrătorii de la Ermitaj l-au luat cu grijă de pe perete şi l-au cărat până la camionul care aştepta. I-am însoţit într-o stare care era, ca să fiu cinstit, agitată… Iniţial, am discutat să îl depozităm în siguranţă în oraş, dar acum, date fiind evenimentele de pe front, singura noastră preocupare este să evacuăm tot ce se putea. Cred că evacuarea cu Ermitajul va fi mai sigură… Dar inima mă doare. Am ajuns acasă destul de obosit.

O săptămână mai târziu, a venit rândul celor mai preţioase manuscrise de la Academie:

În total, am împachetat 30 de cutii. Ne-am luat precauţii împotriva umezelii şi

prafului (folii de cauciuc, celofan, pânza cerată, dosare şi hârtie) şi am făcut un inventar al tuturor materialelor, cu o listă separată pentru fiecare cutie. Am muncit cu toţii pe rupte două săptămâni. Cutiile au fost legate cu sârma şi sigilate. Am urmărit camionul care mergea pe chei. Parcă vedeam plecând pe cineva apropiat şi drag – un fiu, o fiică, o soţie... M-am uitat mult timp cum camionul mergea încet (îl rugasem pe şofer să meargă cu atenţie), pe Podul Palatului... Ca un orfan, m-am întors la Arhive.20

Alte 360.000 de obiecte – printre care o biblie Gutenberg, scrisorile lui Puşkin, cartea de rugăciuni a reginei Maria a Scoţiei şi Noul Testament, în limba greacă, al doilea ca vechime din lume – au părăsit

Biblioteca Publică (i se spunea cu afecţiune „Publicika”) de pe Nevski.

Elena Skriabina şi Elena Kocina, amândouă mame care lucrau, s-au numărat printre numeroasele persoane nevoite să aleagă între a fi evacuate cu copiii şi colegii lor sau a rămâne cu soţii şi cu părinţii mai în vârstă. „Mă confrunt”, scria Skriabina la 28 iunie, cu o problemă serioasă. Deşi aş putea să-i iau pe Dima şi pe Iura cu mine, vă trebuie să le părăsesc pe mama şi bătrâna noastră doică. Atunci când m-am întors acasă cu aceste veşti, mama a izbucnit în lacrimi… Nana este copleşită şi tăcută. Sunt prinsă între două focuri Pe de o parte, înţeleg foarte bine că trebuie salvaţi copiii, dar pe de altă parte, îmi este milă de aceste femei bătrâne neajutorate. Cum să le las în

voia sorţii?

Ca mulţi alţii, credea pe jumătate în propaganda care voia să ri liniştească:

Nu pot să cred că va fi foamete în Leningrad. Ni se spune mereu că există stocuri suficiente de alimente, destule pentru mai mulţi ani. Cât despre ameninţarea bombardamentelor – suntem asiguraţi în mod constant în legătură cu capacitatea sistemului antiaerian foarte puternic... Dacă este pe jumătate adevărat, atunci de ce să plecăm21?

La fel de liniştitoare, în mod paradoxal, a fost introducerea cartelelor şi raţiilor la 18 iulie. La 800 de grame de pâine pe zi pentru muncitorii, 600 de grame pentru funcţionari şi 400 de grame pentru „dependenţi” (cei aflaţi în întreţinere), plus

mari cantităţi de carne, cereale, unt şi zahăr pe lună, nivelul raţiilor era generos („nu este prea rău; se poate trăi din asta”, scria Skriabina22) şi chiar reprezentau o îmbunătăţire a dietei pentru cei săraci. În aceeaşi zi, s-au deschis 71 de noi „magazine ale unor mandatari” în care se vindeau alimente fără cartelă în cantităţi nelimitate, e adevărat la preţuri mari. Mulţi nu îşi puteau permite să cumpere de acolo, mai ales în condiţiile noilor restricţii referitoare la retragerea economiilor. Cu toate acestea, vitrinele lor încărcate ajutau la insuflarea unui fals sentiment de securitate. „Când vezi vitrina unui magazin plină de mâncare” gândea Skriabina, „ai tendinţa de a nu crede ce se spune despre foametea iminentă”. Kocina era mai puţin

încrezătoare, grăbindu-se să cumpere cele aproximativ două kilograme de mei, tot ce mai rămăsese în magazinul mandatarului local („Nu-mi place caşa de mei”), şi ar fi plecat la Saratov cu institutul de chimie la care lucra, dacă nu s-ar fi opus soţul ei şi dacă fetiţa n-ar fi fost bolnavă: „Lena are diaree şi febră. Va trebui să amânăm evacuarea câteva zile. Şi, în general, cum poate cineva să-i dea unui bebeluş biberoane sterile pe drum23?” Ziua de 1 august a găsit-o pe Skriabina tot la Puşkin, străduindu-se să ignore războiul şi să se bucure de parcul pustiu al palatului. O nepoată a venit în vizită de la oraş: „De la ea am aflat despre rapida înaintare a germanilor. Avansau spre Leningrad. Am decis să rămânem la ţară până la cucerirea

Lugăi”.

Potopul a început o săptămână mai târziu. La 8 august, Panzerele lui Reinhardt au început asaltul în sectorul nordic al Liniei Luga, lângă Kinghisepp. În trei zile de lupte haotice au trecut dincolo de râul Luga în trei locuri, cu preţul a 1.600 de morţi în tabăra germană. Divizia 8 Panzere a lui Manstein, refăcută după retragerea de la Soliţi, a trecut calea ferată Kinghisepp – Gatcina pe 12 august Contraofensiva sovietică de lângă Staraia Russa, lansată parţial pe 10 august, a eşuat, cu pierderi masive de oameni şi echipament. „Am înaintat cam departe”, scria Vasili Ciurkin, care avea sarcina să conducă o căruţă care transporta un tun şi şase cai prin pădurile de la 60 kilometri sud-vest de Leningrad:

Şi când am ajuns la şosea am văzut o mulţime de oameni cuprinşi de panică alergând, în totală dezordine, spre Volosovo. Într-o şaretă zăcea un soldat rănit, care gemea şi se ruga ca rănile să-i fie pansate. Alături mergea o fată cu o trusă medicală, dar nu se oprea ca să-l ajute, fiindcă îi era teamă să încetinească pasul. În spate se auzea un zgomot metalic – tancurile germane. Cineva i-a strigat fetei să-l ajute pe rănit, iar noi ne-am întors repede la locul în care lăsasem tunurile. Dar tunurile şi oamenii dispăruseră. Când am ieşit din pădure într-o poiană, am văzut Bateria nr. 4 care se târa, sub focul tancurilor... Un obuz a explodat chiar sub picioarele calului care trăgea căruţa cu bagaje. Calul a căzut şi deşi în căruţă se

aflau toate lucrurile noastre, inclusiv hainele, nu puteam ajunge acolo, deoarece tancurile erau deja prea aproape, chiar în faţa noastră24.

La sud, Armata a 18-a, comandată de Küchler, ajunsese la porţile oraşului istoric Novgorod, capitala cnezatului rus din secolul al IX-lea, şi la Lacul Ilmen. Căderea acestuia la 17 august nu a fost menţionată de Sovinform, care a aşteptat până pe 23 ca să vorbească despre luptele din „zona Novgorod” în total, de la 10 la 28 august, Armata a 34-a sovietică a pierdut jumătate din efectiv, 74 din cele 83 de tancuri, 628 din cele 748 de tunuri şi mortiere, 670 camioane şi 14.912 cai. Pentru a scăpa de măcel, mulţi soldaţi au dezertat ori s-au mutilat în speranţa că vor fi trimişi în

spatele frontului. Între 16 şi 22 august, mai bine de 4.000 de soldaţi au fost prinşi şi suspectaţi ca fiind dezertori în timp ce încercau să ajungă la Leningrad de pe front şi, în unele unităţi medicale, un raport politic nota, cu îngrijorare, că până la 50% dintre răniţi erau suspectaţi de automutilare. La Spitalul de evacuaţi nr. 61, de exemplu, din 1.000 de răniţi 460 erau împuşcaţi în braţul stâng ori în mâna stângă25.

Stalin a reacţionat la acest dezastru cu o telegramă furioasă către Jdanov şi Voroşilov. Dacă armata germană mai câştigă şi alte victorii în jurul Novgorodului, tuna el, s-ar putea să reuşească să înconjoare, la est, Leningradul, întrerupând comunicaţiile cu Moscova şi întâlnindu-se

cu finlandezii pe ţărmul Lacului Ladoga:

Se pare că înaltul Comandament al Grupului de Armate Nord-Vest nu a reuşit să îşi dea seama de acest pericol mortal şi prin urmare nu a luat nicio măsură specială pentru a-l lichida. Forţa germanilor în zonă nu este prea mare, aşa că nu avem nevoie decât de trei divizii proaspete, comandate de oameni pricepuţi. Stavka nu poate fi de acord cu această stare de spirit fatalistă, a imposibilităţii de a face paşi decisivi, şi cu argumentul că s-a făcut tot ce se putea26.

Trei zile mai târziu, temerile lui Stalin s-au adeverit când a fost cucerit Ciudovo, oraş de pe calea ferată principală Moscova-Leningrad. La 22 august, Jdanov l-a implorat pe Stalin să-i trimită întăriri. Cele 22 de divizii de infanterie din Grupul de

Armate Nord-Vest, a subliniat el, luptau acum pe un front cu o lungime de 400 de kilometri, iar şapte dintre de aproape că nu dispuneau de armament greu sau de echipament radio. Alte cinci divizii nu puteau fi incluse în calculele lui, pentru că „ceea ce mai rămăsese din capacitatea lor de luptă” era „scăzută” – cu alte cuvinte, fuseseră decimate. El avea nevoie de 44 până la 45 de batalioane proaspete şi de arme noi pentru cinci divizii27.

În seara zilei de 25 august, a căzut şi Liuban, situat la 30 de kilometri nord de Ciudovo, pe calea ferată Moscova-Leningrad. În ziua următoare, Stalin a telefonat, cerând un raport. Generalul Popov, adjunctul lui Voroşilov, a răspuns la telefon, admiţând că Liuban fusese

abandonat şi cerând din nou mai multe trupe – „pentru că acelea pe care ni le-aţi trimis nu acoperă nici jumătate din pierderile noastre”; arme semiautomate pentru infanterişti – „care nu au decât puşti”; şi Leningradului să i se permită să păstreze în loc să trimită pe alte fronturi producţia proprie de vehicule blindate. Împotriva voinţei lui, Stalin a fost de acord:

V-am lăsat deja să aveţi producţia pe trei zile, puteţi avea alte trei sau patru zile… Va vom trimite mai multe batalioane de infanterie, dar nu pot să spun acum câte anume… Peste vreo două săptămâni, poate, vom reuşi să adunăm două divizii pentru voi. Dacă oamenii voştri ar fi ştiut cum să pună un plan în aplicare şi dacă ne-ar fi cerut două sau trei divizii în urmă cu două

săptămâni, acum ar fi fost pregătite pentru voi. Necazul e că preferaţi să trăiţi şi să munciţi precum ţiganii, de pe o zi pe alta, fără să priviţi înainte. Eu vă cer să faceţi puţină ordine în Armata a 48-a, mai ales în acele divizii ale căror ofiţeri laşi au dispărut dracu'* ştie unde din Liuban ieri... Vă cer să curăţaţi de duşman regiunile Liuban şi Ciudovo cu orice preţ şi prin orice mijloace. Vă ordon să vă ocupaţi personal de asta... Spuneţi-mi, pe scurt, Klim [Voroşilov] vă ajuta sau vă împiedică?

„Ne ajută. Suntem sincer recunoscători", a răspuns, prudent, Popov28.

De asemenea, la 26 august, Stalin a permis, în cele din urmă, retragerea pe mare de la Tallinn, capitala Estoniei, situată

la 320 de kilometri vest de Leningrad. Operaţia – „un fel de Dunkerque, dar fără acoperirea aeriană” aşa cum a caracterizat-o Werth – a fost unul dintre cele mai mari (deşi puţini îşi amintesc de el) dezastre militare suferite de Uniunea Sovietică în primele luni ale războiului. Cel care a avut comanda a fost amiralul Vladimir Tribuţ, comandant-şef al Flotei Baltice Drapelul Roşu. Realizând destul de repede că nou înfiinţata bază navală sovietică de la Libau (azi Liepaja), pe coasta letonă, era vulnerabilă în cazul unui atac german, el a cerut (cu mult curaj) şi a obţinut permisiunea de a transfera cea mai mare navă la est, în Estonia, la puţin timp după începerea războiului. A fost o mişcare premonitorie: Libau a intrat peste două zile

în război şi cinci zile mai târziu nava-amiral, crucişătorul *Kirov*, de 7.000 de tone, a avut noroc şi a plecat din Riga spre Tallinn. Pentru a apăra Tallinn, Tribuţ avea la dispoziţie 14.000 de marinari, aproximativ 1.000 de miliţieni şi ce mai rămăsese în urma luptelor, aproximativ 400 dintre soldaţii de pe frontieră care fugiseră din Riga, iar printre ei Regimentul 5 motorizat infanterie, acum redus la „150 de baionete”.

Deşi Tribuţ a mobilizat 25.000 de civili estoni la săparea de tranşee, cei mai mulţi, precum letonii, nu voiau să fie „apăraţi” Focuri de armă răsunau în jurul oraşului în timpul nopţii, mâini anonime împărţeau manifeste progermane şi un ofiţer rus a fost omorât în timp ce ieşea dintr-un restaurant. NKVD a răspuns cu obişnuita serie de

arestări, plutoane de execuţie şi tribunale.

La 8 august – în aceeaşi zi în care von Leeb a pornit atacul asupra Liniei Luga Tallinn era înconjurat pe uscat, iar Wehrmachtul ajungea pe coastă, la est de linie. Tribuţ a sugerat două moduri la fel de neconfortabile de a ieşi din capcană. Fie îşi masa forţele pentru a face o breşă spre est, către încă neocupata Narva, pe graniţa dintre Estonia şi Rusia, fie le transporta pe mare, dincolo de Golf, până pe ţărmul finlandez, şi trecea, luptând, prin liniile finlandeze spre Leningrad. Stalin a respins ambele propuneri: Tallinn trebuia să fie păstrat cu orice preţ.

Armata a 18-a şi-a lansat atacurile în seara zilei de 19 august. Obuzele explodau pe aleile pavate şi pe acoperişurile ţuguiate,

cu ţigle roşii, din oraşul vechi şi printre casele de vacanţă din şindrilă şi cabinele de baie de pe plaja Pirita. Tunurile navei *Kirov* au ripostat, luminând în oranj portul, unde era ancorată. Civilii din oraş se uitau şi aşteptau ascunşi în magazinele cu obloanele trase şi uşile baricadate. După o săptămână de bombardament, adjunctul lui Tribut, amiralul Iuri Panteleiev, descria situaţia în jurnalul său:

Respins atac puternic asupra oraşului în timpul nopţii. Inamicul a schimbat tactica, infiltrându-se în grupuri mici… Toate aerodromurile capturate de inamic. Avioanele noastre au zburat spre est. Flota şi oraşul sub bombardament. Frumoasa Pirita arzând… Alte suburbii ard şi ele. Incendii mari în oraş. Baricade construite în

apropierea portului. Fum peste tot... Focul de pe nave şi bateriile de pe ţărm nu a încetat. Postul nostru de comandă din portul Minna constant sub foc29.

Mai târziu în acea dimineaţă, Stalin a dat, în sfârşit, permisiunea ca flota să fie evacuată la Kronstadt, baza navală istorică a Rusiei de pe insula situată în Golful Finic. În timp ce apărătorii s-au îndreptat încet spre port, incendiind pe drum o uzină electrică, silozuri şi depozite, a început îmbarcarea civililor din anturajul flotei – soţiile ofiţerilor, activiştii de partid, o trupă de teatru şi comuniştii de seamă estonieni, inclusiv preşedintele republicii marionetă Estonia. Exuberantul corespondent de război Vsevolod Vişnevski, aflat în „primele loje” de pe chei, a afirmat că şoferul său nu

a scos carburatorul maşinii, ci a aruncat în aer vehiculul cu o grenadă de mână. Ambarcarea soldaţilor a început în ziua următoare şi până la primele ore ale dimineţii de 28 august aproape 23.000 de persoane şi 66.000 de tone de muniţie fuseseră urcate la bordul unei colecţii eteroclite de 228 de nave, grupate în patru convoaie în afara intrării în port30.

În dimineaţa zilei de 28, navele se aflau în radă, balansându-se la ancoră sub un vânt puternic, de gradul şapte. La amiază, vântul scăzuse şi s-a dat semnalul de a se pune în mişcare. Întinzându-se pe 15 mile marine, convoaiele aveau în faţă o sarcină deloc de invidiat. La Dunkerque, în urmă cu 14 luni, ambarcaţiunile trebuiseră să parcurgă 50 de mile, prin ape controlate de

Royal Navy. Navele lui Tribuţ trebuiau să parcurgă 220 de mile, dintre care în primele peste 150 urmau să fie atacate de bateriile de pe ţărm, de submarinele şi torpiloarele finlandeze. Drumul era de asemenea înţesat de minele inamicului – „ca nişte găluşte în borş” Cel puţin 100 de dragoare de mine, a calculat mai târziu comandantul Flotei Roşii, amiralul Kuzneţov, ar fi fost necesare pentru a curăţa un culoar sigur; Tribuţ avea 38, cea mai mare parte traulere transformate. În ciuda unei cereri de ultimă oră adresată lui Jdanov pentru acoperire aeriană, nu erau protejate de atacurile Luftwaffe, ordinele lui Jdanov fiind date „cu mare întârziere”.

Atacate de bombardiere Junkers 88 încă de la plecare, convoaiele au ajuns în

primul câmp de mine important la ora şase seara, în largul Peninsulei Juminda, la 40 de mile est de Tallinn. Prima navă care s-a scufundat, la 6.05 p.m., a fost *EUA*> o navă comercială estoniană. În timp ce erau salvaţi supravieţuitorii, un remorcher din al patrulea convoi a lovit o mină şi s-a scufundat 15 minute mai târziu. Peste 10 minute, un spărgător de gheaţă, *Kristjanis Voldemars*, a fost scufundat de bombe. *Vironiay* care transporta civili, a fost avariat în timpul aceluiaşi atac aerian şi a fost remorcat de *Saturn*. Mai puţin ordonate acum, convoaiele s-au îndreptat cu toată viteza spre est, în zigzag, pentru a evita avioanele Junkers şi focul bateriilor de pe ţărm. Navele de război erau prea preocupate să evite sau să se degajeze ele

însele de mine pentru a oferi prea multă protecţie navelor de transport, majoritatea nedotate cu tunuri antiaeriene. Următoarele victime ale câmpului de mine, în timp ce se lăsa întunericul, au fost dragorul *Krab*, apoi un submarin, care a dispărut sub valuri în mai puţin de un minut, apoi *Saturn*, care încă mai remorca nava *Vironia*. O canonieră s-a scufundat la 8.30 p.m., în timp ce apunea soarele, şi un alt submarin la 8.48 p.m. Două minute mai târziu, distrugătorul *Iakov Sverdlov* a fost lovit de o torpilă lansată către *Kirov* şi s-a scufundat în şase minute. „Întunericul" scria amiralul Kuzneţov, s-a instalat rapid Navele aflate în coada convoiului erau nişte siluete distingându-se pe fundalul incendiilor care devastau Tallinnul. Ieşind din mare, stâlpi

uriaşi de flăcări şi fum negru semnalau pierderea navelor de luptă şi transport După căderea nopţii, zgomotul hidos făcut de bombardierele naziste a dispărut. Dar asta nu însemna că echipajele se puteau relaxa, căci pericolul nu dispăruse şi ameninţa acum din adâncuri. În întuneric era dificil să vezi minele din apă, care acum pluteau printre resturile bărcilor de salvare distruse.

Între 9 şi 11 p.m., alte nouă nave au fost pierdute, printre care nava de transport *Everita*, *Lugat* la bordul căreia se aflau

300 de răniţi, şi alte patru din flotila de opt distrugătoare. *Minsk*, la bordul căruia se afla amiralul Panteleiev, se clătina după ce o mină explodase în apropierea chilei. Puitorul de mine *Skorâi* („Rapid”) a

remorcat-o, numai că şi acesta a lovit o mină şi s-a scufundat o jumătate de oră mai târziu. Cea mai cunoscută victimă a fost *Vironiat* pe care se aflau o mulţime de civili. Lovit la tribord şi scoţând fum, era deja remorcat când a lovit o mină la 9.45 p.m. Relatările sovietice vorbesc despre siluete întunecate care săreau de la pupa în flăcări, despre „Internaţionala” care răsuna pe deasupra valurilor şi despre sunetul scos de revolvere în timp ce ofiţerii îşi luau viaţa înainte de a se scufunda pentru totdeauna în adâncuri.

Cu puţin timp înainte de miezul nopţii, navele care supravieţuiseră au ancorat în mijlocul minelor şi au aşteptat o vizibilitate mai bună. Odată cu lumina zilei, au ridicat ancora şi carnajul a reînceput. Până după-

amiază, încă şase nave fuseseră scufundate de mine şi opt de bombe, iar două remorchere fuseseră capturate de şalupele de patrulare finlandeze. Printre ambarcaţiunile avariate se numărau nava de transport *Planul cincinal*, cu 3.000 de soldaţi la bord, şi nava de patrulare *Sneg* („Zăpada”), care luase supravieţuitori de pe *Vironia*. Încă patru nave avariaţe, dintre care trei de transport, au reuşit să ancoreze pe insula Gogland (Hogland pentru suedezi, Suursaari pentru finlandezi), de unde soldaţii (printre care şi ceea ce rămăsese din Regimentul 5 motorizat infanterie) au fost urcaţi în ambarcaţiuni mici şi duşi la Kronstadt. Ce mai rămăsese din flotilă a ajuns, cu chiu cu vai, în port în următoarele patru zile. În întreaga operaţie au dispărut

65 de vase şi au murit probabil 14.000 de oameni31.

A fost cel mai mare dezastru din istoria navală a Rusiei, cel puţin de două ori mai costisitor ca înfrângerea flotei ţariste de către japonezi – prima oară când o putere asiatică a înfrânt una europeană pe mare – la Tsushima, în 1905. Mai târziu, au apărut numeroase argumente explicând de ce lucrurile luaseră o întorsătură nefericită. Atât Kuzneţov, cât şi Panteleiev susţinuseră decizia de a apăra Tallinn, dar ei considerau că evacuarea civililor trebuia să fie făcută mult mai devreme, blamându-l pe Voroşilov că nu ordonase executarea planului la timpul potrivit. Convoaiele ar fi fost mai bine să navigheze în ape mai adânci, riscând să înfrunte ameninţarea

submarinelor germane, dar evitând bateriile de pe ţărm şi majoritatea câmpurilor de mine. Evident, ar fi trebuit să cuprindă mai multe dragoare de mine („Dar de unde să le luăm?”, se întreba Kuzneţov). Istoricii militari de astăzi pun sub semnul întrebării chiar apărarea Taliinnului, care a reprezentat aproximativ 20.000 de soldaţi luaţi prizonieri şi a oprit în loc numai patru divizii germane, ceea ce nu a însemnat mare lucru pentru luptele care se desfăşurau mai departe, în est32.

Adevărata problemă însă era a întregului comandament sovietic: teama, fondată de altfel, a ofiţerilor superiori de a susţine retragerea până ce aceasta a devenit inevitabilă – şi inevitabil dezastruoasă. Instructivă este povestea lui

Viaceslav Kaliteiev, căpitan pe *Kazahstan*> cea mai mare navă de transportat trupe din flotilă. Aceasta a fost lovită la întâmplare de o bombă care a atins puntea la puţină vreme după plecare, în prima dimineaţă a evacuării, iar căpitanul a căzut în mare şi a avut noroc să fie salvat de un submarin, care l-a dus la Kronstadt. Între timp, *Kazakstan* a plutit în derivă, în flăcări, condusă de cei şapte membri ai echipajului care supravieţuiseră, şi şi-a depus pasagerii pe limbă de pământ înainte de a ajunge la Kronstadt patru zile mai târziu – singura navă de transportat trupe care a reuşit să facă asta. Imediat, a fost lansată o investigaţie. De ce şi-a abandonat nava Kaliteiev? De ce se întorsese înaintea ei? sărise în mod deliberat peste bord? Membrii

echipajului care aduseseră nava *Kazakstan* acasă au fost recompensaţi cu Ordinul Steagul Roşu printr-un comunicat special dat de Stavka. Kaliteiev a fost executat prin împuşcare, pentru „laşitate” şi „dezertare în timpul focului” 33.

„Poporul înrolat”.

„Ce anume te face să crezi că vreau să vorbesc despre război?”, l-a întrebat pe cel care îl intervieva Ilia Frenklah, în vârstă de 80 de ani, retras la soare şi sectarism în Israel, la şase decenii de la sfârşitul războiului:

Prin urmare, vrei să auzi adevărul de la un soldat, dar cine mai are nevoie de asta acum?... Dacă spui tot adevărul despre război, cu reală onestitate şi candoare, imediat zeci de „patrioţi 1 încep să strige;

„Calomnie! Defăimare! Blasfemie! Bătaie de joc! aruncă cu noroi! 71… Dar organizatorul politic vorbeşte – „cu forţă şi cu eroism, nu cu mult sânge, cu lovituri puternice, sub conducerea unor ofiţeri înţelepţi şi bine pregătiţi…11 – ei bine, genul acesta de limbaj fals, ipocrit, lăudăroşenia arogantă a presei semioficiale îmi fac întotdeauna silă.

Frenklah, ucenic într-o fabrică de textile la începutul războiului, a învăţat să lupte nu în rândurile Armatei Roşii, ci în ale armatei Leningradului, *narodnoe opolcenie*, sintagmă tradusă literal prin „poporul înrolat”, dar mai uzual ca „miliţia populară” sau „voluntarii poporului”. Iniţial un produs al valului de patriotism popular care a cuprins oraşul la vestea atacului german, s-a transformat în instrumentul prin care

conducerea Leningradului, în scop militar destul de meschin, a irosit probabil 70.000 de vieţi în iulie şi august 1941.

Această *opolcenie* nu era o invenţie sovietică. Membri ai miliţiei populare ajutaseră la înfrângerea polonezilor în 1612 şi a francezilor în 1812. „Cei mai mulţi dintre noi”, îşi amintea Frenklah, s-au aruncat cu pasiune în război cât au putut de repede… Când Academia Medicală Militară a început să aleagă oameni pentru instruire în domeniul medical, nimeni nu a vrut să se alăture acestei instituţii de elită dintr-un singur motiv – ar fi însemnat să piardă primele înfruntări cu duşmanul… în plutonul meu era un *komsorg* [funcţionar tânăr din Komsomol] de la Institutul Agronomic. Avea tuberculoză, de fapt,

scuipa sânge când tuşea. I se oferise o slujbă în spatele frontului, dar a refuzat-o şi a căzut într-una din primele bătălii1.

Printre voluntarii pe care sovietul din raionul Insula Vasilievski i-a refuzat, conform documentelor partidului, se aflau „profesori, judecători, regizori şi câţiva invalizi – Sergheiev, căruia i se scosese jumătate de stomac; Lujik – cu un singur picior şi aşa mai departe2.

Romancierul Daniil Alşiţ, acum în vârstă de 90 de ani, unul dintre membrii de frunte ai cercurilor literare din Petersburg, se număra printre cei 209 studenţi ai Facultăţii de Istorie a Universităţii din Leningrad care s-au înrolat. Orfan în urma măsurilor luate de Stalin – tatăl lui fusese exilat în anii 1930 credea totuşi în

comunism. „Foarte puţine familii”, explică el, nu suferiseră în vremea lui Stalin. Şi noi, studenţii, nu am crezut niciodată în acele procese înscenate [procesele din 1936 – 1937]. Dar trebuie să înţelegeţi că nu simţeam niciun fel de ostilitate faţă de legea sovietică. Credeam că Stalin era cel care exagera eliminându-şi oponenţii, că toate aceste remanieri la vârf vor înceta curând. Şi că toată lumea va înţelege că Stalin era una şi ţara cu totul altceva.

Când, din cauza faptului că ştia germană a fost nevoit să se despartă de prietenii lui pentru a fi instruit ca interpret, a fost furios. „Noi toţi voiam să mergem pe front să luptăm! Nimeni nu voia să fie lăsat în spate!” De fapt, întârzierea i-a salvat viaţa, deoarece atunci când a ajuns pe front,

la sfârşitul lunii septembrie, miliţia populară suferise pierderi mari şi toţi cei 30 de studenţi colegi cu el muriseră3.

Ceea ce începuse ca o mişcare spontană, cu adevărat populară, a devenit rapid ceva oficial şi aproape obligatoriu. Un activist de partid de la Uzina Kirov, a descris mai târziu tranziţia. Primele persoane care au venit la el cu cererea de a fi trimise pe front, imediat după ce Molotov a anunţat invazia germană, au fost cinci fete de la Crucea Roşie:

Au fost începuturile miliţiei populare. (Dintre cele cinci, ştiu că trei au fost ucise lângă Voronino, iar una s-a înecat în Credej.) După aceea, au început să vină şi alţi voluntari, în număr din ce în ce mai mare. Duminică şi luni am înregistrat deja

sute de oameni în câteva ore. Acceptam cererile, dar nu trimiteam oamenii nicăieri. Până luni, totul căpătase asemenea dimensiuni că în cele din urmă a trebuit să venim cu un fel de reacţie specifică. M-am dus la un membru al Comitetului orăşenesc de partid, tovarăşul Verhoglaz, şi l-am întrebat: „Ce să fac cu toţi oamenii ăştia?”. Şi alte întreprinderi se aflau în aceeaşi situaţie. Partkom [Comitetul de partid din fabrică] nu a răspuns imediat; mi s-a spus doar să continui să accept cererile. Peste vreo şapte sau opt zile, ni s-a comunicat să formăm o divizie a *narodnoe* opolcenie4.

La 27 iunie, Jdanov ceruse la Moscova permisiunea de a forma o *opolcenie*, gândindu-se că aceasta va forma o unitate de rezervă a armatei. În ziua următoare, a

primit un răspuns de la Jukov, care aproba un plan pentru şapte divizii de voluntari care să „întărească” Grupul de Armate Nord-Vest, iar schema a fost oficia] anunţată pe 30 [iunie]. Conducerea regională de la Moscova a urmat cu propria propunere de *opolcenie* la 4 iulie – o pană la pălăria lui Jdanov, mai ales de când rivalul lui Beria se opusese cu tărie planului, dorind să păstreze toate organizaţiile civile, ca şi miliţia, sub controlul NKVD, adică al lui. Din dorinţa tipică de a face mai mult pentru omenire, Jdanov a declarat, rapid, că Leningradul va răspunde conform numărului mare de locuri, stabilind o ţintă (niciodată atinsă) de 270.000 de oameni în 15 diviziia.

Primele trei divizii *opolcenie* din

Leningrad, în total aproximativ 31.000 de voluntari, au fost convocate de la 4 la 18 iulie. Fiecare se baza pe un raion al oraşului, ceea ce însemna că oamenii din aceleaşi fabrici (şi adesea din aceeaşi familie) puteau să rămână împreună în aceleaşi unităţi Prima divizie a fost denumită *Kirovţây* după Uzina Kirov, care lucrau în domeniul apărării; cei aproximativ 10.000 de voluntari de acolo au format două regimente şi trei batalioane, iar al doilea regiment din Divizia 2 *Skorohodovţî* – literal „cei care merg repede” – după Fabrica de încălţăminte Skorohod. Restul de oameni din a 2-a proveneau din Centrala electrică Elektrosila. În total, aproximativ 67.000 de oameni s-au înrolat, majoritatea muncitori calificaţi, care fuseseră scutiţi de serviciul

militar6. Aceste divizii mai conţineau, în afară de crema forţei de muncă industriale din Leningrad, foarte mulţi ingineri, oameni de ştiinţă, artişti şi studenţi. Institutul de Căi Ferate a dat 900 de oameni pentru *opolcenie*, Institutul de Mine 960, Institutul de Construcţii Navale 450, Institutul Electrotehnic 1.200. Şapte batalioane s-au înrolat din Universitatea din Leningrad. Deloc surprinzător, un număr disproporţionat din primul val de voluntari erau comunişti Din cei 97.000 de oameni înrolaţi până la 6 iulie, 20.000 erau membri de partid şi alţi 18.000 membri de comsomol7.

Deoarece ţinta umflată a lui Jdanov nu a fost atinsă, recrutarea a devenit mai sistematică. Sovietelor raionale li s-au fixat

anumite cote, bazate pe numărul de locuitori, pe care acestea le-au împărţit între fabricile locale. Directorii de fabrici, care acum lucrau la evacuarea sau la convertirea la producţia de apărare, au încercat din greu să-şi păstreze person aiul-cheie, în unele cazuri trimiţând femei în locul bărbaţilor. „Producţia”, îşi amintea activistul de partid care avea sarcina recrutării la Uzina Kirov, „era complet descoperită”. Directorii „spuneau directorului general şi Partkomului că ar trebui să existe un mecanism pentru a decide cui să i se permită să plece şi cui nu. Dar, desigur, o mulţime de oameni cărora nu ar fi trebuit să li se permită să plece, plecau până la urmă” 8. A.I. Verhoglaz, şeful secţiei politice a *opolcenie* şi membru

al Comitetului orăşenesc de partid, le cerea agitatorilor să facă eforturi mai mari: „Nu puteţi să vă aşteptaţi la patriotism, acesta trebuie învăţat!” Nu trebuie „să piardă vremea în camerele călduţe, care îndemnau la somn, de la cartierul general” ci să „meargă în fabrici şi să privească oamenii drept în faţă. Spuneţi-le: «Luaţi-vă armele!» „9.

Era greu să rezişti unor asemenea apeluri, mai ales după ce Stalin lăudase *opolcenie* din Moscova şi din Leningrad în emisiunea de la radio din 3 iulie. „Un voluntar” raporta Sovietul din Insula Vasilievski, „un fost membru de partid, a cerut să fie scutit, dar a reapărut o oră mai târziu cu o cerere de retragere a precedentei cereri, fiindcă îi era ruşine10”.

Altuia, care pretindea că este bolnav, i s-a spus că sănătatea lui „nu avea nicio semnificaţie. Important era voluntariatul şi deci asumarea atitudinii politice de către persoana respectivă” Lihaciov dispreţuia ipocrizia şefilor săi de la Casa Puşkin:

Toţi oamenii erau înrolaţi. Erau chemaţi pe rând în biroul directorului, unde alături de L.A. Plotkin se afla secretarul organizaţiei de partid, A.I. Perepeci. Mi-l amintesc pe Pancenko ieşind palid şi tremurând: refuzase. A spus că nu vrea să plece pe front voluntar şi că va servi în armata regulată... Fusese făcut laş şi tratat cu dispreţ, dar peste câteva săptămâni a fost mobilizat, cum spusese. A luptat ca partizan şi a fost ucis în pădurile de lângă Kalinin. Spre deosebire de el, Plotkin, care

îi înrolase pe toţi, a obţinut o scutire pe motive medicale. În iarnă a fugit din Leningrad cu avionul. Cu câteva ore înainte de plecare, a înrolat o „bună prietenă” de-a sa, o profesoară englezoaică, din personalul Institutului, şi a luat-o şi pe ea în avion”.

Mulţi oameni, este clar, nu au realizat la ce anume se angajau, presupunând că vor fi folosiţi în apărarea civilă, sau în muncă de specialitate, sau ca gărzi în cazul în care germanii reuşeau să intre în Leningrad. Să ieşi din *opolcenie*, totuşi, era chiar mai greu decât să eviţi recrutarea în rândurile acesteia. 52 de actori şi muzicieni, se notează în dosarele partidului, au încercat să „refuze armele” – gândind probabil că sarcina lor ar trebui să fie spectacolele date în faţa soldaţilor – „dar s-au făcut paşi

pentru a opri acest fenomen” 12. Un anume tovarăş Niniukov, de la Institutul de Botanică, spunea mereu că munca lui era extrem de importantă şi cerea să fie lăsat la vatră. Acelaşi lucru s-a întâmplat cu Nikulin şi Denisov, de la Institutul de Geologie. Au fost trimişi înapoi la locurile lor de muncă, unde se vor lua măsuri. Membrul de partid Taiţ a declarat: „Dacă regimentul nu mă poate folosi conform pregătirii mele profesionale de metalurgist, nu vreau să fac parte din regiment” Liberalii de la cartierul general, în loc să îl dojenească, i-au permis să se întoarcă în fabrica în care lucra. Şi până la 11 iulie *zamkom* [comisarul adjunct] al secţiei politice a regimentului nu a început să ia măsurile necesare13.

Rapoartele referitoare la eventualii

nesupuşi erau o scuză pentru un antisemitism grosolan:

Sverdlin, voluntar în Batalionul 3 geniu din Regimentul 2 geniu, evreu, a lucrat mai înainte într-un magazin alimentar.

A făcut cerere să plece voluntar, dar brusc şi-a dat seama că se înrolase într-o divizie de luptă şi urma să fie trimis pe front. L-a cuprins disperarea, a anunţat că după ce se înrolase în *opolcenie* soţia lui încercase să se spânzure şi că fusese salvată în ultimul moment. A fost lăsat la vatră... La artilerie, comunistul Brauman a izbucnit în lacrimi pentru că îi era teamă să plece pe front... Comsomolistul Peterson voia să părăsească *opolcenie*, dar i s-a explicat situaţia şi a fost trimis să muncească la bucătărie”.

Însă asemenea cazuri erau rare. Cei mai mulţi oameni fie abia aşteptau să lupte, precum (evreii) Frenklah şi Alşiţ, sau găseau că este mult mai uşor pur şi simplu să meargă înainte cu mulţimea. „Era o alegere inegală” spunea Lidia Ghinzburg, „între pericolul aflat la îndemână, sigur şi familiar (nemulţumirea conducerii), şi imaginea a ceva încă îndepărtat, neclar şi mai presus de toate de neînţeles” 15.

După ce au creat armata poporului, autorităţile au tratat-o cu profundă suspiciune. Născută dintr-o mişcare autentică pornită mai degrabă de jos decât printr-un dictat al partidului, membrii săi au arătat o tendinţă inoportună de a se organiza şi de a oferi sugestii şi critici. Cu deosebire greu de condus erau miile de

voluntari din rândurile inteligheņţiei. Din cei 2.600 de oameni ai Regimentului 3 infanterie din Divizia 1 (recrutaţi din institutele din raionul Dzerjinski), aproximativ 1.000, nota cu nelinişte Secţia politică, erau „indivizi din domeniul culturii – profesori, lucrători din domeniul ştiinţei, scriitori, ingineri” – care au nevoie să fie „plantaţi” cu ofiţeri educaţi, pe care să-i poată respecta. Cererile de a fi folosiţi în conformitate cu specialitatea lor – tehnicieni radio care cer să devină ofiţeri transmisionişti, ingineri minieri care cer să devină genişti – nu trebuie în niciun caz tratate ca «manifestări de laşitate», iar regimentul a fost prin urmare curăţat de „plângăcioşi” şi „elemente instabile” în primele două divizii *opolcenie*, voluntarii

iniţial şi-au ales comandanţii companiei şi „conducătorii politici” – ofiţerii care se ocupau, la nivel de batalion, de divertisment, propagandiştii, informatorii cunoscuţi sub numele de *politruki* (comisari politici) – prin vot informai”, o practică democratică periculoasă, care a fost rapid reprimată din ordinul Stavka. Totuşi, nici cele mai mari eforturi ale Secţiei politice nu îi puteau convinge să iniţieze „întreceri socialiste” cu alte unităţi sau să adopte formalităţile militare.

„Iată două exemple”, se lamenta un *politruk* din Divizia Kirov. Fusese simplu muncitor şi acum era ofiţer, în unitatea lui îi avea pe doi foşti maiştri din fabrica – şi, desigur, este dificil să renunţi la [familiarele] Saşa, Vanea, Fetea. Ori să

luăm următorul incident. Un comandant dă un ordin şi spune: „Repetă-l” Iar subordonatul replică* „Saşa, de ce să-l repet, crezi că sunt prost?”... Trebuie să-i obligăm pe comandanţii noştri să fie mai stricţi17.

Voluntarismul, erau îngrijoraţi şefii partidului, putea, de asemenea, să mascheze trădarea. 13 etnici germani şi estonieni „străini” au fost descoperiţi că se înrolaseră, la fel ca şi un fost troţkist, un finlandez albgardist şi mai mulţi comunişti spanioli şi austrieci. Toţi au fost eliberaţi din *opolcenie*, iar datele despre ei au fost transmise NKVD18.

Mai practic, cei 110.000 de voluntari 19 existenţi la 7 iulie trebuiau să fie transferaţi în barăci, echipaţi şi învăţaţi să

lupte, în această direcţie autorităţile au eşuat în mod lamentabil, cum o atestă rapoartele oneste întocmite *de politruki*. Voluntarii din Divizia 1 Kirov au fost convocaţi la 4 iulie şi încartiruiţi improvizat în şcoli, un spital, un cămin al unei fabrici şi unul de la Conservator, unde au dormit pe podea sau pe bănci fără saltele. Au sosit, se plângea Secţia politică, direct de la muncă, beţi după tradiţionala petrecere de rămas-bun şi fără haine potrivite. Stau şi ascultă conferinţele politice cu cămăşile scoase din pantaloni, îşi trântesc puştile abia primite pe paturi pentru a detaşa baionetele, ascund sticle de votcă de un sfert de litru în măştile de gaze şi cumpără îngheţată pe băţ de la vânzătorii de îngheţată care au permisiunea să vină şi să plece şi ar putea fi

spioni. Mai rău, nu se ţin de instrucţie. Teoretic, voluntarii ar trebui să facă 16 ore de instrucţie. În practică, fac mai puţin, pentru că nu au suficiente arme sau muniţie să înveţe şi aproape niciun instructor (unul la 500 – 600 soldaţi, conform unui raport20).

În practică, nu se putea face o instrucţie adecvată în timpul pe care îl aveau la dispoziţie. La 7 iulie, după trei zile de încartiruire, oamenii din Divizia Kirov mărşăluiau pe străzi, urmaţi de o mulţime de soţii şi copii, spre gara Vitebsk, unde s-au îmbarcat pentru front. Era un fel de teatru, deoarece după câteva opriri comandamentul armatei i-a trimis înapoi, ca să ia echipamentul de bază. În total, îşi amintea un voluntar, am plecat pe front de

trei ori... Prima oară a fost pe 7 iulie. Comandamentul ne-a trimis înapoi, deoarece nu aveam nimic în raniţe. La 8 iulie au sosit armele şi au fost distribuite. Am fost trimişi din nou, iar uniformele au fost distribuite pe drum. Din nou am fost întorşi. Pe 9 eram în fine îmbrăcaţi şi echipaţi aşa cum se cuvine: fiecare avea puşca lui, iar ofiţerii au primit carabine.

Deşi Divizia 1 era dotată cu artilerie, mitraliere şi câteva pistoale automate, nu avea tunuri antiaeriene, lipseau mortierele şi o parte din puştile din dotare erau vechi de 40 de ani. („A mea a fost făcută în 1895”, îşi amintea un membru al Diviziei Kirov. „Aveam aceeaşi vârstăz1.”) în cele din urmă, divizia a ajuns la destinaţie – un oraş pe calea ferată între Luga şi Novgorod – la

11 iulie, în toiul unui raid aerian.

Mai târziu, unităţile *opolcenie* au avut o situaţie şi mai proastă. Nici Divizia 2 nu avea tunuri antiaeriene, nici arme automate, cu excepţia unei singure mitraliere, şi nişte tunari atât de neexperimentaţi, încât „învăţau cum să folosească tunurile chiar pe câmpul de luptă. Comandantul Diviziei a 3-a *opokenie*> general-maior Aleksei Subbotin, i s-a plâns lui Jdanov că avea jumătate din piesele de artilerie promise, nu avea obuze, grenade, nici cocktailuri Molotov, „nici măcar un singur mortier”, insuficient cablu pentru telefoanele de campanie, numai câteva maşini şi motociclete şi nici unsoare pentru puşti, ceea ce însemna că nu le mai curăţase nimeni de când fuseseră

distribuite oamenilor. Divizia 3 a fost, cu toate acestea, trimisă să apere fortificaţiile de lângă Leningrad la 15 iulie, ziua în care fusese mobilizat contingentul22.

Partidul îi considera pe voluntari, aşa cum arată clar documentele interne, carne de tun. În întâlnirile cu colegii lui din Secţia politică, Verhoglaz lăuda diversitatea acestora – „în unităţile noastre, poţi vedea profesori mărşăluind alături de studenţi, fierari şi turnători sau un arhitect care învaţă să tragă la ţintă alături de un brutar” dar admitea că „Deoarece nu avem prea mult timp de pregătire, trebuie să facă instrucţie în timp ce luptă şi să lupte în timp ce fac instrucţie” Voluntarii „nu pot fi folosiţi la manevre, numai la apărare... de aceea trebuie să ştie cum să utilizeze

grenadele şi alte mijloace de luptă primitive pentru a respinge atacurile inamicului” 23. Prima divizie aruncată în luptă a fost Divizia 2; la sosirea pe front la 13 iulie, i s-a ordonat imediat să oprească unităţile de tancuri germane la capul de pod de pe râul Luga, la sud-est de Kinghisepp. Diviziile 1 şi 3 au urmat o săptămână mai târziu, când unităţile motorizate ale Wehrmachtului s-au răspândit la sud, de-a lungul Liniei Luga.

Rezultatul: panică şi confuzie aproape generale. Neînarmaţi, neinstruiţi, epuizaţi de marşurile pe timp de noapte şi de zilele fără somn în care se ascundeau de atacurile aeriene, voluntarii mureau sau cădeau prizonieri în număr mare. Atât de mulţi îşi abandonau puştile „antice” încât a fost lansată o campanie specială cu lozincile

„Pierderea armei este o crimă împotriva patriei” şi „Puterea unui soldat stă în arma sa” Dezertarea în masă în faţa tancurilor era atât de obişnuită că a primit o denumire pseudomedicală – *tankovaia boiazni* ori „fobia tancului”. Verhoglaz le-a sugerat chiar subordonaţilor să răspândească zvonul că germanii foloseau butaforie:

Zilele trecute s-a petrecut exact acest gen de incident; a fost depistat prin intermediul binoclului. O coloană uriaşă de tancuri a fost văzută apropiindu-se. Tancurile s-au oprit, un ofiţer a coborât şi s-a sprijinit cu cotul de un tanc, iar cotul a făcut o gaură. Ei bine, după cum ştiţi, coatele nu fac găuri în tancurile adevărate. Acest detaliu neînsemnat a revelat adevărul – tancurile erau false24.

Dacă această încercare absurdă de a-i convinge pe oameni să lupte împotriva Panzerelor cu mâinile goale a avut sau nu succes nu ştim; se pare că nu. Aruncaţi în bătălie, viaţa voluntarilor era irosită într-un mod foarte primitiv. „Metoda de atac a ruşilor” scria în jurnalul său şeful Statului-Major German, generalul Halder: „Trei minute baraj de artilerie, apoi pauză, apoi atac de infanterie cam de 12 rânduri adâncime, fără sprijinul artileriei grele. Oamenii începeau să strige urale de departe. Incredibil de mari au fost pierderile ruşilor” 25. Unul dintre aceşti infanterişti era Frenklah. „Eşti atât de îngrozit că picioarele parcă prind rădăcini în pământ1, îşi amintea el. „Este extraordinar de dificil să te ridici, să-ţi iei

puşca şi să fugi. După ce te-ai ridicat în picioare este în regulă – nu trebuie decât să alergi tot înainte. Nu doar teama că vei fi împuşcat în ceafa dacă nu o faci te determină să procedezi aşa –, ci şi un înalt sentiment al datoriei”.

Ofiţerii care reuşeau să supravieţuiască bătăliei făceau subiectul obişnuitelor suspiciuni de intimidare. Verhoglaz a interogat un *politruky* Mihail Serogodski, după o confruntare dezastruoasă lângă Kinghisepp, la sfârşitul lui iulie:

Serogodski: La gară au ajuns 900 şi 600 dintre noi mai erau acolo după bătălie.

Verhoglaz: Restul au fost ucişi sau au dispărut?

Serogodski: Unii s-au dus spre Gdov, unii au fost ucişi.

Verhoglaz: Ştiu exact de ce au fugit unii dintre ei – pentru că te-ai pierdut cu firea. Nu ai înţeles că trebuie să comanzi. Pentru că nu ai reuşit să-i conduci, au fugit, terorizaţi ca nişte animale.

Celor care au mai rămas din unitate, a continuat Serogodski, li s-a ordonat „să se considere partizani”, să se despartă în grupuri mai mici şi să se îndrepte spre păduri:

Verhoglaz: Care este motivul pentru care te-ai întors din spatele frontului?

Serogodski: întâmpinăm greutăţi cu aprovizionarea cu alimente. În ultimele trei zile, până ce ne-am întâlnit din nou cu unităţile noastre, ne-am hrănit cu plante. Am mers printr-o pădure deasă de pini şi am mâncat măcriş. Foamea extremă ne-a

forţat să ajungem la liniile noastre.

Verhoglaz: Cât sunt de mari pierderile voastre?

Serogodski: Greu de spus. În detaşamentul nostru au mai rămas 65 de oameni. Nu a fost vorba numai de morţi; de două ori am trimis oamenii în recunoaştere şi nu s-au mai întors.26

Furia şi disperarea reies şi din rapoartele la nivel de batalion, deşi limbajul lor este curăţat de jargonul politic uzual. Comisarul Moseienko din Divizia 1 explica, pe 21 iulie, de ce a fost obligată această unitate să se retragă:

Batalionul se apăra de focul mortierelor şi nu putea deschide focul în replică, deoarece nu avea mortiere. Batalionul nu avea comunicaţii cu regimentul, artileria

sau propriile companii; ca rezultat, artileria noastră trăgea în soldaţii noştri aflaţi în tranşee. Compania 1 a batalionului a supus focului Compania a 3-a a aceluiaşi batalion27.

Un alt ofiţer din Divizia 1 se plângea de lipsa serviciilor medicale:

Nu este vorba doar de faptul că situaţia medicamentelor este proastă; nu avem deloc echipament chirurgical. Dacă răniţii au nevoie de o intervenţie chirurgicală, nu îi putem ajuta. Nu sunt chirurgi, instrumente, asistente medicale. Sunt fetele de la Crucea Roşie – nişte eroine, este adevărat, dar nu au cu ce să lucreze. Nu avem suficiente truse de prim-ajutor. Nu există stocuri de rezervă, numai ce au soldaţii în raniţele lor. Asta e tot, O sticlă mică de iod per raniţă…

Ce pot să spun despre transportul medical? Ar trebui să avem 380 de camioane; avem 170. Nu sunt doctori calificaţi…

Nu era de mirare, spunea el, că ofiţerii găseau adesea că poziţia lor este de nesuportat:

A existat un incident neplăcut Comandantul Diviziei 1 Kirov s-a împuşcat. Motivul, aparent, a fost laşitatea, teama că [divizia] nu era înarmată corespunzător. Au spus că doar cu 15 minute mai devreme ţinuse un excelent discurs [trupei], apoi s-a dus şi s-a împuşcat. Acţiunile lui nu au fost explicate soldaţilor; li s-a spus că a fost ucis de diversionişti28.

Un locotenent-major, întrebat de ce ordonase o retragere din proprie iniţiativă, a replicat: „Nu ştiu ce înseamnă să fii ofiţer

şi nil am vrut să fie omorâţi o mulţime de oameni din cauza mea”, înainte de a izbucni în lacrimi29. Un mitralior a lăsat o scurtă notă: „Am decis să-mi iau viaţa. În companie este mult prea greu. Semnat, sergent-major Smirnov”.

La 16 iulie, înaltul Comandament a ordonat crearea a încă patru divizii *opolcenie*> alcătuite, în cele din urmă, din alţi 41.446 de voluntari. Criteriile de recrutare au fost mai puţin severe; au fost primiţi funcţionari, cei care purtau ochelari şi fii ai „duşmanilor poporului” iar limita de vârstă a fost extinsă de la 18 la 17 de ani şi de la 50 la 55. Noul titlu pompos de „divizii de gardă” nu a reuşit să acopere faptul că erau şi mai prost echipate decât predecesoarele. Regimentul 3 infanterie din

Divizia 1 gardă, de exemplu, avea 791 de puşti, 10 puşti de trăgător de elită şi cinci revolvere pentru 2.667 de oameni30. Instrucţia a fost din nou îngrozitoare sau inexistentă („îi învăţam să lupte cu pietre”, se lamenta un instructor.) Din cauza risipei excesive de vieţi omeneşti din ultimele trei săptămâni, noile divizii nu aveau nici ofiţeri experimentaţi – din cei 781 de ofiţeri ai Diviziei 1 gardă, numai 82 erau „cadre” – adică, profesionişti. Pentru a avea ofiţeri în Divizia 2 gardă, comisarii au fost nevoiţi să plece în recunoaştere în Uniunea Sovietică neocupată, aducând oameni tocmai din Urali31.

Noile divizii au fost aruncate în aceeaşi baie de sânge ca şi predecesoarele lor. La sosirea pe front la 11 august, ordinele date

Diviziei 1 gardă au fost schimbate de trei ori, cu rezultatul că unele regimente au fost nevoite să mărşăluiască 70 de kilometri în 24 de ore. Au fost aruncate apoi direct în luptă, în ciuda faptului că le lipseau cartuşele, obuzele şi grenadele. Nu putea fi adusă mai multă muniţie din spatele frontului, îi raporta lui Jdanov un şef al Secţiei politice după un tur pe front, deoarece divizia nu avea rezervor de combustibil şi a fost nevoită să lase în urmă 390 de cai din lipsă de harnaşament şi căruţe. Răniţii nu puteau fi evacuaţi de pe câmpul de bătălie, deoarece unitatea medicală nu avea decât patru camioane. Aceşti „ştabi” care descindeau în divizii mai degrabă puneau beţe-n roate decât ajutau:

Fiecare dintre ei are senzaţia că este de

datoria lui să dea un ordin sau un sfat. Un exemplu caracteristic: comandantul de divizie a descoperit că Regimentului 2 infanterie i se ordonase să atace în seara de 12 august, când ordinul fusese deja îndeplinit, sub comanda unui general-maior de la cartierul general al grupului de armate. În conversaţia avută cu mine, general-maior Şcerbakov şi comisarul de brigadă Kurocikin au declarat: „Toată lumea dă ordine, dar de fapt nimeni nu ajută”.

O listă lungă de cereri de furnituri conţinea sacale cu apă, o ambulanţă şi un spital mobil de campanie, ca şi 20 de ofiţeri cu grade inferioare şi *politruki* care să mobilizeze şi să lămurească voluntarii care dădeau înapoi32.

Divizia 2 gardă a fost trimisă în prima

linie la Gatcina pe 12 august şi a fost decimată două săptămâni mai târziu. În timpul bătăliei, raporta Nabatov, comisarul regimentului, a devenit clar că

A. Unii soldaţi nu ştiu să mânuiască puştile sau grenadele. Aceasta a contribuit la dispersarea lor în timpul luptei.

B. O parte dintre soldaţi erau prost camuflaţi, deoarece nu executaseră ordinele de a săpa tranşee. Ca rezultat, am suferit mari pierderi în urma focului de artilerie şi mortiere.

C. În timpul contraatacurilor, soldaţii au încercat să rămână aproape unul de altul în loc să se răspândească în formaţie. Aceasta a dus la şi mai multe pierderi.

D. Soldaţii nu îşi recunosc vecinii din dreapta şi din stânga. Pentru că au

confundat propriii oameni cu inamicul, au crezut că au fost încercuiţi.

E. Un număr de comandanţi de unitate nu cunosc numele propriilor soldaţi.

R Unii soldaţi nu ştiu să folosească trusele de prim-ajutor.

Ca rezultat, unii care suferiseră răni relativ minore au sângerat până la moarte înainte de a putea fi duşi la un punct medical.

Între două „reprize” ale carnajului, voluntarii au fost nevoiţi să înfrunte furtunile de vară cu tunete şi fulgere sub cerul liber, în tranşee săpate pe jumătate, uzi şi flămânzi („Ne bălăceam în noroi” spunea Frenklah, „ca nişte hipopotami la grădina zoologică”). Unităţile au cerut foi de cort, corturi, bucătării de campanie,

lenjerie intimă, brice, gamele, bidoane, lopeţi, unelte de săpat tranşee, căşti şi aproape tot ce era necesar vehiculelor, echipament de comunicaţii, arme (Divizia 3 gardă avea numai trei puşti la patru voluntari) şi oameni care ştiau să le folosească. „Majoritatea voluntarilor”, raporta un politruk dintr-un batalion al Diviziei 4 gardă, trimis la Divizia 2, decimată deja, sunt neinstruiţi sau insuficient instruiţi în folosirea armei, aşa că în unele cazuri nu sunt capabili să-şi încarce propriile puşti, iar ofiţerii trebuie să o facă în locul lor… Din 205 înrolaţi ca mitralieri numai 100 s-au dovedit a fi de fapt obişnuiţi cu mitralierele, restul erau doar infanterişti. Pe o listă de „genişti” se aflau mai mulţi infanterişti şi lucrători

obişnuiţi, dar nici măcar un singur expert în explozivi… Nu aveau nici unelte pentru a repara armele, aşa că un percutor stricat scotea din uz mitraliera respectivă33.

Decizia de a lichida rămăşiţele *opolcenie* a fost luată la 19 septembrie, iar până la sfârşitul lunii oamenii rămaşi au fost trecuţi în Armata Roşie. 135.400 de persoane, inclusiv un număr substanţial de femei care au făcut parte din trupele auxiliare, au servit în total în armata sovietică34. Date apropiate de o estimare oficială a morţilor şi răniţilor avem de la adjunctul lui Jdanov, Aleksei Kuzneţov, care a declarat, într-un discurs ţinut la Smolnîi în anul următor, că nu mai puţin de 43.000 de voluntari din Leningrad au fost ucişi, luaţi prizonieri sau declaraţi dispăruţi în primele

trei luni ale războiului. Este, cu siguranţă, mult prea puţin. Proporţia victimelor din diviziile 1 şi 2 şi din diviziile 2 şi 4 gardă, toate virtual anihilate înainte de a fi oficial „terminate” era mult mai mare, iar informaţiile obţinute de jurnaliştii occidentali la sfârşitul războiului sugerează rate ale pierderilor de până la 50%35.

Sacrificiul a meritat să fie făcut? Interpretarea tradiţională este că, deşi neinstruiţi şi prost echipaţi, voluntarii au apărat Linia Luga timp de câteva săptămâni vitale, câştigând timp pentru întărirea apărării Leningradului în interior. „Nu puteau fi consideraţi soldaţi instruiţi cum se cuvine”, i-a spus directorul de la Uzina Kirov lui Werth în 1943, „dar entuziasmul, curajul lor erau extraordinare… au reuşit

să-i oprească pe germani la timp... Rezistenţa diviziilor de muncitori şi a locuitorilor Leningradului a fost absolut decisivă36”.

Istoricii contemporani sunt mult mai puţin siguri, punând scurta pauză de la sfârşitul lui iulie în înaintarea lui von Leeb mai degrabă pe seama ploii şi a rezistenţei Armatei Roşii. Chiar dacă voluntarii – derutaţi, neînarmaţi, fără conducători – au fost o prezenţă importantă pe câmpul de luptă, pierderea lor a reprezentat, fără urmă de îndoială, o irosire imensă de forţă de muncă educată şi calificată, mai ales dată fiind nevoia disperată a Armatei Roşii de ofiţeri nu mult după aceea. (La sfârşitul lunii septembrie 1941, Armata Roşie pierduse 142.000 din totalul de 440.000 de

ofiţeri. „În esenţă, sunt de condamnat”, raporta generalul Fediuninski despre o operaţie nereuşită în afara Leningradului în octombrie, „slaba conducere la nivelul plutonului şi a ofiţerilor de la nivelul companiei, în unele cazuri fiind vorba de simplă laşitate37”) Istoricul militar Antony Beevor acuză: „Pierderea de vieţi omeneşti”, scrie el, „a fost atât de teribilă încât este greu de înţeles: un carnaj a cărui futilitate a fost probabil depăşită numai de regele zuluşilor, care a obligat un *impi* al războinicilor săi să treacă în marş peste o stâncă pentru a dovedi că sunt disciplinaţi”. Şi mai dur este supravieţuitorul *opolcenie* Frenklah:

Sunt momente în care mi-e ruşine de ziua aceea. Am fugit de mai multe ori,

abandonându-ne răniţii. Cu toţii eram înspăimântaţi de perspectiva de a fi răniţi în timpul unei retrageri, deoarece dacă nu erai în stare să mergi, aproape că nu aveai nicio şansă ca brancardierii să te ridice. Singura ta şansă era să te ajute un prieten… După război, m-am gândit mult la anul 1941, analizând situaţia aşa cum era ea atunci. Toate poveştile despre eroismul maselor – spuneau minciuni despre conştiinţa scriitorilor şi a aşa-numiţilor *politruki*. Au existat, desigur, câţiva eroi, dar au existat şi o mulţime de oameni care au intrat în panica şi au fugit. Era un sacrificiu în masă, complet nejustificat, fără sens, la discreţia conducătorilor noştri nepricepuţi30.

Ultimele cuvinte au ajuns probabil la urechile lui Stalin. În aprilie 1942, dorind

să-l umilească pe Voroşilov, care refuzase postul de comandă oferit, a trimis o notă la Comitetul Central, în care erau prezentate eşecurile tovarăşului (în mod ostentativ, nu mareşal) Voroşilov. Printre acestea se afla faptul că, în timp ce comanda Grupul de Armate Nord-Vest, „neglijase artileria de apărare a Leningradului, distras de crearea batalioanelor de muncitori, prost înarmaţi cu arme de foc, baionete, pumnale etc” 39. Voroşilov era un om rău şi un soldat prost, dar dezastrul înarmării poporului nu a fost numai greşeala lui. Învăţase meserie în Politburo, cea mai importantă însuşire a membrilor acestuia fiind abilitatea de a anticipa în mod corect dorinţele lui Stalin.

„Prinşi ca într-o cursă de şoareci”.

Vera Imber a ajuns la Leningrad cu

trenul la 24 august. Avea 51 de ani şi era o persoană cunoscută: atât ca verişoara primară a lui Troţki, cât şi ca membru important al lumii literare, căci era scriitoare de proză scurtă şi reuşise să treacă de cenzură fără să adopte realismul socialist, „pe linie” Soţul ei tocmai fusese numit director al Spitalului universitar Erisman din Leningrad, un complex de clădiri din cărămizi roşii din secolul al XIX-lea situat vizavi de Grădina Botanică, în raionul Petrogradski. Fiica ei şi nepotul fuseseră evacuaţi din Moscova, iar Imber se pregătea să-i întâmpine.

Călătoria care, în timp de pace, dura o noapte, a durat două zile şi jumătate. Pe marginea drumului se aflau cratere proaspete de bombe, iar trenuri lungi, de

fabrică, se deplasau, cu zgomot, în direcţie opusă, cu utilaje voluminoase sub prelate de protecţie. Puteai să-ţi dai seama de când plecaseră trenurile, a observat Imber, după cât de proaspete erau ramurile de mesteacăn legate pe acoperişul vagoanelor pentru camuflaj. Trenul ei, care se îndrepta spre Leningrad prin sate dărăpănate, dar cu nume pitoreşti, ajungea în halte din ce în ce mai dese. „Ne-am oprit în zori” scria ea în jurnal, şi suntem tot aici... Vagonul este aproape gol şi nimeni nu vorbeşte prea mult. Într-un compartiment se joacă un interminabil joc de cărţi; un general fluieră în timp ce declară că are perechi, un inginer militar îşi loveşte pipa de colţul mesei, iar şi iar. Sunetul acesta îmi aminteşte de o ciocănitoare care bate cu ciocul în trunchiul

unui copac. Fumul care iese din pipă trece pe coridor, în vălătuci, se subţiază şi rămâne suspendat în razele soarelui. Liniştea este adâncă, e ca şi cum trenul s-ar odihni pe muşchi1.

Au început să se mişte din nou, printr-o pădure bombardată. Copacii zăceau, carbonizaţi şi sfârtecaţi, cu rădăcinile în sus, pe pământul ars. În timp ce treceau printr-o gară, Imber a observat cum se numea – Mga. În mod normal, nimeni nu mergea pe drumul acesta: dar linia directă de la Moscova fusese distrusă de germani.

Imber a coborât într-o atmosferă de aşteptare tensionată. Primul lucru pe care l-a văzut în timp ce ieşea din gară a fost un afiş cu textul unui apel, semnat de Jdanov, Voroşilov şi Popkov, preşedintele Sovietului

orăşenesc, cu trei zile în urmă. Era prima înştiinţare oficială că germanii se aflau acum la porţile Leningradului:

Tovarăşi! Leningradeni! Dragi prieteni! Deasupra iubitului nostru oraş natal atârnă ameninţarea iminentă a atacului trupelor fasciste germane. Duşmanul încearcă să pătrundă în Leningrad. Vrea să ne distrugă casele, să pună mâna pe fabricile şi uzinele noastre, să ne inunde străzile şi pieţele cu sânge nevinovat, să încalce drepturile poporului nostru paşnic, să-i înrobească pe fiii liberi ai patriei noastre. Dar asta nu se va întâmpla. Leningrad – leagănul revoluţiei proletare – nu a căzut şi nu va cădea niciodată în mâna duşmanului…

Să ne ridicăm ca un singur om în apărarea oraşului nostru, a căminelor

noastre, a familiilor noastre, a onoarei şi a libertăţii noastre. Să ne facem datoria sacră de patrioţi sovietici şi să fim neîndurători în lupta cu inamicul feroce şi plin de ură, să fim vigilenţi şi fără milă în lupta împotriva laşilor, alarmiştilor şi dezertorilor; să instaurăm cea mai strictă ordine revoluţionară în oraşul nostru. Înarmaţi cu disciplină de fier şi hotărâre bolşevică, îl vom înfrunta pe inamic cu mult curaj şi îl vom zdrobi2!

În cele opt zile de când hotărâse să părăsească Moscova, s-a gândit Imber, situaţia Leningradului se înrăutăţise substanţial. Cu toate acestea, faptul că i se alătura soţului ei era lucrul cel mai potrivit. „El spunea mereu «Dacă izbucneşte războiul, va trebui să fim împreună». Şi aşa

suntem – împreună”.

În următoarele câteva zile nu l-a prea văzut. Era foarte ocupat la spital; ea a realizat o emisiune la postul de radio („Moscova şi Leningrad, soră şi frate, îşi dau mâna”) şi a lenevit, simţindu-se, ciudat, oarecum în plus în noul lor apartament spaţios. Prin ferestrele înalte soarele strălucea pe apele râului Karpovka şi pe serele pline cu palmieri ale Grădinii Botanice de vizavi, înăuntru, pe pereţi erau etalate farfurii vechi de porţelan, cu trandafiri la fel de proaspeţi ca în ziua în care fuseseră pictaţi cândva, în timpul domniei împărătesei Elisabeta. Ce avea să facă oare cu ele, se întreba, când vor începe raidurile aeriene? Deşi erau 10 până la 15 alarme în fiecare zi – mai degrabă un sunet

strident continuu, cu mici întreruperi – totul părea că se petrece „undeva foarte departe, dincolo de orizont”:

În timpul alarmelor ies pe balcon. Strada Pesocinaia, întotdeauna liniştită, se goleşte complet. Numai cei care fac de gardă în timpul raidurilor aeriene, cu căştile lor de tinichea, stau privind în sus, spre cer. Din când în când, un ucenic de la fabrică aleargă pe acolo – au un cămin într-o clădire din Grădina Botanică. Vatmaniţa obişnuieşte să spună despre ei: „Se poartă de parcă ar fi proprietarii tramvaiului; stau agăţaţi pe scară, împing pe toată lumea ca să ajungă pe platformă. Dar nu mă mai supăr – la urma urmei, nu peste mult timp vor pleca pe front să sape tranşee” 3.

Dincolo de Neva, pe strada Sadovaia,

Iuri Riabinkin îşi petrecea ultimele zile însorite de vară jucând şah, schiţând tot felul de planuri împreună cu prietenul lui Finkelstein, în caz că şcoala lor se va închide şi având mai multe de făcut acasă, căci mama lui renunţase la fata în casă. Nimeni nu a acordat prea mare atenţie aniversării zilei lui de naştere – 16 ani dar s-a răsfăţat singur, cumpărându-şi o carte despre şah şi oferindu-şi o cină de cinci ruble la cantina de la biroul mamei lui. Studiind cărţi de strategie militară, a elaborat un plan de salvare a oraşului, întreaga populaţie va fi „trimisă în pădure” iar Armata Roşie va simula o retragere, atrăgându-i pe germani într-o capcană:

Imediat, precum fulgerul (şi mai repede decât germanii pe 22 iunie), unităţile

noastre de tancuri vor porni o ofensivă generală şi îi vor împinge pe germani într-o fundătură. Apoi, toată forţa artileriei noastre – care în cursul retragerii va fi ocupat cele mai avantajoase poziţii – va fi lansată asupra lor. După o jumătate de oră de foc, tunurile noastre vor fi mutate la câţiva kilometri, iar locul apărat de ele va fi ocupat de trupele noastre. Toate avioanele masate deasupra vor bombarda ce mai rămâne din inamic. Şi imediat ce inamicul slăbeşte, va fi urmărit pe uscat, în aer şi pe mare…

Riabinkin ştia, totuşi, că acesta era un vis greu de împlinit. „Dar toate acestea sunt imposibile”, i-a mărturisit el jurnalului, nimeni nu poate întreprinde o asemenea ofensivă. Şi avem prea puţine tancuri…

Fiecare editorial strigă: „Nu vom preda Leningradul!”… Dar din anumite motive armata noastră nu este victorioasă; probabil nu are suficiente arme. Miliţienii de pe stradă şi chiar unii dintre voluntarii din *opolcenie* şi soldaţii din armată sunt înarmaţi cu Mausere din Dumnezeu ştie ce epocă.

Germanii înaintează cu tancurile lor, iar noi suntem învăţaţi să luptăm cu ei nu cu tancurile, ci cu grenade sau cu sticle cu benzină. Aşa stau lucrurile4!

Bătrâna artistă Anna Ost roumova-Lebedeva mergea prin centrul oraşului, înregistrând în minte (era interzis să desenezi) felul în care erau date jos de pe soclu şi transportate monumentele publice ale Leningradului. Pe Podul Anicikov, caii

lui Klodt fuseseră deja împachetaţi pentru a fi îngropaţi în grădinile din faţa Teatrului Aleksandrinka. Vizavi de Sf. Isaac, conturul statuii ecvestre a lui Nicolae I era încă vizibil sub straturi de saci de nisip, care păreau să curgă fără sfârşit, formând parcă o cascadă de jur-împrejur. Columna lui Alexandru din Piaţa Palatului era acoperită cu un eşafodaj de lemn, dar stâlpii nu ajungeau la îngerul triumfător, care continua să ridice crucea pe cerul albastru. Se purtaseră discuţii în legătură cu modul în care să fie protejată faimoasa statuie a lui Petru cel Mare, *Călăreţul de aramă* al lui Falconet. Unii sugeraseră să fie scufundată în Neva, dar acum era şi ea „împachetată” în scânduri. Urmărindu-i pe voluntarii care descărcau nisip dintr-o barjă amarată în

apropiere, Ostroumova-Lebedeva îşi dorea să-i poată ajuta: „Era foarte cald, soarele strălucea. Stăteam acolo şi mă uitam şi îmi era ruşine că nu munceam şi eu”. Deşi surorile şi nepoatele ei plecaseră din Leningrad, ea hotărâse să rămână, în parte fiindcă ezita să-şi abandoneze locurile familiare, dar mai ales dintr-un sentiment de solidaritate cu oraşul ei şi din pură curiozitate: voia să vadă ce urma să se petreacă. „Toată lumea este preocupată de aceeaşi problemă”, scria ea pe 16 august. „Ar trebui să plecăm, şi dacă da, unde şi cum? Ce ne rezervă viitorul? Cum poate cineva să o ia de la capăt într-un loc străin, după ce şi-a abandonat apartamentul confortabil în care se putea refugia? Bieţii leningrădeni! Eu vreau să rămân. Cu

siguranţă vreau să rămân şi să fiu martoră la toate evenimentele înfricoşătoare care ne aşteaptăă”.

Faptul că nu a reuşit să evacueze din Leningrad populaţia „în plus” înainte ca inelul blocadei să se închidă a fost una dintre cele mai mari greşeli ale regimului sovietic, care a dus la mai multe decese în rândul populaţiei civile decât eroarea de a nu anticipa Operaţia Barbarossa. În momentul în care ultimul tren pleca din oraş, la 29 august, 636.283 de oameni, conform surselor oficiale, fuseseră evacuaţi din Leningrad. (Asta în comparaţie cu cei 660.000 de civili evacuaţi din Londra în numai câteva zile de la declaraţia de război a Marii Britanii în urmă cu doi ani.) Excluzând refugiaţii din ţările baltice şi din

alte părţi care trecuseră prin oraş, numărul ajunge la 400.000 de persoane în cel mai bun caz. Peste 2,5 milioane de civili au fost lăsaţi în oraş, plus alţi 343.000 în oraşele şi satele din jur aflate în interiorul inelului blocadei. Peste 400.000 dintre ei erau copii şi peste 700.000 erau dependenţi (persoane care nu lucrau şi depindeau de alţii) 6.

De ce nu au plecat la timp mai mulţi oameni care nu erau necesari apărării Leningradului? De vină au fost politica deliberată a guvernului, confuzia şi decizia greşită a leningrădenilor, exacerbate de o larg răspândită cultură a fricii. Politica, încă de la începutul războiului, era să se acorde prioritate evacuării industriale şi instituţionale în defavoarea populaţiei care nu lucra. La 3 iulie, noul Comitet de

Apărare a Ţării de la Moscova (condus de Stalin; avea cinci membri şi era instanţa supremă de decizie în timpul războiului) a decis să mute în est 26 de uzine care produceau pentru apărare, din Leningrad, Moscova şi Tuia. Programul pentru Leningrad a fost accelerat la finele lunii, când Wehrmachtul a ajuns la Linia Luga. Până la sfârşitul lui august, 92 de fabrici din Leningrad care produceau pentru apărare au fost mutate, împreună cu 164.320 dintre muncitorii lor. Cele mai multe au ajuns în oraşele industriale din Urali, unde au reluat producţia, în condiţii noi, improvizate în grabă, cu o rapiditate remarcabilă. Era o realizare extraordinară, dar nu atât de încununată de succes cum o prezintă relatările sovietice. Reţeaua de căi ferate,

deloc surprinzător, a ajuns să fie supraîncărcată în mod haotic. Materii prime identice erau transportate simultan m şi afară din oraş, iar unele fabrici au fost demontate când era deja prea târziu să plece. Mai bine de 2000 de transporturi de utilaje pregătite pentru a fi încărcate în vagoane încă aşteptau să fie mutate, când ultima cale ferată care ducea afară din oraş a fost întreruptă şi au rămas aşa în curtea întreprinderii de transport în prima iarnă a asediului şi după aceea7.

Un alt dezastru din primele săptămâni de război a fost programul de evacuare a copiilor. La 26 iunie, Sovietul din Leningrad a anunţat evacuarea a 392.000 de copii în raioanele rurale din regiunile Leningrad, Kalinin şi Iaroslavl, cu şcolile, grădiniţele

sau casele de copii, dar fără mamele lor. A fost o măsură extrem de nepopulară. „Inima îmi bătea tare şi nu mai puteam gândi limpede”, scria Elena Schimbina la auzul veştilor. „Nu ştiam ce să fac. Ideea de a mă despărţi de Iura [care avea cinci ani] este atât de oribilă, încât sunt gata să fac orice pentru a-l păstra. Am hotărât să nu respect ordinul. Nu am de gând să renunţ la fiul meu pentru nimic în lume8”.

Mulţi părinţi au eludat cu succes ordinul, dar alţii şi-au urcat copiii în tren şi i-au trimis la Luga, Gatcina, Staraia Russa şi alte destinaţii – taberele de vară tradiţionale la sud şi la vest de Leningrad. Primii 15.192 de copii au plecat cu 10 trenuri la 29 iunie. Elena Kocina a văzut cum erau duşi în gară:

Ca nişte animale înfricoşate umpleau

străzile, mergând spre gară, linia de demarcaţie a copilăriei lor: de partea cealaltă începea viaţa fără părinţi. Copiii mai mici erau transportaţi în camioane, iar căpşoarele lor se iţeau ca nişte pălării de ciupercă de după scânduri. Mamele disperate alergau în urma lor9.

Trei săptămâni mai târziu, Wehrmachtul a ajuns la Linia Luga, iar părinţii şi-au dat seama că, în loc să le trimită copiii în locuri sigure, autorităţile îi plasaseră de fapt în calea germanilor.

„Când am ajuns în sat, ne-au dus într-o căsuţă”, scria Klara Rahman, de 15 ani, de lângă Staraia Russa. „Da, aproape am uitat, în timp ce eram în camion, un avion german a zburat chiar pe deasupra noastră. Asta da, evacuare10!” Recuperarea unui copil nu era

deloc uşoară, fie şi datorită faptului că după impunerea legii marţiale era considerat delict părăsirea neautorizată a locului de muncă. (Arhivarul Gheorghi Kniazev a sfidat interdicţia; dându-i voie unei tipografe din subordinea lui să se ducă la Borovici să le caute pe fetele ei, în vârstă de 12 şi 9 ani”.)

Lidia Ohapkina, care era însărcinată, nu a putut să se ducă personal să-şi caute băiatul, dar a reuşit să convingă o cunoştinţă (o persoană întâlnită la coadă la pâine), o femeie „cu ochelari, care arăta ca o intelectuală, de vreo 60 de ani”, să o facă în locul ei. „Mi-a spus că [nepotul ei] fusese evacuat cu Grădiniţa nr. 21 (îmi amintesc numărul exact), ceea ce însemna că se dusese chiar în locul în care îl trimisesem pe Tolea… M-a întrebat cum arăta băieţelul

meu. I-am spus că va împlini curând şase ani. Am minţit, dar era robust şi putea să meargă mult pe jos dacă trebuia”. În ziua următoare, când s-a dus la Sovietul raional să ceară actele necesare, Ohapkina s-a trezit în mijlocul unei mulţimi de mame furioase. „Erau toate agitate şi făceau un zgomot infernal. Unele chiar strigau: «Aduceţi-ne înapoi copiii! mai bine să moară aici, cu noi, decât să fie ucişi Dumnezeu ştie pe unde!» „După ce a obţinut actele necesare şi i le-a dat noii ei prietene, pe lângă toată pâinea pe care reuşise să o cumpere, Ohapkina s-a pus pe aşteptat. După 15 zile fără nicio veste, a văzut-o deodată pe femeia aceea în curte cu doi băieţi. Îmbrăţişându-l pe Tolea al ei, a aflat că trenul lor fusese bombardat, că fuseseră

obligaţi să meargă pe jos un drum lung şi că se urcaseră de câteva ori în camioane şi căruţe12.

Incredibil, autorităţile oraşului încercau de fapt să împiedice asemenea misiuni de salvare. Secretarii comitetelor raionale de partid fuseseră instruiţi să le interzică directorilor de întreprinderi să dea liber angajaţilor pentru a se duce acasă la copii, să-i asigure pe părinţi că toţi copiii lor erau în siguranţă şi să „combată toate zvonurile provocatoare”, care afirmau contrariul 13.

O a doua „rundă” de evacuări, ale mamelor şi copiilor sub 14 ani, a fost anunţată la începutul lui august. Deloc surprinzător, de data aceasta familiile au preferat adesea să-şi încerce norocul rămânând acasă. „De data asta”, scria

Skriabina, le lasă pe mame să plece cu copiii lor. Cu toate acestea, oamenii, care s-au speriat foarte tare de primele încercări dezastruoase şi lipsite de succes, se folosesc de scuza bolii pentru a obţine o amânare... Mai este şi o altă teamă – epidemiile de febră tifoidă, holeră şi alte afecţiuni ale stomacului fac ravagii de-a lungul căilor ferate. Asta pe lângă faptul că trenurile de evacuare sunt expuse bombardamentelor. Familia directorului fabricii în care lucrează soţul meu a plecat; nu peste mult timp am auzit că fiul lor de 14 ani a murit de febră tifoidă”.

Ohapkina, dimpotrivă, dorea cu disperare să plece, dar a fost nevoită să amâne când Tolea s-a rătăcit în timpul unei alarme antiaeriene. L-a găsit într-o secţie de

miliţie în ziua următoare, dar între timp au pierdut trenul. „Nu am putut s-o iau de la capăt cu cererile pentru actele de evacuare. Incidentul acela a decis totul – am rămas la Leningrad”.

Poate că a avut noroc că a pierdut trenul, deoarece trenurile cu evacuaţi, în loc să meargă spre est, în regiunea Vologda, erau încă trimise în sud, direct în calea Armatei a 16-a comandată de Busch. Bombardierele precedau Panzerele şi bombardau drumurile, căile ferate şi liniile de telegraf. Cea mai gravă tragedie s-a petrecut la Licikovo, un orăşel situat la sud de Lacul Ilmen. Un convoi de copii de creşă şi grădiniţă ajunsese, primit cu ceremonii de bun-venit, la un colhoz situat la 40 de kilometri depărtare, când s-a zvonit că

paraşutiştii germani aterizaseră în apropiere. „Tocmai ni se oferise ceai” îşi aminteşte un supravieţuitor, „când directorul colhozului a apărut şi ne-a grăbit. Încă îmi amintesc vorbele lui – «în faţă sunt paraşutişti nazişti!» „15 Copiii au fost urcaţi în camioane şi conduşi înapoi la gara Licikovo, unde mai multe mii de persoane evacuate se îmbarcau deja într-un tren. În timp ce aşteptau să le vină rândul, deasupra capetelor lor a apărut un Stuka. „Zbura tare jos”, îşi aminteşte un profesor. „Pilotul a aruncat o privire, a apăsat pe un buton şi – bang! mai târziu, a pretins că nu a ştiut. Ce mizerabil! Era o zi frumoasă şi copiii erau îmbrăcaţi cu hainele lor cele mai bune şi mai colorate. Putea vedea cu exactitate ţintele” Avionul a zburat la înălţimea

peronului, trăgând cu precizie metodică.

Apoi a avut loc o explozie uriaşă şi, când fumul s-a risipit, am văzut vagoanele trenului împrăştiate „parcă de o mână gigantică”.

Există relatări (vehement negate) despre faptul că adulţii care răspundeau de evacuarea grupurilor de copii au luat-o la fugă în mijlocul haosului ori şi-au luat propriii copii şi s-au întors la Leningrad, abandonând restul micuţilor. „Gara era în flăcări. Nu puteam găsi pe nimeni, era absolut oribil!” îşi aminteşte o mamă trecerea ei prin Mga. „Bărbatul care răspundea de trenul nostru stătea pe o buturugă şi îşi ţinea capul în mâini, îşi pierduse familia şi nu avea nicio idee unde se găseau ceilalţi”. Copiii care umblau de

colo-colo nu erau în stare să-şi spună numele şi aceştia s-au pierdut de familiile lor pentru totdeauna17. La întoarcerea la Leningrad, trenurile de evacuaţi erau aşteptate de o mulţime de părinţi furioşi care se purtau atât de ameninţător că reprezentanţii Sovietului raional au fost avertizaţi să nu se arate.

Alte grupuri de evacuaţi au fost cruţate de atacurile aeriene, dar au avut şi ei de îndurat: au fost nevoiţi să meargă zile întregi, călătorii lungi, punctate de opriri lungi, în care sufereau de foame. Un tren care a plecat către oraşul siberian Omsk la sfârşitul lunii august transporta 2.700 de copii cu vârsta cuprinsă între 7 şi 16 ani. În timp de pace, călătoria ar fi durat trei zile; acum a durat şapte săptămâni.

Cei mai mulţi copii, îşi amintea o doctoriţă care i-a însoţit, aveau mâncare pentru drum, dar după câteva zile aceasta a început să se strice şi a trebuit să fie aruncată. Bazele de evacuare situate de-a lungul drumului le-au oferit numai făină şi apă, din care când se opreau în halte ea cocea un fel de pâine. „Uneori, primeau puţin lapte, dar nu în mod regulat. Le era adesea foame. Din când în când, adunam câte ceva de pe un câmp – roşii sau morcovi dar nu le puteam spăla cum trebuie”. Pojarul şi păduchii s-au răspândit în vagoanele supraaglomerate, ucigând cinci copii pe drum18.

Zvonurile îngrozitoare despre evacuarea copiilor nu au reprezentat singurul motiv pentru care populaţia civilă a

ales să nu părăsească Leningradul. Mulţi erau legaţi de oraş prin rude ori se temeau că un fiu sau un soţ dispărut în luptă ar putea să se întoarcă acasă într-un apartament gol. Irina Bogdanova, care a supravieţuit blocadei, descrie cum a sabotat bunica ei evacuarea familiei odată cu Institutul de Geologie, unde lucra mama Irinei. Deşi Irina, mama şi bunica ei aveau permisiunea de a pleca, Nina, mătuşa Irinei, muncitoare într-o fabrică, nu a primit această permisiune. În timp ce mergeau spre gară în camionul institutului, bunica şi-a amintit brusc că uitase un cufăr şi a insistat să se întoarcă acasă după el. Apoi a declarat că nu mai avea loc în camion şi că ea şi Irina vor merge la gară cu tramvaiul. În cele din urmă, întreaga familie a pierdut

trenul, întoarse acasă, îşi aminteşte Irina, „ne-am aşezat pe sofa; mama m-a îmbrăţişat şi a spus: «Foarte bine, atunci vom muri împreună»”. Aşa s-a şi întâmplat. Bunica, mama şi mătuşa au murit de foame în februarie şi martie 1942. Irina, în vârstă de opt ani, a supravieţuit şi a stat singură cu două cadavre timp de zece zile, înainte de a fi găsită de o brigadă de apărare civilă, care a dus-o la orfelinat. Intervievată 70 de ani mai târziu, pe când, îmbrăcată în hainele ei cele mai bune, stătea la masa plină de gustări minunate, Irina a admis că „am trăit cu acest sentiment: am blamat-o pe bunica mea toată viaţa. Cred că a vrut să rămână alături de Nina şi că intenţionat a uitat cufărul şi a refuzat să se urce în camion 19*”.

Pentru cei care nu lucrau undeva, evacuarea individuală era teoretic posibilă, dar birocraţia pe care aceasta o implica descuraja pe oricine şi, dacă nu aveau rude în teritoriul neocupat, nu aveau nicio garanţie că vor găsi un loc în care să stea. În practică, oamenii fără serviciu reuşeau adesea să se integreze în personalul din instituţiile evacuate, dar pentru asta era nevoie de relaţii şi de bani. O prietenă a Skriabinei, soţia directorului unei fabrici, i-a oferit un post de „guvernantă” la grădiniţa fabricii, care pleca în regiunea Moscovei. Peste o zi, i-a telefonat din nou şi, „printre sughiţuri de plâns, m-a informat că toate planurile noastre se spulberaseră. Când muncitorii au aflat că fabrica plănuia să trimită aşa-zisa «inteligheţia» cu grădiniţa,

s-au revoltat şi erau cât pe ce să-i linşeze pe membrii Comitetului fabricii”.

Skriabina s-a simţit de fapt uşurată: „Problema care mă frământa teribil a fost rezolvată de împrejurări. Nu mai depinde de mine. Nu mai trebuie să-mi fac griji că la voi abandona pe mama şi pe Nana; nimeni nu va mai pleca” 20.

Valerian Bogdanov-Berezovski, compozitorul acum uitat care a scris *Piloţii* şi *Balada bărbaţilor din Flota Mării Balticet* a decis să rămână, deoarece nu voia să-şi părăsească mama, dar şi pentru că tocmai fusese numit preşedinte al Filialei din Leningrad a Uniunii Compozitorilor, căci ocupantul funcţiei nu se mai întorsese din vacanţa de vară. Alţii se îndoiau în particular că ocupaţia germană va fi chiar

atât de rea cum susţinea propaganda. „Nu poate fi adevărat, nu-i aşa”, se întreba

Skriabina incredulă, „că omoară oameni numai pentru că sunt evrei?” La jumătatea lui august a refuzat o a doua şansă de a fi evacuată, crezând, aşa cum sugerează în mod subtil în jurnal, că Leningradul urma să se predea. „Dacă războiul înaintează cu adevărat cu o asemenea viteză uluitoare, probabil că se va sfârşi curând. De ce să plec de aici? Poate că este mai înţelept să rămânem în apartament. Ce să fac?” Totuşi nu a bănuit că este vorba de o provocare când un fost coleg de şcoală s-a aşezat alături de ea pe o bancă şi „fără nicio introducere, a început să vorbească despre cât de fericit este că germanii se află la porţile oraşului; că sunt

foarte puternici şi că dacă oraşul nu se predă azi, o va face mâine... «Şi asta», a adăugat el, arătându-mi un mic revolver, «este în caz că speranţele îmi vor fi înşelate» „La Casa Puşkin, un coleg evreu al lui Lihaciov – acelaşi profesor Gukovski, pe care Olga Grecina îl criticase pentru ipocrizie – a apărut la cantină purtând cu dezinvoltură „o şapcă (pe-o ureche) şi o cămaşă cu cingătoare de cazac. Ne-a întâmpinat cu un salut. Confidenţial, ne-a spus că atunci când vor veni germanii, se va da drept armean” 21.

Istoricul de artă Nikolai Punin a căzut pradă fatalismului. În liniştea din oraşul camuflat de după stingere din seara de 26 august, aceeaşi zi în care Flota Mării Baltice primise, în fine, permisiunea de a părăsi

Tallinn, s-a aşezat la birou şi a scris din nou în jurnal, după o pauză de cinci ani, la lumina unei lămpi cu abajurul din hârtie albastră. Pentru oamenii din generaţia lui, a scris el, moartea nu a fost niciodată prea departe. „În realitate, ne-au invitat să murim repede în aceşti ultimi 25 de ani. Mulţi au murit, moartea ne dă târcoale, cât se poate de aproape. De ce ar trebui să ne gândim la ea, de vreme ce ea se gândeşte la noi atât de serios?” Sentimentul unei morţi iminente îi amintea de Teroarea din 1937, când el şi toţi prietenii lui se duceau la culcare în fiecare seară aşteptându-se la o bătaie în uşă la ore mici şi la maşina neagră [a miliţiei]. În timpul vizitei la Academia de Ştiinţe („confuzie şi haos”) din acea zi, colegii încercaseră să-l convingă să plece cu

ei la Samarkand:

Dar asta ar fi însemnat să mă las antrenat în război. Nu, eu nu merg. Este mai bine să te baţi cu morile de vânt cât mai poţi. Lampa luminează, este linişte. Doamne, binecuvântează sufletele care se înalţă la ceruri. Nu de mult am spus cuiva: „Acum, există două lucruri îngrozitoare: războiul şi evacuarea. Însă dintre cele două, evacuarea este cea mai rea”.

Nu e decât o vorbă de spirit, este adevărat. Dar de ce nu ne-au evacuat în timpul *Ejovşcina* [Teroarea][5]? Era la fel de îngrozitor ca atunci22.

Zgomotul de fond al luării unor decizii personale sfâşietoare reprezenta o dezaprobare foarte populară şi semioficială

5 Marea Teroare; literal: regimul lui Ejov, după Nikolai Ejov, şeful Comisariatului Poporului pentru Afacerile Interne (NKVD; n.tr).

a celor care se grăbeau să plece din oraş. Evacuaţii erau porecliţi „şobolani” sau *bejenţă* – „refugiaţi” dar traducerea literală este „fugari”. Olga Grecina a trăit 0 despărţire jenantă de doi fraţi, studenţi ca şi ea la universitate, a căror mamă reuşise să-i trimită pe un şantier arheologic în Asia Centrală. „Nu puteam să înţeleg cum doi tineri sănătoşi puteau să accepte să fie evacuaţi când toţi ceilalţi încercau să plece pe front... Conversaţia a fost dificilă. Nu i-am acuzat pentru că pleacă; eram doar teribil de surprinsă că fuseseră de acord” 23.

În mod pervers şi cel puţin inevitabil, unele soviete raionale făceau paradă de încrederea lor în conducere descurajând evacuarea civililor în zonele lor. Comisarul

Dmitri Pavlov, şeful Direcţiei Aprovizionare a Armatei Roşii în timpul războiului, spune, în cea mai bună relatare sovietică referitoare la blocadă, că ei „vedeau refuzul cetăţenilor de a fi evacuaţi ca un act patriotic şi erau mândri de asta, încurajându-i involuntar pe oameni să rămână” Numărul leningrădenilor evacuaţi în lunile iulie şi august, credea el, a fost probabil de două sau trei ori mai mare24. Refuzul de a te evacua putea, în mod ironic, să fie considerat de asemenea suspect. Într-un jurnal, cineva nota următorul zvon:

Se spune că P.Z. Andreiev şi S.P. Preobrajenskaia (de la Teatrul Mariinski) au refuzat să plece. „De ce?” au fost întrebaţi. „Suntem siguri că Leningradul nu se va preda”, au replicat. Dar cei din

administraţie şi-au spus în sinea lor:

„Va ştim noi. Este aproape sigur că Leningradul va trebui să fie părăsit şi că vreţi să vă duceţi la fascişti! mai bine să vă interogăm, ca să vedem cam ce fel de oameni sovietici sunteţi de fapt” 25.

La 25 august, Leningradul era pe trei sferturi încercuit. Liniile de cale ferată spre vest, către ţările baltice, fuseseră întrerupte, ca şi cele care duceau direct spre Moscova. Singura linie neîntreruptă ducea spre est, despărţindu-se în oraşul de joncţiune Mga, acum scena unor lupte grele. Spre vest, Armata Roşie pierduse tot litoralul Mării Baltice, cu excepţia unei fâşii de 60 de kilometri din ţărmul Golfului la vest de Peterhof. Aprovizionată via Kronstadt, această „pungă” Oranienbaum –

denumită aşa după unul dintre palatele de vară ale ţarilor – a rezistat tot timpul asediului, deşi cu un mic avantaj strategic şi cu un preţ îngrozitor. La nord, armata finlandeză, comandată de generalul Carl Mannerheim, recucerise graniţele de dinainte de Războiul de iarnă, trecuse în Karelia rusă şi avansa de-a lungul malului de nord-est al Lacului Ladoga, conform unei promisiuni făcute lui Hitler că va „da mâna” cu Wehrmachtul pe râul Svir.

Ameninţarea care plana asupra Leningradului atrăgea acum toată atenţia Kremlinului. Există o şcoală de gândire, datând din perioada de „destindere” marcată de „raportul secret” al lui

Hruşciov din 1956, care susţine că Stalin a permis deliberat ca Leningradul să

fie înconjurat, din cauza suspiciunii că avea înclinaţii liberale şi a faptului că era locul de origine al unor politicieni charismatic! precum vechii bolşevici Kirov (asasinat în mod misterios în 1934) şi Grigori Zinoviev (împuşcat după un proces înscenat în 1936). Dar, dacă citeşti discursurile lui Stalin, furioase – uneori fantastice de la sfârşitul verii şi din toamnă, teoria cade. Deşi el s-a gândit în mod clar la abandonarea oraşului pentru a-şi salva armata, la fel de clar considera acest lucru cape o ultimă şi disperată alternativă.

Între 21 şi 27 august, în timp ce blindatele germane înaintau prin oraşele de pe calea ferată din sudul Leningradului, o „comisie specială” de la Kremlin a fost trimisă la Leningrad. Printre membrii

acesteia se numărau Molotov, comandanţii forţelor aeriene, ai marinei şi artileriei, comisarul poporului pentru comerţ Aleksei Kosîghin şi, semnificativ, Gheorghi Malenkov, o tânără speranţă în vârstă de 39 de ani, recent numit în Comitetul de Stat al Apărării – organism alcătuit din cinci oameni şi condus de Stalin, în care se luau deciziile supreme referitoare la URSS în timpul războiului. Dispreţuit de Jdanov, care l-a poreclit „Malanya”, nume de servitoare, pentru că nu avea bărbie, dar avea în schimb o voce piţigăiată, Malenkov era în plus prieten cu Beria, şeful NKVD, cel mai mare duşman al lui Jdanov. Misiunea care i se încredinţase, oficial de a „evalua situaţia complicată”, era, probabil, în realitate de a decide dacă Leningradul trebuie abandonat.

Chiar această deplasare a dovedit cât de aproape de dezastru se afla deja oraşul. După ce au ajuns cu avionul la Cerepoveţ, nod feroviar situat la 400 de kilometri est de Leningrad, pe calea ferată, membrii grupului s-au urcat într-un tren care i-a dus până la Mga, unde au fost opriţi de un raid aerian. Flăcările se profilau pe cerul nopţii, iar zgomotul făcut de artileria antiaeriană spărgea liniştea; grangurii de la Kremlin au coborât şi au alergat, tremurând, de-a lungul liniei, până ce au găsit un tramvai obişnuit şi au ajuns la un al doilea tren, care i-a transportat în cele din urmă în oraş. Comisia a rămas la Leningrad aproximativ o săptămână, timp în care Stalin a continuat să-l bombardeze pe Jdanov cu ordine, acum complet rupte de realitatea, în rapidă

schimbare26.

La 27 august, el a telefonat la Smolnîi făcând propunerea nerealistă de a dispune tancurile „în medie la fiecare doi kilometri sau din 500 în 500 de metri, în funcţie de teren” de-a lungul unei noi linii de apărare de 120 de kilometri, de la Gatcina la râul Volhov. „Diviziile de infanterie vor fi dispuse chiar în spatele tancurilor, folosindu-le nu numai ca forţă de lovire, ci şi ca apărare blindată. Pentru aceasta ai nevoie de 100 – 120 de KV [tancul greu Klim Voroşilov]. Cred că puteţi produce aceste KV-uri în zece zile… Aştept răspunsul dumneavoastră cât mai repede27”.

În ziua următoare, Jdanov a oferit una dintre obişnuitele lui aprobări servile. Planul lui Stalin pentru o linie de apărare

„de un tip special” era „absolut corect” şi a cerut permisiunea de a amâna evacuarea atelierelor fabricilor de armament Ijorsk şi Kirov, în aşa fel încât producţia lor de tancuri să fie utilă realizării planului respectiv.

La 29 august, germanii au cucerit Tosno, situat la doar 40 de kilometri de Leningrad pe drumul spre Moscova. Au ajuns, de asemenea, pe malul sudic al Nevei, tăind în două forţele care apărau Leningradul la sud-est. Spumegând de furie şi paranoia, Stalin le-a telegrafiat lui Molotov şi Malenkov:

Tocmai am fost informat că Tosno a fost cucerit de inamic. Dacă lucrurile continuă în felul acesta, mi-e teamă că Leningradul va fi predat în mod stupid, iar toate diviziile

din Leningrad vor cădea în captivitate. Ce fac Popov şi Voroşilov?

Nici măcar nu mi-au spus cum anume plănuiesc să evite pericolul. Sunt ocupaţi să caute noi linii pe care să se retragă; aşa consideră ei că îşi fac datoria. De unde vine oare acest abis de pasivitate, această supunere a ţăranilor în faţa sorţii? Pur şi simplu, nu-i înţeleg. Acum sunt o mulţime de tancuri KV în Leningrad, o mulţime de avioane... De ce nu a fost folosit acest echipament în sectorul Liuban-Tosno? Ce poate face un regiment de infanterie împotriva tancurilor germane, fără niciun echipament?... Nu vi se pare că cineva le deschide în mod deliberat calea germanilor? Ce fel de om este Popov? Cum îşi petrece timpul Voroşilov, ce face pentru a ajuta

Leningradul? Vă scriu toate acestea, deoarece nepriceperea comandanţilor Leningradului este absolut de neînţeles. Eu cred că ar trebui să vă întoarceţi la Moscova.

Vă rog nu întârziaţi28.

Cât de aproape au fost Popov şi Voroşilov de un glonţ în ceafa nu se ştie. Cu siguranţă, Malenkov şi Molotov au început să critice, având grijă să nu-l cruţe nici pe Jdanov. Răspunzându-i lui Stalin în aceeaşi zi, au replicat că ei au criticat greşelile lui Jdanov şi Voroşilov, printre care se număra crearea Consiliul de Apărare a Leningradului, permiţând batalioanelor să-şi aleagă ofiţerii, ţinând în loc evacuarea civililor şi nereuşind să construiască noi fortificaţii. Mai rău, Jdanov şi Voroşilov se

făceau vinovaţi că „nu au înţeles că era de datoria lor să informeze Stavka în legătură cu măsurile luate pentru apărarea Leningradului, de retragere constantă din faţa duşmanului şi de faptul că nu au reuşit să ia iniţiativa şi să organizeze contraatacuri. Leningrădenii admit că au greşit, dar desigur acest lucru este absolut inadecvat” 29. Răspunsul lui Stalin a fost scurt „Răspundeţi: Mai întâi, cine deţine Mga acum? Al doilea: Aflaţi de la Kuzneţov care este planul pentru Flota Mării Baltice. Al treilea: Dorim să-l trimitem pe Hozin ca adjunct al lui. Aveţi obiecţii?” Conform fiului lui Beria, la întoarcerea comisiei la

Moscova, Malenkov l-a sfătuit pe Stalin să-l aresteze şi să-l trimită în faţa Curţii Marţiale pe Jdanov, dar Beria l-a convins să

nu o facă30. În schimb, Stalin l-a numit pe Malenkov omul-cheie la Leningrad: dorinţele lui Stalin urmau să fie transmise lui Jdanov prin acesta şi viceversa. Acest aranjament extraordinar, prin care comunica Jdanov cu Stalin prin intermediul unui om care încercase (Jdanov probabil că bănuia, cel puţin) să-l omoare, a continuat până la sfârşitul războiului.

Jdanov a fost cruţat; leningrădenii obişnuiţi au avut mai puţin noroc. În timp ce luptele continuau în afara oraşului, Molotov şi Malenkov au accelerat ritmul terorii în interior. Un tabel întocmit de Direcţia regională a NKVD din Leningrad la 25 august ne dă un număr de 2.248 de arestări şi deportări, împărţit în 29 de categorii, de la troţkişti, adepţi ai lui Zinoviev, menşevici

şi anarhişti, preoţi, catolici, foşti ofiţeri în armata ţaristă, „foşti negustori bogaţi”, „bandiţi albgardişti” „culaci” şi persoane „cu legături peste hotare” până la veşnicii „diversionişti” „sabotori” şi „elemente antisociale” ca şi simpli hoţi şi prostituate31. Zelul lor a avut rezultatele obişnuite. La un punct de adunare, nota un observator dezgustat, aproximativ 100 de oameni aşteptau să fie exilaţi. Erau în majoritate femei în vârstă; bătrâne cu pelerine demodate, îmbrăcate în haine uzate de catifea. Acestea sunt duşmanii împotriva cărora guvernul nostru era capabil să lupte – şi, cum s-a dovedit, singurii. Germanii se află la porţi, germanii sunt pe cale să intre în oraş, iar noi arestăm şi deportăm femei în vârstă – singure, fără

apărare, femei bătrâne inofensive32.

Printre victime s-a aflat tatăl Olgăi Berggolţ, doctor într-o fabrică de armament. Convocat la sediul miliţiei la ora 12 pe 2 septembrie, i s-a ordonat să plece până la ora 18 în aceeaşi zi.

„Tata este chirurg militar; el a servit cu credinţă şi onestitate guvernul sovietic vreme de 24 de ani, scria, incredulă, Berggolţ în jurnalul ei. „A fost în Armata Roşie tot timpul Războiului Civil, a salvat mii de oameni, este rus până în măduva oaselor… Se pare – fără glumă – că celor de la NKVD pur şi simplu nu le-a plăcut porecla lui33.1 Mulţumită înaintării germanilor şi faptului că Berggolţ a tras nişte sfori, a reuşit să rămână la Leningrad până în primăvara următoare, când a fost deportat,

pe jumătate mort de foame, la Krasnoiarsk în vestul Siberiei. Motivele? Faptul că era evreu, refuzul de da informaţii despre colegi şi probabil despre relaţia lui cu Olga Berggolţ, pentru a cărei bună purtare a fost luat ostatic după ce poeziile ei despre război au transformat-o într-o persoană publică populară.

La sfârşitul lui august, vremea, frumoasă în timpul verii, s-a stricat. Ploaia gâlgâia în burlanele galvanizate ale Leningradului, cădea pe pietrele trotuarului, se prelingea pe faţadele verzi şi galbene de stuc. În afara oraşului, luptele continuau în noroi şi ploaie. La 31 august, după ce a schimbat de trei ori stăpânii, Mga a căzut în cele din urmă, tăind ultima linie de cale ferată care ieşea din oraş. „Stavka

consideră tacticile de pe frontul de la Leningrad pernicioase”, ameninţa Stalin. „Se pare că [acesta] nu ştie decât un singur lucru – cum să se retragă şi să găsească noi linii pe care să se retragă. Nu ne-am săturat oare de asemenea înfrângeri eroice34?”

Vera Imber a primit vestea de la soţul ei; acesta auzise că personalului unui spital militar, care împachetase şi aştepta să plece de o săptămână, i se spusese să coboare din tren şi să se întoarcă la sediu. Trenul ei, a calculat, fusese probabil unul dintre ultimele care trecuseră. Elena Skriabina tocmai evitase un ordin de evacuare cu o notă de la doctorul ei şi a avut un presentiment: „Ultimul transport a plecat în timpul nopţii… Leningradul este încercuit, iar noi suntem prinşi într-o cursă de şoareci.

Ce am făcut din cauza indeciziei mele35? *

Aşezat la birou la miezul nopţii, Gheorghi Kniazev asculta zgomotul îndepărtat al tunurilor:

Am aprins din nou lampa cu abajur albastru... Dar ce se va întâmpla peste câteva zile este dincolo de orice imaginaţie. Exemple ale distrugerii, raderea de pe suprafaţa pământului a zeci, sute de oraşe se desprind din relatările bătăioase din ziare ca nişte coşmaruri. Sigur acelaşi lucru nu se poate întâmpla unui colos ca Leningradul?... Sigur nu am să asist la moartea acestuia?

Coborâse vreo câteva tablouri din secolul al XVIII-lea – de academicieni, cu peruci şi pantaloni bufanţi, discutând la umbra delicată a stejarilor – de pe perete,

dar era îngrijorat că sfincşii de afară, de pe chei – impasibili, milenari – nu fuseseră încă înveliţi în saci cu nisip. „Pur şi simplu i-au uitat... Nu merita să-ţi baţi prea mult capul cu ei! Stăteau acolo singuri, în afara evenimentelor*

Dincolo de cercurile alcătuite de luminile felinarelor civile bătălia pentru Leningrad continua. De la Mga, Divizia 20 motorizată, Armata a 16-a, s-a îndreptat încet spre nord, acesteia opunându-i-se o brigadă de puşcaşi şi unităţi de grăniceri NKVD epuizate. La 7 septembrie, a fost întărită cu tancuri din Divizia 12 Panzere şi a separat apărarea sovietică, împingând unităţile de grăniceri spre vest, către Neva, şi brigada de puşcaşi spre est, către Lacul Ladoga. După lupte grele, a cucerit

„înălţimile Siniavino* un inel împădurit deasupra unor turbării în care lucrau deţinuţi, ce va deveni scena unor încercări repetate ale sovieticilor de a străpunge frontul şi unul dintre cele mai sângeroase câmpuri de bătălie de pe Frontul de Est. În cele din urmă, la 8 septembrie, germanii au cucerit oraşul-fortăreaţă

Şlisselburg, înfipt ca o nucă la vărsarea Nevei în Lacul Ladoga şi care păzea calea fluvială către Moscova încă din secolul al XIV-lea. Cu acesta, Leningradul a pierdut ultima legătură pe uscat cu teritoriul neocupat al Uniunii Sovietice. În următoarele 17 luni, leningrădenii nu vor putea să ajungă pe „continent” decât pe Lacul Ladoga ori pe calea aerului. „O ceaţă cenuşie”, scria Kniazev de pe malul ceţos al

fluviului, „învăluie Sf. Isaac, Amiralitatea, Palatul de Iarnă, Senatul şi caii de deasupra arcadei Palatului de Iarnă (Muzeul Ermitaj). Şi undeva, la câteva zeci de kilometri, se află germanii... Este incredibil, ireal, ca un coşmar. Cum a fost posibil? Germanii se află la porţile Leningradului36”.

PARTEA A DOUA

Începutul asediului: septembrie-decembrie 1941

Cupoane de raţie la pâine, decembrie

1941

Pentru a înţelege foarte bine lucrurile, ne-a fost dată ca măsură iama lui nouă sute patruzeci şi unu.

Konstantin Simonov

„Fără sentimentalisme”.

Aşa a început blocada. Greşelile au fost făcute, acum începea tragedia, cu ceea ce din perspectiva de azi pare o fatalitate greu de suportat. La vremea aceea, totuşi, evenimentele încă păreau echilibrate. Puţini anticipau un asediu: fie germanii vor fi respinşi repede, se presupunea, fie Leningradul va cădea. Pe Frontul de Est, Wehrmachtul părea acum sigur de victorie. La nord, Grupul de Armate Nord, comandat de von Leeb, încercuise Leningradul. Grupul de Armate Centru cucerise

Smolensk în urmă cu opt săptămâni şi acum se afla la 300 de kilometri de Moscova. Lângă Kiev, Grupul de Armate Sud era pe cale să încercuiască patru armate sovietice şi la puţin timp urma să cucerească oraşul. Pentru lumea de afară, regimul sovietic părea pe cale de a fi răsturnat sau forţat să încheie o pace umilitoare. („Toată lumea comentează cu anticipaţie", scria George Orwell la Londra, „ce plictisitori vor fi ruşii liberi... Oamenii şi-l imaginează pe Stalin într-un mic magazin din Putney, vânzând samovare şi dansând dansuri din Caucaz1") La 4 septembrie, Stalin i-a trimis o scrisoare pe jumătate disperată, pe jumătate ameninţătoare lui Churchill prin intermediul ambasadorului Ivan Maiski. Frontul rus, admitea el, „se prăbuşise" şi era imperativ

pentru Marea Britanie să deschidă un al doilea front în Franţa ori în Balcani până la sfârşitul anului, care să atragă 30 sau 40 de divizii germane. Dacă Uniunea Sovietică va fi învinsă, a adăugat ambasadorul în timpul conversaţiei, cum va putea Marea Britanie să câştige războiul? „Nu putem exclude impresia”, i-a telegrafiat Churchill lui Roosevelt după întâlnire, „că s-ar putea să se gândească la o pace separatăz”.

Jdanov şi Voroşilov abia au îndrăznit să-i spună lui Stalin că Şlisselburg căzuse pe 9 septembrie, o zi mai târziu. Telegrama lui de răspuns – semnată, într-o manieră sinistră, alături de Malenkov, Molotov şi Beria – era plină de dispreţ:

Suntem dezgustaţi de purtarea dumneavoastră. Nu faceţi decât să raportaţi

că o localitate sau alta s-a predat, fără să spuneţi niciun cuvânt despre cum plănuiţi să puneţi capăt tuturor acestor pierderi de oraşe şi gări. Maniera în care ne-aţi informat despre pierderea oraşului Şlisselburg a fost scandaloasă. Este oare acesta sfârşitul pierderilor dumneavoastră? Poate că aţi hotărât deja să renunţaţi la Leningrad?

Ce aţi făcut cu tancurile KV? Unde anume le-aţi poziţionat şi de ce nu se vede niciun fel de îmbunătăţire pe front, din moment ce aveţi de atât de multe? Niciun alt front nu are nici jumătate din numărul de tancuri KV de care dispuneţi dumneavoastră. Ce face aviaţia dumneavoastră? De ce nu susţine soldaţii de pe câmpul de luptă? Diviziile lui Kulik au

venit în ajutorul dumneavoastră – cum le-aţi folosit? Putem spera la vreun fel de îmbunătăţire pe front sau ajutorul lui Kulik nu serveşte la nimic, la fel ca acele KV? Cerem să ne puneţi la curent în legătură cu situaţia de două sau de trei ori pe zi3.

Chiar înainte de a auzi despre Şlisselburg, Stalin hotărâse să schimbe conducerea. În ziua precedentă, îl convocase pe şeful de stat major, generalul Jukov, la Kremlin şi îi ordonase să plece cu avionul la Leningrad cu o notă pentru Voroşilov, în care era scris, simplu: „Predă comanda grupului de armată lui Jukov şi vino la Moscova imediat”.

În vârstă de 43 de ani, cu capul ras, parcă tăiat dintr-un singur bloc, cu o voinţă de fier, cu un strălucitor simţ tactic şi

curajul de a-l înfrunta pe Stalin în probleme militare, Jukov a fost un remarcabil comandant sovietic din timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Îşi făcuse un nume (şi scăpase, bănuia el, din ghearele NKVD) în urmă cu doi ani, când respinsese cu succes o incursiune japoneză în Mongolia sovietică. Mai târziu avea să străpungă spectaculoasa încercuire de la Stalingrad şi să conducă Armata Roşie în triumf la Berlin. Cele trei săptămâni din toamna lui 1941 în timpul cărora i-a oprit pe germani în faţa Leningradului vor deveni legendă. Aşa cum povesteşte în memoriile sale, Jukov a plecat de la Moscova în aceeaşi zi în care s-a întâlnit cu Stalin, pe o vreme mohorâtă, ploioasă. A luat cu el doi oameni de încredere de pe vremea campaniei în

Mongolia, generalii Mihail Hozin şi Ivan Fediuninski4. În timp ce se apropiau de Ladoga, norii s-au risipit, iar avionul lor a fost depistat de două Messerschmitt-uri, care l-au urmărit la mică altitudine deasupra apei până ce au fost gonite de tunurile antitanc. După ce au aterizat cu bine pe un aeroport al armatei, generalii s-au urcat într-o maşină şi s-au îndreptat direct spre Smolnîi, unde au fost opriţi la poartă de santinele. „Ne-au cerut să prezentăm permisele de trecere, pe care, normal, nu le aveam. Eu m-am legitimat, dar nici asta nu ne-a fost de folos. Ordinele sunt ordine, la urma urmei. „Va trebui să rămâneţi aici”, ne-a spus ofiţerul. Am aşteptat în faţa porţii cel puţin 15 minute înainte de a ni se acorda, de către şeful

Statului-Major, permisiunea de a merge cu maşina până la intrare”. Jukov a pătruns, aşa cum o spune chiar el, într-o încăpere în care domnea o stare de spirit defetistă. Avea loc o întrunire a Consiliului Militar al Leningradului, în care se discuta despre demolarea utilităţilor şi principalelor fabrici din oraş şi despre sabordarea Flotei Mării Baltice. Sosirea lui a schimbat starea de spirit: „După o scurtă consultare… am decis să amânăm şedinţa şi am declarat că deocamdată nu se vor lua niciun fel de măsuri. Vom apăra Leningradul până la ultimul om” 5. Toată noaptea consiliul a discutat cum ar fi mai bine să întărească structurile de apărare ale oraşului, mai ales în jurul Pulkovo, un mic şir de dealuri (locul în care era situat cel mai vechi observator

astronomic din Rusia), la 12 kilometri sud de Leningrad. Printre improvizaţii se numărau adaptarea unor tunuri antiaeriene pentru tragere la distanţă împotriva tancurilor, detaşarea marinarilor la infanterie şi transferarea unor tunuri navale de pe navele flotei prinse în capcană în sectoarele mai slabe ale frontului. Printre tunurile trimise la Pulkovo se aflau cele de pe crucişătorul *Aurora*, de pe puntea căruia fusese tras primul foc care dăduse semnalul începutului Revoluţiei din Octombrie. El a transferat de asemenea o parte a Armatei a 23-a – care se opunea „docililor" finlandezi de pe Istmul Kareliei – la sud pentru a lupta împotriva germanilor şi a abandonat planurile de a saborda flota. „Dacă navele trebuie să fie scufundate" a declarat el, „să

o facă în bătălie, trăgând cu tunurile”. Hozin a preluat comanda ca şef de stat major al Grupului de Armate Nord-Vest, iar Fediuninski s-a dus să inspecteze Armata a 42-a la Pulkovo. Moralul trupei, a raportat el, începea să scadă. Cartierul general pierduse contactul cu unităţile din prima linie a frontului şi a fost transferat în spatele acestuia, în subsolul Uzinei Kirov. „Preluaţi comanda Armatei a 42-a”, i-a ordonat Jukov, „şi cât mai repede6”.

Pe teren, sosirea lui Jukov nu a schimbat prea mult lucrurile. Condiţiile au rămas haotice. Vasili Cekrizov, în vârstă de 39 de ani, era inginer-şef la Şantierul naval Sudomeh. Cu o faţă prelungă, cu ochi mari şi ageri şi mustaţă subţire, fusese retrogradat din funcţie şi rămăsese

temporar fără carnetul de partid în timpul Terorii. Această experienţă nu îl făcuse însă mai înţelept. Întrucât avea obiceiul de a denunţa abuzurile, a intrat în conflict cu şefii lui corupţi în timp ce asediul se prelungea şi nu a încetat niciodată să fie derutat de diferenţa dintre retorica partidului şi realitate. La 1 septembrie, fusese trimis cu o echipă într-un sat de lângă Puşkin, pentru a construi buncăre, poreclite

„Hotelurile lui Voroşilov”. A găsit acolo o situaţie care se repeta de-a lungul Frontului de Est în acea lună: mulţimi de ţărani, în căruţe supraîncărcate sau pe jos, abia târându-se sub povara unor boccele grele cărate în spinare; un curier călare care ţipa şi-i împingea pe cei din mulţime;

ofiţeri neraşi în mantale şifonate; soldaţi care beau ceai pe o bancă în parc; un băiat trăgând o capră legată cu o sfoară. Sugestia lui Cekrizov ca buncarele să fie construite mult mai în spatele liniei frontului, a scris el în jurnal, nu a fost apreciată. La apusul soarelui, a putut să vadă trei sate în flăcări.

În următoarele două zile, zona a fost supusă unui foc de artilerie deosebit de puternic, obligându-i pe Cekrizov şi echipa lui să lucreze noaptea. Fiindcă le lipseau macaralele şi tractoarele, au cărat apa cu găleţile şi blocurile de beton cu braţele. Locuiau sub acelaşi acoperiş cu un grup de asistente medicale de 18 şi 19 ani, care dormeau, ca şi ei, cu schimbul, pe tăblii de uşi sau pe mese. „Dintre cele 11”, nota exasperat Cekrizov, „numai una are pătură.

Şi noi suntem în aceeaşi situaţie, dar măcar avem mantale. Pentru noi este abia a patra zi, dar ele sunt aici de o lună şi jumătate… Oare cei de la cartierul general nu le pot oferi condiţii mai bune?” La 11 septembrie, a înţeles pentru prima oară ce înseamnă un bombardament şi a fost uimit de teama şi confuzia care se citeau pe feţele oamenilor – „A fost interesant, ca şi cum mă uitam într-o oglindă. Oare şi faţa mea arăta la fel?” Doi oameni din echipa lui – tineri în jur de 20 de ani, care în urmă cu doar câteva zile beau coniac şi se lăudau ca nişte fanfaroni, „în stilul partizanilor”, în faţa asistentelor – au fost serios răniţi în timpul atacului, iar unul a murit în timpul nopţii. Cekrizov a însoţit corpul neînsufleţit la Leningrad:

La fabrică veştile au fost întâmpinate

cu indiferenţă, ignorate chiar. Nici măcar nu ne-au lăsat să aşezăm coşciugul acolo, aşa că l-am dus acasă, la familia lui. Apartamentul lor este foarte mic; şi fără coşciug abia aveai loc să te mişti. L-au îngropat astăzi. Am vrut să merg la înmormântare, dar nu am putut să suport – sau, mai precis, nu am putut să mă întâlnesc din nou cu mama lui. Aceasta este copleşită de durere. Mai bine să nu-i văd lacrimile.

Pe front, confuzia era mai mare ca oricând. „Comunicaţiile cu Puşkin erau întrerupte” scria Cekrizov pe 16 septembrie. „Ne-am dus la Şuşarî, unde se presupune că vor fi amplasate tunurile noastre mobile, dar nu avem cu ce să le transportăm şi nu ştim ce să facem cu ele.

Situaţia este aceeaşi pe toată linia frontului” La cartierul general, unde s-a dus să pledeze pentru vehicule, „zece oameni păreau să încerce să rezolve toate problemele”:

Am impresia că nu sunt decât nişte birocraţi obişnuiţi în uniformă militară. Ieri am simţit că nu mai pot. Le-am spus că sunt vai de capul lor. Bănuiesc că mulţi dintre ei erau de acord, în secret, cu mine… Iată un exemplu, este vorba de ceva petrecut de fapt la Pavlovsk. Şoferii de camion care ne livrau componente erau obligaţi să completeze anumite formulare, fiecare cu un număr de rubrici, la fel ca în oraş. Şeful de la transporturi m-a avertizat că totul trebuia să fie făcut corect şi că un anume şofer era lipsit de experienţă şi avea nevoie

de ajutor. Completarea formularului a durat 30 de minute – şi asta pe front! Oh, cum mai venerăm hârţoagele! Probabil că germanii rezolvau mult mai simplu toate astea…

În spatele frontului se află o mulţime de ofiţeri de toate gradele. Toţi aleargă de colo-colo, cu un aer neliniştit. Sunt sigur că jumătate din ei nu fac nimic. Da, în ceea ce priveşte conducerea, armata noastră se dovedeşte mai degrabă slabă. Este multă dezorganizare în fabrici, dar este de zece ori mai x rău aici… Oare se vor organiza vreodată7?

În timp ce Cekrizov se lupta să construiască buncărele care vor fi cucerite curând, la câţiva kilometri mai încolo, Anna

Zelenova, în vârstă de 28 de ani, o tânără serioasă, care purta ochelari rotunzi,

avea un nas cârn obraznic şi o tunsoare emancipată, organiza evacuarea finală a Palatului Pavlovsk al ţarului Pavel, o clădire impozantă, cu o cupolă şi colonadă. Era o perioadă, îşi aminteşte ea, „în care trebuia să ne grăbim. Ferestrele palatului fuseseră acoperite cu scânduri. Nu era curent electric, aşa că lucram la lumina lumânărilor sau ardeam bucăţi de sfoară şi hârtie răsucită”. După ce au încărcat ceea ce s-a dovedit a fi ultimul camion spre Leningrad, ea s-a dus înăuntru ca să mai verifice o dată biblioteca:

M-am dus jos şi am alergat la birouri şi dulapuri, deschizând toate uşile. Şi în ultimul dulap am văzut nişte dosare. Am deschis unul şi am rămas cu gura căscată. Acolo se aflau toate planurile originale ale

[arhitectului] Rossi. Apoi am deschis cel mai mare portofoliu şi ochii mi s-au mărit de groază. Erau acolo toate desenele lui Cameron – şi ale lui Gonzago, Quarenghi, Voronihin. Nu-mi fuseseră respectate instrucţiunile. Aceste documente nepreţuite nu puteau să rămână acolo.

Dosarele nu încăpeau într-o lada standard, aşa că a trebuit să facem una specială. Din fericire, dulgherii încă erau acolo. Le-am dat dimensiunile, dar mi-au spus: „Nu mai avem lemn”. Aşa că le-am zis să desfacă un cufăr în care pusesem perne. În timp ce se asambla lada, m-am decis să comit un act de vandalism. Mă înnebunea faptul că tapiţeria unică a mobilei lui Voronihin din Sala Greacă fusese abandonată. Nu puteam salva scaunele, dar

puteam salva, tapiţeria. Fiecare piesă era bătută în sute de ţinte aurite. Probabil că nu aş fi reuşit să le ating dacă exact în acel moment nu aş fi auzit lovituri de tun. Am pus mâna pe o lamă şi am început să decupez tapiţeria, tăind cât mai aproape de ţinte. Am aşezat portofoliile în lada cea nouă, cu bucăţile de tapiţerie între ele.

În continuare trebuia să se ocupe de sculpturile din palat, care acum arătau dureros de fragile în galeriile goale. Prea voluminoase pentru a putea fi evacuate, au fost duse jos, într-un colţ ascuns al pivniţelor palatului, şi zidite acolo. Pentru ca noul zid să nu se deosebească de cel vechi, a fost stropit cu noroi şi nisip. Statuile de afară – Apollo, Mercur, Flora, Niobe şi copiii ei – au fost îngropate acolo

unde se aflau, cu faţa spre parc. Pe marmura albă a Justiţiei şi Păcii un muncitor a scris: „Ne vom întoarce după voi”, înainte de a acoperi pământul afinat cu frunze moarte.

Armata Roşie se retrăgea de peste tot. Intrând în palat în dimineaţa de 19 septembrie, Zelenova s-a înfuriat când a văzut motocicletele pline de praf ale militarilor parcate la întâmplare printre tufele de liliac ale grădinii olandeze a împărătesei Maria Feodorovna. În biroul ei, a găsit un maior care vorbea la telefon:

M-a impresionat cât de obosit arăta. Cineva spunea ceva la celălalt capăt al firului, iar el răspundea (evident, nu pentru prima oară) că nu pusese telefonul în furcă, că legătura era proastă şi că nu mai avea

oameni. Persoana de la celălalt capăt al firului continua să strige furioasă. Foarte încet, maiorul a pus jos receptorul şi eu am început să vorbesc.

„Vă rog, spuneţi-le imediat soldaţilor dumneavoastră să-şi ia motocicletele din grădinile private!” El m-a întrebat: „Ale cui sunt grădinile astea private?” Şi bietul maior epuizat a fost nevoit să asculte o întreagă prelegere despre Cameron.

În seara aceea, Zelenova a primit un telefon de la administraţia muzeelor din Leningrad; i s-a spus că fusese numită directoare la Pavlovsk – o promovare lipsită de conţinut de vreme ce era însărcinată în acelaşi timp cu „rapida evacuare” a acestuia. „Apoi legătura s-a întrerupt, aşa că nu am putut explica nimic… Ştiam că

trebuie să plecăm, dar cum să abandonăm toate lăzile pe care le pregătisem şi toate lucrurile pe care nu le împachetasem încă? Nu, vom continua să muncim!” Dându-şi seama că nu vor mai sosi camioane de la Leningrad, a rechiziţionat căruţe cu cai:

După ce l-am văzut plecând pe ultimul căruţaş, a apărut o [maşină] MK verde. Un locotenent scund a sărit jos şi a întrebat, cu o voce neaşteptat de puternică şi autoritară: „Cine sunteţi şi ce faceţi aici?” I-am explicat că eu eram directoarea muzeului palatului şi parcului şi că restul erau colegii mei. Locotenentul a explodat: „Bine, dar toată lumea din oraş a fost evacuată!”

„Şi noi ne ocupăm de evacuare şi aşteptăm un mijloc de transport”.

„N-o să mai fie niciun mijloc de

transport! Aveţi noroc că am trecut pe aici să verific dacă a plecat toată lumea de la cartierele generale de divizie. Urcaţi-vă în maşina mea în clipa asta!”

„Nu pot să plec nicăieri, chiar dacă îmi spuneţi s-o fac, deoarece mă aflu aici din ordinul înaltului Comandament” – şi i-am comunicat numărul ordinului.

„Nu înţelegeţi! Pavlovsk nu mai e pe front, nu mai e nici măcar pe linia frontului. Este în spatele frontului german!”

O sirenă a pornit să sune şi Zelenova a alergat jos, în pivniţele palatului, care erau folosite ca adăpost antiaerian. Păşind peste samovare şi maşini de cusut, le-a spus femeilor şi copiilor adunaţi acolo că Pavlovsk fusese abandonat şi că aceia care voiau să plece în oraş vor trebui să meargă

pe jos. În timp ce vorbea, un pădurar a intrat în goană: „În parc sunt motociclişti germani. I-am văzut cu ochii mei. Lângă mesteceni!” Femeile, şi-a dat repede seama Zelenova, nu aveau de gând să se mişte, aşa că s-a dus sus, şi-a golit sertarul de la birou într-o servietă şi a pornit pe jos în direcţia Leningrad.

A mers pe jos toată noaptea, poticnindu-se cu pantofii cu toc pe câmpuri şi grădini şi ascunzându-se în şanţuri când auzea focuri de artilerie. Pe drum a trecut pe lângă palatul din oraşul Puşkin, unde eforturile de salvare de ultim moment – servicii de masă împachetate în fân proaspăt cosit, argintărie învelită în uniformele de ofiţer naval ale [arului Nicolae – avuseseră aceeaşi soartă ca la

Pavlovsk. Trecând prin parcul Palatului Alexandru, a văzut Teatrul chinezesc al lui Rinaldi[6] prăbuşindu-se în flăcări; la Kolpino, Uzina Ijorski ardea, luminând cerul ca la apus. Aproape de Leningrad, drumurile aveau mai puţine cratere de bombe şi a reuşit să se urce într-un camion al armatei care transporta răniţi şi care a lăsat-o într-un loc de unde putea lua un tramvai spre oraş. La 10 dimineaţa, a ajuns, în fine, la Catedrala Sf. Isaac, în imensitatea căreia, „întunecată, sinistră, rece şi umedă" avea să locuiască, alături de alţi angajaţi şi de obiectele salvate din toate palatele de vară abandonate, tot timpul asediului6.

În aceeaşi zi în care germanii au intrat

6 Antonio Rinaldi (1710-1794), arhitect italian din secolul al XVTII-lea, care a lucrat pentru Curtea imperială din Rusia între 1754 şi 1784 (n.tr.).

în Pavlovsk au cucerit şi Puşkin. Din nou, apropierea lor a fost cunoscută prea târziu pentru a se organiza o evacuare ordonată: la un moment dat, orăşenii care fuseseră evacuaţi în Leningrad erau trimişi acasă, deoarece nu aveau permise de şedere în Leningrad. Lidia Osipova, antibolşevică înverşunată, privea cu o cinică detaşare cum prietenii şi cunoştinţele încercau să hotărască ce să facă. O prăpastie, scria ea la 17 august, se căscase între „patrioţi” şi „defetişti”: „ «Patrioţii» încearcă să fie evacuaţi cât mai repede, iar cei din urmă, inclusiv noi, încearcă prin toate mijloacele posibile să evadeze „Ca mulţi alţii, ea a preferat să nu dea crezare relatărilor referitoare la atrocităţile comise de nazişti. „Desigur” scria în jurnal, „Hitler nu este

bestia descrisă de propaganda noastră... Oamenii cărora le este milă de evrei în Germania, de negri în America şi de indieni în India reuşesc să uite de ţăranii noştri jefuiţi, care au fost exterminaţi precum gândacii”.

Până şi unii prieteni evrei au fost de acord. „Am auzit de la mulţi evrei genul acesta de lucruri: «De ce să plecăm? Ei bine, poate că va trebui să stăm puţin în lagăre, dar apoi ne vor da drumul. Nu poate fi mai rău ca acum»”.

Pe măsură ce luptele se apropiau, neliniştea creştea. Vecina Osipovei, fostă membră de partid, a petrecut noaptea de 2 septembrie alergând tot timpul din camera ei la tomberoanele de gunoi din curtea de alături, cu braţele pline de volume legate în

piele roşie din operele lui Lenin. Între cursele în care se debarasa de operele marelui geniu, a venit sus la noi ca să vorbească şi să fumeze o ţigară. Se plângea de soarta ei şi de regimul sovietic. Acum pot să văd că puterea sovietică nu o duce prea bine, pentru că N.R. nu este o persoană care se lasă condusă de propriile sentimente. A crescut în timpul regimului Sovietelor şi a cunoscut fiecare treaptă a ierarhiei partidului, de la cea mai înaltă la cea mai joasă. Toate acestea o transformaseră într-o persoană cinică; îşi pierduse complet încrederea în toate prostiile comuniste, visul idealist. Este amuzant să o urmăreşti, dar ar trebui să se ferească de germani, deoarece a fost căsătorită cu trei evrei şi fiica ei este pe

jumătate evreică. Şi a avut şi ea de-a face cu comuniştii.

În semiîntunericul aglomerat al adăposturilor antiaeriene, conversaţia devenea neobişnuit de liberă. Oamenii vorbeau, scria Osipova, „despre lucruri pe care înainte de război nu Le-ar fi discutat nici în somn ori când erau foarte beţi, cu excepţia oamenilor pe care îi cunoşteau foarte bine. Stau aici şi scriu în jurnal destul de deschis şi nimeni nu îmi acordă nicio atenţie”. Când obuzele au început să cadă chiar în Puşkin, ea şi vecinii s-au mutat permanent în pivniţele caselor. În sinea ei, Osipova tânjea la ceea ce considera a fi o eliberare. „Stăm aici toată ziua”, scria ea pe 15 septembrie. „Impresia este de confuzie totală. *Am* întrebat: Unde sunt germanii? La

Kuzmino. Asta înseamnă că vor fi aici în aproximativ două ore” Două zile mai târziu, străzile erau tot goale:

Încă nu sunt germani. Am mers în oraş. O linişte copleşitoare... Nici urmă de autorităţi. Dacă există, se ascund. Toţi sunt speriaţi că s-ar putea să vină ai noştri, nu germanii... Dacă vor fi germanii – câteva restricţii neimportante şi apoi LIBERTATE. Dacă vor fi sovieticii – vom avea în continuare această existenţă vegetală fără speranţă şi foarte probabil represiune...

În ziua următoare, ea a avut primul indiciu dezagreabil că naziştii erau cu adevărat diferiţi de Heine şi Schiller despre care învăţase la şcoală, când a intrat în posesia unui fluturaş antisemit aruncat de un avion german. „Câtă mediocritate,

stupiditate, grosolănie. «O mutră care cere palme!»; «Luptaţi cu jidanul *politrukl*» Şi ce limbaj vulgar, mutilat... Este oare posibil să ne fi înşelat, oare germanii sunt cu adevărat aşa de răi cum îi prezintă propaganda sovietică?" La 19 septembrie, aşteptarea a luat sfârşit. „Se întâmplă", scria ea cu exaltare în jurnal, „AU VENIT GERMANII! La început, ne-a fost greu să credem. Am ieşit din adăpost şi am văzut doi soldaţi germani adevăraţi mergând pe stradă. Toată lumea a alergat spre ei... Femeile mai în vârstă s-au întors în adăpost şi au adus de acolo dulciuri, bucăţi de zahăr şi pâine albă". „NU MAI VREM ROŞII!" am strigat. „LIBERTATE9!"

Se înşela amarnic – sau nu voia să vadă – desigur. Unul dintre cei care se

refugiaseră din Puşkin la Leningrad era compozitorul Bogdanov-Berezovski, care, înainte de a fi trimis alături de alţi muzicieni să încarce cherestea în docurile din Leningrad, locuise într-o aripă a Palatului Ecaterinei. La puţin timp după căderea oraşului Puşkin, el se întâlnise din întâmplare cu o fostă vecină, care fusese martoră la preluarea oraşului înainte de a fugi la Leningrad pe jos;

Ne-a spus lucruri îngrozitoare... Un profesor de limbă germană de la şcoala din Puşkin a preluat un „rol principal”, oferindu-se voluntar ca interpret şi identificând diferiţi comunişti, printre care şi pe blânda Anecika Krasikova de la administraţia palatului. Anecika avea obiceiul să treacă adesea pe la noi –

drăguţă, tânără, întotdeauna veselă. Feţişoara ei nu era urâţită nici măcar de *pince-nez-vi* pe care îl purta, deşi nu i se potrivea deloc. Soţul şi băieţelul ei de cinci ani au reuşit să plece la timp. Dar ea răspundea de adăposturile antiaeriene ale palatului, în care se ascundeau cei mai mulţi locuitori ai oraşului, şi din această cauză nu a reuşit să plece cu un camion sau pe jos. Fasciştii au împuşcat-o, ca şi pe alţii, pe peluza de vizavi de terenul pe care se desfăşurau paradele, lângă Porţile cu Monogramă, după ce mai întâi i-au obligat să-şi sape singuri mormintele. Un cuplu de evrei în vârstă – familia Lichter, care locuia în aripa dreaptă – au fost spânzuraţi. (Bătrâna doamnă era atât de mândră de băiatul ei, *tanchistuft*) La fel au sfârşit alţi

trei evrei din aripa stângă. Doi erau nişte băieţi cu urechi clăpăuge, în vârstă de şapte sau opt ani, care se jucau adesea sub ferestrele noastre10.

La început, germanii i-au căutat pe evreii şi comuniştii din Puşkin, apoi au dat un ordin prin care toţi evreii urmau să se prezinte pentru „înregistrare” la biroul *Kommandant-ului* – vizavi de cinematograful „Avangarda”, la intersecţia cu strada 1 Mai – pe 4 octombrie. Câteva sute, mai ales femei, copii şi bătrâni, s-au supus. De acolo au plecat spre Palatul Ecaterinei şi au fost întemniţaţi în pivniţele acestuia timp de câteva zile, fără mâncare şi apă, înainte de a fi duşi, în grupuri, şi împuşcaţi, fie la aerodrom, fie în unul din parcurile palatului. Hainele lor au fost aruncate, de la o

fereastră de la etajul al doilea al liceului, mulţimii care aştepta în curtea şcolii în care învăţase Puşkin. Raidurile au continuat timp de câteva săptămâni. La 20 octombrie, alţi 50 de adulţi şi 23 de copii au fost împuşcaţi lângă Palatul Ecaterina. După ce au fost lăsate sub cerul liber timp de 12 zile, unele cadavre au fost târâte într-un crater de bombă din curtea palatului, iar restul au fost arse în grădini. Există exemple de evrei adăpostiţi de vecini ruşi, dar şi exemple de denunţuri – adesea motivate, ca în timpul Terorii, de dorinţa de a ocupa spaţiul locativ al victimelor. Bibliotecara de la Palatul Ecaterina şi soţul ei, de exemplu, au fost denunţaţi de un dulgher, care le-a luat apartamentul din aripa dreaptă a palatului şi apoi a lucrat ca informator pentru SS.

Deşi în zona Leningradului populaţia evreiască era relativ mică (se afla în afara aşa-numitei *certa osedlosti*[7]), în total, autorităţile germane au asasinat aproximativ 3.600 de evrei în regiune, aproape toţi în primele câteva săptămâni ale ocupaţiei".

În acelaşi timp în care a pierdut Puşkin şi Pavlovsk, Armata Roşie a fost alungată şi din Aleksandrovsk, un mic oraş suburban la capătul liniei de tramvai din sud-vestul Leningradului, iar Pulkovo, apărat până la ultimul soldat de Divizia 5 gardă *opolcenie*: oasele acestora încă se mai află acolo, la umbra tulpinilor de trandafiri agăţători şi de iasomie, într-un mormânt colectiv neglijat, situat lângă observatorul reconstruit. Pe

7 Certa osedlosti - teritorii din Imperiul Ţarist în care evreilor le era permis să se stabilească în mod permanent (n.tr).

ţărmul Golfului, diviziile motorizate ale lui Reinhardt au cucerit Streina şi Peterhof, confirmând izolarea Armatei a 8-a sovietice în „punga” de la Oranienbaum. Deoarece încercările lui de a lansa o contraofensivă au eşuat, Jukov a ordonat stabilirea unei noi linii de apărare, care se întindea din suburbiile de sud-vest ale Leningradului, prin Pulkovo, în jurul Nevei, la jumătatea distanţei între Ladoga şi Golf. De data aceasta, a declarat, într-un ordin de luptă caracteristic şi brutal din 17 septembrie, că nimeni nu se va retrage:

1. Luând în considerare excepţionala importanţă [a liniei Pulkovo-Kolpino], Consiliul Militar al Frontului de la Leningrad îi anunţă pe toţi comandanţii şi cadrele politice care apără linia menţionată

că orice comandant, *politruk* sau soldat care părăseşte linia [frontului] fără un ordin scris de la grupul de armate sau de consiliul militar al armatei va fi împuşcat pe loc.

2. Transmiteţi ordinul cadrelor de comandă şi politice, cu confirmare de primire. Difuzaţi-l pe larg în rândul soldaţilor.

Trei zile mai târziu, Stalin a trimis ordine care menţionau că trupele din jurul Leningradului nu ar trebui să ezite, sub pedeapsa cu execuţia, să tragă în civilii ruşi care se apropie din liniile germane:

Către Jukov, Jdanov, Kuzneţov şi Merkulov.

Se spune că ticăloşii de nemţi, înaintând către Leningrad, trimit înaintea trupelor bătrâni, bătrâne, femei şi copii,

delegaţi din raioanele ocupate de ei, cu cererea de a-i ruga pe bolşevici să predea LENINGRADUL şi de a face pace.

Se spune că, printre bolşevicii leningrădeni, au fost identificaţi oameni care cred că nu este posibilă utilizarea focului împotriva acestor delegaţi. Consider că dacă printre bolşevici există astfel de oameni, atunci aceştia trebuie nimiciţi întâi pentru că ei sunt mai periculoşi decât fasciştii nemţi. Sfatul meu: fără sentimentalisme, Loviţi-l peste gură pe inamic şi pe complicii săi, voluntari sau nevoluntari. Războiul este implacabil şi aduce înfrângerea, în primul rând, a celor care dau dovadă de slăbiciune şi permit ezitări. Dacă cineva dintre ai noştri îşi va permite să ezite, acesta va fi principalul

vinovat pentru căderea Leningradului. Bateţi-i peste tot pe nemţi şi pe delegaţii lor, indiferent cine ar fi aceştia, seceraţi duşmanii, indiferent dacă sunt sau nu voluntari în slujba inamicului. Niciun fel de milă faţă de ticăloşii de nemţi şi faţă de delegaţii lor, oricine ar fi ei.

Vă rog să aduceţi la cunoştinţa comandanţilor şi a comisarilor de divizii şi de regimente, precum şi la cunoştinţa Consiliului Militar al Flotei Balticii, a comandanţilor şi a comisarilor de nave.

[Semnat] I. Stalin12

În cele din urmă, linia a rezistat. La 24 septembrie, când unităţile de avangardă se aflau la numai 15 kilometri de Ermitaj – la fel de departe ca suburbia londoneză Richmond de Piccadilly Circus sau New

Jersey Turnpike[8] de Empire State Building – von Leeb a făcut cunoscut, în cele din urmă, că armatele lui, acum epuizate şi acoperind un teritoriu întins, nu mai puteau înainta şi a cerut permisiunea de a trece în defensivă. Luptele şi-au pierdut din intensitate în timp ce ambele tabere se retrăgeau să-şi numere pierderile stupefiante. În cadrul Grupului de Armate Nord german, 190.000 de oameni au fost ucişi sau răniţi de la începutul invaziei şi au fost pierdute 500 de tunuri şi 700 de tancuri13. Pierderile din tabăra sovietică au fost şi mai mari. În aceeaşi perioadă, Flota Mării Baltice şi Grupul de Armate Nord-Vest au pierdut 214.078 de oameni – ucişi, dispăruţi ori luaţi prizonieri (probabil că prizonierii de război

8 Una dintre cele mai cunoscute autostrăzi din SUA (n.tr.).

reprezentau 70 – 80% din total) – şi alţi 130.848 răniţi – două treimi din numărul iniţial al soldaţilor. Au pierdut, de asemenea, 4.000 de tancuri, aproximativ 5.400 de tunuri şi 2.700 de avioane”.

În istoriile tradiţionale ale asediului, aceste zile de la mijlocul şi sfârşitul lui septembrie, cu bătăliile lor epuizante şi impunerea nemiloasă a voinţei militare, sunt cele în care soarta apărării Leningradului s-a schimbat. Însă interpretările mai noi pun accentul mai puţin pe tactica strălucită a lui Jukov (încă nepusă sub semnul îndoielii) şi mai mult pe o schimbare de strategie în tabăra germană. În această versiune, Armata Roşie nu i-a bătut pe germani, ci germanii au decis să se concentreze în altă parte.

Încă de la conceperea Operaţiei Barbarossa, între Hitler şi generalii lui a existat un dezacord în legătură cu cel mai important obiectiv strategic: Moscova sau Leningrad. Directiva iniţială a lui Hitler din decembrie 1940, care se afla la baza schemei generale pentru Barbarossa, fusese clară: numai după ce ţările baltice, Leningrad şi Kronstadt erau cucerite, flota sovietică din Marea Baltică distrusă şi fabricile de armament din Leningrad securizate, urma să înceapă înaintarea către Moscova. Comandanţii din armată, în frunte cu şeful Statului Major Franz Halder, nu au fost de acord. Capitala Rusiei şi cel mai mare oraş ar trebui să se afle pe primul loc, argumentau ei, iar Leningrad pe locul al doilea.

După lansarea Operaţiei Barbarossa, s-a vorbit din nou despre acest dezacord la mijlocul lui iulie, când von Leeb a solicitat mai mulţi soldaţi şi echipament pentru Grupul de Armate Nord de sub comanda lui. O dispută paralelă – dacă ar trebui să fie ocolite oraşele sovietice încercuite sau să fie capturate înainte de a se avansa – a fost rezolvată în favoarea generalilor, dar Hitler a fost ferm în legătură cu Leningradul. „Demersurile mele de subliniere a importanţei oraşului Moscova" scria Halder în jurnalul său pe 26 iulie, „au fost respinse fără niciun contraargument solid". Zece zile mai târziu, în timp ce Wehrmachtul se apropia de Novgorod, Halder a încercat din nou, de data aceasta prin intermediul generalului Paulus: „La cererea mea,

comandantul Grupului de Armate Sud a ridicat probleme de înaltă strategie, subliniind importanţa Moscovei. Din nou, Führerul s-a arătat complet surd la aceste argumente. Reia tot timpul vechile teme: 1. Leningrad, cu Hoth [comandantul Grupului 3 Panzere, Grupul de Armate Centru] adus în cadru.

2. Estul Ucrainei… 3. Moscova» în cele din urmă”. În ziua următoare, Halder a încercat să-l atragă în sprijinul cauzei pe generalul Alfred Jodl, şeful Statului-Major al OKW [*Oberkommando der Wehrmacht* – Înaltul Comandament al Armatei Germane], „I-am spus că Leningradul poate fi cucerit cu forţele pe care le aveam [von Leeb] deja la dispoziţie. Nu avem nevoie şi nu trebuie să îndreptăm spre frontul de la Leningrad

nimic din ceea ce am avea nevoie pentru Moscova. Flancul lui von Leeb nu este ameninţat în niciun fel... Von Bock trebuie să se îndrepte cu toate forţele spre Moscova. (întrebaţi-l pe Führer: îşi poate permite să nu cucerească Moscova înainte de începerea iernii?) 15.

Din ce în ce mai iritat de cererile lui von Leeb pentru mai multe resurse – „Cereri insistente ale Grupului de Armate Nord de genişti, artilerie, tunuri antiaeriene" Halder a fost nevoit să se resemneze în urma Directivei Führerului din 21 august, care contrazicea categoric înaltul Comandament al Armatei. „Propunerile OKH OKH [*Oberkommando des Heeres* – Înaltul Comandament al Forţelor Armate Terestre]" declara Eider,

„nu sunt conforme cu intenţiile mele... Principalul obiectiv care încă trebuie atins înainte de venirea iernii nu este cucerirea Moscovei, ci mai degrabă, în sud» ocuparea Crimeii şi a bazinului carbonifer al Doneţului... iar în nord, încercuirea Leningradului şi joncţiunea cu finlandezii Abia după ce aceste obiective vor fi atinse, soldaţii vor fi liberi să avanseze spre capitală.

Halder era furios. Ingerinţa lui Hitler era insuportabilă, iar Führerul nu se putea acuza decât pe sine pentru „cursa în zigzag cauzată de ordinele lui succesive". Înaltul Comandament, acum în a patra campanie victorioasă, nu ar trebui „să-şi păteze reputaţia" cu ultimele sale cereri, iar Brauchitsch, comandantul-şef, era tratat

„într-o manieră scandaloasă”. El i-a sugerat lui Brauchitsch că ar trebui să-şi dea amândoi demisia, însă Brauchitsch a refuzat „pe motiv că demisiile nu vor fi acceptate, aşa că nu se va schimba nimic*” 16. Lucrurile au revenit la normal („Fericire şi armonie” nota cu sarcasm Halder pe 30 august, „Totul e la fel de drăguţ ca înainte”), dar problema nu a fost rezolvată până la 5 septembrie, când Hitler a fost în fine de acord că dacă von Leeb nu cucereşte Leningradul în zece zile, Grupul 4 Panzere al lui Hoepner va fi transferat în sud, pentru a se alătura lui von Bock, care înainta spre Moscova17. Până la urmă, protestele şi promisiunile de iminentă victorie ale lui von Leeb însemnau că transferul începuse trei zile mai târziu, însă părerea lui Halder

prevalase. „Inelul din jurul Leningradului” scria el în ziua în care Panzerele s-au îndreptat spre sud, „nu a fost încă trasat atât de aproape cât ar fi de dorit, iar progresul ulterior plecării diviziilor 1 blindată şi 36 motorizată este îndoielnic… Situaţia va rămâne încordată până când foamea îşi va face efectul asupra aliatului nostru18”.

Această nouă desfăşurare de forţe nu părea a fi semnificativ de copleşitoare la acea vreme. În tabăra germană a fost văzută ca un compromis temporar; în cea sovietică, sentimentul unei catastrofe iminente s-a intensificat. Privind retrospectiv, totuşi, a fost punctul în care Germania a ratat cea mai bună şansă de a cuceri Leningradul. Niciodată după aceea,

în ciuda a mai bine de doi ani de lupte aproape continue, nu a mai avut Grupul de Armate Nord mobilitatea şi puterea de foc pentru un asalt frontal la scară largă asupra oraşului. În schimb, a devenit ruda săracă de pe Frontul de Est, lipsită de întăriri şi fără să poată să deplaseze trupe în rezervă de teama că vor fi imediat desfăşurate în altă parte. În timp ce armatele din sud şi centru se deplasau încoace şi încolo pe hartă, în jurul Leningradului frontul a rămas înţepenit – exact cum Hitler plănuise că nu ar trebui să se întâmple cu Barbarossa – în noroiul şi sângele războiului poziţionat în tranşee, în timpul căruia nicio tabără, în pofida ofensivelor repetate, nu a reuşit să adune forţele necesare pentru a o înfrânge în mod decisiv pe cealaltă.

Schimbarea de strategie a Wehrmachtului – de la asalt la înfometare şi raiduri aeriene – a devenit oficială printr-o notă care a circulat în cadrul Grupului de Armate Nord sub numele lui Balder la 28 septembrie:

Conform directivei înaltului Comandament se ordonă:

1. Oraşul Leningrad este închis, inelul a fost trasat cât mai strâns posibil pentru a cruţa armatele noastre de eforturi care nu sunt necesare. Nu vor fi oferiţi termeni pentru capitulare.

2. Pentru a elimina oraşul ca ultim centru de rezistenţă roşie din Ostsee [Marea Baltică] cât mai repede posibil, fără sacrificii prea mari din partea noastră, acesta nu va fi supus unui asalt al

infanteriei... Distrugerea staţiei de pompare a apei, a antrepozitelor şi centralelor electrice îl va lipsi de serviciile vitale şi de capacitatea de apărare. Toate obiectivele militare şi forţele de apărare inamice trebuie să fie distruse de bombardamente terestre şi aeriene. Civilii vor fi împiedicaţi să treacă dincolo de trupele de asediu, dacă este necesar prin forţa armelor 19.

Această preocupare de a cruţa infanteria germană era reală. Luptele de stradă de la Smolensk provocaseră pierderi grele Grupului de Armate Centru, iar proaspăt cuceritul Kiev fusese aruncat în haos de faptul că NKVD detonase, de la distanţă, zeci de bombe de mari dimensiuni. (Plasate în clădirile principale şi în marile hoteluri, acestea uciseseră mai mulţi ofiţeri

superiori germani.) o notă de frustrare începuse de asemenea să apară în „conversaţiile din timpul mesei”[9] purtate de Hitler.

Obişnuitele lui fabulaţii – „în Est, germanii vor călători numai la clasa întâi sau a doua, pentru a se deosebi de băştinaşi. La clasa întâi vor fi câte trei locuri pe fiecare parte, la clasa a doua câte patru”; impresiile de călătorie ale omului de lume – „Domul Invalizilor m-a impresionat profund. Pantheonul a fost pentru mine o dezamăgire îngrozitoare”; şi colportarea de păreri de duzină – despre drumurile din Imperiul Roman versus cele din Imperiul

9 Autoarea face aluzie la aşa-numitele Tisehgespräche (conversaţii din timpul mesei), purtate de către Hitler cu cei din anturajul său, pe care îi invita să ia masa cu eL Vezi, pe larg, Henry Picker, ed, Hitlers Tischgesprache im Fiihrerhauptquartier: Entstehung Struktur, Folgen des Nationalsozia- lismus, Berlin, UUstein, 1999 (n.tr.)

încă, forma şi preţul chiuvetelor şi ale maşinilor de scris, proprietăţile curative ale polentei – erau acum presărate cu plângeri referitoare ia obstinaţia apărării sovietice. „Toţi comandanţii de unitate [sovietici] care nu îndeplinesc ordinele” declara el la masa de prânz de pe 25 septembrie, „riscă să-şi piardă capul. Aşa că preferă să fie eliminaţi de noi... Am uitat tenacitatea cu care au luptat ruşii în timpul Primului Război Mondial20”.

Decizia de a nu lua cu asalt Leningradul reflecta, de asemenea, marea incertitudine a conducătorilor nazişti referitoare la ce urmau să facă în legătură cu cele două capitale ale URSS după ce acestea cădeau în mâinile lor – incertitudine indusă în subconştient, poate, de amintirea

dezastrului suferit de Napoleon la Moscova[10]. Planul iniţial fusese simplu: raderea ambelor oraşe de pe faţa pământului, în acord cu viziunea lui Hitler despre statul de o mie de ani, un nou Reich, strălucitor, în răsărit. „Este decizia fermă a Führerului” nota Halder după o întrunire la începutul lui iulie, „de a face una cu pământul şi de nelocuit Moscova şi Leningradul”. Acest lucru „nu ne scuteşte de necesitatea de a hrăni populaţia în timpul iernii”, dar însemna şi să dea Rusiei o lovitură psihologică devastatoare, „lipsind nu numai bolşevismul, ci şi naţionalismul moscovit de sursele lor” 21. Acum, că

10 Intervievat după război, generalul Blumentritt şi-a amintit ca el şi colegii lui erau impresionaţi de relatarea generalului francez Armând de Caulaincourt din 1812: „încă îl văd pe von Kluge târându-se prin noroi din locul în care dormea la biroul lui şi stând în faţa hărţii cu cartea lui Caulaincourt în mână" (n.a.).

Grupul de Armate Nord se apropia de inelul din jurul Leningradului, ofiţerii de la înaltul Comandament au început să cântărească – având o extraordinară lipsă de precizie, dar şi lipsă de umanitate – care va fi cu adevărat soarta populaţiei civile. La 21 septembrie, o şedinţă de planificare a trecut în revistă opţiunile:

1. Ocupaţi oraşul; cu alte cuvinte, procedaţi aşa cum am făcut-o şi în alte oraşe mari ale Rusiei.

Respinsă, deoarece ne-ar face responsabili cu aprovizionarea cu alimente.

2. Izolaţi bine oraşul, dacă este posibil cu un gard electrificat păzit cu mitraliere.

Dezavantaje: …Cei slabi vor muri de foame într-un timp previzibil; cei puternici vor pune mâna pe toate proviziile şi vor

supravieţui. Pericol de răspândire a unor epidemii pe frontul nostru. Este de asemenea sub semnul întrebării dacă soldaţilor noştri li se poate cere să tragă în femeile şi copiii care încearcă să scape.

3. Femeile, copiii şi bătrânii să fie scoşi prin breşele – din inelul de încercuire. Restul vor putea să moară de foame:

a. Deplasarea peste Volhov în spatele frontului inamic este teoretic o soluţie bună, dar în practică greu fezabilă. Cine poate să ţină la un loc sute de oameni şi cine să-i conducă? Unde se află frontul rus?

b. În loc să fie duşi în spatele frontului rus, să fie lăsaţi să se răspândească pe teritoriu [de exemplu, cel ocupat de germani].

În ambele cazuri există dezavantajul ca

populaţia înfometată care rămâne la Leningrad devine o sursă de epidemii şi că oamenii mai puternici vor rezista mult timp în oraş.

4. După înaintarea finlandezilor şi completa izolare a oraşului, ne retragem dincolo de Neva şi lăsăm zona de la nord de acest sector în mâna finlandezilor. Aceştia au arătat clar, neoficial, că ar vrea să aibă Neva ca graniţă a ţării lor, dar că Leningradul trebuie să dispară. Bun ca soluţie politică. Chestiunea populaţiei Leningradului, totuşi, nu poate fi soluţionată de finlandezi. Noi trebuie să o facem.

În concluzie, în urma întrunirii a fost propus un scenariu în trei etape. În primul rând, guvernul german va „stabili în mod

clar în faţa lumii” că de vreme ce Stalin trata Leningradul ca obiectiv militar, Germania era obligată să facă la fel. Va anunţa, de asemenea, că după ce Leningradul se va preda, i se va „permite umanitarului Roosevelt, sub supravegherea Crucii Roşii”, să transporte populaţia civilă „pe continentul lui, garantând că acest lucru se va face gratuit. (O asemenea ofertă nu poate, este de la sine înţeles, să fie acceptată – asta este numai pentru propagandă.)” între timp, oraşul va fi slăbit de bombardamente, apoi se vor deschide breşe în liniile de asediu pentru a permite civililor să iasă. Leningrădenii care vor rămâne vor fi „lăsaţi de capul lor în timpul iernii. La începutul anului viitor, vom intra în oraş (dacă finlandezii o fac primii, noi nu

vom obiecta), îi vom trimite pe cei încă în viaţă în interiorul Rusiei ori în captivitate, vom şterge Leningradul de pe faţa pământului prin demolări şi le vom ceda zona de la nord de Neva finlandezilor". Toate acestea erau, admiteau autorii planului, foarte satisfăcătoare, iar Grupul de Armate Nord încă mai avea nevoie de ordine care să poată fi „puse în aplicare la momentul potrivit" 22.

Şefii marinei germane aveau dubii similare – din nou, din motive practice şi propagandistice mai degrabă decât umanitare. Scriindu-i amiralului la 22 septembrie, a doua zi după întrunirea înaltului Comandament în care se făcuseră planuri în linii mari, un ofiţer de legătură ataşat Grupului de Armate

Nord afirma că el personal se îndoia că Leningradul poate fi distrus fără ca un singur soldat german să pună piciorul acolo:

Patru sau cinci milioane de oameni [sic] nu se vor lăsa uciși atât de ușor. Am văzut asta eu însumi la Kovno, unde letonii au împușcat 6.000 de evrei, printre care femei și copii. Până și un popor așa brutal ca letonii nu a mai putut îndura să asiste la priveliștea acestor asasinate până la sfârșit. Întreaga acțiune a eșuat. Mult mai greu va fi cu un oraș de milioane de locuitori.

În plus, după părerea mea, asta va produce o adevărată furtună de indignare în toată lumea, ceea ce nu ne putem permite politic vorbind.

Raderea Leningradului de pe fața pământului, a mai subliniat el, ar fi

însemnat ca docurile sale să nu mai poată fi folosite de către Kriegsmarine; acestea ar fi putut fi utile, dat fiind că lupta finală cu Marea Britanie şi Statele Unite ale Americii urma să aibă loc. „La urma urmei, Leningradul poate dispărea mai târziu, după ce vom fi câştigat războiul pe mare”. Ca şi cei care făceau parte din armată, a venit cu sugestia suprarealistă ca Aliaţii să fie invitaţi să ia civilii pe navele lor. „Dacă Anglia şi SUA refuză, opinia publică din lumea întreagă le va blama pentru moartea acestor oameni. Dacă acceptă, noi vom scăpa de problemă şi pe ei îi va costa o considerabilă capacitate de transport23”.

Hitler – „cel mai dur bărbat din Europa”, cum îi plăcea să-şi spună, era iritat de acest „sentimentalism” „Presupun”,

declara el la cină pe 25 septembrie, „că unii oameni îşi bat capul încercând să răspundă la întrebarea: Cum poate Führerul să distrugă un oraş ca Sankt Petersburg? Clar, aparţin prin natură unei specii cu totul diferite! 24” Şi a reiterat hotărârea de a nu ezita într-o directivă celebră către Grupul de Armate Nord patru zile mai târziu:

Subiectul: viitorul oraşului Petersburg

Führerul este determinat să radă oraşul Petersburg de pe faţa pământului. După înfrângerea Rusiei sovietice, s-ar putea să nu mai fie interesat de continuarea existenţei acestui mare centru urban. La fel, Finlanda nu a manifestat niciun interes pentru menţinerea oraşului în vecinătatea imediată a noii sale frontiere.

Se intenţionează încercuirea oraşului şi

dărâmarea lui cu ajutorul artileriei, care să bombardeze folosind obuze de toate calibrele, şi a bombardamentului continuu al aviaţiei.

După încercuirea oraşului, cererile de negocieri pentru predare vor fi refuzate, de vreme ce problema adăpostirii şi hrănirii populaţiei nu poate şi nu trebuie să fie rezolvată de către noi. În acest război pentru însăşi existenţa noastră, nu avem niciun interes să menţinem nici măcar o parte a acestei foarte mari populaţii urbane25.

Aceste ordine formale – nicio acceptare a predării; oraşul să fie dărâmat prin bombardamente aeriene şi foc de artilerie; civilii să fie împuşcaţi, dacă se apropie de liniile germane – au fost date de Jodl la 7

octombrie. Acestea nu au oprit totuşi dezbaterea. „Astăzi”, scria în jurnalul său von Leeb, comandantul Grupului de Armate Nord, „a sosit hotărârea O KW [*Oberkommando der Wehrmacht*] referitoare la Leningrad; conform acesteia, nu poate fi acceptată o capitulare. [Am] trimis o scrisoare la OKU [*Oberkommando des Heeres*], în care am întrebat dacă în acest caz soldaţii ruşi pot fi luaţi prizonieri. Dacă nu, ruşii vor lupta cu disperare, lucru care va cere sacrificii din partea noastră, probabil însemnate26”.

Ofiţerii au continuat să fie îngrijoraţi de punerea în practică a ordinului prin care li se cerea soldaţilor să tragă în civilii care încercau să fugă. Întorcându-se dintr-o inspecţie pe linia frontului la 24 octombrie,

şeful Statului-Major al lui von Leeb a reţinut opinia unui comandant de divizie, şi anume că oamenii lui vor respecta un asemenea ordin o dată, dar în cazul în care se va repeta, „el se îndoieşte că vor avea curaj să mai tragă din nou în femei, copii şi bătrâni fără apărare”. Deşi era „de la sine înţeles că milioanele de oameni încercuiţi în Leningrad nu puteau fi hrănite de noi fără ca aceasta să nu aibă un impact negativ asupra ţării noastre”, asemenea ordine ar putea să-l facă pe „soldatul german să-şi piardă echilibrul interior, astfel că chiar şi după război el nu va mai fi capabil să se abţină de la acte de violenţă”. Priveliştea a mii de refugiaţi îndreptându-se spre sud prin Gatcina şi Pleskau, nota el, i-a demoralizat deja pe soldaţii germani care

repară drumurile din zonă, deoarece „nu se poate şti încotro se îndreaptă şi cu ce se hrănesc. Ai impresia că mai devreme sau mai târziu vor muri de foame” Comandantul-şef Brauchitsch a răspuns, sugerând ca soldaţii să fie cruţaţi de constrângerea psihologică de a omorî femei şi copii de aproape şi să o facă de departe, cu câmpuri minate şi artilerie de la mare distanţă. După ce unităţile Armatei Roşii din jurul Leningradului se vor preda, unităţile germane vor putea chiar să fie temporar transferate în altă parte. „Chiar dacă o mare parte a populaţiei civile va pieri, măcar asta nu se va întâmpla chiar în faţa ochilor noştri27”.

Oricum, problemele rămâneau ipotetice. Conducerea Leningradului nu a

încercat niciodată să negocieze capitularea, nici leningrădenii nu au încercat să evadeze în masă. Germania nu a pus în practică această politică destul de confuză. Nu au fost lăsate niciodată breşe în liniile germane pentru a permite supravieţuitorilor foametei purtători de diverse boli să fugă în Rusia neocupată; dimpotrivă, şalupele şi camioanele care transportau persoane evacuate peste Lacul Ladoga au fost atacate în mod repetat în următoarele trei ierni, Wehrmachtul a realizat un asediu clasic, împiedicând, pe cât era posibil, orice deplasări de oameni şi bunuri m şi din oraş şi folosind bombardamentele terestre şi aeriene pentru a distruge rezervele de alimente, utilităţile, fabricile, spitalele, şcolile şi locuinţele. („Este deosebit de

important”, explica o directivă a Führerului dată chiar înainte de primele raiduri aeriene, „să fie distruse sursele de aprovizionare cu apa28”) Foametea în masă, trebuie subliniat, nu a fost o consecinţă neaşteptată sau regretabilă, dar necesară, a acestei strategii, ci punctul central, la care se referă tot timpul, cu aprobare, documentele, şi care a fost urmat, odată stabilit, cu mare interes de către serviciile secrete militare.

A fost o crimă, aşa cum germanii au început recent să admită, fără să le convină prea mult, nu a naziştilor, ci a armatei. Goebbels şi Himmler au susţinut cu entuziasm exterminarea slavilor, dar nu au influenţat foarte mult deciziile luate în legătură cu Leningradul, care au fost opera

lui Hitler, Halder, Brauchitsch, Jodl şi von Leeb. Deşi membrii înaltului Comandament au încetat să mai fie de acord cu Hitler la câteva săptămâni după invadarea Uniunii Sovietice, au făcut-o numai din motive meschine, de oportunitate militară. Considerentele etice nu par să fi determinat nici măcar un singur ofiţer superior să pună sub semnul întrebării o politică prin care se ajungea în mod direct, nu numai previzibil, ci şi deliberat, la moartea lentă şi dureroasă, prin înfometare, a aproximativ trei sferturi de milion de necombatanţi, în mare parte femei şi copii.

Nici armata nu şi-a ispăşit pe deplin vina după război. Jodl, cel care a semnat ordinele formale de asediere a Leningradului, a compărut în faţa

Tribunalului International de la Nürnberg, a fost condamnat pentru crime de război şi spânzurat. Spre deosebire de el, von Leeb a scăpat mult mai uşor. Fiindcă s-a retras pretextând boala, în decembrie 1941, la Nürnberg a fost condamnat la doar trei ani de închisoare. Cel care l-a înlocuit la comanda Grupului de Armate Nord, Georg von Kuchler, deşi a primit o sentinţă de 20 de ani, a fost eliberat din motive excepţionale după doar opt. Bizară a fost şi soarta lui Franz Halder, respectiv Erich Hoepner, comandantul Diviziei 4 Panzere din

Grupul de Armate Nord. Hoepner, deşi era un rasist fanatic – lăudat de SS pentru cooperarea lui „în mod deosebit apropiată şi cordială” în asasinarea a zeci de mii de

evrei din ţările baltice29 a fost convins de perspectiva înfrângerii să se alăture complotului din iulie pentru asasinarea lui Hitler. Acesta a eşuat, iar Hoepner a fost arestat şi executat* alături de bravul şi decentul von Stauffenberg şi de von Trott. Halder, deşi nu a fost implicat în complot, a fost întemniţat de Hitler, apoi eliberat de americani şi cruţat de un proces la Nürnberg în schimbul oferirii de dovezi împotriva foştilor lui colegi. A petrecut 14 ani confortabili şi respectaţi în postul de şef al secţiei germane a US Army Historical Division; în această calitate, a ajutat la constituirea, în timpul Războiului Rece, a mitului aşa-numitului „Wehrmacht curat" care a ignorat Holocaustul şi a fost târât în război de un dictator nebun. În 1961, când

secţia a fost desfiinţată, preşedintele Kennedy i-a decernat medalia „Meritorious Civilian Service” – cea mai înaltă distincţie pe care o poate primi o persoană fără cetăţenie americană în serviciul guvernului SUA. Cuvântul-înainte al editorului la ediţia americană a jurnalului lui Halder, publicat la sfârşitul anilor 1980, se încheie cu aceste cuvinte remarcabile: n A fost un soldat deosebit” 30.

„Până la ultima suflare”.

La ora şapte fără cinci minute în seara zilei de 8 septembrie, inginerul optician Dmitri Lazarev mergea pe Sadovaia când s-a pornit obişnuita cacofonie de sirene – sirene de alarmă, ale fabricilor sau ale navelor – anunţând un raid aerian. În timp ce stătea sub o arcadă cu alţi trecători, a

auzit bâzâitul motoarelor deasupra capului. Era deja obişnuit cu punctele argintii sus pe cer – avioanele de recunoaştere germane dar acestea erau diferite: bombardiere cenuşii cu botul întors, 20 sau mai multe, zburând jos, pe deasupra acoperişurilor caselor, în formaţie strictă, ordonată. Undeva în apropiere, un tun antiaerian a început să bubuie.

Deodată, bulevardul cerului mărginit de acoperişuri era plin de gloanţe trasoare strălucitoare, care se transformau rapid în vălătuci de fum alb.

Când alarma a încetat, Lazarev şi-a continuat drumul către apartamentul unui văr de pe Fontanka. Acolo şi-a găsit rudele adunate pe balcon, uitându-se spre sud. Dincolo de curba formată de canal se afla

un nor mare, sferic, care se ridica, negru pe alocuri şi de un alb orbitor în alte părţi. Încet, încet, s-a întins pe tot cerul, şi acesta colorat în arămiu de soarele care apunea. „Era un fum atât de neobişnuit că pentru multă vreme nu am putut să înţeleg că era vorba de un incendiu... Era un spectacol măreţ de o stranie frumuseţe1”.

Vera Imber şi soţul ei se duseseră, în pofida numeroaselor alarme din acea zi, la Centrul de Comedie Muzicală din Piaţa

Artelor» să vadă *Die Fledermaus* (Liliacul) de Strauss. Îl invitaseră şi pe adjunctul soţului ei de la Spitalul Erisman – un bărbat perspicace, inteligent, credea Imber, cu un accent rural amuzant, în pauză a început o altă alarmă. „Directorul a venit în foaier pentru a spune câteva cuvinte,

într-o manieră simplă, ca şi cum ar fi anunţat o schimbare în distribuţie. Ne-a rugat să stăm cât mai aproape posibil de pereţi, deoarece – aici a arătat spre cupolă – nu ne puteam baza pe protecţia de deasupra capetelor noastre” După 40 de minute, a încetat alarma şi opereta a continuat, deşi într-un ritm mai alert şi omiţând pasajele mai puţin importante. În timp ce părăseau teatrul, Imber şi soţul ei tot nu şi-au dat seama că alarma fusese mai mult decât obişnuita alarmă falsă. Spre marea lor surpriză» l-au întâlnit pe şofer, deşi nu îl rugaseră să-i aştepte. „Maşina a ocolit piaţa şi deodată am văzut munţi negri, răsuciţi de fum, iluminaţi de undeva de jos de flăcări. Tot acest iad se pierdea în înaltul cerului. Kovrov s-a întors şi a spus,

liniştit: «Germanii au aruncat bombe şi au incendiat depozitele de alimente»”. Ardeau tancurile în care era depozitată benzina, o fabrică de produse lactate şi 38 de antrepozite din lemn – cunoscute sub numele de „depozitele Badaiev”, după proprietarul din perioada prerevoluţionară – de lângă Gara Varşovia, în care erau depozitate cantităţi importante de alimente2.

Acest prim raid important a fost cu bombe incendiare – cilindri înguşti, cu brida care începeau să ardă mocnit la impact, dacă nu erau acoperite cu nisip de echipele de apărare civilă care făceau de gardă pe acoperişurile oraşului3. Cel de-al doilea raid, de la 10.34 din aceeaşi seară, nu a mai înşelat pe nimeni; nu era un exerciţiu: a fost

vorba de 48 de bombe mari, explozive, cu o greutate de la 250 la 500 de kilograme, care au ucis 24 de oameni, cei mai mulţi la Smolnîi şi în Gara Finlanda. A lovit de asemenea Grădina Zoologică a oraşului, lângă Fortăreaţa Petru şi Pavel. Au fost ucişi un membru al personalului, un copil şi 70 de animale, inclusiv faimosul elefant Betty, care venise la Petersburg de la Hamburg cu şase ani înainte de Revoluţie. Maimuţele au fost atât de traumatizate, nota un zoolog, încât „timp de câteva zile după aceea au stat tăcute, într-un fel de stupoare, nereacţionând nici măcar la obuzele care cădeau în jurul lor” 4.

În timpul raidului, Olga Berggolţ se afla în holul apartamentului ei. „Timp de două ore, am rămas acolo cu picioarele

tremurând şi inima bătând, deşi în aparenţă am rămas calmă. Nu eram speriată în mod conştient, dar ce tare îmi tremurau picioarele – ah!” Imediat ce alarma s-a sfârşit, a alergat la Casa Radio ca să se vadă cu iubitul şi colegul ei Iuri Makogonenko. Îşi iubea soţul invalid, i-a încredinţat jurnalului ei, şi ştia că aventura cu Iuri era „un capriciu”, dar dorea „încă un triumf… Vreau să-l văd însetat, dezlănţuit, fericit… înainte de a suna ceasul morţii” Mai voia, în ciuda tensiunii fără sfârşit între iubirea de ţară şi ura faţă de guvern, să continue să lucreze: „Mâine trebuie să scriu un editorial bun. Trebuie să-l scriu din inimă, cu ceea ce a rămas din credinţa mea… în zilele noastre, este greu să pui peniţa pe hârtie, totuşi, peniţa mea se mişcă, deşi gândurile

zvâcnesc în capul meu” 5.

Atacul aerian asupra Leningradului a continuat tot timpul asediului. A fost unul dintre cele mai dure din primele săptămâni ale acestuia, apoi a scăzut în intensitate odată cu deturnarea Corpului 8 Aviaţie spre Moscova şi din nou odată cu venirea frigului iernii, care a silit avioanele să rămână la sol, înainte de a fi reluat în primăvara lui 1942. În total, conform surselor sovietice, aproximativ 69.000 de bombe incendiare şi 4.250 de bombe cu exploziv de mare putere au lovit oraşul în timpul războiul. Deşi nu au fost la fel de multe ca acelea care au căzut asupra Londrei, Leningrad era, din punct de vedere geografic, un oraş mult mai mic şi nu a fost numai bombardat din aer, ci şi de la sol, după „modelul” bombardament în

timpul nopţii şi salve de tun în timpul zilei, luând un greu tribut de nervi, somn şi vieţi omeneşti. În total, 16.747 de civili au fost ucişi de focul inamic la Leningrad în timpul războiului şi au fost mai bine de 33.000 de răniţi6.

Pentru tineri, raidurile au fost la început mai degrabă interesante. Lui Igor Krugliakov, băiatul de opt ani care se fotografiase cu tatăl şi unchii săi în prima zi a războiului, îi plăcea să privească bombele incendiare alunecând pe acoperişul mansardat al Muzeului Suvorov, se strecura în cinematograf fără bilet amestecându-se în mulţime, se întrecea cu prietenii adunând fragmente de obuz (regula era „Ce-am găsit să fie-al meu”, chiar dacă fragmentul era prea fierbinte pentru a fi apucat cu mâna) şi

a fost încântat când familia s-a mutat într-un loc mai sigur, la parterul unui bloc, fiindcă asta însemna că putea să aibă grijă de porcii şi viţeii pe care ţăranii refugiaţi îi aduseseră în curtea blocului. Adolescenţii care făceau de gardă, în timpul atacurilor aeriene, în nopţile frumoase şi înspăimântătoare în acelaşi timp, trăiau poveşti de iubire adolescentine. „Odată, în timpul unui joc *de flirt* [joc de salon]”, scria Klara Rahman după ce făcuse de gardă la şcoala în care învăţa, „Vova mi-a trimis un bilet – «Ce-ar fi dacă ţi-aş spune că te iubesc?». Cred că nu era nimic serios, dar el a continuat să-mi scrie. Îmi dau seama că în asemenea vremuri e o prostie să începi ceva, orice, dar a fost iniţiativa lui… în seara asta m-a condus acasă. L-am întrebat

dacă tot ce-mi scria era adevărat. Mi-a spus că era7”.

Profesorul Vladimir Garşin, patolog-şef la Spitalul Erisman, unde lucra Imber (şi iubitul Annei Ahmatova), nu se bucura de asemenea compensaţii. Pentru el, raidurile însemnau un nou tip de cadavre:

Bucăţi diforme de carne umană, amestecate cu fragmente de haine şi praf de cărămidă, toate pătate de conţinutul intestinelor Rudele se perindă pe aici, unele cu feţele ca nişte măşti împietrite, altele ţipând şi urlând. Era greu să le calmezi şi să le faci să-ţi răspundă la întrebări, dar noi eram obligaţi să o facem fiindcă trebuia să completăm certificate de deces şi să dăm instrucţiunile referitoare la felul în care să fie înmormântat decedatul. Nu am să pot

uita niciodată acele ore şi zile petrecute la morgă după raiduri. Nici cadavrele – am văzut o mulţime în deceniile de muncă dar rudele… într-o anumită măsură, eram obişnuit să iau o parte din greutatea reprezentată de durere şi oroare, dar acum se depăşeau toate limitele. Până seara, sufletul îţi era paralizat, mă surprindeam purtând pe faţă aceeaşi expresie de compasiune şi folosind aceleaşi cuvinte convenţionale. Erai golit complet de sentimente8.

Leningrad nu avea metrou, iar guvernul nu a oferit niciodată echivalente ale adăposturilor Morrison şi Anderson, produse în masă şi care puteau fi instalate chiar de cetăţeni, cu care au fost dotaţi londonezii în timpul Operaţiei Blitz

(„Fulgerui). În schimb, leningrădenii au folosit sala cazanelor sau casa scărilor din blocurile în care locuiau ori au săpat adăposturi ca nişte tranşee în parcurile şi pieţele publice. S-au obişnuit cu nopţile şi zilele întrerupte la nesfârşit, să îşi lase cana de ceai pe jumătate nebăută, să-şi tragă la repezeală haina sau galoşii, să aţipească pe bănci şi saltele în subsolurile întunecoase şi aglomerate („şobolanii alergau pe ţevi precum echilibriştii pe sârmă") şi să urce înapoi la etaj lângă o sobă rece, în subsolurile adânci, aeroplanele şi tunurile antiaeriene nu se auzeau (acesta era cazul Ermitajului, deşi existau dubii dacă arcadele lui Rastrelli[11] vor rezista), dar majoritatea

11 Francesco Bartolomeo Rastrelli (1700-1771), arhitect rus, reprezentant al barocului din Rusia. A trăit în vremea Ecaterinei cea Mare; printre operele sale se numără Palatul de Iarnă din Sankt Petersburg, Palatul Ecaterinei de la Ţarskoe Selo, ca şi cel din Peterhof.

leningrădenilor se obişnuiseră cu şuieratul crescendo al fiecărei bombe care se apropia („simţeai nevoia să intri pur şi simplu în pământ”), cu bufniturile şi zgomotul ca de tunet al impactului şi al exploziei, urmate de vuietul interminabil al clădirilor care se prăbuşeau, cu sticla spartă, praful de cărămidă, ţipetele.

„Fiecare se gândeşte: «Asta e pentru mine»”, scria Berggolţ, „şi moare în avans. Mori; şi trece, dar peste un minut vine din nou, din nou şuieratul acela, şi tu mori, învii, răsufli uşurat, numai pentru a muri din nou, iar şi iar. Cât timp a durat?... Omoară-mă pe loc, nu cu ţârâita, de mai multe ori pe zi9!” în timp ce se îndreptau dimineaţa către locul de muncă, cei care nu se

în 1721, Dimitrie Cantemir, fostul domnitor al Moldovei, i-a cerut să construiască un palat pentru el (n.tr).

mutaseră permanent în fabrica sau în biroul în care lucrau au început să ţină socoteala locurilor familiare avariate sau distruse. Clădirile lovite de bombe – unele parcă tăiate, cu ce mai rămăsese din fostele apartamente – semănau cu nişte decoruri de teatru ori cu nişte case de păpuşi, cu obiectele din interiorul domestic şi banal – sofale, tapet cu floricele sfâşiat, o haină atârnată – brutal expuse. „Tăieturile transversale”, scria mereu analitica Lidia Ghinzburg, îţi arată etajele, straturile subţiri de podea şi tavan. Cu uimire începi să realizezi că în timp ce stai acasă, în camera ta, eşti suspendat în spaţiu, cu alţi oameni similar suspendaţi deasupra capului tău şi sub picioarele tale. Ştii asta, desigur – ai auzit cum era adusă mobila în

apartamentul de sus, chiar şi cum era tăiat lemnul. Dar toate astea sunt ceva abstract... Acum adevărul este demonstrat într-un mod ameţitor, grafic. Există schelete de clădiri care şi-au păstrat faţadele... cerul se vede prin ferestrele ca nişte orbite goale de la etajele superioare. Şi există clădiri, mai ales clădiri mici, ale căror grinzi şi uşi au căzut sub greutatea acoperişurilor prăbuşite. Sunt înclinate într-o parte şi arată ca şi cum ar aluneca în jos, coborând perpetuu, ca o cascadă10.

Vera Imber şi soţul ei s-au mutat la Erisman, unde li s-a dat o cămăruţă cu două paturi de fier, o sobă cilindrică, un birou, o bibliotecă şi o gravură cu Jenner făcând primul vaccin antivariolic. Plopii bătrâni din faţa ferestrelor, au încercat ei să se

convingă, îi vor apăra de explozii. Oarecum detaşată mai înainte de evenimentele din Leningrad – se gândea mai mult la prietenii şi rudele lăsate în urmă la Moscova mutarea a plasat-o pe Imber în centrul vieţii din spital, pe care a înregistrat-o cu exactitate cât a durat blocada.

La 19 septembrie, zi în care a avut loc unul dintre cele mai devastatoare raiduri pe timp de zi (280 de avioane au aruncat 528 de bombe de mare putere şi aproximativ 2000 de bombe incendiare), s-a dus să-i facă o vizită unei vechi prietene din Odessa, pe care a găsit-o măturând podeaua de tencuiala căzută, în timp ce morţii şi răniţii erau transportaţi din clădirea de alături. Ce departe era copilăria lor din epoca de dinainte de revoluţie! „Mi-o amintesc” scria

Imber în ziua următoare, „în toamna lui 1913, la Paris. Era atât de tânără, de veselă, de atrăgătoare. Ne-am dus mai mulţi la un fel de târg. Am mâncat castane coapte, ne-am dat în carusel, admirând Parisul printre frunzele care cădeau”. În ziua aceea, bombele au lovit Gostinâi Dvor (galerie comercială din secolul al XVIII-lea de pe Nevski), ucigând 98 de persoane, ca şi patru spitale şi o piaţă din Novaia Derevnia („Satul Nou”), o zonă de modă veche, în care locuiau muncitori, cu gatere şi sere pe malul de nord al estuarului Nevei. Imber a văzut cum erau aduşi 50 de răniţi, „printre care o fetiţă de vreo şapte ani. Se plângea încontinuu că o strângea garoul cu care îi era legat piciorul. Oamenii încercau să o îmbărbăteze, spunându-i că durerea va

înceta curând. Apoi a fost anesteziată şi i-au amputat piciorul. Când s-a trezit din anestezie, a spus: «Minunat, nu mă mai doare». Habar n-avea că îşi pierduse piciorul”.

Peste patru zile, la ora zece şi un sfert, într-o zi aurie de toamnă, o bombă uriaşă a căzut, din fericire fără să explodeze, la Erisman, înfigându-se lângă fântâna din curtea centrală a spitalului. „Lucrul cel mai straniu” scria Imber, „e că abia am simţit impactul. Primul meu gând a fost că s-a trântit o uşă grea de metal”. A petrecut zece zile tensionate, cât le-a luat genieştilor să o dezamorseze, citindu-le soldaţilor răniţi:

Stăteam pe un taburet în mijlocul războiului, citind cu voce tare o povestire de Gorki. Deodată, sirenele au început să urle;

sunetul artileriei antiaeriene părea să umple tot cerul, a căzut o bombă, iar ferestrele au început să vibreze.

Stăteam pe taburetul meu, incapabilă să mă sprijin de ceva, de vreme ce nu era nimic de care să mă sprijin… înconjurată de ferestre şi de răniţi – oameni neajutoraţi, uitându-se cu toţii la mine, căci eu eram singura sănătoasă şi capabilă să mă mişc. Mi-am adunat toată puterea voinţei.

Nu m-am mai gândit la zumzetul avioanelor şi am continuat să citesc, îngrijorată că vocea mea ar putea să tremure de frică. Atunci când am ajuns acasă, eram atât de slăbită încât am fost nevoită să mă întind în pat”.

Obuzele, erau de părere multe persoane, erau mai rele decât bombele

aruncate de avioane, de vreme ce bombardamentele artileriei nu erau precedate de o alarmă. De la 4 septembrie până la sfârşitul anului, artileria grea a Wehrmachtului a bombardat Leningradul de 272 de ori, uneori timp de 18 ore fără întrerupere, cu un total de peste 13.000 de obuze. Cele mai afectate au fost fabricile din sudul oraşului, inclusiv Uzina Kirov şi Uzina electrică Elektrosila, ambele situate chiar în spatele frontului, la capătul tramvaiului 9. La sfârşitul lui noiembrie, clădirile Elektrosila au fost lovite de 74 de ori. 44.000 de locuitori şi toate sau o parte din cele 28 de fabrici au tot mutate la nord, în afară de raza focului imediat, în clădiri golite în urma evacuării. Zvonul că unele obuze conţineau doar zahăr tos sau

manifeste destinate muncitorilor care simpatizau cu nemţii era o pură invenţie.

Pericolul care atârna deasupra capetelor noastre nu era, desigur, reprezentat numai de ocupaţia sub care urmau să se afle leningrădenii, căci la jumătatea lui septembrie s-a părut că oraşul era pe cale să cadă. Deşi oamenii puteau să audă acum cu urechile lor bubuitul focului de artilerie, cei mai mulţi tot nu ştiau cu exactitate unde aveau loc luptele. Rapoartele Sovinform erau la fel de vagi ca întotdeauna: mai de încredere, circula o glumă, erau agenţiile de ştiri OBS – *Odna Baba Skazala* sau „O Babs a Spus” – şi CIZ – „Cineva Important a Zis”. Faptul că frontul era foarte aproape era evident; o arătau atât obuzele care cădeau pe străzi, cât şi

sutele de familii de ţărani care se instalaseră afară, sub cerul liber, cu tot cu animale, în jurul gărilor. Mulţi ar fi ajuns în centrul oraşului dacă administraţia căilor ferate nu ar fi ordonat să fie împiedicaţi să se urce în trenurile suburbane.

O sursă de noutăţi erau miile de voluntari civili care executau încă lucrări de apărare la periferia oraşului, printre aceştia numărându-se Olga Grecina, în vârstă de 17 ani. După o nefericită perioadă în care lucrase pe post de contabilă într-o fabrică de muniţii, unde fusese persecutată pentru gentileţea şi inocenţa ei („Eşti ca un exponat de muzeu”, i-a spus şeful ei), s-a întors la săparea tranşeelor, de data asta în suburbiile de nord-est, lângă Memorialul de la Piskarevskoe ridicat după război în

cinstea blocadei. Condiţiile erau mult mai grele decât în iulie, iar starea de spirit mult mai sumbră:

Am simţit frigul destul de repede şi, deşi ne aflam abia la începutul lui septembrie, când ne trezeam, era brumă. Mâncarea era puţină – o găleată de supă, de obicei de linte, pentru toată lumea... Femeile nu primeau scrisori de la copiii lor evacuaţi, nici de la soţii lor aflaţi pe front.

Într-o seară, stăteam în camera proprietăresei, ascultând singura placă pe care o avea, „Mica eşarfa albastră”. Am început să plângem amar. Acest cântec banal, popular înainte de război, ne aducea aminte de multe lucruri. Pentru fiecare femeie subiectul – despărţirea de cei dragi – devenise, dintr-odată, foarte real.

Ni s-a dat voie de două ori să ne ducem acasă sa ne spălăm, deoarece multe dintre noi ne alesesem cu păduchi din cauza mizeriei şi a frigului. Pentru mine era prima oară şi m-am speriat, dar am fost în acelaşi timp dezgustată. Am împrumutat o jumătate de litru de gaz de la o vecină (deja nu mai era de găsit în magazine) şi m-am frecat cu el pe cap, apoi am încercat până pe la 2 a. m, să mă spăl doar cu apă caldă…

După vizitele acasă, oamenii se întorceau în tranşee într-o dispoziţie sumbră. Era din ce în ce mai frig şi ne era foarte greu să săpăm lutul albăstrui, îngrozitor de tare. Era greu până şi să ridici o lopată plină. Şi nici măcar când proasta de Tanka a început să modeleze penisuri din lut, nu ni s-a mai părut amuzant şi oamenii

au început să se plictisească de ea.

Cu toate acestea, proasta de Tanka i-a dat răsfăţatei, dar uşor snoabei Grecina ceea ce urma să fie prima dintre mai multe lecţii despre virtuţile clasei muncitoare ale Republicii Socialiste. La iniţiativa Tankăi, cele două fete au păcălit paznicii pentru a fura doi saci cu cartofi de pe un câmp părăsit. Amândouă s-au dus apoi până la cea mai apropiată staţie de tramvai ca să facă o plimbare în oraş. Vorbind cu Tanka pe drum, Grecina a descoperit cu uimire că aceasta întreţinea o mamă văduvă şi o soră handicapată. Din cauza unei fabrici care ardea, tramvaiul s-a oprit şi fetele au fost nevoite să coboare şi să-şi continue drumul pe jos. „Eram epuizată” îşi aminteşte Grecina, „şi gata să arunc sacul, dar Tanka

a spus: «Ai înnebunit?» şi l-a luat în spate… Şi atunci am început să înţeleg cât de aspru îi judecasem pe oameni mai înainte”.

La 14 septembrie, brigăzii i s-a ordonat să se oprească din săpat şi să se întoarcă la Leningrad. Grecina s-a dus la Facultatea de Limbi Străine, facultatea ei, unde trebuia să susţină lucrarea de diplomă. Dar acum lumea universitară i se părea complezentă şi naivă. „Cum Dumnezeu poţi să discuţi despre concepte abstracte înconjurat de incendii şi de bombardamente? M-am simţit ca un om care munceşte şi care se trezeşte dintr-odată în compania unui bogătaş” Hotărând să chiulească de la curs, s-a dus la cantina facultăţii şi, în schimbul cupoanelor de raţie, a obţinut came de cal şi *kaşan*.

Până şi sursele oficiale de ştiri

recunoşteau acum că oraşul era în pericol. La 16 septembrie, o zi ploioasă, ziua în care Puşkin a fost abandonat, *Leningradskaia Pravda* a publicat un editorial aproape isteric, scris de însuşi Jdanov şi intitulat „Duşmanul este la porţi! Vom lupta pentru Leningrad până la ultima suflare!” „Fiecare trebuie să privească pericolul drept în faţă” sublinia el, „şi să declare că dacă azi nu luptă cu mult curaj şi dezinteresat în apărarea, oraşului, mâine îşi va pierde onoarea, libertatea şi casa natală şi va deveni un sclav german!” Editorialul de a doua zi purta titlul sforăitor: „Leningrad – a fi sau a nu fi?” 13. Gărzile patriotice din fabrici fuseseră instruite să poarte lupte de stradă suicidare. „Distrugerea unui tanc”, promitea un manual, este realizată în

primul şi în ultimul rând prin prezenţa minţii, a curajului şi a hotărârii. Nu trebuie să amânaţi, ci să daţi dovadă de rapiditate şi determinare... Luptătorul, după ce reuşea să se ascundă cum trebuie [erau sugeraţi stâlpi de felinar, borne şi stâlpi pentru reclame], trebuia să lase tancul să se apropie la 10 – 15 metri (la această distanţă, luptătorul se va afla în punctul mort; tancul nu va fi în stare să tragă în el), va ieşi rapid din ascunzătoare, va arunca câteva grenade sub şenile şi la fel de repede se va ascunde din nou. Exact aceeaşi tehnică era folosită şi în cazul sticlelor incendiare, singura deosebire fiind aceea că sticla este aruncată în partea din spate a tancului.

Dacă nu aveai grenade sau cocktailuri

Molotov, continua voios manualul, tancurile vor fi scoase din uz „prin folosirea decisivă şi abilă a baionetei, a patului de puşcă, a cuţitului, răngii sau toporului”. Mai convingătoare erau baricadele care trebuiau să fie construite – utilizând „arici” de oţel şi „dinţi de balaur” din beton, ca şi grinzi de oţel, pietre de caldarâm şi vagoane de tramvai umplute cu nisip – de-a latul principalelor străzi şi ferestrele zidite pentru a putea fi transformate în puncte de tragere. Clădirea Academicienilor de care vorbeşte Gheorghi Kniazev era plină de marinari grăbiţi care cărau saci cu nisip. El şi soţia se mutaseră în biroul lui de la Academia de Ştiinţe, unde dormeau pe paturi de campanie, sub un bust al lui Lenin.

Kniazev a mai văzut ceva ce făceau marinarii – aşa cum abia a îndrăznit să noteze în jurnalul lui şi anume plasau explozibil pentru demolare lângă Podul Locotenent Schmidt (fost Nicolae), cel mai la vest dintre cele două poduri care leagă Insula Vasilievski de continent. „Lângă Academia de Artă am fost uimit să văd marinari care săpau găuri la mică distanţă, punând ceva în ele, aşezând cărămizi deasupra şi acoperindu-le cu nisip. Chiar vizavi de sfâneşi. Oare asta ar putea însemna?... Inima mi s-a oprit în loc15”.

Dacă germanii cucereau Leningradul, distrugerea infrastructurii acestuia şi a capacităţii de producţie industrială urma să fie totală. „Planul D”, care conţinea tot ce trebuia să fie demolat, nu a fost făcut public

până în anul 2005. Ştim acum că includea toate fabricile importante din oraş, ca şi centralele electrice, staţiile de pompare, centralele telefonice şi telegrafice, brutăriile, podurile, reţeaua de căi ferate, şantierele navale şi porturile – circa 380 de instalaţii în total. (Aleksei Kuzneţov, adjunctul lui Jdanov, este, se pare, cel care a interzis minarea Palatului Peterhof şi cel care a ordonat ridicarea mitralierelor de pe acoperişul Ermitajului, plasate acolo pentru cazul în care paraşutiştii inamici ar fi aterizat în Piaţa Palatului.) în fiecare instituţie din listă, o „troică” alcătuită din director, secretar de partid şi reprezentant NKVD era instruită să alcătuiască planuri referitoare la ordinul prin care maşinăriile şi clădirile urmau să fie distruse şi la

cantitatea de explozibil – ori la obiectele mai puţin importante, topoare şi baroase – necesară. Ordinul de a pune în practică aceste „măsuri speciale” urma să fie dat de Kuzneţov, iar responsabilitatea de a urmări dacă este respectat cădea în sarcina comitetelor regionale NKVD16. Deşi planificarea a continuat în mare secret, au apărut anumite zvonuri referitoare la muncitorii din fabrici. „Şi ce se presupune că va trebui să facem după ce fabricile vor fi aruncate în aer?” l-a întrebat un bărbat pe prietenul lui. „Nu ne putem descurca fără fabrici. Chiar dacă vin germanii, trebuie să muncim ca să avem ce mânca. Nu le vom arunca în aer17”.

Nu puţini directori de fabrică şi-au părăsit posturile, aşa cum o mărturisesc o

mulţime de mustrări şi demiteri pentru „laşitate”, „inducerea panicii”, deturnare de fonduri şi absenţe nemotivate, într-un memoriu adresat directorilor din industrie din 5 septembrie, Jdanov se plângea de creşterea cazurilor de hoţie şi deturnare de fonduri, ca şi a cererilor angajaţilor pentru plata orelor suplimentare. Cel mai cunoscut delincvent a fost directorul marii uzine „Chimistul Roşu”, care a ordonat contabilului să retragă 50.000 de ruble, a rechiziţionat o maşină şi ar fi reuşit să fugă, dacă acel contabil nu ar fi alertat autorităţile, B. Alţii, precum prim-secretarul de partid Nikonorov de la Lodeinoe Pole, un oraş mic situat la est de Ladoga, şi-au înecat teama în băutură. Acesta, în loc să mobilizeze rezistenţa populaţiei civile la

apropierea Wehrmachtului, nota un investigator discret, „s-a ocupat cu organizarea unor beţii în masă, la care au participat muncitori fruntaşi... în rândul miliţienilor din raion, băutura şi jocul de cărţi înfloreau, iar şeful miliţiei, Martinov, lua parte la aşa ceva 19. Până la sfârşitul anului, 1.540 de funcţionari ai oraşului „nedemni de înaltul titlu de membru al Partidului Comunist" au rămas fără carnetele de partid20.

În acelaşi timp, măsurile generale de securitate au fost duse şi mai departe, cea care i-a afectat cel mai mult pe oamenii obişnuiţi fiind deconectarea telefoanelor din casele lor. „Am avut un sentiment ciudat", scria Vera Imber, când a sunat telefonul şi o voce tânără şi plăcută a spus: „Telefonul

este deconectat până la sfârşitul războiului”; am încercat să protestez, dar în adâncul sufletului ştiam că era în zadar. Peste câteva minute, telefonul a scos un clinchet şi a murit... până la sfârşitul războiului. Imediat, apartamentul a părut mort, îngheţat, tensionat. Suntem rupţi de toată lumea şi de toate lucrurile din oraş... Numai anumite birouri, clinici şi spitale erau exceptate21.

Punctele de control s-au înmulţit, iar străzile pe care cădeau fluturaşi! aruncaţi de propaganda nazistă erau rapid încercuite şi blocate. („Venim nu ca duşmani ai voştri, ci ca duşmani ai bolşevismului!” se spunea într-un asemenea fluturaş. „Dacă ard fabricile şi antrepozitele, veţi muri de foame! Dacă vor arde casele voastre, veţi

muri de frig!”) Au mai fost ridicaţi (3.566 de deţinuţi între 13 şi 17 septembrie) soldaţi din Armata Roşie şi dezertori din *opolcenie*, acţiuni destul de numeroase pentru a fi descrise în diversele jurnale ca „inundând” oraşul22. În oraşul ucrainean Lvov, NKVD a împuşcat toţi prizonierii la apropierea Wehrmachtului. La Leningrad, aceştia au fost evacuaţi în lagărele de muncă din interiorul inelului blocadei, deşi rezultatul final a fost similar. Un supravieţuitor al transportului peste Lacul Ladoga de la 9 octombrie îşi aminteşte această călătorie:

Gardienii stăteau pe două rânduri pe punte, conducând un grup de prizonieri pe scări în jos, în cală. În întuneric tremura o mică flacără: un locotenent stătea acolo, aruncând înjurături în dreapta şi-n stânga,

în vreme ce lovea cu o crosă de crochet, încercând să-i grupeze pe toţi cât mai strâns posibil. Oamenii stăteau, striviţi, unul lângă altul, strângându-şi în braţe lucrurile. Un şir lung de prizonieri cobora în spatele meu.

Până seara, cala era plină ochi. Cala avea trei compartimente: unul pentru bărbaţi, în care se aflau 3.000 de oameni, unul pentru femei, unde erau adunate aproximativ 800 de persoane, şi undeva, într-un colţ, erau înghesuiţi 200 de prizonieri de război germani... Din când în când, gâfâind, un prizonier încerca să se caţere sus pe scări, pentru a respira puţin aer curat. Urmau rapid câteva lovituri, iar nefericitul, după ce reuşea să înghită şi nişte lovituri odată cu aerul, cădea din nou la locul lui, jos...

Un butoi de metal de 100 de litri a fost coborât cu o funie prin hublou. Pe loc, un grup de prizonieri s-au repezit la acesta. Cei mai mulţi nu aveau cu ce să ia apă, aşa că şi-au folosit mâinile.

[Pe măsură ce noaptea trecea] condiţiile s-a înrăutăţit.

La început fusesem înghesuiţi, dar cel puţin fusese posibil să stai pe podea. Acum era mai mult spaţiu, dar podeaua dispăruse sub un strat de corpuri şi era greu să eviţi să stai sau să te aşezi pe ele. Începuse de asemenea să se simtă un miros greu... Când am ieşit din cală, m-am uitat în jur: podeaua dispăruse complet sub un strat gros de cadavre în descompunere23.

Măsurile dure de represiune nu au suprimat cu totul disidenţa. Peste noapte,

pe zidurile curţilor au apărut svastici, iar fluturaşi denunţându-l pe Stalin şi chemări ca Leningradul să fie declarat, ca Parisul, *viile ouverte*[12] – un eufemism pentru capitulare – au umplut cutiile poştale din blocuri şi au fost trimise anonim conducătorilor partidului. Speranţa larg răspândită în înfrângere era reflectată de dramatica scădere a cererilor de intrare în partid – erau mai puţini în septembrie 1941 decât în februarie, când mii de leningrădeni mureau de foame în fiecare zi. Alături de plecarea membrilor de partid pe front, asta a înjumătăţit numărul de cotizanţi ai organizaţiei de partid Leningrad, de la 122.849 de membri la declararea războiului la 61.842 la sfârşitul anului.

12 Oraş deschis, în limba franceză în original (n.tr.).

Numărul carnetelor de partid raportate ca „pierdute” a crescut de asemenea foarte mult, deşi puţini au fost atât de lipsiţi de subtilitate ca un muncitor de la Uzina Chimică Ohtenski, care i-a cerut secretarului său de partid să nu-i pună numele pe lista membrilor de partid „pentru că va fi mai uşor pentru ei să descopere că sunt comunist” 24.

Cei indecişi aveau o justificare, căci arhivele arată limpede că Stalin lua în considerare în mod serios să abandoneze Leningradul nu numai în timpul crizei de la jumătatea lui septembrie, ci şi la sfârşitul toamnei şi la începutul iernii, când prioritatea lui era apărarea Moscovei.

Planul lui Hitler pentru Moscova, cu numele de cod Operaţia „Taifun”, era

descris în Directiva Führerului din 6 septembrie. 800.000 de soldaţi şi trei armate de blindate, cu peste 1.000 de tancuri, urmau să facă două mari deplasări în cleşte spre sudul şi vestul oraşului, încercuind batalioanele armatei sovietice, care apărau capitala. Lansată la 30 septembrie, Operaţia „Taifun” şi-a îndeplinit primele obiective extraordinar de repede. Micul oraş Orei, situat pe drumul principal, la aproximativ două treimi din distanţa Kiev-Moscova, se spune că a fost abandonat atât de repede, încât echipajele tancurilor germane s-au trezit depăşind fără probleme tramvaiele care înaintau lent. („De ce nu ai scris nimic despre eroica apărare a Orelului?” l-a întrebat furios redactorul-şef pe Vasili Grossman la întoarcerea acestuia

de pe front. „Fiindcă n-a fost nicio apărare”, a replicat Grossman.) După cinci zile de ofensivă, un avion de recunoaştere sovietic a detectat o coloană de blindate întinsă pe 20 de kilometri care se apropia de oraşul Iohnov, situat la 200 de kilometri nord de Orei şi la numai 130 de kilometri de capitală. Vestea era atât de incredibilă încât ofiţerul care a raportat-o a fost ameninţat cu arestarea pentru „provocare” şi nu a fost crezut decât după ce alte două avioane au confirmat ce observase el.

La 6 octombrie, Stalin l-a chemat pe Jukov de la Leningrad şi l-a numit responsabil cu apărarea Moscovei Din nou, Jukov a găsit armata într-o situaţie de colaps: comunicaţiile fuseseră întrerupte şi unităţi au fost formate ad-hoc din soldaţi

„rătăciţi” rămaşi în urmă, care reuşiseră să scape după ce fuseseră „prinşi în capcana” unor încercuiri germane la scară mică. Din cei 800.000 de soldaţi care ţinuseră Frontul Central în urmă cu şase săptămâni, numai 90.000 mai rezistau între Wehrmacht şi capitală. În urmă cu patru zile, în timp ce recruţii lucrau la săparea unui nou inel de tranşee în jurul suburbiilor Moscovei, şeful Serviciului de presă al Partidului Nazist[13] a invitat presa din Berlin la Ministerul Propagandei pentru a asculta o declaraţie a Führerului. Rămăşiţele Armatei Roşii, a declarat, erau acum prinse în capcană. Victoria în Est era asigurată. Ziarele din dimineaţa următoare au publicat titluri precum „Ora cea mare a sunat!” şi „Soarta

13 Şeful Serviciului de presă al Partidului Nazist (Reichspressechef) era Otto Dietrich (1897-1952), un apropiat al lui Hitler (n.tr.).

campaniei din Est a fost decisă!”

La Moscova, unde acum se putea auzi zgomotul artileriei chiar din Piaţa Roşie, s-a hotărât ca guvernul să fie evacuat. Prezidiul Sovietului Suprem, Comisariatul Poporului pentru Apărare şi ambasadele Aliaţilor au plecat cu trenuri speciale la

Kuibîşev (azi Samara, pe Volga) pe 15 octombrie[14]. În ziua următoare, cenuşa unui milion de dosare arse în grabă zbura pe trotuare, iar oraşul a fost cuprins de anarhie. Miliţia a dispărut; şefii au fugit în camioane rechiziţionate încărcate cu plante de apartament şi gramofoane; muncitorii jefuiau şi omorau. Directorul unei fabrici de

14 Misiunea britanică a avut nevoie de o săptămână pentru a ajunge acolo, din cauza frecventelor opriri pentru a lăsa să treacă trenurile cu soldaţi care mergeau în sens opus. Pentru că omiseseră să ia cu ei provizii, membrii misiunii au fost nevoiţi să se târguiască cu ţăranii pentru mâncare, iar la sosire au fost instalaţi, „cât se poate de neconfortabir, într-o şcoală (n.a.).

lapte, prins în timp ce încerca să fugă, a fost târât din maşină şi aruncat cu capul înainte într-o cuvă cu smântână. Ordinea nu a fost restabilită decât peste cinci zile. Întregul episod lipsit de glorie a devenit cunoscut sub numele de „marea fugă în dezordine” 25.

Cu Moscova pe marginea prăpastiei, abandonarea Leningradului părea mai plauzibilă ca oricând. Cât de mici erau şansele sale în acel moment ne dăm seama din ezitarea generalilor de a prelua conducerea apărării oraşului. La plecarea lui Jukov, comanda i-a revenit iniţial adjunctului său, Ivan Fediuninski, dar imediat acesta a început să tragă sforile pentru ca aceasta să-i fie încredinţată lui Mihail Hozin, care, sublinia el, avea

experienţă şi sub comanda căruia servise în trecut26. Hozin a obiectat, argumentând că nu poate părăsi Armata a 54-a, la comanda căreia tocmai fusese numit în locul şovăielnicului şi incompetentului Kulik. Jdanov a încercat să-l convingă pe mareşalul Nikolai Voronov, respectat artilerist şi originar din Leningrad, dar şi acesta a refuzat, spunând că era deja foarte ocupat, fiind comisar-adjunct pentru apărare. După vreo două săptămâni de pasare a răspunderii, Moscova a intervenit şi, la 26 octombrie, comanda i-a fost încredinţată în cele din urmă forţat lui Hozin, Fediuninski preluând Armata a 54-a.

Tot restul anului, rolul Leningradului a fost să fabrice cât mai multe arme, în timp ce a continuat să evacueze uzine şi

muncitori care lucrau pentru apărare cu barja pe Lacul Ladoga. (Trimiterea a 6.000 de oameni de la Uzina Ijorsk care produceau tancuri, împreună cu familiile lor, a fost ordonată la 2 octombrie, iar cea a Uzinei Kirov, cu 11.614 de muncitori, două săptămâni mai târziu27.)

Omniprezenta lozincă a vremii – „Totul pentru front!” – ar fi trebuit să sune, mai corect, „Totul pentru Moscova!” pentru că mare parte din producţia tot mai scăzută a Leningradului nu mergea la apărătorii lui aflaţi sub asediu, ci dincolo de inelul blocadei, pe frontul central. Stocurile de cărbune şi turbă, care ar fi putut salva mai târziu casele de la îngheţ, erau folosite la producerea de obuze şi mine, iar mijloacele de transport care ar fi putut fi folosite

pentru a aduce alimente erau utilizate pentru aducerea de praf de puşcă şi explozibil, care intrau în componenţa muniţiilor, iar acestea erau imediat retrimise în capitală.

În acelaşi timp, Stalin i-a ordonat lui Jdanov să încerce să ridice asediul. „Trebuie să pătrunzi rapid via Mga spre est” a telegrafiat el la Smolnîi pe 13 octombrie. „Ştii şi tu că nu există alte rute. Curând proviziile tale de alimente şi alte resurse se vor termina. Grăbeşte-te; în caz contrar mi-e teamă că va fi prea târziu28”. Peste două zile, Voronov a luat avionul spre Leningrad pentru a supraveghea ofensiva şi a stabili noi, imposibil de ridicate, obiective de producţie. La prima lor întâlnire, Jdanov a pledat pentru mai multe muniţii. În replică,

Voronov a cerut ca Leningradul să crească propria producţie de obuze la fantastica cifră de un milion pe lună. „Un milion pe lună – e o nebunie!” a explodat Jdanov. „E un bluf! Asta e ignoranţă! Pur şi simplu nu înţelegeţi cum funcţionează producţia de muniţii29!” Trei zile mai târziu, Stalin a vrut să ştie dacă noua ofensivă fusese lansată:

V-am trimis o directivă prin care ordonam o înaintare imediată, în aşa fel încât să uniţi *Lenfront*[15] şi Armata a 54-a.

Nu am primit niciun răspuns. Ce se întâmplă? De ce nu răspundeţi? Aţi înţeles directiva şi când credeţi că va începe înaintarea? Va solicităm un răspuns rapid în două cuvinte. „Da” va însemna o afirmativă şi rapidă îndeplinire a directivei; „Nu” (va

15 Lenfront - Frontul de la Leningrad (n.tr.).

însemna) negativ*0.

La 23 octombrie, atacul plănuit fiind devansat de un atac german care ameninţa Tihvin, un cap de linie ferată vital pentru evacuarea pe Lacul Ladoga, Stalin s-a înfuriat din nou pe leningrădeni, într-un mesaj citit la telefon de mareşalul Vasilievski, adjunctul şefului Statului-Major. De data aceasta, Stalin admitea în mod explicit că Leningradul ar trebui să se predea, subliniind importanţa extragerii armatelor încercuite şi neputinţa Moscovei de a veni în ajutorul Leningradului:

Judecând după indolenţa dumneavoastră, se poate ajunge la concluzia că încă nu aţi realizat situaţia critică în care se află trupele de pe *Lenfront* Dacă în cursul următoarelor zile nu

străpungeţi frontul [german] şi nu faceţi joncţiunea cu ariergarda, stabilind un contact solid cu Armata a 54-a, toţi soldaţii dumneavoastră vor cădea prizonieri. Joncţiunea este necesară nu numai pentru aprovizionarea soldaţilor de pe *Lenfront*, ci mai ales pentru a crea o ieşire spre est a soldaţilor de pe *Lenfront* în caz că vom fi obligaţi la capitularea Leningradului. Nu uitaţi că Moscova se află, de asemenea, într-o situaţie critică şi că nu vă poate ajuta cu forţe noi…

Vă cerem o acţiune rapidă, decisivă. Concentraţi-vă opt sau zece divizii şi străpungeţi frontul spre est. Este necesar oricum, fie că Leningradul rezistă sau se predă. Pentru noi, armata este mult mai importantă31.

Vasilievski a întărit personal mesajul cu un telefon dat în aceeaşi zi la Armata a 54-a, aflată sub comanda lui Fediuninski. Întăriri neînarmate au fost trimise de la Vologda, dar în afară de asta armata trebuia să se bazeze pe ea însăşi: „Vă rog să nu uitaţi că în prezenta situaţie nu se pune problema să salvăm Leningradul, ci să salvăm armata de pe Lenfronf32.

Moscova a continuat să se afle pe primul loc şi în noiembrie, în timp ce populaţia civilă a Leningradului începea să moară pe străzi. Tipică este o scrisoare trimisă de Jukov lui Jdanov pe 2 noiembrie. Începe încrezător – „Gândurile mele se îndreaptă adesea spre dificilele şi interesantele zile şi nopţi în care munceam şi luptam împreună. Regret mult că nu am

terminat treaba, eram convins că o voi face” dar la sfârşit vine cu o înţepătură. Generalii de pe Frontul Central şi-au „irosit toţi soldaţii; nu a mai rămas din ei decât amintirea. De la Budionnîi au mai rămas cartierul general şi 90 de oameni; de la Konev, un cartier general şi două regimente”. Ar putea trimite Jdanov 40 de mortiere de 82 mm şi 60 de 50 mm cu următorul convoi aerian, de vreme ce „ai prea multe, în vreme ce noi nu mai avem niciunul?” 33. Jdanov a cerut în schimb mai multe avioane de transport şi livrări de alimente concentrate, dar i s-a răspuns mai târziu sau deloc34. „Ne-aţi promis 24 de Douglas-uri”, a răspuns Jdanov unei alte cereri a lui Stalin de a străpunge imediat frontul, transmisă de Malenkov. „Unde

sunt? Ordonaţi să fie trimise cât mai curând posibil35”.

În total, între 1 octombrie şi virtuala lor închidere în decembrie, fabricile din Leningrad au trimis Grupului de Armate Centru 452 de tunuri de 76 mm cu peste 29.000 de obuze antitanc şi 1.854 de mortiere de diferite dimensiuni. Având în vedere ceea ce ştim astăzi, ar fi fost mult mai bine să fie folosite în afara Leningradului, de vreme ce nu au fost suficient de multe pentru a înclina balanţa la Moscova, dar ar fi putut să o facă la sud de Ladoga, unde teritoriul cucerit de germani pe ţărmul lacului avea o lăţime de numai 15 kilometri. Dacă Armata Roşie stabilea atunci un drum pe uscat sigur de ieşire din oraş – cu un an mai înainte chiar o

făcuse – nu numai că sute de mii de civili ar fi fost salvaţi de la foamete, dar fabricile care lucrau pentru apărare ar fi obţinut o producţie normală, în beneficiul efortului de război sovietic general. Aşa cum a fost, masivul efort de producţie din toamnă a „schilodit” Leningradul, lipsindu-l de resursele necesare fie pentru a străpunge asediul, fie – salvat cu preţul morţii în masă a civililor – pentru a supravieţui.

125 de grame

Marina Ieruhmanova, descendenta în vârstă de 19 ani a lui Aleksandr Menşikov, favoritul lui Petru cel Mare, era, la fel ca Olga Grecina, o fată studioasă şi răsfăţată, căreia războiul urma să-i ofere o educaţie dură din punct de vedere emoţional şi social. Prima ei activitate din timpul

războiului a fost apariţia într-o „brigadă” care îşi lua la revedere de la soldaţii care plecau pe front. „Peroanele gării erau pline de soldaţi, care stăteau sau erau culcaţi pe jos, unii însoţiţi de rude în lacrimi. Şi atunci am apărut noi – patru fetiţe cu stative de partituri şi partituri muzicale – şi am cântat cvartete”. Deşi avusese ocazia să se evacueze la Taşkent cu tot Conservatorul, refuzase, preferând să rămână cu familia ei. Când începuseră raidurile aeriene, se mutaseră cu toţii într-un apartament de la parter al unei mătuşi, mai sigur – patru adulţi, patru copii, patru baseţi şi un bebeluş s-au înghesuit într-o singură cameră. Această gospodărie a văzut pentru prima oară moartea la începutul lui octombrie, când tatăl vitreg al Marinei,

ofiţer de marină în retragere după epurările din 1937, a suferit un atac de cord, cu două zile înainte de sosirea actelor care îl reinstalau în funcţie. Familia a reuşit să-i organizeze funeralii religioase la Catedrala Spaso-Preobrajenski („Schimbarea la faţă”) şi i-a aşezat pe mormânt o cruce mare de lemn (furată mai târziu pentru a fi pusă pe foc).

Acest deces le-a permis Marinei şi surorii ei mai mici Varvara să se angajeze. S-au înrolat ca *drujinniţi* – trupe auxiliare de voluntari, în majoritate adolescente, care au îndeplinit o mare varietate de sarcini periculoase în timpul războiului sub conducerea miliţiei – la locul de muncă al mamei lor, „H6 tel de FEurope”, rechiziţionat acum, şi care adăpostea un

spital militar. Situat la jumătatea lui Nevski Prospekt, hotelul – cunoscut sub numele de „Evropa” sau „Europa” – era cel mai vechi şi mai mare din Leningrad, fondat la mijlocul anilor 1830 şi reconstruit, dotat cu lifturi, lustre cu gaz aerian şi încălzire centrală, în anii 1870. Pentru fetele Ieruhmanov, acesta părea un fel de „Câmpii Elizee... Totul era scump şi de bună calitate – mobila, covoarele, draperiile, porţelanurile... La duşuri încă mai era apă caldă, iar spălătoria încă mai funcţiona şi acolo o femeie calmă, superioară ne-a dat uniformele. Peste tot domnea ordinea şi curăţenia”. Pentru început, au lucrat jos, în bucătării, sub îndrumarea unui „ţar” uriaş, cu părul roşu, bucătarul-şef, înveşmântat în alb ca pentru o ceremonie în fiecare dimineaţă şi al cărui

burdihan se mişca în timp ce mergea. Sus, chelneri tătari graţioşi, cu părul pomădat şi maniere „teatrale”, îi serveau pe răniţii uşor în „Restaurantul mare” de la parter. „Ei ne-au învăţat cum să aranjăm mesele, cum să ne întâmpinăm „oaspeţii”... Ferească Dumnezeu să serveşti mâncarea în farfurii reci”. Chelnerul-şef obişnuia „să le dojenească pe fete şi îi plăcea să condimenteze ocările cu cele mai şocante cuvinte. La început, nu ştiam unde să ne uităm. Mama ne-a spus, hotărâtă: «Copii, prefaceţi-vă că nu aţi auzit»”. Deşi oficial era interzis să dormi în remize, ele s-au mutat acolo, instalându-se pe un balcon deasupra eclecticei Sufragerii „orientale”, cu tavanul boltit, cu sculpturi din ipsos vag egiptene şi o fereastră mare cu vitralii

reprezentând corăbii lungi vikinge navigând pe un râu sub zidurile unei vechi citadele (*Kremlin*) ruse. Deşi lucra 14 ore pe zi fără plată, Marina îşi aminteşte cu gratitudine de perioada hotelului: „Evropa noastră ne-a ascuns şi ne-a protejat, ne-a dat timp să ne tragem sufletul 1”.

Prima reacţie a mamei Marinei, la auzul discursului lui Molotov care anunţa începutul războiului, a fost să-şi trimită fetele în oraş să cumpere săpun, apoi a aprins focul în sobă, pentru a putea să facă *suhari*, pesmeţii la care apelau în mod tradiţional ruşii în vremurile de penurie de alimente. Şi alţii au făcut la fel: atunci când inelul blocadei s-a închis, îşi amintea Marina, singurele produse care puteau fi cumpărate erau fructele uscate şi migdalele

care se găseau la piaţă, caviarul extrem de scump şi deci prohibit din magazine şi jucăriile şi echipamentul sportiv, inutile acum, din magazinul universal Passaj.

În 1941, un rus de 50 de ani care apucase trei perioade de foamete – prima în 1891 – 1892, când seceta lovise stepa Volgăi; a doua în 1921 – 1922, provocată de rechiziţionarea cerealelor şi de Războiul Civil postrevoluţionar, şi a treia în 1932 – 1933, când bolşevicii au colectivizat în mod violent fermele ţăranilor, condamnând la moarte aproximativ 7 milioane de oameni. Deşi privilegiat în vremuri normale, Leningradul era în mod particular vulnerabil, căci fusese întotdeauna dependent de importurile de alimente din sudul mai fertil. Satul Miasnoi Bor,

„Pădurea de cadavre” sau „Pădurea de carne”, situat într-o zonă mlăştinoasă, la nord de Novgorod (încercuit de germani, a fost scena unor lupte crâncene în primăvara anului 1942), se numea aşa după numărul mare de vite care se adăpau aici în drumul lor spre nord, pentru a fi vândute la piaţă în capitală. Deşi foametea din timpul colectivizării ocolise oraşul, în timpul Războiului Civil, iarba creştea pe străzi, atât de mulţi au fost leningrădenii care au fugit în sate căutând ceva de mâncare.

În pofida tuturor acestor lucruri, autorităţile din Leningrad nu erau deloc pregătite să facă faţă asediului. Atunci când ultimul drum spre oraş a fost întrerupt pe 8 septembrie, un număr estimat de 2,8 milioane de civili au fost prinşi în interiorul

inelului blocadei, 2,46 milioane dintre ei în oraş şi alţi

343.000 în oraşele şi satele din împrejurimi2. Soldaţii şi marinarii din interiorul inelului erau în număr de circa 500.000, în total aproximativ 3,3 milioane de guri de hrănit. (Germanii au supraevaluat în mod serios populaţia Leningradului la mai bine de 4 milioane de locuitori, probabil pentru că s-au înşelat în legătură cu deplasările familiilor din suburbiile vulnerabile din sud, unde au sosit noi refugiaţi. Au evaluat, de asemenea, greşit cât de repede vor începe oamenii să sufere de foame3.) în aceeaşi zi în care oraşul a fost izolat de restul lumii, un comisar adjunct pentru aprovizionare, Dmitri Pavlov, a venit cu avionul de la

Moscova şi a început să facă un inventar detaliat al tuturor stocurilor de alimente aflate în depozite, fabrici, antrepozitele armatei şi alte instituţii publice. La nivelul consumului curent, a descoperit el, proviziile nu ajungeau mai mult de o luni Existau grâu şi fainã pentru 35 de zile, hrişcă, orez, griş şi macaroane pentru 30 de zile, carne şi vite pentru tăiere pentru 33 de zile, ulei şi grăsime pentru 45 de zile, zahăr şi dulciuri pentru 60 de zile4. Nu existau avioane disponibile pentru transport aerian la scară mare (se pare că nimeni nu se gândise la aşa ceva vreodată) şi deşi Comitetul de partid Leningrad ceruse deja cinci trenuri încărcate cu alimente care să fie trimise pe ţărmul Lacului Ladoga pentru a fi transferate în oraş cu bar jele, nu

existau facilităţi portuare care să le primească pe ţărmul de vest al lacului, cu ape puţin adânci şi multe bancuri de nisip. (Decizia de a începe construirea de docuri şi depozite, în satul Osinoveţ, în care erau case de vacanţă, nu a fost luată decât la 9 septembrică.) Dacă blocada nu era străpunsă repede, Leningradul va trebui să supravieţuiască doar cu resurse proprii. Eşecul de a înmagazina provizii adecvate de alimente şi combustibil înainte de închiderea inelului blocadei s-a datorat aceluiaşi amestec letal de negare, dezorganizare şi nepăsare faţă de viaţa oamenilor ca şi în cazul eşecului de a evacua populaţia civilă. Cea mai eficientă şi preocupată administraţie nu ar fi putut să prevină lipsurile serioase – stocuri pentru

cazuri de urgenţă nu existau, trenurile erau supraaglomerate, cele mai fertile regiuni ale ţării fuseseră cucerite dar greşelile, confuzia şi mai presus de toate refuzul conducerii de a înfrunta realitatea au făcut ca situaţia să fie mai rea decât trebuia să fie. Comunicarea este o poveste despre care Anastas Mikoian, membru în Comitetul de Stat al Apărării având în sarcină comerţul şi aprovizionarea, vorbeşte în memoriile sale. În primele zile ale războiului, un convoi de trenuri militare de aprovizionare care se îndrepta spre vest în conformitate cu planurile de mobilizare deja depăşite s-a găsit în imposibilitatea de a ajunge la destinaţie. Ştiind că Leningradul se baza pe grâul din sud, Mikoian a ordonat ca trenurile să fie deviate spre oraş:

Presupunând că leningrădenii vor fi foarte mulţumiţi de această decizie, nu i-am consultat în prealabil. Chiar şi Stalin a aflat despre asta numai când a primit un telefon de la Jdanov. [însă] Jdanov i-a spus că depozitele din Leningrad erau pline până la refuz şi a insistat ca niciun aliment peste cele deja desemnate să fie trimis acolo... Pe atunci nimeni dintre noi nu îşi închipuia că Leningradul va fi asediat. În consecinţă, Stalin m-a instruit să nu trimit provizii în exces peste cantităţile deja stabilite fără consimţământul prealabil al autorităţilor oraşului6.

Jdanov a câştigat puncte pentru zelul de care dădea dovadă şi impunerea cu succes în faţa unui rival; trenurile au plecat în altă parte.

Confuzia şi complacerea în situaţie au continuat să domnească chiar şi după începerea asediului. „Sarcina aprovizionării cu alimente” îşi amintea Pavlov, era împărţită între zece instituţii economice diferite. În absenţa unor instrucţiuni de la birourile centrale din Moscova, fiecare continua să distribuie alimente conform procedurilor uzuale... La jumătatea lunii septembrie, administraţia centrală a industriei zahărului, cu sediul la Moscova, a telegrafia t birourilor din Leningrad să expedieze un număr de vagoane încărcate cu zahăr de la Leningrad la Vologda. Leningrad era sub blocadă de la 8 septembrie. Au fost multe cazuri similare.

Deşi atunci când Pavlov a ajuns la Leningrad „magazinele comerciale” scumpe

– deschise în iulie pentru a oferi privirilor imaginea dătătoare de încredere a unor rafturi pline – fuseseră deja închise, vânzările „la liber” (fără cartelă) prin intermediul cantinelor şi restaurantelor au continuat, constituind substanţiale procente de 8 – 12% din cantitatea totală de ulei, unt, carne şi zahăr. Producţia de bere şi îngheţată a continuat, ca şi vânzările „la liber” de bunuri de lux precum caviar, şampanie şi cafea7.

Mai vizibil, autorităţile nu au reuşit să redistribuie alimentele în magazine în aşa fel încât să minimalizeze riscul pierderilor în timpul raidurilor aeriene. Rezultatul a fost incendiul spectaculos al depozitului Badaiev de la 8 septembrie, despre care leningrădenii din acea vreme credeau că a

distrus aproape toate stocurile de alimente ale oraşului – se spunea că aerul era plin de mirosul de şuncă prăjită şi de zahăr ars – şi oamenii încă îşi mai amintesc de el ca de ceea ce a declanşat alunecarea accelerată în foamete. („Atunci s-a sfârşit viaţa” a spus Marina Ieruhmanova, „şi a început existenţa”) Pavlov neagă cu vehemenţă, în ceea ce vrea să fie mai degrabă o relatare impersonală, importanţa incendiului, pretinzând că în depozit se aflau cutii cu hârtii vechi şi piese de schimb şi că singurele alimente distruse au fost 3.000 de tone de făină şi 2.500 de tone de căpăţâni de zahăr, cea mai mare parte a acestora fiind reprocesate în dulciuri. În termenii moralei publice, incendiul de la Badaiev a fost fără îndoială o catastrofă. „La puţină

vreme după aceea”, îşi amintea Ieruhmanova, ni s-au dat 8 kilograme de linte, nişte conserve de carne de crab şi alte câteva lucruri. Eram cu toţii supăraţi că aceste alocaţii nu fuseseră ordonate înainte de foc, nu după ce lucrurile se petrecuseră deja. Pentru a da asemenea instrucţiuni, în acele zile ar fi fost nevoie probabil de mult curaj. Dar de ce nu au fost mai prevăzători8?

Printre iniţiativele cele mai reuşite ale conducerii Leningradului din toamna lui 1941 au fost eforturile de a strânge alimente din interiorul inelului blocadei şi de a inventa înlocuitori. Mai întâi a venit o directivă, sabotată de lipsa mijloacelor de transport, pentru a aduce recolta din localităţile neocupate din estul şi nordul

oraşului. Pentru muncitorii agricoli (care nu aveau dreptul la raţii), asta însemna o cotă aproape la fel de severă ca aceea care provocase foametea din timpul colectivizării un deceniu mai devreme. O medie din ceea ce a scăzut în noiembrie la 15 kilograme de cartofi de persoană per lună putea fi reţinută de ţăranii înşişi; ceea ce rămânea trebuia să fie predat detaşamentelor de rechiziţie, subordonate comitetelor executive ale sovietelor locale. Ţăranii care îşi ascundeau cartofii erau „responsabili şi supuşi legii marţiale” – cu alte cuvinte, supuşi unei pedepse nespecificate 9. A fost recrutată mână de lucru suplimentară din oraş – şi oamenii duceau acasă cât de multe produse puteau. „Pe drumurile principale şi în tramvaiele suburbane”, se spunea într-un

raport din 16 septembrie, „sute de persoane puteau fi observate cu saci şi coşuri... Faptul că nu au reuşit să ia măsuri urgente pentru a pune capăt acestei anarhii va însemna că întreaga recoltă va dispărea în mâinile particularilor10” Această „stoarcere” a rezervelor de la ţară a continuat, prin intermediul unui amestec de cumpărări forţate, de rechiziţionări şi „donaţii”, pe toată perioada primei ierni de asediu, producând în total 4.208 de tone de cartofi şi alte legume, un şeptel reprezentând 4.653 de tone de carne, peste 2000 de tone de fân, 547 de tone de făină şi grâu şi 179.000 de ouă. Trei cincimi din cantitatea de fainã şi grâu provenea din rezervele private ale ţăranilor, ca şi peste un sfert din şeptel şi peste jumătate din

cantitatea de cartofi”.

În oraş, instituţiilor implicate în procesarea alimentelor şi distribuţie li s-a ordonat să caute în locurile de depozitare stocuri uitate sau deteriorate care să poată fi folosite ca înlocuitori de făină în producerea pâinii. În mori, praful de fainã era râcâit de pe pereţi şi de pe podea; fabricile de bere au venit cu 8.000 de tone de malţ, iar armata cu ovăz destinat mai înainte cailor. (Caii au fost hrăniţi cu lăstari de mesteacăn muiaţi în apă fierbinte şi presăraţi cu sare. Au refuzat însă alt gen de mâncare, constând din aşchii de turbă şi fainã de oase presate.) Grâul din barjele scufundate în urma bombardării Osinoveţului a fost salvat de scafandri, iar acest grâu, care începuse să încolţească, a

fost uscat şi măcinat. (Pâinea rezultată, admitea Pavlov, mirosea a mucegai.) în docuri, au fost descoperite mari cantităţi de turte de seminţe de bumbac, de obicei arse în cuptoarele de pe vase. Deşi otrăvitoare în stare brută, s-a descoperit că toxinele puteau fi înlăturate prin prelucrare la temperaturi înalte şi au intrat în componenţa pâinii. Toţi aceşti înlocuitori, alături de reducerile succesive ale raţiilor, au redus consumul de fainã al Leningradului de la peste 2000 de tone pe zi la începutul lui septembrie la 880 de tone pe zi la 1 noiembrie.

Pe măsură ce toamna lăsa locul iernii, înlocuitorii au devenit mai exotici, iar alimentele rezultate, distribuite în locul pâinii, cărnii, grăsimilor şi zahărului

asigurate de cartelă, mai puţin nutritive. Turtele de seminţe de in descoperite în curtea întreprinderilor de transport, de obicei folosite pentru hrana vitelor, erau folosite la producerea de „macaroane” cenuşii. 2000 de tone de intestine de oaie din docuri, alături de pieile de viţel din tăbăcării, au fost transformate în „carne în aspic” iar mirosul neplăcut a fost acoperit prin adăugarea de ulei de cuişoare. De la sfârşitul lui noiembrie, pâinea conţinea, pe lângă 10% turtă de seminţe de bumbac, alte 10% celuloză hidrolizată, extrasă din aşchii de pin după un proces inventat de chimiştii de la Academia de Silvicultură. Deoarece nu conţinea nicio calorie, scopul era în principal de a mări greutatea şi masa, făcând posibilă obţinerea raţiei de pâine cu

o cantitate mai mică de fainã adevărată. Pâinea rezultată, care trebuiau să fie coaptă în forme pentru a nu se desface, era grea şi umedă, cu o textură argiloasă şi gust amar, ierbos. Pentru a economisi cele două tone de ulei vegetal utilizat în fiecare zi pentru a unge tăvile, a fost inventată o emulsie de apă, ulei de floarea-soarelui şi „pastă de neutralizare” (soluţie concentrată de săruri şi acizi graşi) – un produs secundar rezultat din rafinarea uleiurilor netoxice pentru obţinerea de combustibil. Acesta dădea pâinii, recunoştea Pavlov, o culoare ciudată, oranj, „dar imperfecţiunile calitative erau suportabile şi uleiul economisit mergea la cantine” 12. Altă invenţie a Academiei de Silvicultură era „extractul de drojdie”, obţinut din rumeguş fermentat de

mesteacăn, care era distribuit bucătăriilor din fabrici sub formă de foi şi servit, dizolvat în apă fierbinte, ca „supă de drojdie”.

Cheia pentru soarta fiecărei persoane în timpul asediului, modelul de bază după care se desfăşura viaţa tuturor, era sistemul raţiilor. Fiecare ţinut combatant avea unul şi peste tot era subminat de corupţie, piaţa neagră şi fraudă. În Leningradul blocadei, totuşi, aceste derapaje erau amplificate; nu numai de condiţiile extreme din timpul războiului, ci şi de brutalitatea şi incompetenţa regimului sovietic. Consecinţele au fost şi ele importante. Peste tot, planificarea defectuoasă şi conducerea slabă au dus la foamete persistentă; la mese monotone, insuficiente. La Leningrad, au

însemnat decese în plus, nenumărate.

În Uniunea Sovietică, mâncarea fusese întotdeauna un mijloc de coerciţie şi recompensă, iar la extrem, de eliminare a celor nefolositori, păstrându-i pe cei folositori. Lenin declara într-o cuvântare în faţa participanţilor la Conferinţa referitoare la alimentaţie din 1921, în timpul foametei din perioada Războiului Civil:

Nu este numai o chestiune de distribuire echitabilă [a alimentelor]; distribuirea trebuie să fie gândită ca o metodă, un instrument, un mijloc pentru mărirea producţiei sprijinul statului sub forma alimentelor trebuie să fie dat numai acelor muncitori care sunt cu adevărat necesari pentru creşterea productivităţii muncii. Şi dacă distribuirea hranei trebuie

să fie utilizată ca un instrument politic, atunci utilizaţi-o pentru a reduce numărul celor care nu sunt absolut necesari şi pentru a-i încuraja pe aceia care sunt13.

Această filosofie, conţinută în lozinca „Mănânci după cum munceşti” a fost pusă în practică în primele lagăre de muncă din Uniunea Sovietică, pe Insulele Soloveţki din Marea Albă. Deţinuţii au fost împărţiţi în trei grupe: cei care efectuau munci grele, cei care făceau munci uşoare şi invalizii. Primul grup primea 800 de grame de pâine pe zi, al doilea 500 de grame, iar al treilea 400 de grame. Aşa cum se preconiza, cei mai puternici, relativ bine hrăniţi, au fost sănătoşi, iar cei mai slabi, hrăniţi exact pe jumătate, au slăbit şi mai mult şi au murit. Acest sistem, desemnat (fără succes) pentru

ca lagărele să se autoadministreze, a fost ulterior copiat peste tot în Gulag”.

La celălalt capăt al sistemului social, alimentele serveau ca mijloc de delimitare a ierarhiei partidului şi statului. Magazinele şi restaurantele „închise” au fost deschise numai pentru membrii de partid sau funcţionarii unor anumite instituţii, iar cantinele de la locul de muncă mai „exclusiviste” decât acelea ale celor mai importante bănci de pe Wall Street Corespondentul de război Vasili Grossman, în romanul său autobiografic *Viaţă şi destiny* descrie cele şase meniuri diferite oferite la cantina Institutului de Fizică al Academiei de Ştiinţe din Moscova:

Unul era pentru doctorii în ştiinţă, unul pentru directorii din cercetare, unul pentru

asistenţii din cercetare, unul pentru asistenţii principali din laboratoare, unul pentru tehnicieni şi unul pentru personalul administrativ. Cele mai violente pasiuni erau generate de primele două meniuri, care se deosebeau numai prin desert – fructe sau jeleu preparat din pudră15.

Un alt jurnalist, comunistul britanic John Gibbons, a lucrat în timpul războiului la Radio Moscova. În timpul iernii 1941 – 1942, când lipsa de alimente a fost acută în Uniunea Sovietică, el a fost nemulţumit de faptul că prânzurile de la locul de muncă constau din pâine uscată şi ceai fără zahăr, în timp ce şeful lui, care stătea în acelaşi birou, primea şuncă şi ouă. Deşi a acceptat această situaţie ca parte a sistemului şi „fără nicio îndoială destul de echitabil”, nu

era mai puţin „al naibii de neplăcut să *miroşi* şunca şi ouăle. Cu atât mai mult cu cât şeful meu considera că era ceva normal şi nu mi-a oferit nici măcar o bucăţică de şuncă” 16.

Sistemul raţiilor din Leningrad era similar cu cel din Gulag. Deşi conceput pentru a da fiecăruia în funcţie de nevoi, în practică, avea tendinţa de a păstra (doar) viaţa celor vitali pentru apărarea oraşului – soldaţii şi muncitorii industriali – şi îi condamna pe lucrătorii din birouri, oamenii în vârstă, pe cei care nu lucrau nicăieri şi pe copii la moarte. La mijlocul lui iulie, când au fost introduse raţiile, alocaţiile iniţiale au fost la fel ca acelea destinate moscoviţilor – 800 de grame de pâine pe zi pentru muncitorii manuali, 600 de grame pentru

lucrătorii din birouri şi 400 de grame pentru copii şi cei care nu lucrau nicăieri, plus cantităţi adecvate de came, grăsimi, cereale ori macaroane şi zahăr. În mod uimitor, Sovietul oraşului nu a redus raţia până la 2 septembrie, la aproape două săptămâni după ce calea ferată directă cu Moscova a fost întreruptă. La insistenţele lui Pavlov, prima reducere a fost urmată de o alta zece zile mai târziu, la 500 de grame de pâine pe zi pentru muncitorii manuali, 300 de grame pentru lucrătorii din birouri şi 300 de grame pentru copii şi 250 de grame pentru cei care nu lucrau nicăieri. Pentru a fi cinstiţi, raţiile de grăsime şi zahăr au fost simultan mărite – aşa cum s-a dovedit ulterior, o greşeală teribilă. „Privind în urmă”, admitea Pavlov mai târziu, „s-ar putea spune că nu a

fost bine ca raţia de grăsimi şi cea de zahăr să fie mărite în septembrie. Aproximativ 2.500 de tone de zahăr şi 600 de tone de grăsimi risipite în septembrie şi octombrie… ar fi fost extrem de valoroase în decembrie” La vremea aceea, adăuga el, nimeni nu-şi imagina că oraşul va rămâne separat de restul lumii atât de mult17.

La nivelul cel mai de jos, după o reducere finală la 20 noiembrie, raţia a scăzut la 250 de grame de pâine pe zi pentru 34% din populaţia civilă clasată ca muncitori manuali şi la 125 de grame (trei felii subţiri) pentru toţi ceilalţi, plus cantităţi derizorii de came şi grăsimi. Pentru categoriile inferioare de posesori de cartele, acesta era oficial echivalentul a 460 de calorii pe zi – mai puţin de un sfert din

cele 2000 – 2.500 pe zi câte sunt necesare unui adult mediu pentru a-şi menţine greutatea. Chiar şi aceste 460 de calorii erau doar o cifră oficială: în realitate, pâinea, aşa cum am văzut, era în mod serios alterată de „umplutură”, carnea a dispărut şi au fost zile în care nu s-au distribuit deloc raţiile. Nutriţionişti de azi, care se folosesc de supravieţuitorii asediului pentru a studia efectele pe termen lung ale malnutriţiei fetusului şi copilului, estimează că doar ţinând seama de „umplutură”, cifra reală a fost apropiată de 300 de calorii pe zi18. Dacă a doua reducere din 12 septembrie ar fi fost făcută cu doar şase zile mai devreme, a admis Pavlov mai târziu, aproape 4.000 de tone de fainã ar fi fost economisite, iar reducerea finală a raţiei ar fi fost evitată 19.

Alocările au fost, de asemenea, mortale prin cruzime, mai ales în ceea ce-i priveşte pe copiii mai mari şi pe adolescenţi.

Toţi copiii sub 12 ani au intrat în aceeaşi categorie, asta însemnând că un copil mai mic primea tot atâta hrană cât unul de 12 ani. De la 12 la 14 ani, erau clasificaţi ca „dependenţi”, chiar dacă în practică lucrau şi în pofida faptului că, din cauza dezvoltării corporale rapide, aveau nevoi mai mari decât adulţii. Un copil care a împlinit 12 ani între cele două reduceri ale raţiei din 12 septembrie şi 1 octombrie s-a trezit că raţia de pâine a scăzut de fapt, de la 300 la 250 de grame pe zi. Clasificările, recunoştea Pavlov, au fost „nejustificate” dar „în acea situaţie era imposibil să fi hrănim mai bine” 20.

La fel de nedrept clasate ca „dependente” au fost mamele care nu lucrau, dar în sarcina cărora intrau toate poverile: statul la coadă la pâine, trocul şi transportul combustibilului şi al apei. Important este faptul că „dependenţilor” le erau, de asemenea, alocate mai puţine bunuri nealimentare necesare: ei primeau o cutie de chibrituri, de exemplu, în comparaţie cu muncitorii, care aveau dreptul la două. Cartelei „dependentului” i se spunea *smertniky* de la *smertU* „moarte” 21.

„Deturnarea” raţiilor de la cei productivi la cei neproductivi a fost prevenită de reguli care interziceau muncitorilor să ia alimente acasă, pentru familiile lor. O femeie, chirurg în armată,

care a fost obligată să se mute în spitalul în care lucra şi prin urmare să-şi lase mama bătrână să locuiască singură, a cerut permisiunea să ducă acasă o parte din raţia ei, relativ generoasă. Cererea a fost refuzată, însă ea a reuşit, cu toate acestea, să-i trimită mamei mâncare prin intermediul unui infirmier. „Mi s-a ordonat să-i raportez comisarului”, a scris ea mai târziu, „şi el a încercat să mă convingă că nu aveam niciun drept să-mi subminez sănătatea, să mă privez de mâncare. Am fost de acord, nu am protestat, dar i-am spus că nu puteam să fac altfel, ca responsabilitatea mea sacră era să-mi salvez mama22” Deşi în multe locuri regulile nu au fost strict respectate, în altele, sacoşele angajaţilor erau controlate când părăseau întreprinderea.

Autorităţile au făcut unele excepţii. Auzind că mulţi dintre bătrânii savanţi din oraş erau pe moarte, se spune că Jdanov a ordonat personal să fie întocmită o listă cu cei mai importanţi şi să li se trimită alimente în plus de către organizaţiile profesionale municipale23. Un beneficiar a fost artista Anna Ostroumova-Lebedeva, care pe 20 ianuarie 1942 a fost uimită când a deschis uşa şi s-a găsit în faţa unei femei îmbrăcate cu o haină albă şi care ţinea o cutie plină cu unt, carne, făină, zahăr şi fasole uscată. „Tovarăşul Jdanov” a scris ea în jurnal, „a fost cel care a observat vârsta mea şi a hotărât din proprie iniţiativă să-mi trimită alimente. Am calculat că era, în mare, aproximativ ceea ce primea pe lună, pe cartelă, un muncitor24”. Cu alimentele

primite s-au hrănit ea şi fata în casă Niuşa timp de zece zile, dar asta nu a făcut-o să-şi îmblânzească atitudinea faţă de sistem ca întreg. Cartela de „dependent”, s-a gândit ea, era o sentinţă de condamnare la moarte şi o „ruşine”, menită să scape Leningradul de persoanele în vârstă şi de casnice – cu toţii „guri în plus” 25.

Slăbiciunea cea mai mare, inevitabilă, a sistemului raţiilor a fost vulnerabilitatea la corupţie. Cele mai romantice relatări sovietice nu admit deloc asta, zugrăvind întregul oraş, cu excepţia câtorva oameni slabi şi a sabotorilor, ca lipsit de egoism, să reziste în faţa duşmanului. Pânã şi cele mai realiste, precum aceea a lui Pavlov (publicată în timpul scurtei perioade de „dezgheţ” permisă de Hruşciov),

minimalizează mult nivelul decăderii, enumerând măsurile luate pentru a preveni falsificarea şi traficarea cartelelor de către o parte a populaţiei, dar glosând pe tema furtului şi luării de mită chiar în cadrul reţelei de distribuire a alimentelor. Deşi „egoiştii” şi „lăcustele” au încercat să submineze sistemul, încheie Pavlov, măsurile luate de organizaţia de partid a oraşului au reuşit să protejeze populaţia de speculanţi, escroci şi paraziţi, încrederea locuitorilor în sistemul de distribuire a alimentelor a fost menţinută. Erau puţine alimente, dar fiecare individ ştia că raţia lui nu va fi dată altcuiva. El urma să primească ceea ce trebuia să primească6.

Această imagine, atât privată, cât şi socială, relatările o spun cu claritate, este

mult prea idilică. Leningrădenii nu au primit ceea ce trebuiau să primească – dimpotrivă, au stat ore întregi la coadă, în întuneric şi în frig, adesea obţinând doar o mică parte din raţia cuvenită sau nimic. Nu credeau că sistemul era unul echitabil: toţi cei care au ţinut jurnale se plâng de şefii corupţi şi de lucrătoarele de la cantină ori de vânzătoarele rumene în obraji; toţi cei care au ţinut jurnale recunosc că au făcut rost, prin diverse mijloace, de raţii în plus când era posibil şi au cumpărat de pe piaţa neagră.

Şi dosarele partidului sunt pline de cazuri de corupţie. Preşedintele şi adjunctul preşedintelui Sovietului raional Petrogradski, se spune într-un raport, în loc să „menţină o ordine de fier”, aranjaseră să

se distribuie în mod regulat alimente fără cartelă pentru ei şi colegii lor. „Tovarăşul Ivanov, în plus, şi-a transformat biroul în dormitor pentru el şi colega lui, tovarăşa Volkova, în felul acesta expunându-se la acuzaţii că ar întreţine relaţii sexuale cu un subordonat27” Situaţii similare au fost constatate şi la Comitetul de partid al raionului Primorski, unde 12 membri, conduşi de prim-secretar şi de preşedintele sovietului, s-au aprovizionat direct de la cantina trustului local, „înainte de festivităţile de 7 Noiembrie [ziua revoluţiei]”, raporta un investigator NKVD, trustul a furnizat Comitetului raional 10 kilograme de ciocolată, 8 kilograme de caviar şi tot felul de conserve. Pe 6 noiembrie, comitetul a telefonat la trust,

cerând mai multă ciocolată... în total, alimente în valoare de 4.000 de ruble au dispărut în noiembrie... Cantina nr. 13 avea ţigarete pentru toţi membrii comitetului – 1.000 de pachete dar secretarul

Haritonov a cerut conducerii cantinei să nu le trimită acestora, spunând: „Am să le fumez eu personal pe toate”.

Nikita Lomaghin, istoricul care a studiat în amănunt arhivele Serviciului Federal de Securitate din Petersburg, ajunge la concluzia, din faptul că raportul nu a fost întocmit până la sfârşitul lui decembrie, că miliţia îşi luase partea ei. Niciunul dintre membrii importanţi ai partidului implicaţi, subliniază el, nu şi-a pierdut slujba28.

În loc să fi pedepsească pe funcţionarii

necinstiţi, conducerea s-a concentrat asupra împiedicării publicului să înşele sistemul. Una din primele acţiuni ale lui Pavlov a fost să ia măsuri împotriva cartelelor neautorizate şi copiate. Funcţionarii de la evidenţă, a descoperit la sosirea în oraş în septembrie, nu mai reuşeau să ţină pasul cu uriaşele mişcări ale populaţiei din ultimele două luni, permiţând leningrădenilor să utilizeze cartele pe numele prietenilor şi rudelor care fuseseră evacuate sau plecaseră pe front Controalele mai stricte şi pedepsele au redus numărul de cartele apărute în octombrie la 2,42 milioane, cu 97.000 mai puţin decât în luna precedentă. Nu era suficient şi, pe 10 octombrie, Sovietul oraşului a adoptat o rezoluţie, propusă de Jdanov, de reînregistrare a

tuturor cartelelor. Între 12 şi 18 octombrie, leningrădenii trebuiau să prezinte personal actele de identitate administratorilor de bloc sau directorilor de la locul de muncă, apoi se aplică ştampila cu „reînregistraf pe cartela pentru raţii. Cartelele neştampilate puteau fi confiscate la prezentare. Această măsură a redus numărul de cartele de pâine care circulau la acea dată cu alte 88.000, cel al cartelelor de carne cu 97.000 şi numărul de cartele de ulei şi unt cu 92.000.

Imediat au început să apară cereri pentru cartelele înlocuitoare. Toţi cei care făceau cerere, îşi amintea Pavlov, „spuneau aproximativ aceeaşi poveste – «Mi-am pierdut cartelele în timp ce încercam să mă adăpostesc de bombardamente»… Sau dacă fuseseră distruse imobilele în care locuiau –

«Cartela era în apartament când a fost lovită clădirea» 29” Ca răspuns, s-a ordonat ca înlocuitoarele de cartele să fie tipărite numai de Birou] central de raţionalizare, dar numai în cazurile cele mai bine atestate. Pentru solicitanţi, aceasta a modificat procesul depunerii cererilor dintr-o bătălie familiară şi plicticoasă cu micile oficialităţi într-o luptă literalmente pentru viaţă – o „combinaţie ciudată” cum i-a spus Lidia Ghinzburg, de „formă (birocratică) veche şi conţinut nou (oameni care mureau de foame)”:

În primul rând, este secretara cea rea, care vorbeşte cu voce joasă, cu ton studiat de respingere, abia înfrânându-şi triumful administrativ. Apoi este secretara languroasă, foarte frumoasă, cu minunaţii ei

ochi fardaţi, încă neîmbrăcată după moda blocadei... Se uită la tine fără urmă de răutate – singura ei dorinţă este să scape de problemă – şi îţi respinge cererea cu nonşalanţă, chiar uşor tânguitor... în cele din urmă, este secretara pragmatică, aceea care... preţuieşte procesul oficial în sine. Ea te refuză în mod maiestuos, ţinându-ţi o predică şi explicându-ţi logic lucrurile. Şi deşi secretara este interesată numai de ceea ce spune ea, solicitantul, care probabil că va muri peste câteva zile fără cartelă, este consolat pentru moment de aceste explicaţii logice30.

Tot din decembrie, cartelele puteau fi folosite numai în anumite magazine. Deoarece unele erau evident mai bune ca altele, faptul de a fi înregistrat la magazinul

pe care îl alegeai a devenit o altă luptă pe viaţă şi pe moarte cu birocraţia. (Ivan Jilinski, care ţinea un jurnal şi nu era mulţumit de magazinul local nr. 44 – condus în mod necinstit de „huligani de pe vremea bunicii” – a reuşit să facă schimb şi să ajungă la un Gastronom, ceva mai ordonat, mituindu-l pe director cu căciula lui de blană31.)

Este nerealist să fii prea critic. Niciun sistem de raţionalizare nu ar fi reuşit să salveze toată populaţia Leningradului: gurile de hrănit erau pur şi simplu prea multe, iar proviziile de alimente prea puţine. Sistemul nu a fost un fiasco: alimentele au fost colectate, distribuite; pentru ele s-a stat la coadă, în circumstanţe care, în mod rezonabil, ar fi putut duce la

convulsii sociale importante. A avut, totuşi, fără îndoială, defecte serioase şi care puteau fi evitate, ce au dus la pierderea a mii de vieţi. Pe măsură ce asediul progresa, una dintre cele mai răspândite fraude a devenit ascunderea morţii unei rude pentru a putea fi utilizată cartela până la sfârşitul lunii, când expira. Bărbaţii, aşa cum spune Jilinski despre vecinii lui din casa de lemn subînchiriată din Novaia Derevnia, îşi întreţineau postum văduvele şi copiii. „[Familiile] păstrau cadavrele afară, în frig”, scria el în ianuarie 1942, „şi continuau să ia pâine pe cartelele lor. Aşa s-a întâmplat cu Serebriannikov şi Usaciov – au fost ţinuţi în spălătorie. La fel Siropatov şi Fedorov. Asta se întâmplă peste tot în oraş – prin urmare, foarte mulţi sunt morţi, dar

ascunşi32”.

Coborârea în infern în septembrie, zilele frumoase au alternat cu cele vântoase, de toamnă. În octombrie însă, s-a sfârşit cu vremea frumoasă. A căzut prima zăpadă, neobişnuit de devreme, la 15 octombrie, şi gheaţa, alb-murdară sub cheiurile de granit şi de un negru transparent în partea de sus, a început să alunece pe canale1. Gheorghi Kniazev, care mergea în fiecare dimineaţă pe cheiul Insulei Vasilievski, vedea cum scade numărul militarilor care invadaseră „cercul lui cu rază mică” Detaşamentele de marinari în marş, cu căştile prinse de raniţe, au dispărut; la fel şi camioanele pline de noroi, care treceau în viteză, ca şi soldaţii care campau cu caii lor pe iarba

îngălbenită din Piaţa Rumianţev. Obuzele distruseseră cablurile aeriene de tramvai de pe Podul Nicolae şi o navă de război bloca vederea spre clădirea Senatului, cele trei coşuri ale acesteia profilându-se pe camuflajul alb, de iarnă. Alături de sfincşii din Luxor, încă neacoperiţi cu saci de nisip, se afla un camion pe butuci, cu două roţi lipsă. Sfincşii arătau ca „două păpuşi goale, triste, aruncate afară, în gerul muşcător” 2.

Această perioadă – din septembrie până la sfârşitul lui decembrie 1941-a fost, cum spunea istoricul Serghei Iarov, cea în care leningrădenii „au coborât în infern” în doar trei luni, oraşul s-a schimbat dintr-un loc destul de familiar – în exterior nu se deosebea de Londra din timpul bătăliei pentru Anglia – într-un loc de coşmar pictat

parcă de Goya, cu clădiri care ardeau nestinse timp de mai multe zile şi cadavre scheletice care zăceau pe străzi. Pentru indivizi, spirala care se îndrepta în ritm accelerat în jos era cea de la viaţa relativ „normală” din timpul războiului – întreruperi, lipsuri, raiduri aeriene – la cea de martori neputincioşi ai morţii prin înfometare a soţilor, soţiilor, taţilor, mamelor şi copiilor – şi pentru mulţi, desigur, la moartea însăşi.

Tranziţia a fost atât de rapidă, totul era atât de anormal, încât ştirile numeroase despre moartea prin înfometare au fost la început primite cu neîncredere. Lidia Ghinzburg şi-a scris memoriile de medic legist despre blocadă ascunzându-se sub pseudonimul „Omul blocadei” Pentru

acesta, foamea îşi avea locul „în deşert, alături de cămile şi fata morgana”. Nu „credea ca locuitorii unui mare oraş ar putea muri de foame... Auzind despre primele cazuri de deces printre cunoştinţe, oamenii încă se mai întrebau: Oare este vorba de cel pe care îl cunosc? în plină zi? La Leningrad? Cel care şi-a dat masteratul? De foame? 3”.

Elena Skriabina, a cărei primă reacţie la anunţarea războiul fusese să închirieze o casă de vacanţă la un preţ foarte avantajos, găsea ideea morţii prin înfometare „umilitoare şi absurdă”. Deşi era responsabilă de patru „dependenţi” – mama, doi băieţi şi o fostă doică în vârstă – ea s-a întors în oraş abia la jumătatea lui august şi, prin urmare, a început să

stocheze alimente foarte târziu. La 15 septembrie, a făcut o excursie în satele de la marginea oraşului, ca să facă troc cu sătenii: „Aveam ţigări, ghetele soţului meu şi nişte pantofi de damă… Peste tot a trebuit să mă rog, pur şi simplu să implor. Ţăranii au deja o mulţime de lucruri de valoare; nici nu vor să discute”. Peste câteva zile, a reuşit, după ce a stat la cozi nesfârşite, să cumpere votcă, pe care a schimbat-o pe cartofi, în urma unor negocieri cu „o bătrână beată… Norocul nostru că încă se mai află printre noi asemenea bătrâne” 4. Un alt noroc a fost un negustor ambulant tătar, care i-a vândut ciocolată şi carne de cal pe bani („lucru de necrezut în zilele noastre» de vreme ce banii nu mai valorează nimic”) şi o sticlă de vin roşu. Nu

toţi locatarii din apartamentul în care locuiau în comun» nota ea la începutul lui octombrie, au fost la fel de norocoşi:

Oamenii se transformă în bestii sub ochii noştri. Cine s-ar fi gândit că Irina, o femeie totdeauna liniştită, atât de drăguţă, ar fi capabilă să-şi bată soţul, pe care îl adorase? Şi pentru ce? Pentru că vrea să mănânce tot timpul şi nu se satură niciodată. Pur şi simplu o aşteaptă să vină acasă cu ceva, apoi se aruncă asupra mâncării...

Cea mai macabră privelişte din apartamentul nostru ne este oferită de familia Kurakin. El, întors din exil şi slăbit de anii petrecuţi în închisoare, a început deja să se umfle. Este pur şi simplu oribili Din fosta iubire a nevestei nu a mai rămas

aproape nimic. Ea este în permanenţă iritată şi pusă pe harţă. Copiii lor plâng şi cer mâncare. Nu primesc decât bătaie. Iar familia Kurakin nu reprezintă o excepţie. Foamea i-a schimbat aproape pe toţi.

Doi „colaci de salvare” au făcut ca familia Skriabinei să nu o apuce pe acelaşi drum. Primul a fost faptul că avea acces la cantina soţului ei, inginer militar, de unde putea să aducă acasă, în mod regulat, mici cantităţi de supă şi *kaşa*. Al doilea a fost o slujbă fictivă, aranjată de un prieten, pentru fiul ei de 15 ani Dima, care i-a permis acestuia să capete raţia unui muncitor adult. Deşi fiul ei mai mic, Iura, de cinci ani, a continuat, bucuros şi plin de viaţă, să-l „ajute” pe lucrătorul care se ocupa de curte să taie lemne de foc şi să cureţe zăpada,

pentru adolescentul Dima nici măcar asta nu era de ajuns:

Nu-l mai interesează nimic. Nu are chef să citească ori să vorbească... îl lasă indiferent până şi bombardamentele.

Singurul lucru care îl trezeşte la viaţă este mâncarea. Îi este foame toată ziulica şi scotoceşte prin toate dulapurile, căutând ceva de mâncare. Dacă nu găseşte nimic, mestecă zaţul de cafea sau acele oribile turte de ulei folosite la hrana vitelor... Chiar şi în septembrie obişnuia să plece în jurul oraşului căutând să cumpere diverse lucruri, se interesa de comunicatele militare, se întâlnea cu prietenii. Acum seamănă cu un bărbat în vârstă, suferind mereu de frig. Îşi petrece zile întregi stând lângă sobă, în palton, palid, cu cearcăne

vineţii sub ochi. Dacă o ţine tot aşa, va mună.

O altă slujbă, obţinută prin aranjamente de soţul Skriabinei, nu a ajutat. Angajat ca mesager într-un spital, Dima a fost trimis peste tot în oraş, pe un frig care de acum era muşcător, trezindu-se adesea păcălit, adică fără să primească masa de seară în schimb. Bucătarul-şef al spitalului, spune indignată Skriabina, era un hoţ: „Numai atunci când Dima vine cu fiul directorului primeşte tot ce vrea – chiar şi chiftele. Nu e de mirare că băiatul *acela* este bine hrănit şi rumen în obraji”. După 15 decembrie, când a leşinat pe stradă, Dima nu s-a mai ridicat deloc din pat – ori, cum se spunea în jargonul din timpul asediului, „a zăcut” „Stă acolo liniştit, fără

să vorbească, îngropându-şi faţa în pernă. Nu se mai ridică să caute mâncare în dulapuri sau în servantă… Este atât de înalt şi de subţire şi demn de toată mila… Mă uit la el cu oroare, Mi-e teamă că va muri6”. În mai puţin de patru luni, Skriabina trecuse de la joaca alături de băieţii ei în parcul Palatului Ecaterina la a-l vedea pe cel mare stingându-se pur şi simplu pentru că nu avea suficientă mâncare.

Olga Grecina locuia cu mama ei şi cu fratele mai mic Volodea (Vova pe scurt) într-o casă vopsită în cenuşiu, cu ornamente greoaie, situată la jumătatea străzii Maiakovski, una dintre marile artere care se desprindeau din Nevski. Tatăl ei, doctor, murise în urmă cu câţiva ani, iar ea şi fratele ei mai mare Leonid fuseseră

mobilizaţi. În octombrie, după ce s-a întors de la săpat tranşee, a putut să-l viziteze pe Leonid în satul de lângă Şlisselburg unde staţiona bateria lui de mortiere. Aici, el i-a prezentat-o pe noua lui logodnică, soră medicală – o fată nepotrivită, nu s-a putut împiedica să gândească Olga, care a insistat să fie fotografiaţi „cu capetele apropiate, zâmbind, în cea mai bună tradiţie sătească”, şi care părea să vorbească numai despre draperii. Leonid şi celălalt soldat, prietenul lui, erau bucuroşi – fericiţi că scăpaseră cu viaţă din încercuirea de la Kinghisepp. Dar nu aveau pâine, nici zahăr, iar caii lor erau slabi şi rodeau din veranda de lemn de care erau legaţi cu dinţii lor mari şi galbeni. Unitatea nu avea suficientă muniţie: „Fiecare baterie primeşte cinci obuze. După

ce le lansezi, nemţii ripostează şi o fac timp de 24 de ore, dar noi nu mai avem cu ce să tragem în ei”. La puţin timp după ce Olga s-a întors la Leningrad, mama ei a fost lovită de o maşină în timpul camuflajului. Deşi nu a fost rănită grav, puterile i-au slăbit şi trebuia să fie ajutată să ajungă în pivniţă în timpul raidurilor. A insistat să-şi împartă raţia cu dragul ei „bulgăre de blăniţă” câinele familiei, pe nume Kaştanka, aşa că Olga s-a simţit pe jumătate uşurată când animalul a fost furat – dacă ceea ce se spunea era adevărat, pentru a fi mâncat. Sistemul neoficial de servicii reciproce prin care ruşii ocoleau lipsurile şi birocraţia – *blat* în argoul sovietic – începea acum, a descoperit Olga, să se destrame. Ca să obţină medicamente pentru mama ei, a

apelat la un fost coleg al tatălui ei, un anume dr. Mihailov. El era dator familiei Grecin încă din 1916, când fusese prins salvând „automutilaţi” – soldaţi care se împuşcau singuri în mâna stângă pentru a scăpa, ca invalizi, de armată – de la execuţie, fiind trimis în spatele frontului. În loc să-l denunţe, tatăl Olgăi prinsese din nou în copci mâinile soldaţilor pentru a ascunde rănile de glonţ şi îl transferase în alt spital. Mihailov lucra acum într-o clinică aflată nu departe de casa familiei Grecin, pe Pestelia, o stradă frumoasă, în stil italienesc, care avea în ambele capete două biserici perfect proporţionate. Olga l-a găsit

„Asediat” de femei în vârstă – cel puţin aşa arătau atunci. Părea şi el o persoană destul de in vârstă. L-am rugat să vină s-o

vadă pe mama, dar a refuzat, spunând: „Ştii că acum facem vizite la domiciliu numai în cazuri excepţionale, iar ea a fost deja diagnosticată şi are un tratament” Eram indignată, îmi amintesc, şi l-am admonestat – Cum, el, care fusese educat în tradiţia umanistă, care depusese jurământul lui Hipocrat, refuza să viziteze o persoană bolnavă? M-a ascultat cu tristeţe, apoi mi-a spus: „Dacă vin la tine, nu voi mai putea să ajung acasă. Pentru mine, totul este măsurat: o dată pe zi pot să merg de pe strada Ceaikovski pe Pestelia. Nu am putere să fac mai mult. Şi dacă nu ajung la serviciu, ce se va întâmpla cu toţi aceşti oameni? Şi a arătat spre uşă, în spatele căreia aşteptau pacienţii.

Un alt doctor, căruia Olga i-a plătit în

avans o vizită la domiciliu, a recomandat mai întâi, cu cruzime, ca mama ei să fie hrănită cu supă de pui şi cu lapte, apoi a ieşit din dormitor ca să scrie o reţetă pentru sedative. După ce doctorul a plecat, Olga a observat că dispăruseră câteva bomboane dintr-o cutie aflată pe masa din bucătărie.

În noiembrie, Olga şi Vova şi-au găsit de lucru, Vova ca fochist, ceea ce însemna să taie şi să încarce lemne, primind în schimb mâncare şi căldură, iar Olga într-o fabrică de muniţii, o fostă tipografie, unde controla jumătăţi de carcase de obuz şi le căra de la un banc de lucru la altul. Deşi carcasele erau grele, unsuroase şi pline de aşchii de oţel care îi răneau mâinile, câştiga 230 de ruble pe săptămână şi câtă supă („de fapt numai apă fierbinte”) putea să

mănânce, plus ce lua acasă pentru mama ei. La sfârşitul lunii, familia a primit ştirea primei morţi – cea a lui Leonid, ucis în luptă nu departe de locul în care îl vizitase Olga în urmă cu câteva săptămâni.

La începutul lui decembrie, picioarele umflate şi plăgile infectate de pe mâini au silit-o pe Olga să renunţe la muncă şi a început să audă despre moartea vecinilor din blocul în care locuia. Primii care s-au prăpădit (aşa cum era tipic în tot oraşul) au fost lucrătorii auxiliari, cu statut inferior: portarul blocului – „un om foarte îngrijit, respectabil” – şi soţia lui, apoi cel care se ocupa de curte, apoi „instalatorul mic de statură, cu mustaţă, mereu morocănos, care locuia la primul etaj şi îşi petrecea timpul alungându-i pe băieţii care se purtau ca

nişte huligani” A venit apoi rândul locatarilor blocului, începând cu fiul handicapat mintal al unei cântăreţe, care locuia la etajul de deasupra:

Într-o noapte de decembrie, pe la 11 p.m., cineva a bătut în uşă. Am deschis şi în prag se afla vecina noastră, N, cu un pahar mic în mână. A spus: „Fiul meu e pe moarte – vă implor, daţi-mi o lingură de ulei de floarea-soarelui. Dacă îi torn uleiul în gură, poate reuşesc să-l salvez”.

„Dar nu am ulei!”

„Ba da, aveţi, trebuie să aveţi! Trebuie să-mi salvaţi băiatul!”

Nu, am insistat – însă de fapt aveam 100 de grame de ulei, pe care din fericire reuşisem să le iau pe cartelă de undeva. Dar nu puteam să îl irosesc pentru N – o

hrăneam pe mama cu ulei. Dacă îl dădeam fiului lui N – pe care îl considerasem întotdeauna o persoană foarte dezagreabilă ce aveam să-i mai dau mamei? Mi-era ciudă pe N – faptul că o refuzasem era îngrozitor de ruşinos – şi ea a plecat. Dimineaţă, băiatul ei a murit. M-am simţit ca o asasină7.

Trupurile leningrădenilor au început să decadă şi la fel s-a întâmplat cu arterele oraşului. În octombrie, centralele electrice au început să rămână fără combustibil şi au redus furnizarea de electricitate. Troleibuzele fuseseră de mult rechiziţionate pentru a fi folosite ca ambulanţe; acum tramvaiele au rămas pe loc în diferite puncte ale traseului şi pe ele au început să se adune gheaţa şi ţurţurii. Dispariţia lor,

spune Ghinzburg, „a restaurat realitatea distanţelor din oraş” lungind străzile şi mai ales podurile de pe Neva „măturate de vânt şi unde nu te puteai adăposti. Zăpada nu a mai fost curăţată, în aşa fel încât toate străzile, mai puţin arterele principale, au devenit de netrecut, cu excepţia şleaurilor făcute de roţile camioanelor şi a potecilor făcute de oameni, care trasau noi scurtături prin locurile lovite de bombe şi rămăşiţele gardurilor ale căror stinghii erau furate pentru a fi puse pe foc. Storuri improvizate făcute din ziare, hârtie de împachetat, scânduri şi placaj acopereau ferestrele blocurilor de apartamente, dar îşi pierduseră veselia ciudată de la începutul războiului. Acum scândurile aveau un „simbolism funerar” marcau faptul că

„oamenii stăteau înghesuiţi unul în altul, pierind, fiind îngropaţi de vii” 6.

De la 27 noiembrie blocurilor de locuinţe li s-a interzis să utilizeze curentul electric între 10 a.m. Şi 5 p.m., timp în care oricum consumul era foarte scăzut sau inexistent. Pentru iluminat şi încălzit, leningrădenii s-au întors la mijloacele tehnologice ale satului.

Au fost inventate tot felul de lămpi confecţionate manual – un improvizat „liliac” sau lanternă pentru vânt şi *koptilka* sau „afumătoarea” care consta dintr-un fitil suspendat într-o cutie mică, o cană de tinichea sau un capac de oală întors. Ambele tipuri ardeau murdar, acoperind feţele, mâinile şi pereţii cu o funingine lipicioasă. Când petrolul lampant a dispărut

– doi litri şi jumătate de persoană au fost distribuiţi în septembrie a fost înlocuit şi, pe post de combustibil, au ars camfor, decapant, ulei pentru maşini, apă de colonie şi insecticid. Toate au dispărut rapid din magazine şi erau vândute la preţuri din ce în ce mai mari pe stradă sau în pieţe. A doua piesă vitală a echipamentului de asediu era o sobă mică, de obicei făcută manual, din metal, numită *burjuika*, cu un burlan scos printr-o gaură făcută în fereastră. În sobă erau arse lemne din locuinţele lovite de bombe, mobilă (în pieţe, şifonierele erau vândute mai bine tăiate în bucăţi decât întregi), cruci din cimitire, cărţi şi bucăţi de parchet. Gheorghi Kniazev a fost sfătuit de o tătăroaică, soţia mecanicului de la Academie, să pună pe foc

fecale uscate, aşa cum se practica în stepă. Porecla de *burjuika* – în limba rusă burjui înseamnă „burghez” – venea de la forma „rotunjoară” a sobei, de la faptul că înghiţea cu „lăcomie” combustibil sau de la faptul că fosta clasă mijlocie folosise astfel de sobe în timpul Războiului Civil. (Metalul folosit la confecţionarea de *burjuiku* nota un raport al miliţiei din ianuarie 1942, era furat din fabrici şi vândut pe piaţa neagră.) în al treilea rând – şi astăzi cel mai puternic simbol al blocadei venea ş*anki*> sania pentru copii, vitală pentru transportarea lemnului de foc, a apei şi, în cele din urmă, a cadavrelor.

Leningrădenii au fost nevoiţi să-şi amintească anumite „secrete” ale vieţii de la ţară. Au învăţat că lemnul de mesteacăn

ardea bine şi lemnul de plop rău, că frunzele uscate de arţar puteau fi folosite ca înlocuitor de tutun şi cum să aprinzi ţigareta respectivă, răsucită în hârtie de ziar, cu ajutorul unei lentile ţinute în soare sau lovind un obiect de metal pe piatră. Este ciudat, dar puţini au încercat să pescuiască la copcă, probabil pentru că le lipseau undiţele şi burghiele necesare. Unui bărbat, director de teatru, i se părea că se afla într-o maşină a timpului. Blocada făcuse ca Leningradul să se întoarcă înapoi în secolul al XVIII-lea – dar mai rău, pentru că oamenii nu mai aveau haine de blană, nu mai erau fântâni la fiecare colţ de stradă, iar apa trebuia să fie cărată acasă în oale, nu în găleţi şi cobiliţe9. În majoritatea blocurilor de locuinţe, apa a început să

dispară treptat, începând de la etajele superioare. Când nu au mai avut apă la robinet, locatarii s-au îndreptat spre clădirile vecine, apoi spre ţevile sparte şi copcile făcute de brigăzile de pompieri în canalele şi fluviul îngheţat. În timp, apa scursă s-a transformat în adevărate dâmburi de gheaţă, pe care trebuia să te caţeri împreună cu recipientul respectiv» slujindute de mâini şi genunchi. Dmitri Lihaciov a reuşit să ia apă dintr-un hidrant de incendii» pe care o ţâra acasă pe sanie într-o băiţă de copil din zinc. Vărsa mai puţină apă pe drum, a descoperit el, dacă arunca mai întâi nişte beţe în recipient. Bătrânul lui tată („cel mai imprevizibil şi mai irascibil om din câţi am cunoscut vreodată1) s-a dovedit a fi neaşteptat de priceput la tăiat

lemne, căci era un veteran, ca *burjuiki*, din Războiul Civil. Zoologii, remarca Lihaciov, au supravieţuit asediului, deoarece ştiau cum să prindă şobolani şi porumbei. Matematicienii, mai puţin practici, au murit.

Pe măsură ce raţia oficială s-a micşorat şi rezervele private s-au terminat, leningrădenii au început să caute pe cont propriu, din ce în ce mai disperaţi, înlocuitori de mâncare. Cei mai cunoscuţi erau *mâni* şi *duranda* – coji de seminţe de in bumbac, cânepă sau seminţe de floarea-soarelui, presate în turte şi care în mod normal erau folosite pentru hrana vitelor. Date pe râzătoare şi prăjite în ulei, puteau fi transformate în „clătite”; prepararea elaborată a acestora dădea impresia reconfortantă a unui fel de mâncare

adevărat. De asemenea, se consuma foarte mult cleiul de oase folosit în tâmplărie, preparat din oasele şi copitele animalelor. Lihaciov a descoperit opt foi de clei de oase la Casa Puşkin, pe care soţia lui le-a spălat în mai multe ape, apoi le-a fiert cu frunze de dafin ca să prepare un aspic cu miros groaznic, înlăturat cu ajutorul oţetului şi muştarului. Au mai gătit şi grişul pe care îl foloseau pentru a curăţa jachetele din piele albă de oaie ale fiicei lor: „Era plin de fire de lână şi avea culoarea cenuşie din cauza murdăriei, dar ne-am bucurat cu toţii”.

Un profesor de artă a căutat în apartamentele prietenilor evacuaţi: „Am scotocit în toate dulapurile de bucătărie şi am luat biscuiţi de tot felul – verzi, mucegăiţi, orice… Am adunat o pungă mică.

Am fost extrem de fericit că m-am ales cu o cantitate destul de bună. Mai târziu, un elev de-al meu mi-a adus turtă de ulei – trei bucăţi uite aşa de mari. Era ceva nemaipomenit – trei bucăţi de turtă de ulei10!”. A mai mâncat ulei de seminţe de in şi clei de peşte, folosit la amestecarea vopselelor şi la prepararea pânzelor.

Înlocuitorii erau adesea periculoşi. Chiar dacă nu erau otrăvitori în sine, puteau să provoace diaree şi vomismente ori să afecteze mucoasa subţire a stomacului. Totuşi, ceva era mai bine decât nimic. Glicerina conţinea calorii, după cum au descoperit leningrădenii, ca şi pasta de dinţi, siropul de tuse şi cremele de faţă. Muncitorii din fabrici mâncau cazeină industrială (ingredient folosit la fabricarea

vopselei), dextrină (utilizată ca să lege nisipul în mulajele din topitorii), unsoare pentru tancuri şi ulei pentru maşini. La Institutul de Fiziologie I.P. Pavlov erau mâncaţi câinii (folosiţi la experienţe); într-un altul, oamenii de ştiinţă şi-au împărţit stocurile de „extract Liebig" – supă de carne uscată făcută din embrioni de viţel şi folosită ca mediu pentru dezvoltarea bacteriilor. Un părinte a adus acasă genunchiul plin de viermi al unui ren, omorât la Grădina Zoologică în timpul unui raid aerian".

Marea majoritate a animalelor de companie au fost de asemenea mâncate. „Toată ziua", îi scria soţia unui soldat aflat pe front, „căutăm ceva de mâncare. Cu tata am mâncat două pisici. Sunt atât de greu de

găsit şi de prins încât acum căutăm un câine, dar nu se mai vede niciunul 12”. Membrii unei familii, pentru a nu se simţi prost în faţa vecinilor, vorbeau despre carnea de pisică folosind cuvântul franţuzesc *chat*. Alţii au făcut troc cu animalele de companie pentru a nu fi nevoiţi să-şi mănânce propriul câine ori le-au schimbat pe alte lucruri necesare. O profesoară a adus în cancelarie un fluturaş scris de mână, pe care îl găsise pe stradă. Textul acestuia: „Ofer 4,5 metri de flanel şi un primus pentru o pisică”, a provocat „o lungă dispută – este moral sau nu să mănânci pisici13?”. Curând, nimeni nu a mai dat atenţie unor asemenea mofturi. „Nu toţi părinţii îşi amintea o supravieţuitoare a blocadei despre colegii tatălui ei, astronom

la Observatorul Pulkovo, îşi iubesc copiii la fel de tare cum îşi iubeau Messer şi soţia căţeluşa din rasa pointer pe nume Graalia. Lacrimi de iubire apăreau în ochii Elizavetei Alekseevna când se uita cum sărea prin iarbă. În timpul sezonului de vânătoare, Messer o lua cu el în fiecare duminică pe draga lui câştigătoare de premii, plecând mândru şi ceremonios, cu o solemnitate de-a dreptul nemţească. În ianuarie 1942, au mâncat-o. Messer i-a tăiat beregata, în timp ce Elizaveta Alekseevna o ţinea. Căţeaua era puternică; nu au reuşit să facă treaba singuri, aşa că i-au cerut ajutorul Pimenovei, promiţându-i în schimb o bucată de carne. Însă după ce au dus la bun sfârşit toată operaţia nu i-au dat decât intestinele”.

Aceasta a fost, de asemenea, perioada

în care stocurile particulare de alimente sau lucrurile cu care se putea face troc au început să facă diferenţa între viaţă şi moarte. O familie a dezgropat o valiză plină cu biscuiţi „fosilizaţi”, îngropată în urmă cu 29 de ani, în timpul Războiului Civil. O alta, notează un copil de zece ani care ţinea un jurnal, a găsit o cutie de lumânări, pe care a reuşit să le vândă cu 625 de ruble – lumânările costaseră doar opt copeici bucata când fuseseră cumpărate, în 1923. Clasicista Olga Fridenberg a reuşit să reziste împreună cu mama ei dintr-un pachet de conserve pregătite pentru fratele ei înainte de plecarea acestuia în Gulag. O altă femeie a vândut hainele soţului decedat, cumpărate înainte de război, în timpul unei vizite în America. Excursia îl

costase viaţa – fusese împuşcat sub învinuirea de simpatizant al capitalismului în timpul Terorii –, dar costumele şi jachetele de bună calitate au ajutat la salvarea familiei lui.

Când nu a mai rămas nimic de mâncat, locul alimentelor a fost luat de fantezie. Igor Krugliakov, care avea opt ani în timpul asediului, îşi aminteşte că trecea pe lângă cutia cu decoraţiuni de Crăciun împreună cu sora lui, căutând nuci: „Miezul era uscat şi zbârcit, dar îl mâneam, avea gust de mâncare. Am cules toate firimiturile adunate în crăpăturile mesei noastre din bucătărie, o masă mare şi murdară – din nou, arătau a mâncare. Nu pot spune că asta ne-a înveselit, era doar un mod de a ne petrece timpul” La sfârşitul lui noiembrie,

bunicul lui a murit de „diaree provocată de foame” – probabil că mama lui Krugliakov a fost sfâşiată de durere, fiindcă în disperare de cauză îi dăduse să bea permanganat de potasiu diluat – un dezinfectant universal de culoare purpurie, cunoscut sub numele de *marganţovka*. Copiii, care nu cu mult timp înainte alergaseră pe străzi adunând şrapnel, stăteau acum ghemuiţi în pat, frunzărind o carte cu păsări din secolul al XIX-lea şi *Darul tinerelor gospodine*, cartea lui Madame Molohoveţ, cu reţete pentru piftie, cremă de ciocolată, chec şi purcel de lapte. „Pentru prima oară în viaţa mea am citit cuvintele «Rum Baba». Erau şi ilustraţii – destul de simple, dar ne făcea plăcere să le privim15” Unul dintre cele mai devastatoare documente expuse în Muzeul

Apărării Leningradului din Petersburg este un meniu imaginar semnat de Valia Cepko, un băiat flămând de 16 ani. „Meniu”, scrie el citeţ, „pentru după foamete, dacă am să mai fiu în viaţă. Felul întâi: supă – cartofi şi ciuperci sau varză murată şi carne. Felul doi: *kaşa* – fulgi de ovăz cu unt, mei, orz perlat, hrişcă, orez sau griş. Carne: chifteluţe cu piure de cartofi; camaţi cu piure de cartofi sau *kaşa*. Dar nu are rost să visezi la toate astea, deoarece nu vom trăi ca să le apucăm!” El nu a supravieţuit, căci a murit în februarie.

Mai trist, poate, chiar decât decăderea fizică a fost felul în care foamea a distrus personalităţi şi relaţii. Din ce în ce mai preocupaţi de mâncare, indivizii şi-au pierdut gradat interesul faţă de lumea din

jurul lor, iar la extrem faţă de orice, cu excepţia găsirii a ceva de mâncare. „Înainte de război” scria Elena Kocina deja la 3 octombrie, „oamenii se împodobeau cu eroism, respectarea principiilor, onestitate – orice voiau. Uraganul războiului a măturat toate aceste zdrenţe: acum toată lumea devenise ce era de fapt, nu ceea ce voia să arate”.

Jurnalul ei – scris pe marginea unor ziare vechi, pe bucăţi de tapet şi pe dosul unor file tipărite – înregistrează, cu onestitate critică, decăderea gradată a mariajului ei. Chiar înainte de război, starea ei de spirit era una veselă; se bucura de fetiţa ei abia născută şi îşi iubea la nebunie soţul. „Dima este în vacanţă”, scria ea la 16 iunie, în timp ce îl privea schimbând un

scutec. „Toată ziua este ocupat cu fetiţa noastră: îi face baie, o îmbracă, o hrăneşte. Mâinile lui îngrijite, sensibile, de desenator, fac toate astea cu o îndemânare uimitoare. Părul îi străluceşte în soare, luminându-i faţa fericită” Peste şase zile, tânăra familie a fost şocată, ca milioane de alte familii, la anunţarea invaziei: „Am dus-o pe Lena în grădină cu jucăriile ei colorate şi zornăitoare. Soarele strălucea deja pe cer. Un strigăt, zgomot de farfurii sparte. Proprietara trece alergând pe lângă casă. «Elena Iosifovna! Război cu nemţii! Tocmai au anunţat la radio!» „După două săptămâni de război, cuplul a avut prima ceartă serioasă, în legătură cu faptul dacă Elena trebuie sau nu să plece la Saratov cu institutul. Elena a decis să nu plece, iar

închiderea inelului blocadei a prins întreaga familie ca într-o capcană în Leningrad, în cursul lunii septembrie, Dima rămăsese în urmă cu somnul, căci făcea de gardă cu echipa de apărare civilă locală noaptea, iar ziua, după serviciu, săpa după cartofi într-o grădină de legume abandonată. În fiecare dimineaţă, Elena mergea pe cheiul Nevei până la spitalul de pediatrie care distribuia raţia de lapte de soia pentru bebeluşi:

Arţarii sunt de un roşu intens, ca nişte ruguri pe cale de a se stinge. Frunzele cad încet, ajungând chiar în mâinile mele.

Le iau acasă şi le pun pe marginea ferestrei, altele noi în fiecare dimineaţă. Ar putea fi ultimele frunze din viaţa mea.

O ploaie de obuze cade de-a lungul cheiului, aterizând pe Academia de Artă şi

Universitate. Uneori obuzele cad foarte aproape şi văd oamenii căzând.

La spital, Lena îşi bea laptele imediat. Când acesta se termină, începe să plângă amarnic, întinzând mânuţele spre biberoanele albe… Dar nu i se mai dă lapte: raţia este de numai 100 de grame.

Dima, care fusese transferat într-o fabrică pentru apărare, unde lucra ca strungar, primea raţia unui muncitor manual. „În timpul pauzei de prânz” scria Elena, îmi aduce din ce primeşte la prânz: o bucată mică de plăcintă cu carne şi două linguri de piure de cartofi. Cu toate protestele mele, mă obligă să mănânc tot – „Te rog, mănâncă, trebuie s-o hrăneşti pe Lena. Nu-ţi face griji pentru mine, eu m-am săturat”. Dar eu văd că nu este adevărat; el

nu mănâncă decât supa. Nu poate continua aşa multă vreme şi oricum eu am tot mai puţin lapte pe zi ce trece.

La începutul lui octombrie, deşi cuplul intrase deja în rezervele de cartofi şi *suhari* pentru cazuri de urgenţă, Elena a rămas fără lapte. „Noaptea beau o oală de apă, dar fără folos. Lena ţipă şi plânge la sânul meu ca un mic animal sălbatic (biata de ea!). Acum îi dăm tot untul şi zahărul pe care îl obţinem pe cartelă” La 10 octombrie, Elena scrie pentru prima oară despre bănuiala ei că Dima mânca pe ascuns *suhari* în lipsa ei. Feliile de pâine uscată s-au terminat peste patru săptămâni şi mai avem 400 de grame de mei din care să hrănim fetiţa („Acum mă blestem pentru că am cumpărat numai două kilograme şi jumătate de la magazin. Ce

proastă am fost!”). Nemaiavând încredere în soţul ei, Elena a început să ascundă meiul de fiecare dată când pleca de acasă – „sus în horn, sub pat, sub saltea Dar el îl găseşte”. La 26 noiembrie, întorcându-se acasă pe neaşteptate, l-a prins asupra faptei:

„Să nu cumva să îndrăzneşti!” am strigat, pierzându-mă cu firea.

„Taci, n-am ce să fac”.

S-a uitat la mine cu disperare. Nici măcar nu a încercat să-mi evite privirea, aşa cum o făcuse în ultimele zile. Am tăcut şi furia s-a risipit... La urma urmei, fiindcă îmi dădea mie mâncarea de la prânz, începuse să simtă foamea înaintea mea.

Meiul s-a terminat pe 2 decembrie. Peste două zile, prin bunăvoinţa unei femei

străine, Elena a reuşit să obţină macaroane pe cartelă. Rătăcind pe străzi în căutare de alimente de vânzare, a văzut o căruţă trasă de un cal încărcată cu lăzi:

În urma căruţei se târa o mulţime de oameni, ca şi cum ar fi urmat un sicriu. M-am alăturat acestei ciudate „procesiuni funerare” în lăzi erau, după cum s-a dovedit, macaroane, dar nimeni nu ştia unde urmau să fie livrate. Cel care conducea căruţa se încăpăţâna să tacă. Văzând un magazin în faţa noastră, am alergat într-acolo şi am format o coadă, într-un cor de înjurături. Parcă eram nişte animale. Însă calul, uitându-se la noi cu ochii lui blânzi, a tras căruţa mai departe. Ieşind din rând, am alergat după el. Asta s-a întâmplat de cinci ori…

În cele din urmă, căruţa s-a oprit în faţa unui magazin. Acolo era o coadă mare, răsucindu-se după colţ... Păzitorul porţii raiului, gestionarul magazinului, număra „sufletele credincioase”, lăsându-le să pătrundă înăuntru câte zece odată. Stăteam şi mă uitam fără să mă gândesc la nimic. Nu ştiu ce se citea pe faţa mea, dar deodată o bătrână care aştepta la coadă m-a întrebat cu blândeţe: „Când îţi vine rândul?” Am răspuns că nu fusesem la coadă, că nu avea rost să mă aşez acum de vreme ce probabil că oricum nu sunt suficiente macaroane pentru toată lumea. Şi am adăugat, lucru neobişnuit pentru mine, că aveam un copil mic acasă şi că nu aveam ce să-i dau de mâncare.

Femeia nu a spus nimic, dar când s-a

deschis din nou uşa magazinului, a împins-o pe Elena înainte, ea rămânând afară. „Am fost atât de uluită că nici măcar atunci când am avut macaroanele în mâini, care îmi tremurau de emoţie, nu mi-a venit să cred că ceea ce mi se întâmpla era real”.

Timpul câştigat prin acest act de caritate a fost scurt. Deşi Dima a reuşit, cu preţul unui efort fizic enorm, să facă o *burjuika* din tablă ondulată găsită într-un loc în care căzuse o bombă, la jumătatea lui decembrie devenise apatic şi paranoic. Nu se mai ducea la lucru, nu o mai ajuta să aibă grijă de copil, se ridica din pat numai ca să se ducă la brutărie după pâine, mâncând bucata bine cântărită, aşa-numita *dovesoky* pe drumul spre casă. Mişcările lui, scria Elena, erau acum cele ale unui „robot

stricat”, expresia „fosilizată” şi „sălbatică”, avea ochii încercănaţi, iar pielea feţei întinsă de edeme lucea de parcă ar fi fost lăcuită. Şi faţa ei se umflase – arăta „ca dosul unui porc” Nu se putea gândi decât la mâncare:

Torn patru polonice de „supă” [făcută din clei de oase şi crutoane de pâine] pentru Dima şi două pentru mine. Pentru asta am dreptul să ling oala, deşi supa este atât de subţire că nu prea ai ce să lingi. Dima îşi mănâncă supa cu lingura, ca s-o „savureze” mai mult timp. Dar azi şi-a terminat porţia mai repede decât mine. S-a întâmplat să am o bucată de coajă de pâine mai groasă, pe care o mestecam cu plăcere. Simţeam să se uite cu ură la maxilarele mele care se mişcau fără oprire.

„Mesteci mai încet intenţionat!” a izbucnit el cu răutate. „Vrei să mă enervezi!”

„Ce vrei să spui? De ce faci asta?” am lăsat să-mi scape, cu uimire.

„Nu încerca să negi, te rog, văd foarte bine”.

S-a holbat la mine, cu ochii plini de furie. Eram îngrozită. Oare înnebunise”?

Vera Imber a văzut pentru prima oară la 1 decembrie un cadavru târât pe o sanie. „Nu era niciun sicriu. Era înfăşurat într-un giulgiu alb şi i se distingeau bine genunchii, fiindcă cearşaful era înfăşurat strâns. O înmormântare biblică, la fel ca în Egiptul antic. Forma umană era destul de clară, dar nu puteai spune dacă era vorba de un bărbat sau de o femeie” Până la sfârşitul

lunii, aceasta a devenit o privelişte obişnuită. În octombrie, i-a raportat NKVD lui Jdanov pe la sfârşitul lui decembrie, la Leningrad muriseră 6.199 de oameni „din cauza dificultăţilor legate de hrană”, cu aproape 80% mai mult decât rata mortalităţii obişnuite în perioada de dinainte de război, care era de aproximativ 3.500 de morţi pe lună. În noiembrie, numărul crescuse la 9.183, iar în primele 25 de zile ale lui decembrie, la 39.073. În fiecare dintre ultimele cinci zile, între 113 şi 147 de cadavre au fost ridicate de pe străzi. Rata mortalităţii era foarte ridicată, mai ales în rândul bărbaţilor (71% din total) peste 60 de ani (27% din total) şi al bebeluşilor (14%). În pofida arestării a 1.524 de „speculanţi”, mai nota raportul,

preţurile de schimb ale alimentelor pe pieţele cunoscute ca ilegale, dar în practică tolerate de pe străzi, au crescut extraordinar de mult. O haină de blană de iepure valora 16 kilograme de cartofi, un ceas de buzunar 1,5 kilograme de pâine, o pereche de pâslari cu galoşi 4 kilograme de *duranda*. În ultimele şase zile din decembrie, au murit alţi 13.808 de oameni, aducând cifra totală a lunii la aproape 53.000 de persoane17.

Evoluţia evenimentelor era monitorizată şi la Berlin. Serviciul secret al armatei şi *Sicherheitsdienst*, serviciul secret al SS, raportau în mod regulat despre condiţiile din interiorul oraşului, adunând datele de la informatori, dezertori şi de la prizonierii de război. „Bolile”, raporta

Sicherheitsdienst la 24 noiembrie, au „început să se răspândească”:

Mai ales femeile sunt predispuse la serioase infecţii ale căilor respiratorii, din cauza insuficientei sau a completei absenţe a încălzirii din apartamente şi a ferestrelor sparte. Rata mortalităţii în rândul copiilor este destul de mare. Au existat cazuri de tifos, deşi nu se poate vorbi despre o epidemie. De asemenea, au fost observate numeroase cazuri de dizenterie”.

Peste două săptămâni, un alt raport al serviciilor secrete, de la Armata a 18-a comandată de von Küchler, se lăuda cu loviturile încununate de succes ale artileriei asupra unui spital, a Casei de cultură, a Teatrului Mariinski, a unui depozit de alimente, a unui depou de tramvai şi asupra

birourilor redacţiei *Leningradskaia Pravda*. Victimele, nota acesta, nu au mai fost ridicate de autobuze, ci de căruţe trase de cai – şi aceştia sunt tot mai puţini din cauza lipsei de furaje. Totuşi spionajul german a acordat mai mult spaţiu problemei foametei. Raţia civililor, se observa în mod corect, fusese redusă de cinci ori de la începutul lui septembrie, iar „proasta organizare a distribuirii alimentelor” însemna că posesorii de cartele obţineau adesea mai puţin decât le era alocat sau nimic. „Au existat cazuri de muncitori tot mai slăbiţi care îşi pierdeau cunoştinţa la locul de muncă. Au fost înregistrate şi primele decese din cauza foamei. Se poate trage concluzia că în săptămânile viitoare vom vedea o semnificativă deteriorare a situaţiei

alimentare a populaţiei civile a Petersburgului 19”.

Istoricul de artă Nikolai Punin a scris pentru ultima oară în jurnalul din iarna asediului la 13 decembrie, stând în camera lui întunecată cu vedere spre Palatul Şeremetiev. Mai înainte, scrisese despre marea lui dorinţă ca bisericile să fie deschise şi să fie pline de rugi, şi lacrimi, şi lumânări, făcând „mai puţin palpabilă această realitate rece ca fierul în care trăim” Acum, el îl aseamănă pe Stalin cu zeul pizmaş din Vechiul Testament:

De profundis clamavi: Doamne, fie-ţi milă de noi… Pierim. Dar, în măreţia lui, este la fel de implacabil ca neînduplecata putere sovietică. Nu are importanţă pentru aceasta ca, având 150 de milioane [de

oameni], să piardă 3 milioane dintre ei. Măreţia lui, care se află în ceruri, nu preţuieşte viaţa pe pământ aşa cum o facem noi... Trăim într-un oraş îngheţat şi înfometat, noi înşine abandonaţi şi înfometaţi.

Nu îmi amintesc să fi căzut vreodată atâta zăpada, Oraşul este acoperit în troiene de zăpadă ca într-un giulgiu. Este curat, pentru că fabricile nu mai lucrează şi este o raritate să vezi fumul ridicându-se din hornuri deasupra blocurilor. Zilele sunt limpezi şi ai putea să te deplasezi mai uşor, dar oraşul este îngropat sub zăpadă ca şi provinciile, alb, într-un ger de crapă pietrele...

Şi totul este simplu; nimeni nu spune nimic deosebit. Ei nu vorbesc despre nimic

altceva, doar despre cartele ori evacuare. Pur şi simplu suferă şi probabil gândesc, la fel ca mine, că poate nu le-a venit încă rândul.

Simt singurătatea mai ales noaptea, ca şi inutilitatea rugăminţilor şi a rugăciunilor, şi uneori plâng în tăcere… Şi nu văd nicio salvare. Şi nici nu poate fi imaginată una, cu excepţia celei la care visezi cu ochii deschişi. „Ne-am întors faţa de la El” m-am gândit, „iar El de la noi”. *Miserere*, am murmurat, şi am adăugat – asta este, *dies irae*. Doamne, fie-ţi milă de noi20.

PARTEA A TREIA

Moartea în masă: iarna 1941 – 1942

Народный Комиссариат Внутренних Дел СССР
Отдел Актов Гражданского Состояния

СВИДЕТЕЛЬСТВО
о смерти № 6592.

Гр. Степанов
29 XII 1941 г. Михаил Иванович
умер (ла) 25 XII 1941
Тысяча девятьсот сорок первом года
о чем в книге записей актов гражданского состояния о смерти за
1941 г. 29 числа XII м-ца произведена соответ-
ствующая запись под № 6592
Место смерти Ленинград
район
Возраст и причина смерти 57 лет. Дистрофия
29 XII 1941 г.
Зав. бюро ЗАГС

Certificat de deces, decembrie 1941. Cauza menţionată a morţii: „distrofic, eufemism pentru foame.

Cred că adevărată este foamea, iar restul un miraj. În vremea foametei, oamenii se dezvăluie, se dezbracă, se eliberează de orice minciună. Unii se dovedesc a fi minunaţi, eroi fără pereche, alţii – canalii, sceleraţi, ucigaşi, canibali. Nu au existat jumătăţi de măsură. Totul a fost real. Cerurile s-au desfăcut şi în ele a fost văzut Dumnezeu…

Dmitri Lihaciov

Drumul pe Gheaţă

Locotenentul Fritz Hockenjos avea 32 de ani şi era comandantul *Radfahrzugi* sau unitatea de recunoaştere pe biciclete, din cadrul Diviziei 215 infanterie, Armata a 16-a, sub comanda generalului Busch1. În viaţa civilă silvicultor (se ocupa de administrarea pădurilor), venea, ca majoritatea oamenilor săi, din Lahr, un oraş medieval ca în cărţile poştale ilustrate, aşezat între viile dintre valea Rhinului şi marginea de vest a Pădurii Negre. Era căsătorit cu Elsa şi avea doi băieţi; îi plăceau vânătoarea, ornitologia, fotografia şi să cânte în corul bisericii locale. A ajuns în Uniunea Sovietică la 24 noiembrie cu un tren plin de soldaţi. Din tren, de pe platforma pe care se aflau

tunurile antiaeriene, a văzut pentru prima oară această ţară, şi anume marile terenuri fertile ale Lituaniei. „Iată un peisaj după inima mea! Aici nu sunt garduri de sârmă ghimpată sau stâlpi de telegraf – numai libertate şi spaţiu!” Oprindu-se într-o gară de ţară pentru a hrăni caii şi a face câţiva paşi, soldaţii au fost repede înconjuraţi de o mulţime prietenoasă de adolescenţi stângaci şi de femei încălţate cu pâslari şi purtând basmale colorate: „Toţi vorbesc puţină germană, glumesc cu noi… A început un schimb în natură plin de viaţă, iar când toţi au început să valseze, nu le-a trebuit mult soldaţilor să danseze cu fetele, care nu păreau deranjate de asta” în ziua următoare, s-au oprit la Riga, unde au văzut primii ruşi – prizonieri de război care lucru

la calea ferată sub paza unui lituanian:

Sunt îmbrăcaţi în zdrenţe şi au feţe înfometate, fără expresie. Arată atât de înfometaţi încât ai impresia că se vor prăbuşi în orice moment. Au venit la tren şi au început să cerşească – ezit să fac această comparaţie, dar nu există alta – precum animalele. Băieţii noştri, buni la inimă, le-au dat pâine, dar lituanianul i-a alungat pe bieţii nenorociţi cu patul puştii. În timp ce se îndepărtau printre şine, adunau pieliţe de cârnaţi, firimituri de pâine şi chiştoace de ţigări, înfundând cu disperare totul în gură. Lituanianul ne-a explicat că în lagăr mor în fiecare zi de foame şi din cauza bolilor aproximativ 50 de prizonieri ori sunt împuşcaţi în timp ce încearcă să evadeze. Însă ne-a mai spus şi că bolşevicii, în timp

ce se retrăgeau, au luat cu ei jumătate din copiii din Riga şi 60% din populaţia oraşului Diinaburg [azi Daugavpils]. Toate astea ne-au făcut să îngheţăm; aici, în Est, bate un blestemat de vânt rece.

În noaptea de 26 noiembrie au ajuns la sârma ghimpată şi la turnurile de pază din lemn ale graniţei de dinainte de 1939 cu Rusia. „Stăteam la fereastră şi am râcâit gheaţa de pe geam ca să pot vedea afară… în lumina palidă a lunii, am putut să văd terenurile acoperite cu iarbă-neagra, mlaştinile, pădurile distruse, câmpurile nelucrate, subarboretul” De acum încolo, trenul a trebuit să fie camuflat pe timpul nopţii, iar roţile erau dezgheţate cu lămpi de sudură la fiecare oprire. Afară, peisajul a rămas „mereu acelaşi, mereu ostil”:

Câteva sălcii şi nişte mesteceni piperniciţi; altfel, un alb monoton. O grămadă de case mici şi negre se înghesuie la întâmplare; la orizont se văd păduri întunecate; ninge slab.

Ne-am oprit în câmp timp de câteva ore. Siluete înfofolite lucrau la calea ferată – femei şi bătrâni. S-au uitat în sus în timp ce treceam, dar parcă nu ne vedeau. Numai copiii ne făceau cu mâna sau cerşeau pâine – „Pan [domnule], gib brot!” strigau ei. Acestea au fost primele cuvinte pe care le auzeam de la ruşi şi aveam să le auzim mereu.

La 28 noiembrie, Hockenjos şi oamenii lui au coborât din tren şi au pornit pe drumuri, care erau deja pline de soldaţi, cai şi coloane nesfârşite de prizonieri. Pedalând

pe bicicletele lor grele şi încărcate pe un vânt care te îngheţa, au traversat râul Volhov pe un pod plutitor, au trecut prin oraşul Gruzino aflat în ruine şi pe lângă castelul de acolo, apoi din sat în sat, în căutarea comandamentului regimentului, pe care l-au găsit, în cele din urmă, „înghesuit într-o casă mică, urât mirositoare – ofiţeri de Stat-Major, funcţionar, cartograf, mesager, telefonist şi operator radio, toţi într-o singură cameră” Au fost încartiruiţi peste noapte într-o izbă cu o ţărancă şi cei trei copii ai ei. Membrii familiei nu erau, s-a grăbit să explice mama, ruşi, ci lituanieni, descendenţi ai baptiştilor exilaţi de ţari pentru că refuzaseră să servească în armată. „În 1938” scrie Hockenjos, „sovieticii veniseră şi ridicaseră toţi bărbaţii

şi îi trimiseseră într-un lagăr de muncă de lângă Arhanghelsk. I-am promis că atunci când îl vom găsi pe soţul ei acolo, îl vom trimite acasă. Adolf Hitler – pe care l-a recunoscut într-o stampă – va pune toate lucrurile în ordine!”

După cină, gazda a cântat colinde la acordeon, iar tinerii germani i-au arătat fotografii cu familiile lor şi i-au amuzat pe copii demonstrându-le cum funcţionează stilourile, ceasurile de buzunar cu alarmă şi farurile cu dinam de la bicicletele lor. „Am întrebat-o de «colhozuri, comsomol şi comisar»; nu – în oraş nu erau membri de partid, nici comisar, dar exista un *colhoz* [gospodărie colectivă]. „Oh, Kolchos kaput! Gutt, gutt! Bolschewik – nix gut! w în ziua următoare, unitatea de biciclete s-a mutat

în satul Rahmişa, la 8 kilometri în spatele liniei frontului şi destinaţia ei finală. „Ni s-a repartizat”, a scris Hockenjos în seara aceea, o izba tipic rusească, în care mirosea atât de tare a acru încât aproape că ne-a venit să ieşim din nou afară clătinându-ne. Pereţii sunt tapetaţi cu ziare vechi – împotriva gândacilor, cum am descoperit curând. O masă, o bancă, un pat după sobă şi două icoane cu sfinţi sunt singurele mobile. Singurele obiecte de metal sunt burlanul sobei şi samovarul… Feodor, gazda noastră, este tipicul *mujik* rus. Nevasta lui este incredibil de murdară şi pare a fi sursa tuturor mirosurilor neplăcute din acel loc. Este greu de spus ce vârstă au copiii, aşa cămi-e greu să spun dacă fata blondă cu obraji rumeni, care îmi aminteşte de o

purceluşă, cu trupul ei rotunjor şi picioarele murdare, este fata sau nepoata lor. Un băieţel cu nasul earn pe nume Kolea completează familia…

Nu vorbim prea mult Stăm la masă ori pe jos, fumăm şi bem ceai. Din când în când, Feodor iese de după sobă şi ia un chiştoc de ţigară din cutia de conservă de hering care serveşte drept scrumieră. Dacă nu e nimic în cutie, ia o bucată de ziar, vine la masă, îşi ciocneşte călcâiele şi zâmbeşte, întinzând hârtia goală. Vrând, nevrând, trebuie atunci să iau câteva fire din tutunul meu şi să i le dau, după care el face o plecăciune adâncă şi se retrage din nou după sobă.

Sărăcia acestor oameni depăşeşte toate concepţiile noastre precedente despre paradisul ţăranilor şi al muncitorilor.

Feodor nu a văzut ceai sau zahăr de mai mulţi ani, iar tutunul şi parafina sunt obiecte de lux. Pe foc se află o oală plină cu cartofi şi un fel de ciorbă greu de definit, cu care familia trăieşte de pe o zi pe alta. Ei beau apă fierbinte din samovar în nişte căni vechi de tablă. Când i-am dat micului Kolea nişte bomboane, bătrâna le-a înşfăcat şi a pus câte una în fiecare cană, apoi a turnat pe deasupra apă fierbinte.

Viaţa a început să fie înspăimântătoare şi lipsită de confort. Chiar în seara în care a ajuns la Rahmişa, Hockenjos a fost trimis să facă faţă primului dintr-o lungă serie de atacuri de gherilă ale sovieticilor:

La ora patru se face întuneric, iar în lumina lugubră lămpii cu gaz, orele sunt lungi. Prin urmare, ne ducem la culcare la

opt – ruşii se urcă pe cuptor, iar noi ne culcăm pe jos, pe paie... La ora zece bate cineva la uşă, strigând: „Alarmă! O ambulanţă arde pe drumul spre Glad. S-au tras focuri de armă. Unitatea de biciclete să se ducă şi să investigheze imediaţi”.

Ajungând la locul faptei, unitatea găseşte ambulanţa arzând şi pe şoferul acesteia grav rănit. „Nu putem găsi nicio urmă în pădure. O patrulă? Partizani? Pe la două dimineaţa, ne întoarcem la paiele noastre”. În următoarele cinci zile, încă trei camioane au trecut peste mine.

Când nu se ocupau de ridicarea victimelor, sarcina *Radfahrzug* era să patruleze între satele cucerite de germani şi aflate acum în spatele liniei frontului. În seara zilei de 7 decembrie, lui Hockenjos şi

oamenilor lui îi s-a ordonat să aducă întăriri dintr-un batalion vecin. În întuneric şi pe un frig de – 40°C, în dimineaţa următoare, la ora şase, ei au constatat că nu porneşte camionul lor, în ciuda faptului că motorul mersese aproape toată noaptea. Au fost nevoiţi să plece pe jos, deşi gerul le ardea plămânii şi le îngheţa genele şi nările. La ora nouă, soarele s-a ridicat din mijlocul pădurii într-o ceaţă roşie, luminând micile cristale de gheaţă suspendate în aerul imobil. La zece au ajuns la un post de comandă, cu doi oameni care prezentau deja degerături. „Peste cinci ore" scria Hockenjos, va fi din nou întuneric. Ne-am furişat afară şi am pătruns încă o dată în *no-maris-lană* – un şir lung de siluete întunecate pe fundalul strălucitor al pădurii

de plopi, înaintând cu greu prin zăpada până la genunchi, ţinte înfricoşător de sigure pe fundalul alb. Nu avem nici mantale groase, nici căciuli. Timp de o oră bună, am rătăcit prin pădurea înaltă, tăcută, acoperită de zăpadă. Din loc în loc, obuzele făcuseră mici luminişuri printre molizi şi pini. În faţa noastră s-a deschis un luminiş mai mare, în care se afla o cabană pe jumătate în ruine. Avem impresia că vedem mişcare, aşa că îndrept mitraliera spre marginea copacilor şi trimit un grup în direcţia aceea. Oamenii găsesc doi cai scheletici, care mănâncă din acoperişul de paie al cabanei. Pleacă în galop, cu coamele şi cozile în vânt.

Mai departe, copacii se răresc, iar zăpada ajunge până la brâu. Vad nişte urme

pe care le bănuiesc de lup şi de elan. Dinspre sud se aude sunet de lupte grele şi toţi se lipesc de copaci când avioanele de luptă ruseşti zboară pe deasupra capetelor lor. La şapte seara, la patru ore după apusul soarelui, au ajuns la un drum, un morman de cadavre şi un şir de izbe – satul Gorneşno. „*Schnapps*, ceai şi pâine cazonă... 20 dintre oamenii mei au degerături, majoritatea grave. Picioarele unora s-au înnegrit şi se târăsc spre adăposturi în patru labe”. În

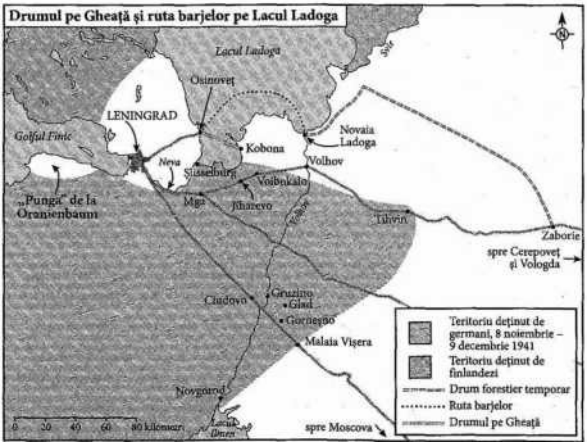

dimineaţa următoare, lui Hockenjos i s-a spus că în timpul nopţii o bucătărie de campanie a nimerit peste o mină şi numai un soldat a supravieţuit. „Aşteptăm camionul nostru, dar acesta nu vine. În schimb, din pădure apare o patrulă cărând trupurile celor şapte cercetaşi pe care i-am întâlnit ieri. Au capetele zdrobite şi nasurile şi urechile tăiate” Hockenjos a auzit şi ştirea, veche de două zile, despre atacul japonez asupra flotei americane de la Pearl

Harbor. „Dacă acesta nu este un război mondial” scria el cu amărăciune necaracteristică în jurnalul său, „nu ştiu ce este. Se pare că am să ajung căpitan până la urmă”.

Hockenjos s-a aflat în ariergardă în timpul celei de-a doua bătălii pentru Tihvin, un oraş situat la 175 de kilometri sud-est de Leningrad şi cel mai estic punct al capului de pod german pe râul Volhov. Era important datorită locului în care era situat, pe linia de cale ferată pe care erau livrate proviziile pentru a fi transportate peste Lacul Ladoga către Leningrad. Teritoriul cucerit de Wehrmacht pe ţărmul de sud al Lacului Ladoga, după ce ocupase Şlisselburg pe 8 septembrie, era apărat cu tenacitate, dar avea numai 30 de kilometri

lăţime. Trecând prin Tihvin, trenurile puteau să fie descărcate la Volhov, la 20 de kilometri de micul port Novaia Ladoga, de unde porneau barjele, bravând atacurile aeriene germane, spre Osinoveţ, pe ţărmul de vest al lacului, deţinut de sovietici. O mică linie de cale ferată suburbană, de cinci kilometri, ducea la Leningrad. A asigurat raţiile pentru 20 de zile în timpul toamnei trecând de blocadă.

La 8 noiembrie – în toiul Bătăliei pentru Moscova – Tihvin a căzut în mâinile germanilor, împreună cu 20.000 de soldaţi, 96 de tancuri, 179 de tunuri şi un tren blindat2. Pierderea sa a tăiat calea ferată, vitală pentru Leningrad. Cele mai apropiate trenuri cu provizii puteau ajunge acum la Novaia Ladoga prin Zaborie, 170 de

kilometri la est. Consiliul Militar al Leningradului a ordonat imediat construirea, prin pădurea aproape virgină şi folosind munca ţăranilor înrolaţi cu forţa, a unui drum nou, de 200 de kilometri, care trebuia să fie terminat în două săptămâni. Consiliul a mai ordonat ca raţiile de pâine ale soldaţilor de pe linia frontului să fie reduse, pentru prima oară, de la 800 de grame la 600 de grame pe zi. Raţiile alocate pentru unităţile din spatele frontului au scăzut de la 600 la 400 de grame. Alte trei reduceri ale raţiilor – încă una pentru militari, două pentru civili – au urmat rapid. În acelaşi timp, gheaţa a dus la oprirea navigaţiei pe Lacul Ladoga, ultimele barje ajungând la Osinoveţ pe 15 noiembrie. Până la terminarea noului drum şi la formarea pe

lac a unui strat de gheaţă suficient de gros pentru a suporta greutatea camioanelor, niciun fel de alimente nu au putut ajunge la Leningrad decât pe calea aerului. Deşi 64 de avioane, la insistenţele furioase ale lui Jdanov, au fost desemnate pentru a face acest drum, numai o treime sau mai puţin au fost operaţionale în acelaşi timp şi livrau zilnic numai 40 – 50 de tone, în majoritate blocuri de came presată şi congelată3.

Urmărită cu atenţie disperată de hidrologi, grosimea gheţii creştea îngrozitor de încet. (Pentru a estima rata eventuală de întărire a gheţii, un bărbat a consultat cronicile medievale scrise de călugării de la Valaam, care înregistrau în fiecare iarnă data la care pelerinii puteau să ajungă pe jos pentru prima dată pe insula pe care se

afla mănăstirea lor.) S-a calculat că gheaţa trebuia să aibă cel puţin zece centimetri grosime pentru a trece un cal şi un călăreţ, 18 centimetri pentru un cal înhămat la o sanie, 20 de centimetri pentru un camion încărcat de două tone. Un drum de la Osinoveţ către satul Kobona, pe cea mai apropiată fâşie de ţărm deţinut de sovietici, avea nevoie de minimum 20 de centimetri de gheaţa de-a lungul celor 30 de kilometri lungime, cât măsura acesta.

La 17 noiembrie, când gheaţa avea numai zece centimetri grosime, primii cercetaşi s-au aventurat pe lac, purtând centuri de siguranţă şi ducând ţăruşi lungi. În ziua următoare a început să bată vântul din nord, temperatura a scăzut şi a început munca de curăţare a drumului pe zăpadă,

de marcare a acestuia şi de construire de poduri peste crevase. Până pe 20 noiembrie, gheaţa avea o grosime de 18 centimetri, iar primul transport – 300 de sănii trase de cai – a pornit la drum, urmat două zile mai târziu de primele camioane, la distanţe mari unele de altele. La întoarcere, deşi transportau numai câţiva saci de grâu, mai multe au trecut pe gheaţă. Pentru a împărţi greutatea, următorul convoi a remorcat sănii. În zadar: la 1 decembrie numai aproximativ 800 de tone de făină – pentru mai puţin de două zile – au fost livrate şi 40 de camioane s-au împotmolit ori s-au stricat. Noul drum îngust pe uscat către Zaborie era şi mai prost: primul convoi care a pornit pe acesta, la 6 decembrie, a avut nevoie de 14 zile pentru a ajunge la destinaţie şi mai

bine de 350 de camioane au fost remorcate sau abandonate. Lui Vasili Ciurkin, artileristul implicat în lupta haotică de la Volosovo din august, i s-a ordonat să pornească pe gheaţă în noaptea vântoasă şi neagră de 7 decembrie. A mers încet din cauza picioarelor îngheţate şi a ajuns în spatele unităţii sale; s-ar fi rătăcit cu siguranţă, dacă nu ar fi văzut lumina roşie a farului de pe ţărmul „continentului”. A ajuns la Kobona la 1 p.m. În ziua următoare, după ce a trecut pe lângă zece camioane încărcate cu fainã care se afundaseră cu roţile din spate în gheaţă şi un tânăr soldat mort din cauza gerului4.

Niciun convoi nu a mai trecut pe această rută. La 9 decembrie, după o serie de atacuri neregulate asupra malului de

sud, ieşit în afară, dar mult prea extins, deţinut de germani, Armata a 4-a, sub comanda generalului Mereţkov o lună mai înainte, a recucerit, în cele din urmă, Tihvin după lupte grele, soldate cu până la 9.000 de morţi de partea germanăă. Trenurile cu provizii puteau fi acum încărcate la Tihvin, iar ruta camioanelor s-a scurtat la 160 de kilometri – 130 de kilometri pe uscat prin Novaia Ladoga şi Kobona şi 30 de kilometri peste lac. Eliberarea a încă două oraşe de pe calea ferată, Vorbokalo şi Jiharevo, a permis o altă ameliorare: de la 1 ianuarie, trenurile cu provizii puteau fi încărcate la numai 13 kilometri de ţărmul lacului şi ruta camioanelor a fost redusă la mai puţin de 45 de kilometri. Ca urmare, livrările pe Drumul pe Gheaţă – în realitate şase rute

paralele diferite – s-au ameliorat gradat. Deşi afectate de viscol, de proasta administrare (primul comandant al acţiunii desfăşurate pe drum, colonelul Jmakin, a fost demis pentru incompetenţă), bombardamentele germane şi ambuteiajele de-a lungul micii şi slab echipatei căi ferate Osinoveţ-Leningrad, în total 270.900 de tone de alimente şi 90.000 de tone de combustibil şi alte provizii au fost livrate până când gheaţa s-a topit la sfârşitul lunii aprilie6.

Mai puţin încununate de succes au fost încercările din lunile noiembrie şi decembrie de a ridica blocada. La plecarea lui la Moscova, Jukov a lăsat ca moştenire frontului de la Leningrad un cap de pod mic, cucerit prin lupte sângeroase, pe malul

stâng al Nevei, chiar la sud de Şlisselburg, aşa-numitul *Nevski Piatacioky* sau „moneda de cinci copeici de pe Neva”. Având o lungime de numai doi kilometri şi o adâncime de mai puţin de un kilometru, arăta semnificativ pe hărţi, dar era în realitate mult prea mic şi expus (germanii deţineau o uzină electrică, precum şi o fortăreaţă de-a lungul fluviului) ca să formeze platforma pentru o breşă de succes. Încercările succesive – pe 2,9,11 şi 13 noiembrie – au dat greş, cu un preţ enorm.

O încercare paralelă de a face o breşă pe gheaţa lacului, la nord de Şlisselburg, a fost un fiasco. La 13 noiembrie, Divizia 80 puşcaşi a fost trimisă din „punga” de la Oranienbaum spre Leningrad, a mers în

marş forţat pe Ladoga şi apoi i s-a ordonat să atace poziţiile germanilor apăraţi de tranşee. Un mare număr de oameni au căzut prin gheaţa prea subţire; alţii, emaciaţi şi extenuaţi, s-au prăbuşit chiar înainte de începerea atacului. Stalin s-a înfuriat că nu a fost informat despre acest dezastru: „Este foarte ciudat că tovarăşul Jdanov nu s-a simţit obligat să vină la telefon... Se poate presupune că în capul tovarăşului Jdanov oraşul Leningrad nu se află în URSS, ci pe vreo insulă din Oceanul Pacific17. Jdanov a dat vina pe nefericiţii ofiţeri aflaţi la comandă, colonelul Ivan Frolov şi comisarul Konstantin Ivanov. Cu trei ore înainte de începerea atacului, se menţionează în sentinţa de condamnare a lor la moarte, Frolov a „declarat în faţa a doi

reprezentanţi ai frontului că nu credea în deznodământul încununat de succes al operaţiei” – cuvinte subliniate în copia trimisă lui Jdanov. La 3 decembrie, cei doi bărbaţi au fost împuşcaţi, pentru „laşitate şi defetism” 8. În total, din cei 300.000 de soldaţi ai Armatei Roşii care au participat la bătălia pentru Tihvin şi la ofensivele asociate, 110.000 au fost înregistraţi ca bolnavi ori răniţi, iar 80.000 ucişi, capturaţi sau dispăruţi. De partea germană, pierderile s-au ridicat la 45.000 de morţi şi răniţi.

Pentru Frontul de Est în general, sfârşitul anului 1941 a fost un adevărat punct de cotitură. Germanii încercuiseră Leningradul, dar nu reuşiseră să-l cucerească, şi au fost de asemenea obligaţi

să se oprească la porţile Moscovei. La începutul lui noiembrie, încetinită de căderile masive de zăpadă şi de rezistenţa strălucit organizată de Jukov, Operaţia „Taifun” începuse să slăbească. Punctul de cotitură psihologic a fost 7 Noiembrie – ziua aniversării revoluţiei – în ajunul căreia Stalin a ţinut un discurs în staţia de metrou Maiakovski, urmat de o magnifică paradă militară în Piaţa Roşie. Confruntaţi cu gerul năprasnic şi pierderile tot mai mari de vieţi omeneşti, generalii lui Hitler au cerut permisiunea de a se adăposti pe timpul iernii. „Vremea realizărilor operaţionale spectaculoase a trecut”, scria Halder în jurnalul său pe 11 noiembrie, „Trupele noastre nu se mai pot deplasa”. Hitler nu a fost de acord, insistând ca Moscova să fie

cucerită până la sfârşitul anului. Fără tragere de inimă, generalii lui au reluat ofensiva. „Feldmareşalul Bock a preluat personal comanda Bătăliei pentru Moscova, dintr-un post avansat de comandă”, scria Halder pe 22. „Cu o enormă energie, el a aruncat în luptă tot ce putea fi adus pe front” Deşi diviziile germane din sud erau „terminate” – un regiment din fosta lui Divizie 7, nota Halder, era acum comandat de un locotenent în nord încă mai aveau o şansă de succes şi erau pe cale „de a o duce la îndeplinire fără prea mult entuziasm. Von Bock compară situaţia cu bătălia de pe marna, unde ultimul batalion care a fost aruncat în luptă a înclinat balanţa o săptămână mai târziu, Bock i-a telefonat din nou lui Halder. Acum nu mai compara

bătălia cu aceea de pe Marna, ci mai degrabă cu aceea de la Verdun – „o luptă brutală corp la corp de uzură… Subliniez că şi pe noi ne îngrijorează sacrificiul uman. Dar un efort trebuie să fie făcut pentru a îngenunchea inamicul cu ultimele puteri” 9.

La 16 decembrie – cu unităţile din avangardă timorate de tunurile antiaeriene care apărau Moscova – Hitler a ordonat, în fine, oprirea. Operaţia „Taifun” luase sfârşit, dar armatele din est trebuiau să-şi menţină poziţiile pe toată linia frontului. Au urmat mai multe „discuţii furtunoase”, „crize de nervi” şi „scene dramatice”, deoarece generalii susţineau retragerea pe fostele linii de apărare10. Trei zile mai târziu – la 12 zile după Pearl Harbor şi la opt zile după declaraţia suicidară de război

adresată Statelor Unite ale Americii Hitler i-a demis pe von Bock din funcţia de comandant al Grupului de Armate Centru şi pe Brauchitsch din cea de comandant-şef şi a anunţat că preia el comanda armatei. După o altă întrunire cu manifestări de furie în „Bârlogul Lupului” la 13 ianuarie, von Leeb a cerut să fie şi el eliberat din funcţie şi a fost înlocuit cu mai maleabilul von Küchler. În sud, Rundstedt a fost înlocuit cu Reichenau, care a murit la scurt timp în urma unui infarct. În total, aproximativ 40 de ofiţeri superiori au demisionat sau au fost demişi. De acum înainte, tendinţa lui Hitler de a dirija operaţiile militare s-a putut manifesta fără probleme, cu rezultate dezastruoase în cele din urmă”.

Majoritatea istoricilor militari sunt de

acord că acesta a fost punctul în care s-a schimbat soarta întregului război, nu pentru că atunci Germania a început să se retragă, ci în sensul că de atunci înainte nu a mai avut nicio şansă de a câştiga. Cu trei mari puteri aliate împotriva ei, ambiţiile acesteia s-au dovedit a fi mult prea mari. La Londra, Churchill nu avea nicio îndoială. Nimic, a declarat el în Cabinet la 10 decembrie, nu se putea compara cu Statele Unite ale Americii în război, iar frontul rus va „frânge inima Germaniei”. De la Leningrad în Crimeea, Wehrmachtul se afla într-o „stare îngrozitoare: unităţi motorizate îngheţate, prizonieri în zdrenţe, armate încercând să se stabilizeze... Superioritatea ruşilor în aer”. Exagera în legătură cu starea Wehrmachtului, dar în general punctul lui

de vedere era corect: „Germania a eşuat în ceea ce priveşte înfrângerea Rusiei. Cursul evenimentelor s-a schimbat şi perioada care începe acum va avea consecinţele aşteptate... Nu ar trebui să neliniştească pe nimeni deznodământul războiului. Dumnezeu este alături de noi” 12.

După ce Tihvin a fost din nou pierdut, unităţii *Radfahrzug* din care făcea parte Fritz Hockenjos i s-a ordonat să se retragă dincolo de Volhov. La 21 decembrie, au părăsit cantonamentul sărăcăcios din Rahmişa, nu înainte de a incendia hambarele şi a măcelări oile şi găinile găsite pe drum. „Plânsetele femeilor”, scria Hockenjos, „ne-au însoţit până la ieşirea din sat”. Din nou, s-au urcat pe biciclete şi au pornit pe drumurile desfundate, acoperite

de zăpadă, au trecut pe lângă coloane de motorizate scoase din uz şi o mulţime de sănii supraîncărcate cu ţărani, care trăgeau după ele vaci şi capre. În după amiaza următoare, au ajuns aproape de câmpul de luptă – strigăte de „uraaa” în faţă, un camion în flăcări, cai răniţi în mijlocul drumului, cu capetele plecate. La lăsarea întunericului, au avansat cu grijă la adăpostul şanţurilor de lângă drum: „Am dat peste o mulţime de ruşi morţi şi atunci am trecut şi am alergat cât de repede am putut. Când am ajuns la Glad, am găsit oamenii din Batalionul 2 stând acolo, tară nicio grijă. Îmi venea să plângi La 3 a.m., au pornit din nou, trăgând la întâmplare în pădurea de pe ambele părţi ale drumului ca replică la împuşcăturile venite din partea

unor ruşi invizibili. Odată cu ivirea zorilor s-au trezit sub rafale de foc în timp ce treceau pe lângă o coloană de aprovizionare:

Peste tot şuierături şi pocnete. Sunt aduşi răniţi, cu hainele şi cizmele rupte. Din rănile deschise curge sânge închis la culoare. Şi alături toţi aceşti oameni care stau acolo, fumând şi mestecând *Knăckebrot*. Numai când s-au înmulţit gloanţele care şuierau înjur, s-au adăpostit în spatele vehiculelor sau al cailor pentru o clipă. Nu mă puteam hotărî dacă era vorba de un admirabil sânge rece sau de o indiferenţă stupidă.

Au fost printre ultimii soldaţi care au trecut peste râul Volhov la Gruzino, în timp ce se lăsa întunericul. În spate, orizontul era roşu – satele ardeau. În Ajunul

Crăciunului, au ajuns la Ciudovo, un oraş situat pe principala linie de cale ferată Leningrad-Moscova, şi s-au instalat pe timpul nopţii într-o fabrică de sticlă pustie şi fără ferestre. „Ne-am adunat cu ţigările aprinse în faţa uriaşelor cuptoare în care era topită sticla”, scria Hockenjos. „Într-un colţ se împodobeşte un brad de Crăciun; în altul câţiva mecanici fac mese şi bănci. Cineva repetă timid colinde la muzicuţă. Eu am caietul deschis pe genunchi şi îi scriu Elsei o scrisoare de Crăciun la lumina flăcărilor. Nu m-am simţit niciodată atât de departe de dragostea mea, nici mai aproape de ea, decât în seara aceasta”. În depărtare putea auzi zgomotul înfundat al obuzelor, căci ruşii „aruncau valize1 în gară – uimitor cât de repede îşi puseseră la punct artileria

grea. Când el şi oamenii lui au închinat în cinstea naşterii lui Hristos la miezul nopţii, au făcut-o cu armagnac – pradă de război, adusă cu ei de pe Loara.

Sănii *şi* coconi

La 60° nord, Leningrad se află la aceeaşi latitudine ca Insulele Shetland şi numai la câteva grade de Anchorage. În mijlocul iernii, soarele răsare la ora nouă, rămânând destul de jos pe cer până ce apune la ora trei. Astăzi, temperaturile caracteristice anotimpului iarna se situează de obicei în jur de – 10°C, dar în ianuarie 1942 coborau până la – 30°C. Troienele de zăpadă viscolită ajungeau la înălţimea unui stat de om şi blocau străzile, firele de tramvai erau acoperite de gheaţă pe mai mulţi metri, iar femeile care fabricau

carcase de obuz la Uzina Bolşevik puteau să taie o ţeavă de metal, să o bată cu ciocanul şi să obţină în final forma dorită. În timpul zilelor scurte, dar luminoase, pentru cei care mai aveau energia să observe, oraşul arăta extraordinar de frumos – aerul, eliberat de obişnuitul fum de cărbune, era foarte clar; zăpada, nemurdărită de vehicule, era de un alb-albăstrui. În timpul celor 18 ore de linişte, în întunericul camuflajului (din cauza frigului, bombardierele germane erau nevoite să rămână la sol), aveai senzaţia că trăieşti în fundul unei fântâni ori în adâncurile oceanului.

Leningrădenii au sărbătorit Anul Nou cum au putut. Vera Imber a petrecut prima parte a serii asistând la o lectură de poezii

în Salonul Roşu al sediului Uniunii Scriitorilor, pe Şpalernaia, bulevardul lung, mai degrabă monoton, mărginit de clădirile guvernului, care duce din centrul oraşului la Smolnîi. În cămin ardeau câţiva buşteni de mici dimensiuni, iar pe masa de pe podium ardea o singură lumânare. „Era foarte frig. A venit rândul meu. M-am apropiat de lumânare şi am început cu prima strofa a noului meu poem (încă nu mă hotărâsem în legătură cu titlul). Îl citeam pentru prima oară în public. Când am ajuns la partea în care blestem Germania, abia mai puteam să respir – am fost nevoită să mă opresc şi să încep din nou de trei ori „La miezul nopţii, înapoi la Spitalul Erisman, ea şi soţul ei au coborât în camera de consultaţii a directorului medical:

Am luat cu noi ultima sticlă de Riesling. Turnam vinul în pahare, când a sunat telefonul. Era medicul de gardă de la Secţia Răniţi, care raporta că pe coridoare şi chiar în baie zăceau 40 de cadavre. Nu ştia ce să facă. Directorul medical s-a dus la Secţia Răniţi, iar noi ne-am întors în camera noastră şi ne-am culcat1.

Vasili Cekrizov, întors de pe front, unde participase la construirea, buncărelor, a petrecut ajunul Anului Nou la Şantierul naval Sudomeh. Timp de o lună nu avusese curent electric: „Nu o duceam prea bine, iar asta ne afecta moralul. Ar fi trebuit ca oamenilor să li se permită să se ducă acasă, dar conducerea îi ţine aici toată ziua… Mi s-a spus că în Atelierul nr. 3 se făceau opt până la zece sicrie pe zi – şi asta numai în

fabrica noastră” Leningrădenii nu se mai temeau, nota el, de bombardamente: văzuse trecători care căutau bucăţi de lemn dintr-un gard în toiul unui bombardament; un coleg văzuse o mulţime de oameni care rupeau în bucăţi un cal abia ucis. „Într-o oră”, scria el în timp ce se apropia miezul nopţii, va începe anul 1942. Stau în camera comună, luminată numai de sobă. Măcar în această privinţă suntem norocoşi – avem lemn de foc la discreţie. Îmi încălzesc cafeaua din ceaşcă.

De data aceasta, recepţia radio este bună – discursurile de Anul Nou... Nu e prea uşor să întâmpini aşa Anul Nou – în foame şi frig; oamenii mor în fiecare zi. Dar discursurile sunt foarte optimiste. Vremurile întunecate, dificile au trecut. Deşi

nu se vede nicio îmbunătăţire în aprovizionarea cu alimente, aproape că poţi să miroşi distrugerea şi retragerea inamicului.

Ca alţi mii de oameni, se gândea la soţia şi la fiul lui: „Ce fac Dina şi Gelik? Oare au bani? Dacă au, atunci sunt bine. Ce noroc că nu sunt aici. Cum aş putea să mă uit la Gelik, să văd că îi este foame şi să nu pot să fac nimic pentru el?” 2.

Elena Kocina s-a trezit la ora patru dimineaţa ca să se aşeze la coadă pentru sticla de vin distribuită pentru a marca sărbătoarea:

Orele treceau în linişte, una după alta, ca nişte şobolani cenuşii, dispărând în întuneric. Însă am continuat să stau şi să stau, repetându-mi în sinea mea – „Totul are

un sfârşit, totul are un sfârşit…” Luna s-a stins; cerul a deveni gri, apoi alb, apoi albastru… Noaptea trecuse. La ora trei după-amiaza, am căpătat sticla cu micul ei dop strălucitor.

S-a dus cu sticla direct la o piaţă de stradă, unde a avut noroc să o schimbe (cu un marinar) pe o bucată mare de pâine. Ajunsă acasă, ea şi soţul ei au petrecut seara împreună, într-o tăcere apăsătoare, apatică:

Dima nu mai fură pâine. Acum, timp de mai multe zile la rând, zace cu faţa la perete… Faţa îi este acoperită cu funingine – până şi genele deschise la culoare au devenit dese şi negre. Nu mi-l pot imagina curat, inteligent şi îngrijit, cum era mai înainte. Desigur, nici eu nu arăt mai bine.

Amândoi avem păduchi. Dormim împreună – nu avem decât un pat dar chiar şi prin hainele matlasate este neplăcut să simţi atingerea celuilalt3.

Leningradul intra acum în perioada morţii în masă. În decembrie, conform rapoartelor miliţiei (cu siguranţă cifrele sunt substanţial subestimate), foamea şi consecinţele ei – „distrofic” este noul cuvânt folosit – ucisese 52.881 de oameni din populaţia civilă a oraşului de aproximativ două milioane şi jumătate de locuitori4. În ianuarie era vorba despre 96.751, iar în februarie de 96.015 de persoane.

Imaginea morţii, deja loc comun la sfârşitul anului, a devenit acum universală. „În dimineaţa aceasta devreme”, scria administratorul Centralei electrice

Lenenergo, „tatăl [directorului] Cistiakov a murit. Încă mai zace pe un pat în biroul lui Cistiakov. Alături de cadavru, Cistiakov continuă să lucreze şi să mănânce şi se odihneşte în acelaşi pat. Colegii şi vizitatorii intră şi ies – mortul nu deranjează pe nimeni a”. Ca şi cum ar fi fost surprinse de erupţia vulcanului Vezuviu, cadavrele multora dintre cei care s-au prăbuşit afară, pe stradă, au rămas aşa cum erau, ghemuite în pragul uşii sau prăbuşite lângă ziduri şi garduri. „Pe caldarâm”, scria Ostroumova-Lebedeva la 18 ianuarie, fuseseră puse o mulţime de lăzi de lemn umplute cu nisip. Cum nu este apă, aceste lăzi cu nisip sunt tot ce avem pentru a lupta cu incendiile. Azi, în timp ce mergeam pe stradă, am văzut o femeie foarte bătrână aşezată pe o

astfel de ladă. Era moartă. Ceva mai departe, pe o altă ladă, un băiat mort. Mergea probabil pe stradă, a simţit că nu mai poate, s-a aşezat şi a murii.

Vera Kostroviţkaia, profesoară de dans la şcoala de balet Mariinski şi nepoata poetului francez de origine poloneză Guillaume Apollinaire, a scris despre felul în care era dezbrăcat, gradat, un cadavru care zăcea lângă un felinar vizavi de Filarmonică:

Sprijinit de stâlpul felinarului, un bărbat stă în zăpadă, înfăşurat în zdrenţe, cu un rucsac în spate... Probabil se ducea spre Gara Finlanda, a obosit şi s-a aşezat să se odihnească. Timp de două săptămâni, am trecut pe lângă el în fiecare zi în drumul meu spre spital. L-am văzut acolo 1. fără

rucsac;

2. fără zdrenţe; 3. În izmene; 4. gol; 5. un schelet fără măruntaie. L-au luat de acolo în mai6.

Şocul şi oroarea erau ascunse sub un umor negru. Cadavrele înfăşurate în linţolii trase pe străzi, uneori câte două odată, cu sănii, cărucioare de copii, în cărucioare trase cu mâna sau pe bucăţi de placaj erau poreclite „mumii” sau „coconi” O raţie „de alimente suplimentară pentru întărire” – *usilennoe dopolnitelnoe pitanie* sau UDP – era oferită uneori muribundului pentru că oricum *umrioşi dniom pozie*, adică „ai să mori peste o zi” 7. Când îşi luau rămas-bun, oamenii îşi spuneau unul altuia „să nu o sfârşeşti în tranşee” – şi nu se refereau la tranşeele de pe front, ci la şanţurile săpate

mai nou în cimitire. Soldaţii care patrulau pe străzi adunând cadavrele căzute afară, pe caldarâm, numeau această sarcină „a aduna flori” deoarece capetele morţilor erau adesea înfăşurate în cârpe viu colorate, pentru a fi mai uşor de depistat sub zăpadă8.

Corpurile erau uneori puse în tranşeele deschise săpate în parcuri, care deveneau morminte colective ad-hoc când proptelele de lemn erau furate ca să fie puse pe foc, ceea ce făcea ca malurile să se prăbuşească treptat. Ca de obicei, toate acestea erau relatate cu satisfacţie de spionajul german. Pe Stacek Prospekt (o stradă lungă care străbate suburbiile industriale din sud-vest), menţionează un raport din 12 ianuarie, şase persoane s-au prăbuşit şi au murit, iar

cadavrele lor au fost lăsate să zacă acolo. „Asemenea cazuri au devenit atât de comune, încât nimeni nu le mai acordă atenţie, iar epuizarea generală este oricum atât de mare, încât numai puţini pot oferi *qa* adevărat ajutor9”.

În parte mulţumită sistemului raţiilor, mortalitatea a fost în mod clar demografică. În ianuarie, 73% dintre decedaţi erau bărbaţi şi 74% copii sub cinci ani sau adulţi în vârstă de sau peste 40 de ani. În mai, majoritatea – 65% erau femei, 59% copii sub cinci ani sau adulţi în vârsta de sau peste 40 de ani. Copiii în vârstă de 10 până la 19 ani reprezentau numai 3% din total în primele zece zile ale lunii decembrie, dar 11% în mai10. În cadrul unei familii, totuşi, ordinea în care membrii acesteia mureau în

mod tipic era următoarea: bunicul şi copiii mici mai întâi, bunica şi tatăl (dacă nu era pe front) în al doilea rând, mama şi copiii mai mari în cele din urmă.

Momentul în care o întreagă familie era condamnată era atunci când ultimul său membru care se putea deplasa devenea prea slăbit pentru a sta la coadă pentru raţii. Capul gospodăriei – de obicei mama – se confrunta cu o dilemă sfâşietoare: dacă să mănânce mai mult el, ca să se poată ţine pe picioare, sau dacă să dea mai mult membrilor bolnavi ai familiei – de obicei un bunic ori un copil – şi să rişte viaţa tuturor. Că multe mame sau chiar majoritatea au acordat prioritate copiilor este indicat numărul mare de orfani pe care i-au lăsat în urma lor. Cei norocoşi au ajuns în casele de

copii; celor mai puţin norocoşi vecinii le-au furat cartelele, au ajuns să fure pe străzi sau pur şi simplu au murit singuri în casă”.

Simptomele fizice ale foametei, de care a suferit în variate combinaţii majoritatea leningrădenilor, erau emacierea, hidro – pizia (umflarea picioarelor şi a feţei din cauza acumulării de lichid în ţesuturi), schimbarea culorii pielii („bronzul foamei” în argoul timpului – feţele sunt descrise ca devenind „negre”, „negre-albăstrui”, „galbene” ori „verzi”), ulceraţii, pierderea dinţilor şi slăbirea inimii. Femeile au suferit de oprirea menstruaţie! ceea ce a dus la dispariţia dorinţei sexuale. Inginerul optician Dmitri Lazarev descrie în jurnalul lui cum se simţea:

O lungă perioadă de timp, am vrut să

pun pe hârtie prin ce trece o persoană emaciată în urma foamei. Dormi foarte puţin – şase sau şapte ore. În timpul nopţii, îţi dai deoparte pătura continuu şi apoi o tragi din nou peste tine, pentru că ţi-e frig. Frigul îţi cuprinde şira spinării şi întregul trup. Oasele proeminente te dor, forţându-te să îţi schimbi mereu poziţia. Tot timpul eşti torturat de foame; poţi să simţi cât de gol îţi este stomacul şi convulsiv îţi înghiţi saliva. Este greu să faci orice mişcare, chiar şi cea mai insignifiantă. Înainte de a te întoarce în pat, îţi trebuie mult timp să-ţi aduni forţele. Temporizezi, amâni. În mintea ta, repeţi secvenţa necesară a acţiunilor mereu şi mereu, înainte de a le face de fapt. Se face dimineaţă şi este foarte greu să-ţi depăşeşti inerţia, te ridici şi te îmbraci. În

timpul zilei, mişcările tale sunt încete şi atente. În ciuda faptului că porţi haine călduroase, îţi este frig şi încerci o senzaţie neplăcută de zgomot în urechi. Propria răsuflare şi felul în care vorbeşti răsună ca şi cum ai fi într-un vas gol. Te simţi umflat, iar pielea degetelor tale crapă… Exişti alături de tot ce se petrece în junii tău. La cantină, de exemplu, te întâlneşti cu un prieten, un coleg şi nu ai energie nici măcar să-i spui bună ziua. Te uiţi la el cu ochi lipsiţi de expresie, iar el îţi întoarce aceeaşi privire. De ce să îţi iroseşti forţa în cuvinte 12?

Lidia Ghinzburg descrie foamea ca pe un fel de îmbătrânire prematură, combinată cu degradarea corpului:

Mintea trage după ea trupul… să

spunem că îmi mişc piciorul drept înainte. Celălalt se mişca înapoi, pivotează pe degete şi pliază genunchiul (ce prost conduce asta!), apoi se ridică de pe pământ şi se mişcă înainte prin aer... trebuie să urmăreşti modul în care vine înapoi, altfel s-ar putea să cazi. A fost cea mai oribilă lecţie de dans.

Şi mai ofensatoare prin bruscheţe este pierderea echilibrului. Nu e vorba de slăbiciune, nici de faptul că te datini din pricina epuizării, ci de altceva, poate ambele la un loc. Vrei să-ţi pui piciorul pe marginea unui scaun pentru a-ţi lega şireturile; dar chiar în acel moment tâmplele încep să ţi se bată şi te ia ameţeala. Corpul tocmai ţi-a scăpat de sub control şi vrea să cadă ca un sac gol într-un

fel de abis de neînţeles. O întreagă serie de procese nebuneşti se desfăşoară în interiorul trupului alienat – degenerarea, uscarea, umflarea, care nu seamănă cu o boală obişnuită şi de modă veche. Unele dintre aceste procese erau imperceptibile pentru persoana care se confrunta cu ele. „S-a umflat deja, nu-i aşa?” spun ceilalţi... dar el încă nu îşi da seama de asta... Apoi, brusc, realizează că gingiile i s-au umflat. Le simte cu limba, îngrozit, apoi le pipăie cu degetul. Nu poate uita de ele, mai ales noaptea. Zace în pat, având senzaţia intensă că simte ceva tare şi alunecos, îl sperie îndeosebi faptul că e amorţit: un strat de ţesut mort în gura lui13.

În stadiile finale ale foamei, suferinzii semănau cu nişte schelete animate, cu

stomacul lipit de spate, cu obrajii supţi, maxilarele proeminente şi cu privirea goală, înfricoşătoare. „Picioarele i se mişcă precum nişte membre artificiale” scria Imber despre un bărbat pe care l-a văzut pe stradă, ajutat de o altă persoană. „Are ochii holbaţi, ca de nebun, ca şi cum ar fi posedat. Pielea feţei era foarte întinsă, buzele întredeschise, dând la iveală nişte dinţi care păreau mai mari... Nasul, subţiat ca şi cum ar fi fost topit, era acoperit cu mici plăgi, iar vârful i se aplecase uşor într-o parte. Acum ştiu ce înseamnă „ros de foame” 14.

În lunile ianuarie şi februarie, Comitetul orăşenesc de partid a dat mai multe ordine – despre manufacturarea *burjuiki*, tabletele de clor şi vaccinuri,

despre „responsabilizarea” farmaciştilor, despre sortarea scrisorilor înainte de livrare, despre stocul de perne şi cearşafuri din orfelinate, despre formarea echipelor de instalatori care să repare sistemul de canalizare, despre livrarea a 13.000 de perechi de şosete de bumbac unui spital Toate au fost ineficiente.

Printre multele instituţii ale statului care nu mai funcţionau se aflau pompierii. Incendiate în urma bombardamentelor, din cauza sobelor artizanale sau a hârtiei răsucite ori a bucăţilor de lemn folosite pe post de torţe după ce petrolul lampant pentru „lilieci” şi „afumătoare” s-a terminat, clădirile ardeau timp de mai multe zile. Serviciul de sănătate era complet depăşit „La spital, în timpul celei de-a 25-aniversări

a Revoluţiei din Octombrie”, se scria într-un raport adresat către Popkov, preşedintele Sovietului orăşenesc, din 12 februarie, schimburile de pat nu au mai fost spălate de la 15 ianuarie... Saloanele nu sunt deloc încălzite, aşa că unii pacienţi au fost mutaţi pe coridoare, unde se află sobe temporare. Din cauza temperaturilor foarte scăzute, pacienţii se acoperă nu numai cu păturile din spital, ci şi cu saltele murdare şi cu hainele proprii... Toaletele nu funcţionează, iar podelele nu mai sunt spălate.

Din cei 181 de medici ai spitalului, numai 27 s-au prezentat la datorie, din cele 298 de surori numai 163 şi peste I.000 de cadavre au fost depuse la morgă şi în magazii. În Spitalul de copii Rauhfus[16], care

16 Spitalul poartă numele medicului Karl Andreevici Rauhfiis (1835-1915), cunoscut pediatru rus (n.tr.).

în unele zile nu era deloc încălzit, pacienţii dormeau doi sau trei în pat. Nu mai fuseseră spălaţi şi nu li se mai schimbaseră aşternuturile de şase săptămâni, cu rezultatul că aveau cu toţii păduchi, 299 de cadavre aşteptau să fie luate de acolo15. O grămadă de morţi creştea de asemenea la intrarea din spate a Spitalului Erisman, pe canalul Karpovka – cei care nu mai încăpeau în morgă, plus morţii din vecini depozitaţi acolo de rude. „Acum în fiecare zi” scria Imber, opt până la zece cadavre sunt aduse aici cu săniile. Apoi zac pur şi simplu în zăpadă. Există din ce în ce mai puţine sicrie, ca şi materialele din care sunt confecţionate. Cadavrele sunt înfăşurate în cearşafuri, pături, feţe de masă – uneori chiar şi în draperii. Odată am văzut un mic

balot înfăşurat în hârtie şi legat cu sfoară. Era foarte mic – trupul unui copil.

Cât de macabre arată în zăpadă! Uneori, un braţ ori un picior iese din acele grămezi înfăşurate la repezeală… Totul îmi aminteşte de un câmp de bătălie şi de un azil de săraci, ambele în acelaşi timp”.

Dmitri Lazarev, care s-a dus la Erisman ca să ia un certificat medical pentru un prieten, vorbea despre găleţile pline cu apă murdară – „găleţile cu miere” – şi despre faptul că de bolnavi se ocupau numai rudele17. La 15 ianuarie, morga a fost distrusă de flăcări, originea focului fiind jachetele matlasate, căptuşite cu vată de bumbac netratat, care încă mai fumegau, ale muncitorilor morţi în incendiul unei fabrici. În total, conform Secţiei de sănătate

a oraşului, 40% dintre cei internaţi în cele 73 de spitale în primele luni ale anului 1942 au murit. Discrepanţele mari dintre diferitele instituţii – Spitalul Karl Marx raporta 84% mortalitate printre pacienţii internaţi în ianuarie, Spitalul de copii nr. 2 din raionul Octombrie numai 12% – sugerează că această cifră poate fi nereală18.

Marina Ieruhmanova a fost martoră la rapida deteriorare a condiţiilor din Evropa, hotelul transformat în spital. La 16 noiembrie, o bombă a căzut alături de intrarea principală, distrugând sistemul de alimentare cu electricitate şi odată cu acesta încălzirea, iluminatul şi lifturile. Ceea ce mai rămăsese din perioada de pace – feţele de masă scrobite, chelnerii cu

jachete albe – a dispărut rapid, dar spitalul a reuşit să funcţioneze destul de normal până la Anul Nou, când s-a întrerupt alimentarea cu apă, iar ţevile din toalete au îngheţat. După aceea, a decăzut repede în mizerie şi dezordine. Pacienţii se uşurau pe scara principală de marmură, pe care au transformat-o într-un „munte de gheaţă galbenă”. În restaurantul de la etajul al doilea a fost înfiinţată o piaţă neagră, iar personalul din trupele auxiliare de voluntari – multe, precum Marina şi sora ei, poreclite „fetele Turgheniev” – era atacat în timp ce ducea mâncarea pe coridoarele întunecate. *Ştrafniki* – soldaţii cu pielea închisă la culoare şi ochi strălucitori din Batalionul de pedeapsă 16, în majoritate foşti deţinuţi – au pus stăpânire pe dormitoarele cele mai

mari, acoperindu-şi umerii cu covoare şi făcându-şi turbane din draperiile de catifea „ca echipajul unei corăbii de piraţi”. Un pian mare din mahon a fost încet, încet, transformat în lemn de foc, iar Sufrageria „orientală”, cu vitraliile ei reprezentând corăbii lungi vikinge, a fost transformată în morgă. Pe 4 ianuarie, după ce muncise 15 ore pe zi cărând găleţi cu apă caldă şi urcând patru etaje pe scările acoperite cu gheaţă, Marina s-a prăbuşit, acuzând dureri de stomac. O soră miloasă le-a dus pe fete şi pe mama lor într-una din fostele camere ieftine ale hotelului, la ultimul etaj. Pereţii vopsiţi în cenuşiu erau acoperiţi cu gheaţă, temperatura din interior fiind de – 11°C. Mama Marinei a descoperit o sticlă de jumătate de litru de alcool în fosta farmacie

a hotelului şi asta le-a permis să facă această cameră locuibilă. Cu jumătate din cantitatea de alcool, ea a cumpărat *suhari* şi cu cealaltă jumătate a plătit un om să facă o *burjuika* dintr-o găleată.

Alimentată cu bucăţi de mobilier şi cu dosarele foştilor angajaţi ai hotelului – Marina şi sora ei citeau cererile de angajare ale unor chelneri şi bucătari de mult plecaţi dintre cei vii înainte de a le arunca în flăcări –, soba a transformat camera în „arca” Ieruhmanovei. Două surori medicale s-au mutat acolo, una cu bătrâna ei mamă; nu era permisă nicio conversaţie tristă şi toată lumea se dezbrăca în fiecare zi pentru a-şi verifica hainele de păduchi. Cu toate acestea, „arca” nu le putea adăposti pe toate. Un verişor primar, Leşa, de 12 ani, a

venit în vizită de Anul Nou:

Se vedea că băiatul suferea de foame. Era plin de edeme – din cauza lichidului, corpul îi era atât de umflat, încât se părea că pielea stă să crape… Am încercat să-l punem pe picioare şi i-am dat ceva de mâncare. Ca o placă stricată, repeta într-una că o să moară într-o săptămână, mama lui probabil mai repede şi tot aşa. Stăteam şi ascultam, dar sentimentele ne erau parcă tocite… Scopul nostru în viaţă era să supravieţuim. Gândurile şi emoţiile ne erau parcă amorţite.

Peste tot în oraş, instituţiile publice – şcolile, fabricile, băncile, oficiile poştale, secţiile de miliţie, universitatea – parcă se opriseră în loc, deşi angajaţii care mai erau în putere continuau să muncească şi

încercau să se descurce pentru a găsi mijloace de a se încălzi, căutau companie şi şansa de a obţine la cantină o farfurie de zeamă pe post de supă. „Dimineaţa”, scria Lazarev despre Institutul de Optică, „ne aşezam în jurul sobei în tăcere, cu capetele plecate. Stăteam acolo mai multe ore, fără să ne mişcăm, fără să vorbim. Când nu am mai avut lemne de foc, soba a rămas rece. Deşi în curte era o grămadă mare de lemne, nimeni nu avea putere să le taie şi să le ducă sus, pe scări. În schimb, stăteam şi aşteptam prânzul în frig. După masă, ne duceam acasă” Primii care au murit (ca în Casa Academicienilor a lui Gheorghi Kniazev şi în blocul Olgăi Grecina) au fost membrii personalului auxiliar al Institutului. „Bătrâna femeie de serviciu tocmai a murit

de foame”, scria el la 25 decembrie. „Alaltăieri încă mai ştergea praful de pe biroul meu. Mi s-a spus că s-a dus acasă, s-a aşezat în pat, şi-a întins braţele, a oftat şi a murit Astăzi, pe când intram în laborator, am văzut cadavrul paznicului nostru recent decedat în camera de alături”.

Spre deosebire de femeia de serviciu, Lazarev avea acces la Casa Universitarilor, clubul profesorilor universitari găzduit

Pe cheiul Nevei, vara anului 1941.

Avizier pe clădirea sediului ziarului *Letiingradskaia Pravda,* iulie 1941.

Adunare la Uzina Kirov, iunie 1941.

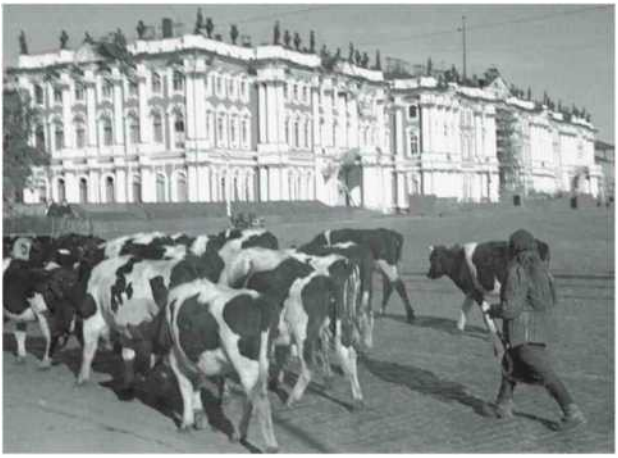

Septembrie 1941: după bombardament (sus) şi ţărancă refugiată în faţa Ermitajului.

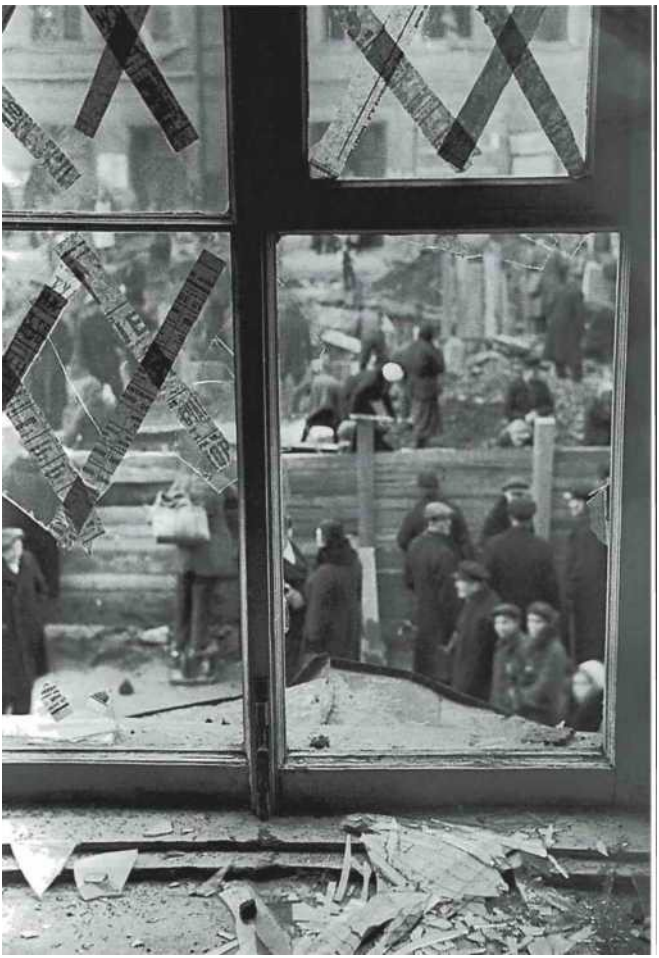

Octombrie 1941: curtea Teatrului Tineretului după bombardament.

Catedrala Sfântul Isaac şi statuia lui Petru cel Mare de Falconet protejată cu scânduri şi pământ.

Staţie de interceptare („ascultătoare”) pe zidurile fortăreţe! Petru şi Pavel.

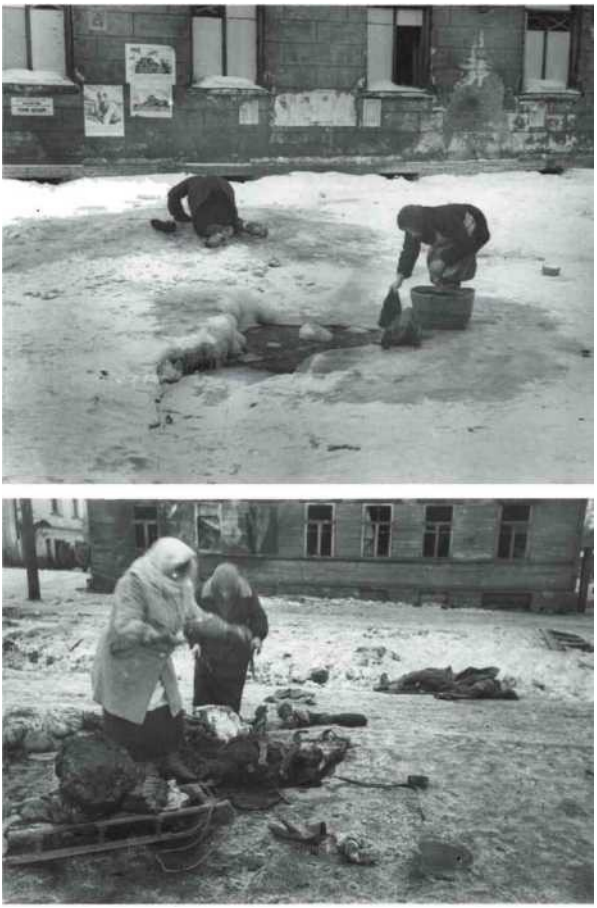

Sus: o femeie spală rufe lângă o ţeavă spartă; jos: carnea unui cal ucis de bombardamente este „tranşată”.

Un om „bine hrănit” şi unul „distrofic”; Ligovski Prospekt> decembrie 1941.

Familia Nikilin, ianuarie 1942. Nikolai Nikitin, mecanic la calea ferată, a murit în urma unei boli provocate de foame în aprilie

1942, la fel ca mama lui (în stânga fotografiei). Soţia şi copiii au supravieţuit şi au fost evacuaţi din oraş în decembrie. Fotografia a fost făcută de Aleksandr, fratele lui Nikolai, care a dispărut fără urmă în iarna 1942 – 1943.

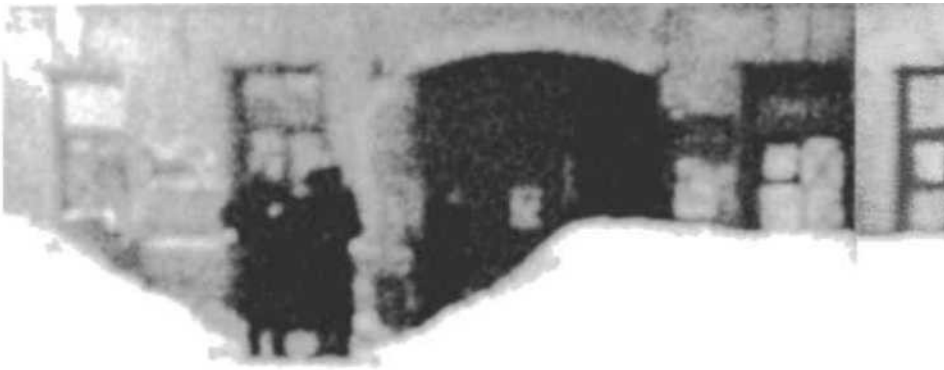

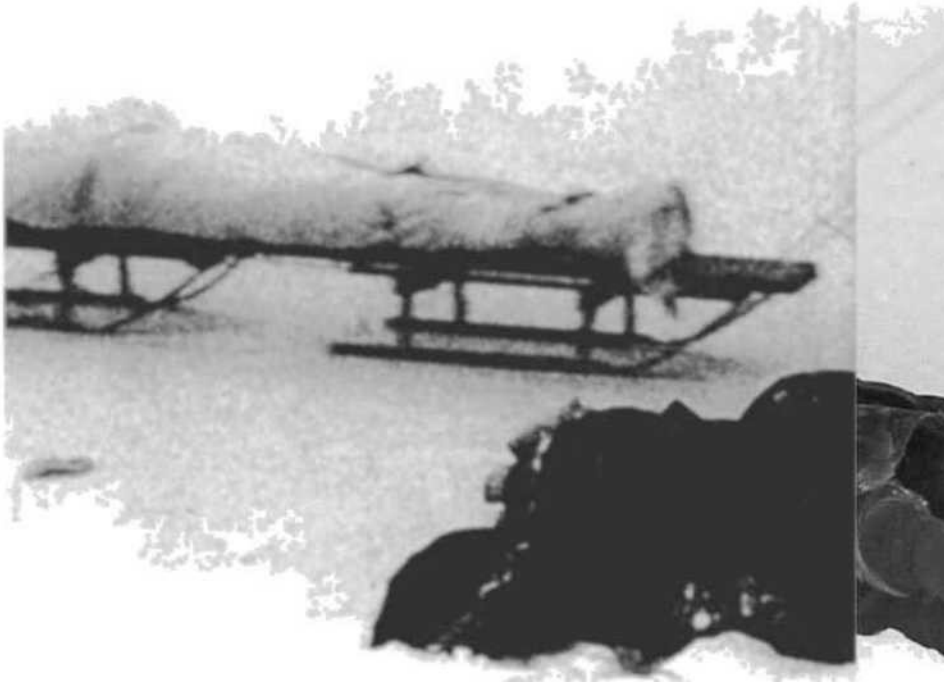

Februarie 1942, luna de vârf a deceselor în masă. În ianuarie, februarie şi martie 1942, cel puţin 100.000 de leningrâdeni au murit de foame în fiecare lună.

Evacuaţi pe Drumul pe Gheaţă de pe Lacul Ladoga, aprilie 1942.

Câţiva dintre sutele de oameni care au murit pe drum, aprilie 1942.

Vara anului 1942: deşi oraşul a revenit la viaţă, nivelul mortalităţii a rămas destul de ridicat.

Victorie! Podul Troiţki, 27 ianuarie

1944.

Reconstrucţia: Nevski Prospekt, vizavi de Palatul Pionierilor, fostul Palat Anicikov (azi Palatul Belosselski-Belozerski), 1944.

Întoarcerea acasă: soldaţi demobilizaţi,

iulie 1945, într-un edificiu splendid, la câteva clădiri de Ermitaj, pe cheiul Nevei. În septembrie, se găseau acolo *pirojki*, cafea şi cartofi fără cartelă, deşi până la Anul Nou nu mai rămăsese decât supă şi ceai îndulcit. „În holul îngheţată scria Lazarev, o coadă lungă urcă pe scara de marmură. Oamenii stau şi aşteaptă în linişte. Aproape toată lumea are o servietă pentru documente pe umăr, în care se află ascunsă o cutie în care să ducă mâncare acasă, la familie. Aşteptarea pare fără sfârşit. Îţi este foarte frig când stai lângă balustradele masive de marmură – simţi cum un val de frig vine dinspre acestea. Ne vine în cele din urmă rândul şi intrăm în cantină. Îngheţaţi, fără să ne scoatem hainele şi căciulile de blană, ne aşezăm la mesele libere. După un timp,

începe o a conversaţie dezlânată. Un zoolog – înalt şi altă dată supraponderal – se plânge că oamenii de dimensiuni diferite primesc aceeaşi cantitate de mâncare. „Luaţi aminte la vorbele mele, bărbaţii mai mari.”. Dar nu-l ascultă nimeni, deoarece de masa noastră se apropie Katiuşa, ţinând în mână foarfecă şi cutia de chibrituri pentru cupoane.

Este chelneriţa noastră favorită – ni se pare că ea ne serveşte mai repede şi că porţiile ei sunt ceva mai mari. Oamenii vin la cantină cu propriile farfurii şi linguri. Respectabilul profesor cu părut cărunt îşi linge farfuria înainte de-a o ascunde în cutia pentru masca de gaze 19.

Lazarev s-a îmbolnăvit grav în primăvară şi a scăpat numai datorită unei

detaşări militare providenţiale la o mină, care, pe lângă faptul că i-a oferit posibilitatea unor mese decente, i-a permis să cedeze cartelele soţiei şi fiicei sale.

Comitetul de partid Leningrad a închis oficial 270 de fabrici în timpul iernii, dar cea mai mare parte a celor rămase abia mai funcţionau şi până şi ceea ce mai rămăsese din fabricile care produceau pentru război reuşeau să facă numai mici reparaţii20.

Olga Grecina, orfană după moartea mamei ei în ianuarie> făcea de gardă noaptea în fabrica unde lucra, în care se produceau obuze. Singură în atelierele pustii, încerca să-şi ţină curajul citind *Războiul lumilor* de H.G. Wells la lumina unui „liliac” – persoana care era de gardă alesese cartea potrivită, ca să uite de

şobolanii care alergau „dezgustători şi neobosiţi” pe planşeele de beton. Când nu făcea de gardă, stătea la căldură în camera portarului, curăţând acele de pe crengile de pin pentru a prepara o băutură cu vitamina C – un alt „înlocuitor” alimentar inventat de Academia de Silvicultură. Pentru această slujbă primea o masă la 2 a.m. În Fiecare zi, care consta din supă şi *kaşa*.

Din cei 270 de muncitori de la Atelierul nr. 15 al Şantierului naval Sudomeh unde lucra Vasili Cekrizov, 47 decedaseră până la sfârşitul lui ianuarie. „Câţi vor mai muri în februarie nu ştie nimeni. Numai 70 s-au prezentat la apel ori la cantină. Toţi ceilalţi zac… Muncitorii pricepuţi, calificaţi, coloana vertebrală a întreprinderii, au murit… Numai câţiva oameni muncesc la

reparaţii şi asta nu se poate numi muncă – de fapt, pur şi simplu ard gazul21”. Obişnuitele pedepse draconice pentru absenteism au încetat să mai aibă vreun efect la şantierul naval Marţi, se arăta într-un raport către Jdanov de la începutul lui februarie, sute de oameni nu s-au mai prezentat la muncă şi nimeni nu a mai acordat atenţie acestui fapt în fiecare zi, numărul absenţilor nemotivaţi creşte…

După ce Comitetul raional de partid a spus conducerii că acest comportament favorizează absenteismul, în decurs de două zile s-au luat măsuri împotriva a 72 de absenţi. Dar asta nu a fost ultima greşeală [a conducerii]. Din cele 72 de cazuri, jumătate au trebuit să fie trimişi înapoi, din lipsă de dovezi22.

Viaţa academică a continuat un timp remarcabil de lung. Specialistul în limba persană Aleksandr Boldîrev încă mai ţinea cursuri la Ermitaj la sfârşitul lunii decembrie (şi îi dojenea pe studenţi pentru că nu se pregăteau cum trebuie). Nikolai Punin a procedat la fel până la sfârşitul lui noiembrie. La Spitalul Erisman, patologul Vladimir Garşin ţinea cursuri şi în timpul raidurilor aeriene, iar examenele au avut loc ca de obicei la sfârşitul trimestrului de iarnă, chiar dacă studenţii lui mureau în cămine. (Bărbaţii singuri, observa el, s-au prăbuşit primii; fetele şi cuplurile căsătorite au rezistat mai mult.) Singurul mod de a merge mai departe, credea el, era să continui să munceşti:

Aşa că am inventat diverse activităţi

pentru asistenţii din laborator, numai pentru a-i ţine ocupaţi. Dacă nu mai munceşti, dacă începi să zaci în pat, este rău – nu există nicio garanţie că te vei mai ridica vreodată, O asistentă a murit chiar în laborator. A fost găsită dimineaţa pe hol, ghemuită sub un şal călduros şi încălţată cu ghete de fetru maro. Nu se dusese acasă, era prea departe. Soţul unei alte asistente a fost omorât pe stradă în timpul unui baraj de artilerie. Şi-a luat două zile libere şi s-a întors apoi la lucru, cu faţa parcă şi mai umflată din cauza plânsului. Este tăcută. Munca merge mai departe? Da, merge într-un fel sau altul. Important e să nu renunţi. Au loc examene, iar eu îi ascult la oral – felul în care se prezintă nu e rău deloc! Cursurile au avut rost până la urma! Şi

examinatorul, asistentul meu, îi perpeleşte la foc mic, dar cu blândeţe. De unde au oare atâta putere23?

Imber a urmărit un alt doctor de la Erisman susţinându-şi teza în adăpostul antiaerian al spitalului; după aceea s-a toastat cu alcool diluat24.

Mai ales instituţiile de înalt profil au persistat într-o copie sfidătoare, aproape suprarealistă a vieţii normale, chiar în timpul celor mai rele zile ale iernii. La 9 februarie, Imber a participat la Conferinţa scriitorilor baltici, organizată de

Uniunea Scriitorilor, care urma să dureze două zile. Pentru a se pregăti, şi-a cârpit mănuşile şi ciorapii, a schimbat patru mese la cantină pe două ouă şi o bucăţică de brânză uscată şi a luat din rezerva

privată de alimente o tabletă de ciocolată. Deplasarea de la Erisman la locul de desfăşurare a conferinţei, în vremuri normale o plăcută plimbare de pe Insula Petrogradski pe Insula Vasilievski, i-a luat două ore, în care a trecut pe lângă tramvaie înzăpezite, o clădire care arsese, nesupravegheată, toată noaptea, şi o stradă inundată de un hidrant defect, apa respectivă provocând vapori care captau lumina roz a zorilor. La sfârşitul unei zile de conferinţe, rapoarte şi cuvântări, s-a retras într-un pat suprapus aflat după o draperie, în spatele sălii de conferinţe, în care aerul era îmbâcsit de fum de ţigară. Dimineaţa devreme, a fost trezită de zgomot de lemne sparte. „Era Z, care cu un topor făcea bucăţi scaunul pe care stătuse în timpul

lucrărilor conferinţei. L-am văzut cum aruncă bucăţile de lemn în sobă – bietele scaune neajutorate din Leningrad! M-am încălzit şi eu şi am adormit din nou”.

La Academia de Ştiinţe, Gheorghi Kniazev, limitat mai mult ca niciodată la „cercul lui cu rază mică”, deoarece din cauza frigului căruciorul i se blocase, urmărea neajutorat cum subordonaţii – cărora le ţinuse până nu de mult discursuri încurajatoare – mureau în jurul lui. „Şahmatova Kaplan şi Alioşa, fiul ei de 16 am, scria el la 5 ianuarie, „au murit de distrofie. Băiatul era extrem de dotat şi foarte pasionat de astronomie. Fără îndoială urma să-şi facă un nume, poate chiar să devină academician. Aceste veşti ne-au afectat foarte tare pe mine şi întreg

personalul” în ziua următoare, Comisia de istorie a Academiei de Ştiinţe a ţinut o întrunire programată mai demult, în care Kniazev a prezentat un raport („poate ultimul”) intitulat „Istoria conducătorilor secţiilor Academiei de-a lungul existenţei sale (1925 – 1941)”. În timp ce citea, un „biet nefericit” zăcea afară în curte, deja deposedat de cizme. Să păstrezi o faţă încrezătoare, admitea Kniazev în jurnalul său, era acum aproape imposibil:

Încerc să zâmbesc atunci când mă aflu în prezenţa altor oameni, să fiu vesel şi optimist, să le ridic moralul... Numai aici, în aceste pagini, îmi permit să renunţ la restrângerea impusă şi să mă relaxez. Aici sunt eu cel adevărat.

Am văzut-o pe Svikul, care tocmai şi-a

pierdut fiul de 15 ani, Volodea, un tânăr modest. Durere de neconsolat, disperare – sunt cuvinte jalnice în comparaţie cu ceea ce exprimă ochii ei, obrajii supţi şi bărbia care tremură. Am îmbrăţişat-o strâns – şi asta a fost tot ce am putut face25.

La Ermitaj, membrii personalului şi familiile acestora – aproximativ 2000 de oameni în total – se mutau în permanenţă în cele 12 adăposturi antiaeriene din subsolurile palatului, unde dormeau pe paturi de scânduri în mod nepotrivit amestecate cu vechi covoare turkmene şi mobilă aurită din palat.

Ferestrele de la acel nivel fuseseră zidite, aşa că încăperile erau întunecate chiar şi în timpul zilei. Una, biroul directorului muzeului Iosif Orbeli, avea

lumină electrică furnizată prin intermediul unui cablu tras de pe *Steaua Polară*, fostul iaht al ţarului Nicolae, ancorat afară, pe Neva. De altfel, singura lumină venea de la candelele de la icoane şi de la „lilieci” – alimentate, susţin unele memorii, cu ulei de focă de la Grădina Zoologică. Mai multe femei membre ale personalului, nota Boldîrev, au adus, oarecum ruşinate, lumânări de nuntă păstrate de multă vreme – acele lumânări lungi, cu panglici, din ceară de albine, pe care le ţin mirele şi mireasa în timpul cununiei tradiţionale ortodoxe.

Unul dintre cele mai faimoase evenimente care au sfidat blocada în acea iarnă a fost un simpozion care a avut loc la

Ermitaj la jumătatea lui decembrie,

pentru a celebra a 500-a aniversare a naşterii poetului Alişer Navai[17]. A fost organizată o expoziţie de porţelan decorat cu scene din poeziile lui Navai (un artist al vechilor ateliere de porţelan din perioada imperiului, Mihail Moh, a pictat un mic bol în stilul miniaturii mogule); Boldîrev a făcut o prezentare, iar colegul lui, specialist în limba persană, Nikolai Lebedev (atât de slăbit încât a fost nevoit să stea tot timpul pe scaun) a citit noua traducere făcută de el din opera lui Navai. În public se aflau bătrâna mamă a lui Boldîrev, care insistase să contribuie cu o bucată mică de pâine cu untură de porc la masa oficială. Nu avea nicio importanţă, a amintit un participant,

17 Alişer Navai (1441-1501), filosof şi poet uzbek, vizir la curtea sultanului timurid Husayn Bayqarah, la sfârşitul secolului al XV-lea (n.tr.).

că printre cei prezenţi nu se afla nici măcar un singur uzbek – evenimentul era „o provocare la adresa duşmanului. Lumina lupta cu întunericuT26. Boldîrev, mereu realist, considera prezentarea făcută de vechiul lui prieten Lebedev „proastă şi dezorganizată” dar traducerea în sine „minunată – limba strălucitoare şi limpede a poveştilor lui Puşkin” Propria lucrare meritase, de asemenea, efortul: „În zilele noastre, singura fericire şi satisfacţie se află în muncă, deoarece cu cât este mai grea situaţia din punct de vedere fizic – până la un punct cu atât este mai strălucitoare şi mai proaspătă munca minţii noastre” 27.

Peste două luni, Boldîrev a auzit de moartea lui Lebedev, de foame combinată cu dizenterie. Îl văzuse pentru ultima oară

cu două săptămâni mai înainte, în pivniţele Ermitajului:

El şi soţia lui zăceau în frig şi întuneric, în iadul de sub pământ al pivniţei (adăpostul nr. 3). M-a recunoscut după voce şi s-a agăţat de mine aşa cum un înecat se agaţă şi de un fir de pai. Mi-au dat 250 de ruble, implorându-mă să le cumpăr pâine şi lumânări de la piaţă... Ultimele lui cuvinte pe care mi le-a adresat au fost „Cât de mult vreau să trăiesc, Sandrik, cât de mult vreau să trăiesc!” Vorbea cu vocea lui uimitoare, melodioasă, aşa cum îşi citea în mod inimitabil minunatele, muzicalele traduceri... Pe atunci eram şi eu prea ocupat pentru a-l ajuta cu adevărat şi nu am putut să-i cumpăr nimic. Mai degrabă Galea, care se ducea din când în când la

piaţă, nu a reuşit să o facă, fiindcă nu a avut putere.

Şi oricum pâinea nu mai putea fi cumpărată pe bani28.

De asemenea, considerat o manifestare a spiritului sfidător al Leningradului este faptul că unele din zecile de teatre şi săli de concerte din oraş au continuat să funcţioneze. Teatrul de revistă – *Muzkomediia* – a rămas deschis aproape toată iarna, iar concertele au continuat la Filarmonică, sub candelabrele acum fără cristale, în decembrie. (Dintre instrumentiştii din secţiunea de coarde, nota cineva din public, numai violoncelişti puteau purta haine din blană de oaie. Restul purtau haine de bumbac matlasate, care le permiteau să se mişte mai liber.) Se afirmă

că, în total, leningrădenii s-au bucurat de peste 25.000 de spectacole cu public de diferite genuri în cursul blocadei, iar imaginea artiştilor care se implicau în activităţi de război – Şostakovici pe acoperişul Conservatorului, Ahmatova care făcea de gardă la Palatul Şeremetiev, prime balerine care ţeseau plase de camuflaj – este una dintre figurile de stil cheie ale asediului.

În acea vreme, totuşi, mulţi leningrădeni erau cinici. Aşa cum nota cineva într-un jurnal despre un concert dat de marele violonist David Oistrah (care a venit cu avionul de la Moscova pentru această ocazie), spectatorii nu erau membri ai inteligheţiei şi arătau neobişnuit de sănătoşi. El şi soţia lui erau de departe cei

mai „distrofici” dintre cei prezenţi29. Până şi un fervent stalinist, urmărind mulţimea care se înghesuia la casa de bilete la un spectacol de operetă (*Vânt de libertate*) în martie 1942, îşi amintea de pâine şi circ30.

Unul din textele cele mai amare despre asediu este probabil următorul, scris de Vera Kostroviţkaia, profesoară de dans ia şcoala de balet Mariinski:

Pentru că în aprilie a devenit necesar să se portretizeze renaşterea oraşului în mâinile celor pe jumătate morţi, L.S.T. [directoarea şcolii] a avut ideea vanitoasă ca şcoala noastră – sau mai precis ceea ce mai rămăsese din aceasta – să dea primul spectacol [din primăvară] public la Filarmonică.

Unele fete erau relativ sănătoase,

graţie condiţiilor fericite de acasă, dar toate aveau scorbut. Cea mai talentată dintre ele, Liusa Alekseieva, nu putea interpreta operele clasice – picioarele ei, acoperite cu vânătăi, nu o mai ascultau. Am informat-o pe L.S, T. despre această situaţie.

În replică, au venit ţipete furioase şi ameninţări: să nu le dau celor care refuzau să danseze cupoanele cu raţiile pentru luna viitoare…

Spectacolul a avut loc. Am dansat „moartea lebedei” şi alte scene de balet la fel de inutile. Petea, machiat de mine ca să arate ca o persoană vie, „a dansat” două numere. Pentru a-l ţine pe picioare, fetele i-au adus pâine şi *kaşa*. L-am condus pe scenă şi am încercat să nu mă uit în timp ce „dansa” în pauză, s-a prăbuşit în braţele

mele şi a vomitat *kaşa* pe care o mâncase.

Nu am avut public la concert, pentru că nu mai era nimeni în oraş. În primele două rânduri stăteau administratori şi reprezentanţi ai organizaţiei de partid de la Smolnîi.

Cu părul vopsit în roşu şi îmbrăcată ca un manechin, L.S.T. a strălucit în *ent, acte*, primind felicitări, vorbind cu voce tare, nenatural, despre dragostea ei pentru copii, cărora le salvase viaţa în timpul iernii.

Petea a murit la puţin timp după aceea, într-un orfelinat, iar L.S.T. – o anume Lidia Semionovna Tagher – a continuat să-şi etaleze pălăriile şi blănurile noi, obţinute la schimb cu alimentele pe care le putea obţine din poziţia ei de soţie a şefului cu aprovizionarea Frontului Leningrad31.

Cea mai ciudată, din perspectivă utilitaristă, dintre poveştile despre instituţii este probabil cea a Grădinii Zoologice din Leningrad, o instituţie mică şi fermecătoare, care data din anii 1860, situată în spatele Fortăreţe! Petru şi Pavel, pe Insula Petrogradski. Grădina Zoologică evacuase 58 din cele mai valoroase animale ale sale în Kazan înainte de închiderea inelului blocadei, iar celelalte fuseseră ucise în timpul primelor raiduri aeriene. Sovietul oraşului, în loc să ordone măcelărirea şi consumarea celor rămase, a alocat Grădinii Zoologice o raţie specială de fân şi rădăcinoase, cu care, printr-un efort de extraordinară dedicaţie şi ingenuitate, membrii personalului au reuşit să ţină în viaţă pe timpul iernii 85 de animale.

Vulpile, herminele, ratonii şi vulturii, au descoperit îngrijitorii, puteau fi convinşi să mănânce un fel de „salată de legume” din tărâţe, *duranda* şi cartofi, dacă aceasta era mai întâi muiată în puţină supă de sânge şi oase, dar pentru tigri, bufniţe şi vulturi, mai pretenţioşi, trebuia să fie învelită în piei de iepuri sau cobai. Grădina Zoologică s-a redeschis în vara următoare, iar supravieţuitorii – vulturul-negru Verocika, antilopa-Nilgai Marinarul şi ursul Grişka – s-au transformat în adevărate vedete. Starul era hipopotamul Krasaviţa, adică „Frumoasa” Singurul hipopotam din Uniunea Sovietică, ea a fost hrănită toată iarna de devotata îngrijitoare Evdokia Daşina, care a spălat-o în fiecare zi cu 40 de găleţi de apă caldă scoase cu mâna ei din

Neva şi i-a frecat pielea groasă şi cenuşie cu ulei camforat pentru a o împiedica să crape32. O fotografie din 1943 le arată pe Krasaviţa şi Daşina într-o împrejmuire plină de noroi. Daşina ţine nişte plante în mână; hipopotamul stă cu bărbia pe pământ, uitându-se la cameră printre gene, cu ochii lui mici.

În spatele animalului masiv, pe o balustradă, se află un şir de copii raşi în cap, cu genunchii ososi.

Realizări ca aceasta, totuşi, erau ca nişte mici raze de lumină în întuneric. Mai semnificative pentru starea oraşului ca întreg erau activităţile Trustului de pompe funebre, instituţia care administra morgile şi cimitirele33. În primele câteva luni ale războiului, cei 250 de membri ai

personalului, 12 vehicule motorizate şi 34 de cai s-au descurcat foarte bine cu cerinţele din ce în ce mai mari. 3.688 de înmormântări – nu cu mult peste numărul de dinainte de război – au avut loc în iulie 1941,5.090 în august, 7.820 în septembrie, 9.355 în octombrie şi 11.401 în noiembrie. Deşi două din cele opt cimitire noi – pregătite din vreme în aşteptarea victimelor raidurilor aeriene masive – au rămas până la urmă de partea cealaltă a liniei frontului, 80 până la 85 % dintre cadavrele ajunse la morgă au fost identificate de membrii familiei şi îngropate individual, conform obiceiului. Restul au fost înregistrate şi fotografiate de miliţie.

Totuşi, din decembrie, totul a fost dat peste cap complet, pe măsură ce săniile

încărcate cu „mumii” au început să umple străzile principale care duceau spre marile cimitire suburbane. Dincolo de porţile cimitirului, personalul Trustului (46 de membri ai acestuia au murit în timpul iernii) era copleşit, lăsând o breşă pentru „lupii cimitirelor” care, înarmaţi cu răngi de fier, se ofereau să sape morminte individuale, cerând în schimb pâine sau bani

Sicriele puteau fi închiriate temporar, ca şi mormintele de fapt, în care cadavrele erau depozitate o scurtă perioadă, înainte de a fi aruncate în groapa comună, alături de restul corpurilor. O femeie, care şi-a dus tatăl decedat la cimitirul Serafimovskoe în martie, nu şi-a putut permite o înmormântare individuală, dar s-a învoit cu muncitorii ca pentru 25 de ruble să-l aşeze

la marginea, nu în mijlocul unui mormânt colectiv, după ce mai întâi îl scoteau din sicriu. În timp ce ieşea din cimitir, ea a fost martora unui episod de un umor grotesc: un cadavru aşezat în poziţie verticală, cu o ţigară în gură, arătând spre groapa comună cu mâna întinsă, îngheţată34.

Din ce în ce mai multe rude îşi duceau morţii la noile morgi temporare, deschise în fiecare dintre cele 15 raioane ale oraşului, în parte pentru a elimina cortegiile funerare de pe străzi, care, aşa cum remarca Trustul, făceau „o impresie proastă asupra populaţiei” O asemenea morgă este plastic descrisă de inginerul optician Dmitri Lazarev, care a fost nevoit să scape de socrul decedat la sfârşitul lunii ianuarie:

Administratorul clădirii a scris adresa

pe o bucată de hârtie – strada Gluhaia Zelenina [„dosnică şi verde”]. Ne-a dat o sanie şi ne-a avertizat că, dacă nu sunt în sicrie, cadavrele pot fi transportate acum pe străzi numai după 8 p.m. Chiar pentru acea perioadă a anului era neobişnuit de frig: 35 de grade sub zero. Nina, Nika şi cu mine l-am legat pe Vladimir Aleksandrovici de o scândură cu nişte prosoape şi cu mare greutate l-am coborât pe scările întunecoase. Nina a rămas acasă, să-i culce pe copii; Nika şi cu mine am tras sania până pe Gluhaia Zelenina… La început, am tras amândoi, apoi cu rândul, în felul acesta celălalt putând să se întoarcă astfel încât să stea cu spatele la vânt şi să-şi încălzească puţin faţa şi mâinile. Excursia – în realitate, o distanţă destul de scrută – părea că nu se

mai sfârşeşte. În cele din urmă, am ajuns la porţile morgii, care fusese mai înainte un depozit de lemne. Femeia de la poartă, şi ea pe jumătate îngheţată de frig, se pregătea să plece acasă şi, cu o voce de martir, ne-a spus să ne grăbim. Am tras sania pe o cărare îngustă curăţată de zăpadă, prin curte, către o remiză mare. Am deschis larg uşa şi, în lumina lunii, am văzut un munte de cadavre, pe jumătate dezbrăcate sau înfăşurate în cearşafuri, aruncate unul peste altul, la grămadă, ca nişte lemne de foc. Nerăbdătoare, femeia ne-a indicat că mortul trebuie aruncat în vârful muntelui... Nu mai era nimeni acolo, iar ea stătea deoparte, în mod clar fără intenţia de a ne ajuta. Am dezlegat trupul de pe scândură şi am încercat să-l ridicăm, fără succes însă –

muşchii noştri obosiţi nu aveau putere să o facă. Nu aveam de ales, trebuia să încercăm să-l tragem în sus, în vârful grămezii. Cel mai uşor, am descoperit, era să-l apucăm de picioare. Tremurând, am început să ne căţărăm, alunecând pe pântece, spinări şi capete sticloase, îngheţate bocnă, în pofida frigului, duhoarea era de nesuportat. Când, epuizaţi, ne-am oprit, capul şi umerii bietului Vladimir Aleksandrovici atârnau în afară. Femeia i-a împins capul cu uşa remizei, încercând să o închidă. Ar fi trebuit să urcăm mai sus, dar nu am putut. În cele din urmă, în disperare de cauză, l-am împins, iar trupul s-a mişcat în lateral, cu capul atârnând într-o parte. În acelaşi timp, uşa s-a închis şi s-a auzit un zăngănit. Era femeia care încerca broasca, să vadă dacă

rămâne închisă. Timp de câteva clipe, am rămas în întuneric complet, temându-ne să ne mişcăm… Uşa s-a deschis. Cu grijă, ţinându-ne de mână, am coborât şi toţi trei am răsuflat uşuraţi Femeia (era oare directoarea morgii?) a îndesat cu atenţie hârtia în buzunar şi aşa au luat sfârşit funeraliile35.

Încă 16 astfel de morgi s-au deschis în aprilie, câteva în biserici dezafectate, inclusiv Catedrala Sfintei Treimi şi capela Mănăstirii Aleksandr Nevski.

La 15 ianuarie, Sovietul oraşului a ordonat săparea altor şanţuri mai mari, în cimitirul Bolşeohtinskoe (situat dincolo de fluviu, vizavi de Smolnîi), cimitirul Serafimovskoe din Novaia Derevnia, vechiul cimitir luteran de pe Insula Decembriştilor

şi în cimitirele Piskarevskoe şi Bogoslovskoe din suburbiile din nord-est. Deşi se presupunea că fiecare din cele 15 soviete raionale trebuia să găsească 400 de muncitori pentru noile echipe din cimitire, numai unul a procedat aşa, iar sarcina a revenit trupelor NKVD şi unităţilor de apărare civilă. Cei care au început să lucreze cu excavatoarele „Komsomoleţ” nu au reuşit să sape pământul care îngheţase până la adâncimea de un metru, un metru şi jumătate, aşa că au fost folosiţi explozivi, ca şi excavatoare AK, mai grele.

Un al doilea ordin din 2 februarie dădea instrucţiuni sovietelor raionale să vină cu un total de 60 de camioane cu remorcă pe zi, pentru colectarea cadavrelor de la morgi şi spitale. Camioanele de cinci

tone trebuiau să transporte 100 de cadavre odată, camioanele de trei tone 60 de cadavre, iar camioanele de jumătate de tonă 40. Şoferii primeau raţii în plus – 100 de grame de pâine şi 50 de grame de votcă pentru fiecare a doua livrare şi următoarele. Ca rezultat, Trustul de pompe funebre a raportat, în câteva zile din februarie, că „şase până la şapte mii de trupuri au fost livrate zilnic numai la cimitirul Piskarevskoe… Camioane de cinci tone încărcate până sus cu cadavre puteau fi văzute trecând prin oraş, încărcătura lor abia acoperită ajungând peste marginile vehiculului, cu cinci sau şase muncitori aşezaţi în vârf”. Pentru că trupurile erau îngheţate bocnă, pentru a încărca numărul maxim, echipele de colectare apelau la

aceeaşi tehnică folosită la încărcarea buştenilor, unele cadavre erau aşezate vertical pentru a forma un fel de gard care să le susţină pe celelalte36. În cimitire, cei care săpau mormintele nu puteau ţine pasul cu livrările şi astfel se creau enorme grămezi de cadavre. Numărul corpurilor neîngropate de la Piskarevskoe, estima Trustul, se ridica la 20.000 – 25.000 în cele mai rele zile din februarie, depozitate în şiruri de 200 de metri lungime şi doi metri înălţime.

Deşi transformarea cuptoarelor de ars cărămizi în crematorii în martie, asociată cu scăderea mortalităţii, a adus încet, încet situaţia sub control, înmormântările în masă au continuat până la sfârşitul lui mai.

La Piskarevskoe (cel mai mare cimitir)

au fost săpate în total 129 de şanţuri, umplute şi acoperite de la 16 decembrie până la 1 mai. Cele mai mari> în număr de şase – adânci de patru până la cinci metri, late de şase metri şi lungi de până la 180 de metri – conţineau, estima Trustul, aproximativ 20.000 de corpuri fiecare. La Bogoslovskoe o carieră de nisip scoasă din uz a fost umplută cu 60.000 de cadavre în cinci sau şase zile din februarie, un şanţ antitanc cu 10.000 şi mai multe cratere de bombe cu alte 1.000.18 şanţuri antitanc de la marginea de nord a cimitirului Serafimovskoe au adăpostit alte 15.000 de cadavre. În total, raporta Trustul, au fost săpate 662 de morminte colective, umplute în oraş, fără a socoti puţurile, craterele şi şanţurile folosite ca morminte. Câţi morţi

conţineau în total este încă un subiect de dispută, dar se estimează că numărul civililor care au murit în timpul primei ierni de blocadă a Leningradului este de aproximativ jumătate de milion37.

„Eram ca de piatră”.

La 17 februarie 1942 Maria Maşkova, şefa Secţiei achiziţii la Biblioteca Publică, o clădire frumoasă, gri-bleu, în stil neoclasic, care se curbează la colţul Pieţei Aleksandrinskaia şi pe Nevski, s-a pus pe scris:

Zilele trec una după alta şi pare deja târziu să începi un jurnal. Lucruri nerepetabile, îngrozitoare se petrec şi sunt uitate. Restul, cele obişnuite, rămân în memorie. Mai multe scrisori sosite astăzi îmi amintesc că departe de Leningrad o

viaţă diferită îşi urmează cursul, iar oamenii nici măcar nu-şi pot imagina a suta parte din cele prin care trecem noi.

Afară aud obuzele. Nu mă deranjau, dar acum gândesc cu indiferenţă: „Undeva se prăbuşeşte o clădire, oameni sunt striviţi sub dărâmături”. Dar ce înseamnă asta în comparaţie cu tot ce se petrece în jur? Suntem cu toţii bolnavi. Olga Feodorovna [soacra Maşkovei] este foarte rău – nicio surpriză, de vreme ce în toate camerele sunt oameni morţi, un cadavru pentru fiecare familie. A trecut aproape o lună de când Anna Iakovlevna Zveinek a murit de foame. Încă mai zace în camera ei îngheţată şi murdară – neagră, uscată, fără dinţi. Nimeni râu se grăbeşte să o spele şi să o îngroape; toţi sunt prea slăbiţi ca să le pese.

Două camere mai încolo zace un alt cadavru – fiica ei, Asia Zveinek, care a murit de asemenea de foame, supravieţuind mamei sale doar 12 zile. Asia a murit la doi paşi de patul meu, iar Vsevolod [soţul

Maşkovei] şi cu mine am târât-o afară, deoarece era prea cald în camera noastră pentru un cadavru…

N.P. Nikolski, prietenul lui Vsevolod şi [fost] deputat în Sovietul Suprem, a murit aproape în faţa ochilor mei. A fost adus pe o sanie, cu intenţia de a fi plasat într-o clinică de recuperare ca să fie pus din nou pe picioare… A intrat în comă şi a murit repede, în biroul lui Vsevolod. A rămas acolo, pe sofa, timp de 12 zile, fiindcă nimeni nu a putut să se ocupe de înmormântarea lui. În total, Biblioteca a

pierdut cel puţin 100 de persoane…

Atitudinea oamenilor faţă de moarte, ca şi moartea însăşi şi înmormântarea s-au simplificat foarte mult. La început a fost foarte greu. Să comanzi un sicriu – este greu să obţii unul, 500 – 700 de ruble – să sapi un mormânt, care se plăteşte cu pâine… Apoi au apărut sicriele de închiriat şi apoi oamenii au fost duşi la morgă cu sania, înfăşuraţi numai în cearşafuri şi pături. Aşa i-am înmormântat pe V.F. Kariakin, soţul Zinaidei Iepifanova… chiar şi nervii mei amorţiţi abia au reuşit să se descurce cu tot ce am văzut…

Asia s-a mutat cu noi după ce mama ei a murit… Când a murit şi ea, spre disperarea mea, nu am putut să-i folosesc cartelele, deoarece un prieten de-al ei

dispăruse cu acestea cu două zile mai înainte. Furtul cartelelor este un lucru înspăimântător, dar şi obişnuit... în magazine şi pe străzi poţi auzi adesea un strigăt ascuţit, sfâşietor – şi ştii că au fost furate cartelele cuiva sau că o bucată de pâine a fost smulsă din mâinile altcuiva. Este îngrozitor de deprimant şi ceea ce te salvează este indiferenţa animalică la suferinţa umana1.

Ce însemna să trăieşti toate astea? Multe jurnale nu mai menţionează nimic în ianuarie ori în februarie, autorii lor au fost fie prea slabi pentru a scrie, fie nu au mai avut cuvinte. Altele sunt concise şi se mărginesc să înregistreze moartea rudelor şi mâncarea obţinută şi consumată. Însă altele, ca acela al poetei Olga Berggolţ, au

devenit mai prolixe – revărsări lungi, repetate, de disperare, neîncredere, vină, mânie şi teroare. Întrebaţi-l pe unul dintre supravieţuitorii din ce în ce mai puţini ai asediului ce îşi aminteşte despre acele luni, iar răspunsul va fi probabil următorul: „*holod*, *golod*, *snariadi*, *pojarf* – „frig, foame, obuze, incendii” – o frază tip ale cărei silabe lungi, ritmate, sunt în acelaşi timp o stenogramă şi o litanie.

Evident, iarna asediului a însemnat o restrângere a existenţei la triunghiul de fier – compus din casă, cozile la pâine şi sursa de apă – şi la familia şi vecinii apropiaţi. Sechestraţi în apartamentele lor întunecoase şi îngheţate, dependenţi de sănii, lămpile Scute în casă şi combustibilul recuperat, leningrădenii se comparau cu

oamenii cavernelor, cu Robinson Crusoe şi cu exploratorii polari. Viaţa de dinainte de război, care în acel timp păruse atât de dezorganizată, îi părea acum „Omului blocadei”, cum îl numea Lidia Ghinzburg, „un basm frumos”:

Apa de la robinet, lumina la apăsarea unui întrerupător, alimentele din magazine... Din acele vremuri apuse, o gravură agăţată deasupra raftului cu cărţi şi vasul de lut din Crimeea de pe raft – un cadou. Femeia care îl oferise se afla acum în Rusia neocupată, iar amintirea ei devenise un lucru palid şi deloc necesar... în haosul în care trăiam în iarna aceea, vasul şi chiar şi cărţile erau ceva de genul Casei Pogankin[18] sau a ruinelor Colosseumului,

18 Muzeul de Istorie şi Artă din Pskov, aflat în casa unui negustor bogat din oraş care a trăit în secolul al XVII-lea (n.tr).

căci nu vor mai avea niciodată nicio semnificaţie practicăz.

Odată cu îngustarea lumii fizice a venit şi îngustarea sentimentelor. Supravieţuitorii se descriu pe ei ca fiind „precum lupii” sau şi mai des „ca de piatră” – nişte automate golite de sentimente sau interese, cu excepţia prelungirii propriei supravieţuiri. Un străin care se prăbuşea pe stradă, care în noiembrie şi decembrie ar fi prezentat în sine o dilemă morală – omul ar trebui să se oprească şi să ajute, riscând să nu mai ducă acasă alimente pentru propria familie, ori să treacă mai departe? în ianuarie şi februarie abia mai era observat. La 13 ianuarie, pe când se pregătea să se ducă la Casa Universitarilor pentru „supa de soia”, Aleksandr Boldîrev a auzit că un vecin,

„care îmbătrânise şi se ramolise complet în ultimele două luni”, se prăbuşise afară pe trotuar şi fusese târât înăuntru de nişte soldaţi care treceau pe acolo. „Încă mai e acolo, în casa scării, pe moarte. Dar nu m-am dus la el, ci am plecat să-mi iau prânzul. Călătoria până acolo şi înapoi m-a sleit de puteri, mica mea rezervă zilnică. Golovan era şi el pe drum spre masa prânz, dar rezerva lui a fost insuficientă3”. Portarii, nota un alt jurnal, îi roagă pe oamenii care se aşază să se odihnească pe scările din imobilele lor să plece, ştiind că dacă mor acolo vor fi nevoiţi să transporte cadavrul la morgă (era responsabilitatea lor). Dacă persoana respectivă era bine îmbrăcată, totuşi, portarul era „mai politicos, chiar le oferă un scaun, deoarece el ştie că, după

aceea, le poate lua hainele” 4. Aceeaşi lipsă de compasiune se manifesta şi în cadrul familiei, moartea unui soţ sau a unui părinte iubit provocând numai un sentiment de uşurare la gândul că vor obţine o cartelă şi o raţie în plus sau de anxietate în legătură cu felul în care vor scăpa de cadavru.

Pentru aproape toată lumea, era imposibil să se gândească la altceva decât la mâncare. Să o obţină, să o pregătească, să o economisească, să calculeze cât de mult va dura – toate acestea deveniseră obsesii universale, ca şi amintirile despre mesele din trecut. „În timp ce mergea pe stradă”, scria Ghinzburg despre „Omul blocadei”, el trecea încet în revistă tot ce mâncase în dimineaţa aceea sau în ziua precedentă; cântărea ce avea să mănânce în

ziua aceea ori se ocupa cu tot felul de calcule referitoare la cartele, raţii şi cupoane. Găsea în asta o preocupare şi o tensiune pe care le cunoscuse mai înainte numai când se gândea la ceva foarte important şi scria despre asta... Oare ce era atât de dezgustător? Ceva din viaţa de dinainte? Ah, da – să fii îndrăgostit fără speranţa A.

Alţii sufereau de „mania pâinii”, imaginându-se înmuind felie după felie de pâine în ulei de floarea-soarelui ori înfulecând o cantitate nesfârşită de chifle cu unt. (Varlam Şalamov, care suferea de foame în minele de aur de la Kolîma în acea perioadă, scria: „aveam cu toţii aceleaşi vise cu pâini de secara care zburau pe lângă noi precum meteoriţii sau îngerii”) S-au pus la

punct noi ceremonialuri în jurul mâncării. În unele familii se mânca tot ce obţinuseră în ziua respectivă o singură dată; în altele, mâncarea era împărţită în trei „mese”. Mâncarea putea fi adunată de la toţi – şi împărţită în mod egal sau în funcţie de necesităţi – ori fiecare membru al familiei putea să mănânce „conform raţiei sale” Prepararea mâncării era prelungită în ritualuri elaborate. În familia Jilinski, după ce folosiseră de mai multe ori frunzele de ceai, le amestecau cu sare şi le mâncau cu lingura. Familia Boldîrev avea o fiică de patru ani care făcea crize dacă masa nu era pusă cum trebuie şi „felurile de mâncare” nu erau însoţite de anumite cuvinte: „Ceaiul acesta este atât de rece, încât muştele şi ţânţarii patinează şi se dau cu sania pe el şi

poţi să-l bei fără cană, fără linguriţă, direct din farfurioară”. („Astea”, scria tatăl ei, „sunt spuse de aproximativ cinci ori cu fiecare cană, într-un limbaj bizar, aproape maladiv, care îţi suceşte limba-n gură… O reacţie copilărească la haosul din jur*”) Tradiţiile de ospitalitate, inevitabil, s-au evaporat. „Ştiu că îi este foame” scria Klara Rahman despre mama unei colege de şcoală care tocmai rămăsese văduvă, care era plină de păduchi şi venise la ea să-i ceară *duranda*. „Dar ar trebui să înţeleagă că în asemenea vremuri este jenant să ceri”. (Tatăl lui Rahman, „dragul*ei p apocika*”, a murit în martie7.)

Tot în această perioadă, leningrădenii au recurs la cele mai disperate încercări de a înlocui mâncarea, râcâind cleiul uscat de

pe spatele tapetului şi punând la fiert pantofi şi curele. (În domeniul tăbăcăriei, procesele tehnologice se schimbaseră, au descoperit ei, de pe vremea lui Amundsen şi Nansen, iar pielea rămânea dură şi necomestibilă.) în pieţele de pe străzi se vindea „pământul lui Badaiev”, săpat de sub ruinele depozitului lui Badaiev, care arsese şi se presupunea că e impregnat cu zahăr ars. Împreună cu un alt băieţel, Igor Krugliakov se strecura pe lângă paznici pentru a lua ceva pământ:

Am găsit ceva ce credeam că era o bucată de zahăr şi am băgat-o în gură. Am ţinut-o în gură tot drumul spre casă.

Nu s-a dizolvat, dar avea un gust dulce. Când am ajuns acasă, am scuipat-o în palmă şi nu era decât o piatră ca toate celelalte…

Mama ne-a certat, desigur, dar fiindcă nu voia să mă supere sau să mă jignească, a spus că era ceva zahăr pe ea. A pus nişte apă şi era ca şi cum am fi băut ceai îndulcit8.

Să refuzi mâncarea pentru a o oferi altuia – aşa cum au făcut sute de leningrădeni – a devenit un act de suprem autocontrol şi de adevărată caritate.

În ianuarie, Elena Kocina şi soţul ei s-au mutat la nişte prieteni. La 1 februarie, Kocina s-a dus să-şi vadă apartamentul şi a. găsit uşa deschisă şi mobila făcută bucăţi. „ «De ce ne tăiaţi mobila?», am întreba-o pe vecina de alături. «Ne-a fost frig», mi-a răspuns, laconic. Ce puteam să spun la asta? Are doi copii. Chiar le este frig”. Peste patru zile s-a întors şi a găsit un cadavru în

patul ei, „atât de emaciat încât cuvertura era abia ridicată numai în dreptul capului şi al picioarelor. După ce am tăiat piciorul unui scaun, am plecat, fără să întreb al cui era cadavrul” Două zile mai târziu, au mai apărut două cadavre. „Evident, vecinii instalaseră o morgă în camera mea. Treaba lor – cadavrele nu mă deranjează9”.

Momentul în care leningrădenii ieşeau din „cavernele” lor şi realizau dimensiunile tragediei care se abătuse asupra oraşului lor era acela în care trebuiau să îşi îngroape rudele. Atunci când taciturnul lui tată, care obişnuia să taie lemne, a murit în martie, Dmitri Lihaciov l-a spălat cu apă de colonie, i-a acoperit ochii cu monede – ruble din secolul al XVIII-lea l-a înfăşurat şi l-a cusut într-un cearşaf şi l-a legat de o sanie mare,

dublă, făcută din două mai mici, peste care bătuse în cuie o bucată de placaj. Mai întâi, el şi soţia lui au târât cadavrul la Catedrala Sf. Vladimir, unde un preot a făcut slujba de înmormântare şi a aruncat un pumn de ţărână peste el, adăugând un al doilea din partea unei femei al cărei fiu era dat dispărut pe front. Apoi l-au dus la o „morgă” abia deschisă pe terenul unei săli de concerte, unde mii de trupuri zăceau aşezate unele peste altele. Un camion a venit să ia corpurile pentru înmormântare, iar Lihaciov a încercat să-l convingă pe şofer să-l ia pe tatăl lui cu primul transport. Altfel, se temea el, linţoliul avea să fie desfăcut şi dinţii de aur smulşi din gură. Şoferul a refuzat10.

Mama Olgăi Grecina a murit acasă pe

24 ianuarie. Hotărâţi să-i ofere cea mai bună înmormântare posibilă, Olga şi fratele ei mai tânăr Vovka au cumpărat un sicriu, cu pâine şi două sute de ruble, de la lucrătorul care se ocupa de clădirea în care locuiau. Deşi era cam scurt din cauza penurie! de lemn, au făcut tot ce au putut pentru a-l face să arate bine; l-au căptuşit cu un cearşaf, pe care l-au tivit cu dantelă desfăcută de la unul din şalurile mamei. Olga a reuşit chiar să cumpere o ferigă frumoasă de la o florărie, altfel goală, de pe Nevski. „Coşciugul arăta bine”, îşi amintea ea:

Eram mulţumită de ceea ce făcusem, nici nu m-am gândit că era pentru… Era doar foarte ciudat să văd trupul acela alb de sub cearşaf. De ce, cine este? M-am uitat şi

nu era mama, era Moartea însăşi – un schelet acoperit cu piele, oase, mâini care arătau ca nişte gheare de pui. (Nu am putut să mănânc pui timp de 20 de ani după aceea, atât de tare m-a obsedat această amintire.) De vreme ce nu mai e ea, trebuie să scap cât mai repede posibil de cadavru, atunci lucrurile vor fi din nou în regulă. Cu un fel de energie voioasă, am început să mă organizez. Am aranjat un mormânt, am chemat rudele…

Din cauza unchiului Serioja, care a venit îmbrăcat ciudat şi a scâncit ca un copil, repetând fără încetare că vrea supă (a murit peste vreo câteva săptămâni) totul s-a dus de râpă; oamenii nu s-au simţit deloc bine. Cu ajutorul fiului lucrătorului, au dus coşciugul pe o sanie de pe strada

Maiakovski până pe Suvorovski Prospekt, au trecut de Smolnîi şi pe lângă Podul Bolşeohtinskoe spre cimitirul Bolşeohtinskoe. În timp ce se apropiau de porţile cimitirului, treceau pe lângă mai multe „mumii”. Înfăşurate în lenjerie de pat sau în cuverturi vechi, acestea zăceau la marginea drumului. Un coşciug fusese improvizat dintr-o sofa şi decorat cu o coroană făcută din aşchii de lemn rămase după rindeluire, ondulate şi vopsite cu cerneală; un copil zăcea în cutia unei pendule vechi şi demodate. Mama Olgăi a avut „un mormânt adevărat, săpat cum trebuie, dar nu foarte adânc” şi o cruce făcută din scânduri, cu numele şi datele scrise cu creion chimic”.

Supravieţuitorii asediului simţeau

dorinţa irezistibilă de a găsi fel de un tipar pentru acele morţi, o logică motivând cine trăieşte şi cine moare. Într-o versiune, cei mai buni – leningrădenii adevăraţi, „cei nobili, moderaţi, conştiincioşi” – mureau primii, daţi la o parte într-o luptă pentru supravieţuire darwiniană. În cealaltă analiză (mai comună), moderaţia şi conştiinciozitatea îţi puteau salva viaţa: pentru a supravieţui era vital să rămâi activ şi să menţii anumite standarde – să te speli pe cap, să te razi, să mături în cameră, să pui masa când trebuia să „mănânci”, să te speli pe dinţi, să nu-ţi mănânci pisica, să nu-ţi lingi farfuria, să nu laşi ca găleata de gunoi să dea pe dinafară şi să nu arunci fecalele pe fereastră. Un *blokadnik* spunea: „Atunci când cineva renunţă să se spele pe

gât şi pe urechi, nu se mai duce la serviciu, îşi mănâncă toată raţia de pâine odată şi apoi zace pe pat, acoperindu-se cu o pătură, nu mai are mult de stat pe lumea asta" 12.

Toate acestea se aplicau şi în cazul copiilor. Elena Kocina şi soţul ei s-au mutat în casa unui coleg, a cărui viaţă de familie era foarte bine organizată la sfârşitul lunii ianuarie, în speranţa (destul de repede pierdută) unei camere mai călduroase. Copiii lui, „albi precum mugurii de cartof" îşi petreceau ziua stând nemişcaţi unul lângă altul, îmbibaţi de supunere ca un burete de apă. Soţia lui N.A., Galea, şi doica ei munceau ca nişte ceasuri mecanice. NA. le „întorcea" în fiecare dimineaţă, dându-le sarcinile pentru ziua respectivă... El ascultă cu entuziasm cum funcţionează maşina lui

domestică, mărind sau micşorând încărcătura, mărind sau micşorând raţia în momentul potrivit. Păstrează pâinea în biroul lui, cântărind-o de trei ori pe zi şi înmânând fiecăruia porţia corespunzătoare13.

Lihaciov şi soţia lui le învăţau pe fiicele lor de patru ani să memoreze poezii. Învăţaseră pe de rost fragmente din *Evgheni Oneghin* – scena balului şi visul Tatianei ca şi poemul Ahmatovei „Bunica mea tătăroaica mi l-a dat”, despre o fată care pretinde că a pierdut un inel din jad negru, pe care de fapt i-l dăduse iubitului, care plecase pe mare şi nu se mai întorsese niciodată. Fetiţele se purtau ca eroii din poveste. Am introdus o regulă: să nu vorbim despre mâncare, iar ele au ascultat! La

masă, nu cereau niciodată mâncare, nu erau niciodată neascultătoare, dar erau teribil de adulte, se mişcau încet, erau serioase. [Toată ziua] stăteau lângă *burjuikat* încălzindu-şi mâinile”. Mai era o regulă a casei: să te speli în fiecare zi, chiar numai pe faţă şi pe mâini, şi să-ţi faci nevoile, după ce ţevile din baie au îngheţat, în pod, la care, dat fiind faptul că locuiau la etajul al cincilea, aveau acces. („Din fericire”, notează Lihaciov, „trebuia să ne ducem acolo numai odată pe săptămână sau chiar numai odată la zece zile… Când vremea s-a mai încălzit în primăvară, au apărut pete maronii pe tavanul coridorului: am fost nevoiţi să ne ducem în anumite locuri, bine definite.”)

Îngrămădiţi într-un apartament comun

din raionul Petrogradski, membrii familiei extinse a lui Dmitri Lazarev se susţineau reciproc. Deşi doi membri ai gospodăriei – un prieten de familie şi socrul acestuia – au murit în timpul iernii, apartamentul a devenit (ca şi camera Marinei Ieruhmanova din Hotelul Evropa) o „arcă” El şi soţia lui îi distrau pe copii – o fată de şase ani şi o nepoată de nouă ani – citindu-le cu voce tare romane poliţiste din perioada prerevoluţionară şi jucând şarade. Cea pe care şi-o amintea fiica lor era cuvântul *bloka Aa* – „blocadă”. Pentru silaba *blok* jucau o scenă dintr-un poem de Aleksandr Blok; pentru *ad* – „iad” în limba rusă – un diavol perpelind un suflet într-o tigaie. Pentru întregul cuvânt, se prefăceau că trag cu greu o sanie prin cameră15.

Însă jurnalele şi memoriile, aproape prin definiţie, provin de la familii care au reuşit să reziste şi să rămână împreună. Foarte multe nu au reuşit, iar descrierile celor care au renunţat la luptă – acele persoane care nu deschideau uşa; trăiau în întuneric, miros pestilenţial şi frig; siluetele nemişcate sub pături puse una peste alta; cei care delirau şi bombăneau – sunt numeroase şi aproape identice. Cu un amestec de dezgust şi milă, Maria Maşkova înregistrează dezintegrarea familiilor vecine de la nr. 18 de pe strada Sadovaia – cei mai mulţi, ca şi ea, angajaţi la Biblioteca Publică. O vecină, până recent capul unei gospodării „puternice, pline de viaţă, energice”, după ce şi-a văzut soţul plecând în armată, părinţii începând să se certe şi să

fure înainte de a muri şi pe fiica ei luată la o casă de copii, a încetat să mai acorde importanţă lucrurilor din jur, cu excepţia mâncării: „Singura [ei] preocupare este să mănânce, să mănânce fără încetare, savurând şi bucurându-se… Vizitele pe care le face soţul ei acasă o înspăimântă – ar putea să-i ia porţia de pâine. Recunosc această stare de spirit – este a mea, a Olgăi, a tuturor” 16. O alta s-a supărat pe fiul ei de zece ani după ce acesta şi-a pierdut cartela:

Ceea ce nu încetează să mă uimească este felul în care s-a metamorfozat această mamă iubitoare, pe care noi o tachinam adesea pentru că făcea mare caz de Igoriok al ei… Acum s-a transformat într-o lupoaică, golită de omenie din pricina foamei. Singura ei grijă este să ia o bucată de mâncare de la

Igor şi singura ei temere este că el va lua o firimitură de pâine din raţia ei ori că va fura o lingură de supă făcută din cerealele ei. M-am dus să vorbesc cu ea despre cum am putea să-l ajutăm pe Igor, dar nici nu asculta ce-i spun. Era torturată de o singură teamă – că acesta va pune mâna pe cartela ei sau că îi va mânca pâinea. A declarat categoric: „Îmi e foame, vreau să trăiesc. Nu-mi pasă de Igor şi de faptul că îi este foame. Şi-a pierdut cartela, lasă-l să se descurce singur”.

Nu avea de gând să-i dea nimic. Trebuie să supravieţuiască şi n-o interesează nimic altceva. Urăşte şi invidiază pe oricine care îi stă în cale... Igor stătea pur şi simplu acolo, fără să spună nimic, devorând o bucată de pâine pe care i-

o dăduseră vecinii din milă. Ea a spus mânioasă: „Nu trebuie să credeţi ce spune! Ia uitaţi-vă ce bucată uriaşă de pâine înfulecă, în timp ce eu zac aici înfometată şi slăbită!” Igor, în pofida ororii şi tragediei situaţiei în care se află amândoi, este calm şi nu se plânge. S-ar putea să nu mai fie multă vreme întreg la minte17.

Atunci când locuiau în apartamente comune, care împărţind bucătăria, sala de baie şi holurile, vecinii cedau nervos destul de des. Igor Krugliakov, care rămăsese în viaţă datorită disciplinei de fier impuse de mama şi bunica lui (nu era permis să se vorbească despre moarte, iar el şi sora lui erau obligaţi să stea afară, în zăpadă, timp de zece minute în fiecare zi pentru lumină şi aer), a auzit cuplul din camera de alături

mai întâi certându-se, apoi bătându-se; în cele din urmă, a auzit loviturile din perete când soţia şi-a ucis copilaşul 10.

Un supravieţuitor perfect al asediului era specialistul în istoria persană Aleksandr Boldîrev. Prezentabil, egoist şi posesor al unui spirit caustic, scăpase de epurările din 1936 – 1937 petrecând lungi perioade în spital bolnav de ulcer ori în expediţii de cercetare în locuri îndepărtate din Asia Centrală. Când a început războiul, a scăpat de încorporare cu ajutorul iubitei lui, o colegă de la Ermitaj, care a intervenit pentru el la directorul muzeului prin intermediul soţului suferind. Deşi nu era membru de partid, Boldîrev a continuat neobosit să lucreze în timpul asediului, înscriindu-se la Casa Universitarilor şi la

Institutul de Orientalistică, dar şi la Ermitaj, şi mâncând zilnic un „prânz* la cantina fiecăruia. De la Ermitaj a reuşit, de asemenea, să pună mâna pe cartela unui muncitor manual şi, în mod remarcabil, 1417 de ruble drept compensaţie pentru ultima lui vacanţă de vară. Ţinea, de asemenea, conferinţe pe teme istorice – despre „Flota lui Petru”, „Literatura popoarelor frăţeşti din Asia Centrală” şi „Afghanistanul de azi” – marinarilor de pe vasele prinse de gheţuri la Leningrad. Uneori, aceste activităţi însemnau o lungă plimbare prin oraş, dar de obicei obţinea o masă şi câteva ţigări „Steluţa” Jurnalul lui din timpul asediului arată ca o listă în continuă schimbare de înalţi funcţionari cărora urma să le ceară diverse lucruri,

datorii pe care să le ceară înapoi şi tot felul de schimburi în natură pe care să le facă – schimburi pe care el le descrie în felul următor: „a sări din tufa în tufă într-o mlaştină” 19. A reuşit, de asemenea, să nu-şi piardă speran [a (blocada era tot timpul pe cale să fie ridicată; Anglia era tot timpul pe cale să deschidă un al doilea front) ori simţul umorului. „Tot timpul”, scria el pe 10 februarie, „în timp ce stau jos, în picioare sau întins, îmi amintesc de extrema mea emaciere. Deosebit de evidentă este dispariţia feselor, singurul aspect cu adevărat distins al persoanei mele, de care eram foarte mândru. Acum nu mai am deloc fund; pelvisul şi oasele şoldului se lovesc, ciocnindu-se, de carne”.

Deşi familia lui era departe de a trăi în

armonie (soţia se certa mereu cu mama lui, iar el se certa cu soţia), au continuat să fie o echipă, Boldîrev aducea acasă „supă de drojdie” şi „jeleu” de la diferitele cantine, soţia dona sânge (pentru care primea raţii în plus), iar mama lui stătea la coadă la pâine. Mai mult, erau norocoşi pentru că moşteniseră lucruri de valoare pe care puteau să le vândă. Pe lângă obişnuitele haine şi pantofi, în cursul iernii au vândut trei ceasuri – al lui Boldîrev, al tatălui său decedat şi al soţiei, un Longines – pentru zece kilograme de fainã şi cinci kilograme de seu de vacă; un portţigaret de chihlimbar (pentru 200 de grame de pâine), două seturi de linguriţe de desert din argint (pentru două kilograme de pâine şi 700 de grame de carne), un vas pentru frişcă şi o zaharniţă

de argint, ceşti de ceai de porţelan (vândute vechiului magazin Fabergé de pe Morskaia pentru 670 de ruble, cu care au cumpărat un litru de ulei de floarea-soarelui), ca şi verigheta mamei sale. Această combinaţie de perseverenţă, cooperare şi noroc i-a salvat pe Boldîrev, soţia şi fiica lui, nu şi pe cumnatul, pe unchiul sau pe mama lui; toţi au murit de foame între lunile decembrie şi mai.

Noaptea, întins pe sofa, lângă soba alimentată cu bucăţi de mobilier şi rame de tablouri, Boldîrev citea romane.

La 19 decembrie, a terminat *Marile speranţe*: „O plăcere de nedescris – singurele părţi care m-au agasat sunt acele repetate *oh-so-English* pasaje despre mâncare1 În ziua următoare a început

Prieteni de nădejde a lui John Boynton Priestley – „Minunată până acum. Principalul său farmec este Anglia, Anglia contemporană” – pe care a terminat-o „cu mare regret – era cartea pe care voiam s-o citesc” A urmat *Kim*, cartea plină de căldură şi lumină a lui Kipling („plăcere divină”), şi critica sistemului juridic din perioada Regenţei, făcută de Bulwer-Lytton în *Paul Clifford*. În martie, a citit Maupassant şi *Ultimul mohican* de Fenimore Cooper, iar în aprilie *Şansa* de Joseph Conrad, despre o adolescentă respinsă de societate după ce tatăl ei este închis.

Că leningrădenii asediaţi au scăpat de izolare citind este un clişeu al asediului. („Citesc mai ales Balzac şi Stendhal”, se spune că i-a zis un maistru de la Uzina Kirov

ziaristului membru de partid Aleksandr Fadeev, „care scria reportaje” din oraş în primăvară.) Este, totuşi, confirmat de memorii şi jurnale. La începutul războiului, conform lui Ghinzburg, „toată lumea” citea cu aviditate *Război şi pace*, de vreme ce „Tolstoi avusese ultimul cuvânt referitor la curaj, despre oameni care îşi făcuseră în felul lor datoria într-un război al poporului” 20. Gheorghi Kniazev, într-una din zilele în care soţia lui se întorcea de la punctul de distribuire a raţiilor de la Academie cu mâinile goale, îşi petrecea timpul cu „istoria lumii”, hitiţii şi (deloc caracteristic) decadenţii francezi21. În după-amiaza întunecată de 14 ianuarie, Vera Imber stătea îmbrăcată cu paltonul şi cu mănuşile în mâini şi citea *Soare, viaţă şi clorofilă* a

marelui botanist din secolul al XIX-lea Kliment Timiriazev, cu descrierea aproape vizionară a plantelor care transformă energia solară în viaţă pe Pământ. „ «Nemăsurata suprafaţă a frunzelor»”, scria în jurnalul ei. „Aceste cuvinte evocă pentru mine un ocean mişcător de frunze verzi şi particule de lumină care zboară spre noi prin spaţiul îngheţat al universului22”. Un locotenent din Armata Roşie care avea în sarcină baloanele de baraj citea *Insula misterioasă* de Jules Verne, din care a preluat (şi a implementat cu succes) ideea de a utiliza hidrogenul din interiorul baloanelor pentru a alimenta motoarele care le transportau la sol23. Maşkova cerceta librăriile care vindeau cărţi la mâna a doua pentru a găsi comori

din bibliotecile evacuaţilor vândute în grabă. Pentru sine a cumpărat Herzen, Dostoievski şi *Documentele postume ale Clubului Pickwick* („plictisitoare, umor nesărat; sunt uimită că a fost publicată, chiar pentru copii”), iar pentru fiul ei în vârstă de zece ani Jules Verne, o viaţă a lui Pissarro şi aventurile din Vestul Sălbatic ale lui Mayne Reid. Un alt supravieţuitor al asediului, în vârstă de zece ani în acea vreme, îşi aminteşte de o listă de cărţi similară – poveştile lui Puşkin, *Prinţ şi cerşetor* de Mark Twain, *Călătoria unui naturalist în jurul lumii la bordul vasului Beagle* de Charles Darwin şi *Micii sălbatici* de Ernest Thompson Seton, despre un băiat de la oraş din anii 1850 care învaţă obiceiurile indienilor din ţinuturile sălbatice

din Ontario.

Leningrădenii scriau – Kniazev cataloage, Imber poezie, Lihaciov istoria Novgorodului medieval, iar Olga Fridenberg o lucrare despre epopeea greacă şi originile ei, până când cerneala din călimară a îngheţat, devenind un mic bloc violet. Anna Ostroumova-Lebedeva, în mod remarcabil, nu a renunţat niciodată să aprecieze frumuseţea, descriind în detaliu felul în care arătau ramurile copacilor golaşe, acoperite cu gheaţă, profilate pe cer în luna februarie. A încercat să-i anime pe nepoţii ei din ce în ce mai letargici, adolescenţii Petea şi Boba – „palid şi subţire ca o foaie de hârtie” – punându-i să picteze o natură moartă (Boba a murit, Petea a supravieţuit). Mihail Steblin-Kamenski, folclorist şi prieten al lui

Boldîrev, studia gramatica greacă şi lupta să se autoconvingă că avea în faţă o ocazie unică „de a observa viaţa în cele mai ciudate şi inaccesibile aspecte”, încercase de multe ori să-şi imagineze Rusia medievală în vremea ciumei sau a foametei; acum putea vedea singur. Nu era de mirare că unii cronicari vorbiseră de un balaur care coborâse pe pământ, înhăţând copii şi scoţând foc pe nări24. Arheologul Boris Piotrovski, care locuia în pivniţa Ermitajului, a scris o istorie a regatului Urartu, un stat din secolul al VII-lea î.Hr. de pe ţărmul Lacului Van. „Este teribil de frig”, a notat el pe margini, ca şi: „Frig, e greu să scrii” 25. La Grădina Zoologică, Nikolai Sokolov a notat reacţiile diferitelor specii la bombardamentele artileriei. Babuinii şi

maimuţele, scria el, deveneau isterici în timpul bombardamentelor, dar s-au obişnuit repede cu baloanele de baraj şi prezentau o „curiozitate normală” faţă de proiectoare şi proiectilele luminoase. Imperturbabil era ursul de la zoo, care „stătea întins liniştit, sugându-şi o labă”. Un sânge rece similar arăta şi capra-de-munte siberiana: atunci când un obuz a căzut în îngrăditura ei, îngrijitorii au găsit-o uitându-se cu interes calm la craterul format. Emu nu „reacţiona la nimic” – din pricina, credea Sokolov, „intelectului limitat”.

Cărţile puteau fi citite sau scrise, dar, desigur, puteau fi folosite pe post de combustibil. „Ne încălzim”, scria Fridenberg, „punând pe foc memorii şi scânduri din planşeu. Proza, după cum s-a

dovedit, oferea mai multă căldură decât poezia. Cu istoria fierbem apa în ceainic pentru ceai26” Boldîrev şi-a împărţit cărţile, ca şi mobila, în trei categorii – „de păstrat”, „de vândut” şi „de pus pe foc” Una câte una, Lihaciov a rupt şi a pus pe foc în *burjuika* procesele-verbale ale şedinţelor Dumei de dinainte de Revoluţie, păstrând numai volumul cu ultima sesiune, o raritate. Olga Grecina a pus pe foc cărţile de drept roman ale defunctului său unchi – lucrările din secolul al XIX-lea, a descoperit ea, dădeau mai multă căldură decât uşurelele cărţi sovietice. O altă familie a început cu lucrări de referinţă şi manuale tehnice, a trecut la colecţia de ziare, pe urmă la clasicii germani, apoi la Shakespeare şi, în cele din urmă, la ediţiile legate în albastru

şi auriu ale lui Puşkin şi Tolstoi27.

Un alt clişeu al asediului confirmat de jurnale este sprijinul afectiv pe care leningrădenii l-au primit prin intermediul radioului. Aparatele portabile au fost confiscate la începutul războiului, aşa că oamenii ascultau la difuzoare, mai bine de 400.000 de asemenea aparate au fost instalate în apartamente, ca şi în spaţiile publice, începând din anii 1920[19]. Având sediul central în Casa Radio, construită în stil Art Deco la intersecţia dintre străzile Italianskaia şi Malaia Sadovaia, postul de radio al oraşului a continuat să transmită, în ciuda întreruperilor de curent electric şi a avariilor provocate de bombardamente

19 Sistemul a fost admirat de Hitler, care plănuia să instaleze un difuzor în fiecare sat ucrainean. Nu urmau să difuzeze ştiri, ci „muzică veselă”, oferind ucrainenilor „o mulţime de ocazii să danseze”

reţelei de transmisie, pe parcursul acelei ierni în care lumea a murit în masă. Există o mulţime de poveşti despre puterea de reanimare a radioului: Olga Berggolţ s-a prăbuşit în plină stradă, dar s-a ridicat auzindu-şi propria voce citind o poezie; un pilot de pe un avion de luptă a ajuns acasă „cu o singură aripă” ascultând-o pe Klavdia Şuljenko – Vera Lynn[20] a Rusiei – cântând „Basmaua albastră”; gospodina, care se îndrepta spre casă şi familie, „condusă” din difuzor în difuzor ca de un lanţ uman. Un program pentru adolescenţi (teatral, în stil stalinist), intitulat „Scrisoare către prietenul meu din Leningrad” şi transmis la 7 decembrie, a încântat-o pe Klara Rahman, în vârstă de 16 ani. „Ce scrisoare

20 Cântăreaţă şi actriţă din Marea Britanic (n. 1917), foarte populară în timpul celui de-al Doilea Război Mondial (n.tr.).

minunată!” scria în jurnalul ei: „Exprimă foarte bine gândurile mele. Am să scriu tot ce-mi pot aminti despre aceasta” 26. Scriitorul Lev Uspenski, aflat într-o gară, un nod feroviar la sud de Ladoga, fuma o ţigară noaptea târziu şi a fost uimit să audă, cu ecou, cuvintele „Vorbeşte Leningrad” parcă ieşind din ceaţă, de undeva de deasupra capului său. Difuzoarele erau ataşate de stâlpii de telegraf, iar cuvintele se suprapuneau, auzindu-se din ce în ce mai slab şi dispărând în depărtare. Sunau, s-a gândit el, ca şi cum vorbeau nişte uriaşi înşiraţi unul lângă altul, îndemnându-i pe idioţii de germani să se predea, să se întoarcă la casele lor înainte de a avea de suferit29.

Cele mai ascultate erau buletinele de

ştiri ale Sovinform, transmise zilnic la 11 a.m. Şi 11 p.m. Pentru că aveau un aparat de radio atunci când au început ofensivele din ianuarie ale Armatei Roşii, Fridenberg şi mama ei ascultau fiecare cuvânt al spicherului. Ştiau ca relatările nu erau adevărate, că nu te puteai baza pe ele – „cu toate acestea, omul asculta şi credea” 30. Cu adevărat îndrăgite erau emisiunile în care Berggolţ îşi citea versurile proprii, mai ales *Jurnalul din februarie*, un poem lung, comandat în februarie 1942 pentru a marca Ziua Armatei Roşii Deşi era cenzurat, reuşea să combine patriotismul cu un grad neobişnuit de realism şi sentimente personale, care se potriveau perfect cu starea de spirit a publicului. Versurile, îşi aminteşte un supravieţuitor, erau „atât de

simple încât ţi se întipăreau în minte. Mergeai, murmurând versurile… Când eram nevoit să urc pe acoperişul bibliotecii noastre şi să stau acolo în timpul bombardamentelor, îmi era cumva de mare ajutor faptul că le ştiam pe dinafară”. Un altul le numeşte „splendide… ne-au scos cu adevărat din acea sumbră şi animalică preocupare de a găsi mâncare” 31. Alte programe populare erau *Foc de tabără* – o emisiune plină de imaginaţie pentru copii, care a continuat multă vreme după război – şi, din primăvara anului 1942, *Scrisori către şi de pe front*, care le-au permis leningrădenilor să-şi trimită mesaje personale (care susţineau moralul). Casa

Radio transmitea şi pentru asediatorii Leningradului, Condusă de fraţii Ernst şi

Fritz Fuchs, emigranţi austrieci comunişti, secţia în limba germană transmitea interviuri defetiste cu prizonierii de război germani şi falsifica „scrisori de acasă” despre care spunea că au fost descoperite în buzunarele soldaţilor morţi. Una descria bombardarea Berlinului; alta, scrisă de Berggolţ, vorbea cu accente lirice despre un Crăciun în Bavaria – „îţi aminteşti mirosul biscuiţilor de Crăciun? Mirodenii, stafide, vanilie? Căldura şi lumina lumânărilor de Crăciun?” 32.

În decembrie şi ianuarie, programele au fost scurtate; erau transmise numai câteva ore pe zi. În pauze, radioul transmitea ticăitul calm (50 de bătăi pe minut) al unui metronom – bătăile regulate, pentru casele în care mai funcţionau

aparate, ale inimii Leningradului. Nu prea conta ce transmitea Casa Radio; important era că organismul era viu, că acea comunicare era menţinută. Ivan Jilinski a fost unul dintre mulţii oameni care au ţinut un jurnal şi care a scris în fiecare zi, chiar dacă notele lui se reduc la simpla înregistrare a cantităţii de mâncare consumate şi a deceselor în rândul vecinilor ori dacă recepţiona sau nu emisiunile de radio. Mult mai greu de măsurat este cât de multă alinare primeau leningrădenii de la religie în timpul lunilor în care s-a murit în masă33. La sfârşitul anilor 1930, religia instituţionalizată a fost mituită sau a devenit ilegală în Uniunea Sovietică, în urma închiderii sau demolării de către Stalin a sute de biserici şi mănăstiri şi a

executării, închiderii ori exilării călugărilor, călugăriţelor şi preoţilor. La începutul războiului numai 21 de biserici funcţionau în toată dioceza Leningrad, restul fiind dărâmate sau transformate în depozite, garaje, cinematografe, planetarii sau „muzee de religie”. Catedrala învierii lui Hristos („Biserica de pe sângele vărsat”) – o construcţie multicoloră în stil neorusesc, plină cu mozaicuri strălucitoare, care este astăzi una dintre atracţiile turistice ale Sankt Petersburgului – a fost salvată de la demolare, în mod ironic, de izbucnirea războiului. După invazia germana, Stalin s-a răzgândit rapid, permiţând Bisericii Ortodoxe (dar nu şi bisericilor catolică, baptistă ori luterană) să joace un rol limitat în viaţa publică în schimbul susţinerii

efortului de război. Unele biserici au fost redeschise, ziarul *Ateistul* şi-a schimbat numele, apoi a fost desfiinţat, iar lui Aleksei, mitropolitul Leningradului, i s-a permis să facă un apel patriotic la naţiune în care i-a invocat pe sfinţii războinici din Rusia medievală Dmitri Donskoi şi Aleksandr Nevski, dar nu l-a menţionat deloc pe Stalin. Preoţilor li s-a permis să slujească la înmormântări (ca în cazul tatălui lui Lihaciov) şi să facă vizite acasă pentru a da ultima împărtăşanie muribunzilor. Criptele au fost utilizate ca adăposturi antiaeriene şi ca puncte de distribuire a petrolului lampant, a lemnelor, a apei calde şi a hainelor. (Când era copil, poetul Iosif Brodski stătea în timpul raidurilor sub albul şi auriul marţial al Catedralei Spaso

Preobrajenski, situată în apropierea apartamentului familiei sale de pe Liteinîi.) Bisericile din Leningrad colectau de asemenea substanţiale fonduri pentru apărare – peste două milioane de ruble la sfârşitul lui 1941, din care s-au cumpărat coloana de tancuri Dmitri Donskoi şi unitatea aeriană Aleksandr Nevski. La fel a făcut şi Templul Coral, singurul loc de cult rămas în oraş pentru cei 200.000 de evrei.

Congregaţiile independente, în schimb, au continuat să fie persecutate fără milă.

Tipic a fost un mic grup ilegal descoperit şi lichidat în vara lui 1942. Era condus, ne spune raportul NKVD referitor la acest caz, de un bărbat de 60 de ani cunoscut drept arhimandritul Klavdi, care făcuse deja închisoare pentru „activitate

contrarevoluţionară” şi locuia acum ilegal la Leningrad. Printre adepţii lui mai în vârstă, cei mai mulţi fără serviciu, se numărau „culaci”, foste călugăriţe, „elemente monastice” şi o soră de la Spitalul Lenin. Crimele lor, conform mărturisirii lui Klavdi, includeau „încercarea ilegală de a recruta credincioşi” „lauda adusă ordinii nivelului de trai prerevoluţionar” şi „exprimarea dezaprobării faţă de metodele puterii sovietice” 34. Nu ştim ce s-a petrecut cu ei, dar probabil a fost ceva similar cu ceea ce i s-a întâmplat tatălui lui Berggolţ, doctor, care la începutul anului 1942 a fost deportat în Siberia pentru că a refuzat să dea informaţii despre un anume părinte Viaceslav, un vechi prieten cu care obişnuia să joace cărţi35.

Câţi leningrădeni au asistat de fapt la slujbe în timpul primei ierni a blocadei este greu de spus. Deşi un memorialist face o descriere emoţionantă a slujbelor de la Catedrala Sf. Vladimir – membrii corului înfăşuraţi în şaluri şi încălţaţi cu cizme de pâslă, uleiul din candelele de la icoane care îngheţa, împărtăşania cu suc de sfeclă în loc de vin – cei care au ţinut jurnale în acea vreme nu fac nicio remarcă, chiar atunci când se referă imprudent de franc la alte subiecte. Poate că printr-o festă jucată memoriei a fost menţionată aglomerata Vladimirski; poate că nu atrăgea mulţimile decât după venirea primăverii, când leningrădenii care supravieţuiseră au avut puterea de a-şi plânge morţii; ori poate că pur şi simplu numai inteligheţia, ca întreg,

a ţinut jurnale, iar clasa muncitoare era cea care mergea la biserică. Leningrădenilor educaţi le era probabil mult mai greu să-şi păstreze bruma de credinţă. Berggolţ – evreică de origine şi comunistă idealistă în tinereţe – vedea asediul cape o pedeapsă colectivă pentru că permiseseră ca Revoluţia să fie pervertită, pentru minciunile şi laşitatea morală a anilor de epurări:

Ce popor nefericit suntem! Unde rătăcim? Ce fundătură sălbatică şi ce delir? Oh, ce slăbiciune şi ce teroare! Nu pot să fac nimic, nimic. Ar fi trebuit să-mi pun capăt zilelor, ar fi fost lucrul cel mai onest Am minţit atât de mult, am făcut atât de multe greşeli, că nu mă pot răscumpăra şi nici nu pot corecta nimic… Trebuie să

luptăm împotriva germanilor, să distrugem fascismul, să punem capăt războiului. Şi apoi va trebui să schimbăm totul în legătură cu noi înşine… (Chiar acum Kolka [soţul ei] a avut un atac [de epilepsie] – am fost nevoită să-i ţin gura închisă ca să nu-i sperie pe copiii din camera de alături. S-a luptat teribil.) De ce trăim? Oh, Doamne, de ce trăim? Nu am suferit destul? Nu ne aşteaptă nimic bun.

Era demoralizată; se molipsise de la un prieten, supravieţuitor traumatizat al retragerii navale din Tallinn, care o vizitase în acea zi, murmurând incoerent: „Timp de 20 de ani am persistat în greşeală, iar acum plătim pentru asta” 36.

Alţii au revenit la credinţă pe măsură ce teama şi suferinţa creşteau. Membrii de

partid spuneau în şoaptă rugăciuni şi îşi făceau cruce în adăposturile antiaeriene; Gheorghi Kniazev, umanist şi admirator al lui Turgheniev, Tolstoi şi Cehov, în întunecatul ianuarie medita, privind în tavan, în nopţile de 18 ore, asupra puterii luminii – se va spânzura, decisese, dacă soţia murea înaintea lui – şi la „tema lui favorită – Hristos, acel uimitor învăţător care predica dragostea şi mila în îndepărtata Galileea” 37. Un pictor, care murea alături de soţia lui, a desenat schiţe ale unui înger în flăcări, ale lui Hristos – capul lui numai piele şi os semăna cu cele ale oamenilor care sufereau de foame – şi pe Fecioara Maria care îşi arunca vălul protector peste curtea ca un puţ al unui bloc cu apartamente camuflate38.

Rascolnicii (cei care respectau vechea credinţă) şi adventiştii de ziua a şaptea au continuat, aşa cum o făceau din 1938, să ţină slujbe în secret, în casele lor. Într-o astfel de familie, mama (al cărei soţ, preot, era în închisoare) îi obliga pe cei şase copii ai ei să îngenuncheze ore în şir pe podea şi să se roage. Când au slăbit îngrozitor, devenind emaciaţi, le-a dat voie să îngenuncheze pe perne (doi din cei şase au decedat) 39. Musulmanii şi budiştii erau, de asemenea, nevoiţi să îşi practice în secret credinţa, în ciuda faptului că mii dintre ei erau înrolaţi pe frontul Leningradului şi că oraşul poseda atât o moschee, cât şi un templu budist magnific, construit în timpul domniei lui Nicolae al II-lea şi punctul în care erau ancorate baloanele de baraj care

servise şi ca antenă pentru postul de radio în timpul războiului.

Una peste alta, credinţa religioasă a rămas o sursă privată, riscantă, de consolare în timpul asediului. Relaxarea regulilor practicată de Stalin a fost una oportunistă şi temporară, iar leningrădenii ştiau asta. O fată de zece ani, dusă într-unul dintre cele 98 de noi orfelinate care s-au deschis între ianuarie şi martie 1942, s-a trezit într-o noapte şi a văzut-o pe profesoara ei îngenunchind, cu capul plecat, la fereastra dormitorului. Profesoara spunea, în şoaptă, că se roagă pentru fiul ei, care dispăruse pe front – şi a implorat-o pe fată să nu spună nimănui ce văzuse40.

Sviazi în Uniunea Sovietică, un cuvânt greu de tradus însemna foarte mult *sviazi*

sau „relaţii” – o combinaţie între tragerea de sfori, schimb de favoruri şi mituire, prin intermediul căreia cetăţenii reuşeau să răzbată dincolo de monopolul deţinut de stat asupra bunurilor materiale şi a locurilor de muncă pentru a obţine orice, de la slujbe, telefoane şi locuri la universitate până la găleţi sau cartofi ori o pereche nouă de pantofi. În timp de pace, folosirea inteligentă a *sviazi* îmbunătăţea nivelul de trai al unei persoane; pe durata asediului, însemna diferenţa dintre viaţă şi moarte.

Dacă pentru leningrădenii obişnuiţi prima linie de apărare împotriva foamei era familia apropiată, a doua era reţeaua de prieteni. Mai ales în rândul familiilor foarte unite din intelighenţia oraşului, prieteniile – bazate pe câteva generaţii de legături prin

căsătorie, educaţie şi profesie, plus experienţa împărtăşită a fricii şi sărăciei – puteau fi atât extensive, cât şi remarcabil de puternice. Nu a fost neobişnuită experienţa văduvei fără copii Anna Ostrumova-Lebedeva, care a primit mici, dar încurajatoare cadouri în mâncare din partea colegilor de institut de cercetare în domeniul chimiei în care lucrase soţul ei decedat „Prietenul meu Piotr Evghenevici m-a vizitat astăzi” scria ea în ziua de Anul Nou 1942. „Mi-a adus o mână de ovăz pentru *kisel* [o băutură din fructe], iar Ivan Emelianovici mi-a adus trei şproturi”. Cei doi au reapărut peste câteva săptămâni, de data aceasta cu 200 de grame de pâine, ceapă uscată, muştar pudră, „o bucată mică de carne, patru ciuperci albe uscate şi patru

cartofi îngheţaţi (primii pe care îi vedeam din toamnă). Era o comoară nepreţuită, iar eu am fost extrem de recunoscătoare, mai ales că de o săptămână mâneam numai alge marine... O sărbătoare!” 1. La fel de loiali au fost funcţionarul de la căile ferate, acum pensionar, Ivan Jilinski şi soţia lui Olga, care aveau grijă de un vechi prieten a cărui familie se evacuase. L-au invitat de Anul Nou să împartă cu ei vin şi *duranda* – mai înainte au făcut curăţenie în camera lor şi şi-au aranjat hainele, apoi I-au invitat să se spele şi să se radă când a venit l-au luat la ei când apartamentul acestuia a devenit de nelocuit în urma bombardamentelor şi, în cele din urmă, au dat din pâinea lor pentru a-i oferi un mormânt decent. Dacă Olga nu ar fi murit şi ea de foame, iar Ivan nu ar fi

fost arestat de NKVD, i-ar fi adoptat copiii. Au mai existat şi alte mici fapte bune care au însemnat foarte mult: un supravieţuitor al asediului îşi aminteşte că tânăra de alături aducea lemne de foc şterpelite de la depozitul de lemne la care lucra – „Nu erau multe, dar pentru noi au reprezentat totul” 2. La un nivel diferit, Olga Grecina – în vârstă de 19 ani şi care trăia singură – a găsit consolare în conversaţiile scurte, dar din inimă, purtate cu străini pe stradă, care în ianuarie şi februarie mergeau de obicei câte doi fiindcă le era teamă că vor fi jefuiţi:

Mă interesa să observ impulsurile contradictorii ale oamenilor: pe de o parte, te temeai că bunul tău cel mai de preţ, cartela, putea fi furat; pe de altă parte, doreai, chiar pe scurtul drum spre casă, să

fii cu cineva care să te asculte. Niciodată de atunci nu am mai simţit o asemenea dorinţă stranie, incontrolabilă, de a-i spune unui om complet străin totul despre mine…

În timp ce ne luam rămas-bun, fiecare dintre noi îi mulţumea celuilalt că îl însoţise şi îi împărtăşea dorinţa de a trăi pentru a vedea victoria. Era o nouă etichetă în acest rămas-bun, căci forma cuvintelor era aproape întotdeauna exact aceeaşi, fie că erau rostite de o persoană modestă ori una educată. Femei simple, auzindu-mi povestea nefericită, mă compătimeau şi mă îmbărbătau, spunând că eram tânără şi că aveam viaţa înainte – în aceste urări de bine sincere am găsit puterea de care aveam nevoie pentru a trăi.

Şi de aceea, eu, ca toţi ceilalţi, ca

răspuns la povestea companionului meu i-o spuneam pe a mea3.

Cel de-al doilea şi foarte important cerc de *sviazi* al leningrădenilor deriva din locurile lor de muncă. Să ai o slujbă însemna nu numai că primeai o cartelă, dar şi, cu puţin noroc, că aveai acces la mese în afara raţiei, la lemne de foc, la alimente furnizate de diferite organizaţii din Uniunea Sovietică neocupată şi la un pat într-una dintre sutele de clinici de recuperare, ori *staţionari*, deschise din decembrie din ordinul Sovietului orăşenesc. (Deşi multe *staţionari* nu erau decât ceva mai bune decât gropile de gunoi pentru muribunzi, altele au salvat vieţi numai prin faptul că le ofereau pacienţilor mâncare fără ca aceştia să stea la coadă.) Nu toate locurile de

muncă erau la fel. Printre fabrici, cele mai bine aprovizionate erau marile uzine, prestigioase şi care lucrau pentru apărare, deşi şansele de supravieţuire ale personalului erau la fel de scăzute ca acelea ale civililor obişnuiţi din cauza muncii grele, fizice, pentru că erau ţinta bombardamentelor şi din cauză că şi după concentrare majoritatea muncitorilor din apărare cădeau pradă înfometării. La Uzina metalurgică Stalin, rata mortalităţii era în jur de 35%, iar la Uzina Kirov, situată în cartierele mărginaşe din sud, vulnerabilă, undeva între 25 şi 34%.

În timpul creşterii producţiei din toamnă, dacă lipseai fără învoire puteai fi condamnat la închisoare şi îţi pierdeai raţia de muncitor, dar în perioada în care se

murea în masă, regulile nu au mai fost atât de dure. Angajaţii care nu veneau la muncă erau în mod automat consideraţi bolnavi şi îşi păstrau cartelele, aşa că, în ianuarie 1942,837.000 de leningrădeni erau încă înregistraţi ca muncitori, în ciuda faptului că 270 de fabrici fuseseră oficial închise şi cea mai mare parte a celorlalte abia mai funcţionau4. Printre mulţii leningrădeni care aveau o slujbă pur teoretică se număra Elena Skriabina. „Prietenii" scria ea la 15 ianuarie 1942, „mi-au găsit o slujbă într-un atelier de croitorie. Aşa aveam dreptul la raţiile din prima categorie. Atelierul produce foarte puţin – nu există lumină, nici combustibil dar raţiile se primesc la fel ca înainte. Astfel capăt ceva mai multă pâine, iar în acest moment fiecare firimitură este

vitală” 5.

Una dintre cele mai căutate „enclave de supravieţuire” ale inteligheţiei – cum un istoric al iernii asediului numea locurile de muncă – era Casa Radio, al cărei director organiza o distribuire echitabilă a alimentelor, pe care le aducea pe furiş, în mod regulat, la birou de la legendara Cantină nr. 12 de la Smolnîi. Deşi cantităţile respective erau mici – câteva bucăţi de zahăr cubic, două-trei plăcinte cu carne, un bol de *kaşa* „formidabilul efect moral pe care îl aveau asupra noastră”, aşa cum îşi aminteşte iubitul Olgăi Berggolţ, Iuri Makogonenko, „este foarte greu de descris” 6. Personalul de la Casa Radio a primit, de asemenea, cel puţin două transporturi speciale de alimente de la Moscova, primul

aranjat de Maria, sora greu de învins a lui Berggolţ, care a însoţit un camion plin cu provizii pe gheaţa Lacului Ladoga la sfârşitul lui februarie. „A luat-o pe un drum ocolitor”, scria cu admiraţie Berggolţ, „doar ea şi şoferul, îmbrăcată în pantaloni şi o scurtă de blană, înarmată cu un fel de pistol… A dormit în camion, vorbind cu comandanţii, trecând prin sate abia eliberate de sub ocupaţia germanilor, colectând scrisori şi pachete pentru leningrădeni pe drum… Sunt mândră şi uimită de ea – minunata mea, certăreaţă mea Maşka7!”

Un al doilea transport a fost organizat de Berggolţ însăşi, care a colectat alimente şi medicamente pentru a le trimite pe calea aerului către Leningrad în timp ce se afla la

Moscova pentru lectura *Jurnalului din februarie*. Ar fi reuşit să trimită mai mult dacă nu ar fi intervenit autorităţile din Leningrad, care nu aveau încredere în iniţiativele din afara partidului şi nu voiau ca eşecurile proprii să iasă la iveală şi să atragă mânia oamenilor dacă se afla că anumite instituţii erau mai bine aprovizionate decât altele. „Jdanov" scria furioasă Berggolţ la 25 martie, „a trimis o telegramă prin care interzicea expedierea de pachete individuale către organizaţiile din Leningrad. Se pare că aceasta avea «consecinţe politice nedorite». Mulţumită acestei telegrame idioate, abia am reuşit să trimitem câte ceva la Comitetul Radio". Insistenţele au fost inutile:

Astăzi am avut o întâlnire cu

Polikarpov, preşedintele Comitetului Radio Unional. Mi-a făcut o impresie neplăcută. M-am adresat lui în mod nepotrivit, cu timiditate – probabil că ar fi fost mai bine dacă eram nepoliticoasă. I-am cerut permisiunea să trimit pachete cu alimente la Comitetul nostru Radio, iar ca răspuns acest birocrat calm, evident simţindu-se inconfortabil în prezenţa mea, a rostit locuri comune infecte: „Leningrădenii înşişi obiectează faţă de aceste pachete”; „Guvernul ştie pe cine să ajute” şi alte prostii similare. „Leningrădenii” – e vorba de Jdanov*!

Cu toate acestea, faptul că lucra la Casa Radio i-a permis lui Berggolţ, deşi gălbejită şi umflată, plină de edeme, nu numai să supravieţuiască, ci să-şi ajute şi

prietenii. Unul dintre beneficiari a fost Maria Maşkova, pe jumătate recunoscătoare, pe jumătate plină de resentimente, care în mai multe rânduri, a fost incapabilă să refuze o felie de pâine prăjită şi o ceaşcă de cafea oferite în apartamentul călduros, bine luminat al lui Berggolţ ca să se întoarcă în propriul apartament întunecos şi rece, la copiii care plângeau şi la soacra pe moarte. Berggolţ i-a oferit *suhari*, portocale, biscuiţi, supă pudră şi ceapă din primul transport de la Moscova pentru Casa Radio, dar şi pâine, biscuiţi, supă pudră, orez, fainǎ de hrişcă, cârnaţi, ciocolată, votcă, tutun şi pachete de vitamina C din al doilea. „Le înşir pe toate în detaliu”, scria Maşkova în jurnalul ei după o cină festivă, „pentru că sunt lucruri

atât de rare – magice, de necrezut... Să stai cu prietenii lângă un samovar fierbând, să vezi felii de pâine pe un platou ca pe vremuri, să vezi copii mâncând cât vor... Să nu-ţi faci griji pentru că pâinea se termină, să vorbeşti şi despre altceva decât despre mâncare – nu asta înseamnă fericirea9?”

O altă enclavă de invidiat era Uniunea Scriitorilor, condusă de romanciera Vera Ketlinskaia. În ianuarie, ea a cerut adjunctului lui Jdanov, Aleksei Kuzneţov, permisiunea de a trimite mai multe camioane, special echipate cu sobe şi izolate cu fetru şi placaj, pe Drumul pe Gheaţă, spre „continent”. Din Leningrad urmau să transporte familiile evacuate ale scriitorilor, iar pe drumul de întoarcere, să cumpere alimente de 100.000 de ruble de la

colectivişti, care în schimb urmau să fie distraţi cu „literatură modernă” şi „serate literare”. „Ni s-a adus la cunoştinţă că toate călătoriile neprogramate sunt anulate”, insista ea într-o scrisoare, „dar vă implor să faceţi o excepţie de la această regulă. Chiar în cele mai dificile vremuri partidul şi guvernul sovietic au acordat o atenţie deosebită literaturii. Ne amintim conversaţia lui Lenin cu Gorki, despre cum trebuie să fie hrăniţi scriitorii şi oamenii noştri de ştiinţă10”. Insistenţele ei au dat rezultate şi la începutul primăverii – cu mult înainte ca alte instituţii să revină la normal – cantina Uniunii servea zilnic supă de orz, borş, caşă şi desert”.

Uniunea Scriitorilor a primit, de asemenea, livrări speciale de alimente de la

Moscova; Vera Imber a căpătat partea ei dintr-un asemenea transport în martie: „Am fost uimită când am văzut tot ce ne trimiseseră. Am luat câte o conservă de lapte condensat în fiecare mână; nu am putut să renunţ la ele12. Lidia Ghinzburg citează aceste pachete de alimente ca un exemplu al ierarhiei sovietice în acţiune „cu neobişnuită claritate şi cruzime” Conţinând ciocolată, unt, biscuiţi pentru copii şi dulceaţă, erau, susţine ea, împărţite conform postului şi vechimii în muncă, nu conform nevoilor. Scriitorii activi în Uniune au primit câte două kilograme fiecare, cei mai puţin activi un kilogram, iar cei inactivi nimic13. Unul dintre cei care o detestau pe Ketlinskaia era Valerian Bogdanov-Berezovski, conducătorul filialei Leningrad

a Uniunii Compozitorilor, care o rugase, fără succes, să fi admită pe membrii care mureau de foame pentru că aceştia nu aveau un club ori o cantină proprie”. Deşi bolnav de dizenterie, care l-a împiedicat să participe la o întâlnire cu Popkov, preşedintele Sovietului orăşenesc, el a reuşit să obţină în plus 11 cartele de prima categorie, ca şi trei paturi într-o clinică de recuperare instalată în Hotelul Astoria. S-a văzut însă confruntat cu sarcina oribilă de a le aloca:

Am primit multe cereri de-a dreptul dureroase. Am fost în mod special afectat de un telefon de la L.A. Portov, care, de mai multe ori, cu o voce rugătoare, m-a implorat: „Fă-o. Fă-o acum. Dacă aşteptţi o săptămână, va fi prea târziu. Nu voi

supravieţui”.

Nu am putut decât să-i promit un loc pe lista de aşteptare, alături de foarte slăbiţii Rubţov şi Peisin, de vreme ce Rabinovici (bolnav de mult de tuberculoză), Deşevov (care abia se mai mişcă) şi Miklaşevski sunt cu toţii într-o stare şi mai proastă. Atunci când este vorba de salvarea unor vieţi omeneşti, nu prea ai de ales. Viaţa fiecărui om sovietic trebuie să fie salvată. Cu toate acestea, eşti obligat să alegi, în sensul de a decide prioritățile. Nu trebuie să te ghidezi după judecata „valorii” creative sau practice a fiecărei persoane (acestea nu pot fi decât subiective), ci după indicatori obiectivi, şi anume cât de mult sunt ameninţaţi de moarte15.

La sfârşitul lunii februarie, 21 din cei

80 de membri ai Uniunii au murit de ceea ce Bogdanov-Berezovski în raportul său oficial numea „epuizare” 16. Au murit, de asemenea, mama, sora, cumnatul, socrul şi nepoata lui.

Nici la locul de muncă nu mai exista solidaritate. Directorul Casei Puşkin, notează Dmitri Lihaciov, se comporta cu multă cruzime, destituind femeile – ceea ce echivala cu o sentinţă la moarte, de vreme ce le condamna la raţiile celor dependenţi furând cartelele muribunzilor şi, în cele din urmă, dându-i afară pentru a nu fi obligat să se ocupe de cadavrele lor:

Îmi amintesc de moartea lui Iasinski. Fusese odinioară un bărbat înalt, suplu, foarte arătos, deşi în vârstă, care îmi amintea de Don Quijote. În timpul iernii, s-a

mutat în biblioteca de la Casa Puşkin, unde dormea pe un pat pliant, în spatele grămezilor de cărţi... Gura nu i se mai închidea, iar saliva îi curgea; faţa lui era neagră, contrastând ciudat cu părul lui complet alb, neîngrijit. Era numai piele şi os... Buzele i se subţiaseră şi nu îi mai acopereau dinţii, care îi ieşiseră în afară, iar capul lui arăta acum ca al unei broaşte ţestoase. Odată a ieşit de după grămezile de cărţi cu o pătură pe umeri şi a întrebat: „Cât e ceasul?" Apoi a vrut să ştie dacă e zi sau noapte (distroficii bolboroseau cuvintele, pe măsură ce corzile vocale se atrofiau). Nu ştia pentru că pe hol toate ferestrele erau bătute în scânduri. Peste o zi sau două, directorul nostru adjunct, Kanailov, i-a alungat pe toţi cei care

încercaseră să îşi găsească un loc în care să moară în Casa Puşkin, ca să nu fie nevoit să se ocupe de cadavrele lor. Mai mulţi angajaţi din personalul nostru auxiliar – portari, îngrijitori, femei de serviciu – au murit aşa. Fuseseră primiţi acolo, despărţiţi de familiile lor şi apoi, când nu mai avuseseră puterea de a se duce acasă, fuseseră aruncaţi afară, la – 30°C. Kanailov îi urmărea cu multă atenţie pe cei care deveneau prea slabi şi nici măcar o singură persoană nu a murit în clădire17.

În ianuarie 1942, Kanailov şi-a aranjat propria evacuare peste Lacul Ladoga, oferind prietenilor locuri în camionul lui dacă îi cărau valizele, pe care le umpluse cu covoare vechi şi alte lucruri de valoare. Valizele – vechi şi frumoase, din piele

galbenă – nu erau de fapt ale lui, făcând parte din moştenirea unui fiu ilegitim iubitor de cărţi al lui Alexandru al III-lea. Multe lucruri de valoare din Casa Puşkin au fost furate de marinarii de pe un submarin ancorat în apropiere, cărora li s-a permis să se mute acolo – şi care şi-au însuşit sofaua lui Turgheniev şi patul lui Blok – în schimbul faptului că i-au furnizat înlocuitorului lui Kanailov (ceva mai puţin corupt) supă şi lumină electrică. „În primăvara! îşi amintea Lihaciov, „când gheaţa de pe Neva s-a topit, marinarii au părăsit Institutul într-o bună zi, fără să ne avertizeze, luând cu ei cât au putut căra. După plecarea lor, am găsit pe podea o placă aurită: ceasul lui Ceaadaev. Ceasul dispăruse. Oare pe ce fund de mare se odihneşte acum18?”

De departe, cele mai bune organizaţii cu care trebuia să fii în legătură pentru a scăpa de foame, erau armata, întreprinderile de procesare şi distribuire a alimentelor sau sediul de partid de la Smolnîi. Pentru soldaţii din tranşeele din jurul Leningradului viaţa de pe linia frontului era extraordinar de grea. Erau supuşi unei discipline brutale şi capricioase, obligaţi să facă marşuri pe distanţe mari, încălţaţi cu cizme care nu li se potriveau, cu obiele murdare, să sape tranşee şi adăposturi în pământul îngheţat cu drugi şi târnăcoape, să doarmă sub cerul liber, pe zăpadă, înfăşuraţi în mantalele lor, să poarte un război continuu împotriva şobolanilor şi păduchilor şi să lupte, în timpul ofensivelor, fără hrană caldă zile

întregi. Cu toate acestea, raţia lor, chiar şi în perioadele cele mai grele, includea zilnic 500 de grame de pâine. Deşi în unele unităţi alimentele erau în mod sistematic furate de gradele superioare, era posibil să supravieţuieşti cu raţia şi, în general, armata avea suficientă mâncare pentru a hrăni nu numai bărbaţii şi femeile înrolaţi, ci şi pe cei care depindeau de ei.

Soţiile şi prietenele ofiţerilor încartiruiţi în oraş o duceau mult mai bine decât oamenii obişnuiţi, căpătând porecla plină de resentiment „doamnele apărării”. O asemenea doamnă locuia alături de Gheorghi Kniazev în clădirea Academicienilor. Era soţia unui inginer militar şi oferea mici cantităţi de pâine, zahăr şi orez în schimbul „feţelor de masă,

prosoapelor, covoarelor şi lămpilor” vecinilor. Deşi mâncarea era utilă, s-a dovedit, nota pe un ton mucalit Kniazev, că „până şi în Leningradul înfometat, există câţiva tipi bine hrăniţi!” 19. La începutul lunii februarie 1942, un ofiţer proaspăt ras, îmbrăcat într-o uniformă curată, a apărut la uşa Elenei Skriabina cu hârtiile ei de evacuare. Părea să aparţină unei specii de extratereştri, „literalmente o creatură dintr-o altă lume, care aterizase în mod accidental pe planeta noastră… Pentru a suta oară poţi să reflectezi la cât de diferiţi sunt cei cu putere ori avantaje de oamenii obişnuiţi, care nu au nimic altceva decât cartelele de raţii” 20. Cei înrolaţi în armată sunt prezentaţi ca eroi în ceea ce istoriografii asediului numesc „poveşti

despre salvator” – relatările, transmise de numeroşi supravieţuitori, despre străinii buni care apar în ceasul al unsprezecelea, aducând în dar mâncarea care salvează vieţi. Deşi fac parte din mitologia asediului – un istoric îi compară chiar cu îngerul din Mons din timpul Marelui Război21 – multe dintre aceste poveşti sunt fără îndoială adevărate. Igor Krugliakov îşi aminteşte că „înainte sau chiar după Anul Nou a bătut la uşă un tânăr pilot, roşu în obraji. A adus două cutii, de la tata. Una conţinea unt şi făină, cea de-a doua era plină cu *suhari*. Acestea ne-au salvat” Familia Skriabinei a fost salvată de un alt soldat necunoscut care a apărut într-o bună zi la uşa ei cu o găleată plină cu varză muratăz2.

Deplasările pe front erau şi ele foarte

apreciate, deoarece acestea însemnau adesea să fii tratat cu nişte adevărate mese copioase. La mijlocul lui decembrie, o actriţă care avea sarcina de a da spectacole pentru soldaţi, nota cu surpriză şi plăcere meniul unui „banchet” organizat pentru a-i sărbători pe cei „140 de eroi ai războiului pentru patrie” – 100 de grame de alcool de persoană, două pahare de bere, 300 de grame de pâine şi o mică felie de pâine albă, 50 de grame de untură sărată de porc, două plăcinte din făină de hrişcă cu carne şi sos, un pahar de cacao cu lapte, seminţe de floarea-soarelui, un pachet de ţigări *Belomor* şi o cutie de chibrituri. A mai putut să ia acasă 400 de grame de bomboane23. Vera Imber a făcut parte dintr-o delegaţie care a vizitat Frontul de la Volhov în

februarie 1942, ducând cu ea instrumente de ras, chitare şi cinci puşti automate pe care erau înscrise cuvintele: „Pentru cei mai buni exterminatori ai ocupanţilor germani. La micul dejun a fost plăcut impresionată când a fost servită cu terci, pâine şi o bucată mare de unt „Ce lucru minunat! Data viitoare am să aduc neapărat cu mine o lingură”. Aproximativ o sută de delegaţii ale muncitorilor au făcut deplasări similare în noiembrie şi decembrie 24. Alţi civili au reuşit să se ataşeze de navele de război amarate în jurul oraşului. Faptul că au avut diverse slujbe pe un submarin şi un puitor de mine i-a salvat pe inginerii Cekrizov şi Lazarev, iar numeroşi scriitori şi academicieni – precum Boldîrev – au câştigat mese vitale ţinând conferinţe sau

citind pentru marinari. În schimb, vizitele făcute acasă de către soldaţii de pe linia frontului erau interzise şi foarte periculoase, fiindcă un om care mergea singur pe străzi la ore târzii cu un rucsac în spate reprezenta o ţintă tentantă pentru jefuitori sau asasini.

Una dintre cele mai sigure tehnici de supravieţuire era să obţii o slujbă în domeniul procesării sau distribuirii alimentelor. Leningrădenii care aveau asemenea slujbe, în mod deloc surprinzător, rareori mureau de foame. Toţi cei 713 de angajaţi de la Fabrica de dulciuri Krupskaia au supravieţuit; la fel ca toţi cei care lucrau la brutăria nr. 4 şi la o fabrică de margarină. La brutăria Baltika, numai 27 din cei 276 până la 334 de muncitori au

murit, toate victimele fiind bărbaţi25. Chelneriţele de la cantină şi vânzătoarele de la magazinele de pâine erau „grase”, ca şi personalul din orfelinate – o prietenă a Ostroumovei-Lebedeva, zărind, în primăvară, câteva tinere femei cu forme „rubensiene” într-o nou deschisă baie publică, a presupus imediat că lucrau în brutării, în bucătării ori în case de copii26, în timpul iernii, multe femei nu au mai avut menstruaţie; se presupune că femeile care au născut în 1942 lucrau în fabrici de alimente sau în cantine. (Cekrizov a văzut numai două femei gravide în tot timpul blocadei şi ambele erau chelneriţe la cantina şantierului naval.)

O măsură a puterii de cumpărare a unor asemenea femei era faptul că pe piaţa

neagră cele mai căutate lucruri nu erau cele cu valoare practică, ci hainele de dama la modă. Pentru pâine şi orez, Skriabina i-a oferit stofa şi o bluză de şifon fostei sale cameriste, care era acum amanta îmbrăcată în haină de blană de veveriţă a unui administrator de depozit27. Boldîrev a mituit-o pe „ţarina bucătăriei” de la Casa Universitarilor cu o batistă de dantelă şi ciucuri de mătase galbenă. Soţia lui Lihaciov a vândut două rochii în piaţa Sitnî pentru un kilogram de pâine şi 1200 de grame de turte pentru vite28. În pofida unei scăderi în vara anului 1942, hoţia şi corupţia au continuat să înflorească în domeniul distribuirii de alimente în timpul asediului. Un leningrădean se plângea într-o scrisoare privată (interceptată de NKVD) în

luna septembrie a acelui an: „Există oameni care nu ştiu ce înseamnă foamea, care au fost cruţaţi. Uitaţi-vă la vânzătoarea din orice magazin şi veţi vedea un ceas de aur la o încheietură şi o brăţară la cealaltă” Este numai una, raportau sec oamenii de la securitate, din cele 10.820 de plângeri similare adunate în numai zece zile29. Reclamaţiile erau inutile: când soţia lui Lazarev s-a plâns că aproape toţi copiii din spitalul de pediatrie unde lucra ea primeau mai puţin de jumătate din laptele care le era alocat, s-a trezit detaşată afară din oraş, unde petrecea 12 ore pe zi săpând în grădina de zarzavaturi a spitalului30.

Cei care aveau cele mai mari şanse să supravieţuiască – şi cei mai detestaţi – dintre toţi erau aparatcici de la sediul

partidului. „Am văzut cu ochii mei cum se livra pâine la Smolnîi”, a auzit un informator o femeie şoptindu-i vecinei la o coadă la sfârşitul lunii ianuarie. „Cei de acolo nu suferă de foame. Dacă ar trebui să se descurce fără pâine câteva zile, probabil că ar reacţiona şi ar observa, ne-ar acorda ceva mai multă atenţie” „Sunt rumeni în obraz” a spus cealaltă. „Noi murim de foame şi îi vedem cum îşi mişcă fundurile grase în automobile. Nu e cinstit31”.

Membrii simpli de partid – cei mai mulţi muncitori obişnuiţi – nu o duceau mult mai bine decât majoritatea cetăţenilor de rând. 17.000 de membri de partid – 15% din total – se estimează că au murit de foame în prima jumătate a anului 1942. Deşi reprezenta jumătate sau mai puţin din rata

totală a mortalităţii în rândul civililor, de 30 – 40%, comparaţia nu este directă, deoarece demografia membrilor de partid – în majoritate bărbaţi, relativ puţini bătrâni, niciun copil – diferea de cea a populaţiei în general32. Aprovizionarea cu alimente era fără îndoială mult mai bună în cazul birocraţilor angajaţi la sediile de partid. S-a spus adesea că Jdanov mânca raţiile muncitorilor obişnuiţi în timpul asediului, dar date fiind mesele oferite la Smolnîi, lucrul acesta pare foarte puţin probabil. Vizitatorii vorbeau despre cantităţi enorme de mâncare – Lihaciov, care a participat la şedinţa unei comisii, spunea că „mirosea ca într-o sală de mese”, iar un ofiţer al Armatei Roşii de la aprovizionare îşi amintea că a livrat şuncă afumată, sturion şi caviar,

rămase de la un transport *în afara* oraşului, către familiile evacuate ale funcţionarilor33.

Cea mai bună (şi unică) relatare directă despre ce mânca elita Leningradului îi aparţine lui Nikolai Ribkovski, un funcţionar de la Profsoiuz, sindicatul sponsorizat de partid. În vârstă de 38 de ani la începutul războiului, Ribkovski provenea dintr-o familie de ţărani, era un fervent stalinist şi membru al generaţiei de funcţionari care ieşiseră cu bine din perioada Terorii, trecând fără probleme în locul celor epuraţi. Înainte de a obţine un post la Smolnîi la începutul lunii decembrie 1941, el trăia ca orice alt leningrădean, îngrijorat de felul în care se descurcau soţia şi fiul său evacuaţi („Am păstrat câteva tablete de ciocolată ca să le trimit la Seriojenka”), stând la coadă

pentru raţiile obişnuite şi devenind tot mai emaciat: „Este oare corpul meu sau am trecut în trupul altcuiva fără să observ? Picioarele şi încheieturile mele seamănă cu acelea ale unui copil în creştere, stomacul mi s-a lipit de spate şi mi se văd coastele, de sus până jos”. Postul de la Smolnîi, ca instructor în „serviciul de cadre” al Sovietului orăşenesc, a fost un paşaport spre o lume diferită. „Dimineaţa, la micul dejun”, scria el în a patra zi de la obţinerea postului, macaroane sau spaghete, sau *kaşa* cu unt şi două pahare de ceai îndulcit. La prânz – felul întâi supă, felul doi carne. Ieri, de exemplu, am mâncat supă de legume cu smântână, urmată de o bucată mică de plăcintă cu fidea. Azi la primul fel am avut supă cu tăieţei, felul doi porc cu varză

fiartă. Seara, pentru cei care încă mai lucrează, pâine la liber, cu unt şi brânză, prăjitură şi două pahare de ceai îndulcit. Nu e rău. Nu se taie cupoane decât pentru pâine şi carne; toate celelalte sunt la liber. Asta înseamnă că economiseşti cupoanele; poţi să mergi la magazine şi să cumperi cereale, unt şi orice altceva şi să duci şi acasă câte ceva.

Deşi mulţi dintre angajaţii de la Smolnîi sufereau de diaree, clădirea era încălzită, curată şi luminoasă, iar instalaţiile de apă curentă funcţionau normal. Alţi leningrădeni, nota el, „se duc la toaletă chiar în apartamentele lor, iar apoi golesc vasele peste tot şi nu se spală pe mâini înainte de masă... Este neplăcut să te întâlneşti cu asemenea oameni – şi îi

întâlneşti destul de des”.

În martie 1942, Ribkovski a fost trimis la „Casa de odihnă” a Sovietului orăşenesc – efectiv un hotel – într-un sat din nordul oraşului:

Împrejurimile sunt minunate. Multe *dacea* mici, cu două etaje, cu cerdac acoperit, înconjurate de pini înalţi, atingând cerul cu vârfurile… După o plimbare în aerul rece, obosit şi puţin ameţit din cauza mirosurilor pădurii, te întorci acasă într-o cameră caldă, plăcută, te cufunzi într-un fotoliu moale şi îţi întinzi cu recunoştinţă picioarele.

Mâncarea de aici este la fel ca într-o casă de odihnă din vremurile de pace: variată, delicioasă, de calitate. În fiecare zi avem carne – miel, şuncă, pui, gâscă,

curcan şi cârnaţi.

Ca peşte – plătică, hering de Marea Baltică şi peşte-curcubeu – prăjit, fiert sau în aspic. Caviar, sturion afumat, brânză, *pirojki*, cacao, cafea, ceai, 300 de grame de pâine alba şi de pâine neagra în fiecare zi, 30 de grame de unt şi, culmea.

50 de grame de vin bun de porto la prânz şi la cină... Mâncăm, bem, ne plimbăm pe afară, dormim sau pur şi simplu nu facem nimic în timp ce ascultăm patefonul, glumim şi jucăm domino ori cărţi... Aproape că nu mai mă gândesc la război, care ne aduce aminte de prezenţa lui numai prin sunetul îndepărtat al tunurilor, deşi ne aflăm la doar câteva zeci de kilometri de front

Se spune că sovietele raionale, adaugă

el, defensiv, nu o duc nici ele mai puţin bine, „iar câteva organizaţii au clinici de recuperare în comparaţie cu care ale noastre pălesc” 34. De la sfârşitul lui februarie, sovietele raionale hrănesc şi personalul NKVD, pe ai căror umeri a căzut mare parte din administraţia obişnuita a oraşului, după ce majoritatea membrilor de partid şi comsomol au plecat pe front35.

La nivelul inferior al ierarhiei celor care se ocupau de aprovizionarea cu alimente a oraşului veneau oameni care nu erau din Leningrad – refugiaţi de la ţară. În septembrie 1941, când familiile ţăranilor au venit în oraş, fugind din calea armatelor germane şi finlandeze. Consiliul Militar a trecut în sarcina sovietelor raionale periferice responsabilitatea de a se ocupa

de ei; acestea au fost instruite să le verifice actele de identitate, să-i împiedice să se urce în trenurile suburbane pentru a ajunge în centru şi să-i găzduiască în apartamentele goale, în şcoli şi cămine36. „Leningradul era încercuit de un inel de căruţe ţărăneşti”, scria Lihaciov, „care nu au voie să intre în oraş. Ţăranii locuiau în tabere cu vitele şi cu copiii lor plângăcioşi, care au început să moară îngheţaţi în nopţile friguroase. La început, oamenii se duceau la ei să cumpere lapte şi carne – au început să-şi măcelărească vitele. Dar la sfârşitul lui 1941, toate aceste grupuri de ţărani muriseră îngheţaţi, ca şi femeile refugiate care fuseseră adăpostite în şcoli şi alte edificii publice37”.

Lihaciov exagera, însă nu cu mult.

Faptul că autorităţile din Leningrad i-au neglijat cu multă cruzime pe refugiaţi este confirmat de NKVD, printre diversele funcţii ale căruia se număra inspectarea activităţii celorlalte instituţii guvernamentale. Condiţiile de trai ale celor 64.552 ţărani din Karelia (peste o treime dintre aceştia copii) adăpostiţi în suburbiile din nord-estul oraşului, se plângea un raport de la sfârşitul lui noiembrie, erau „extrem de nesatisfăcătoare” Casele în care locuiau erau întunecoase, murdare, neîncălzite şi fără apă curentă, iar cei mai mulţi erau obligaţi să doarmă pe podea pentru că nu aveau paturi. În satul Toskovo, unde 800 de oameni fuseseră plasaţi într-o şcoală neîncălzită, cu ferestrele sparte, au început să taie copacii şi să demoleze clădirile

fermei pentru a obţine lemn de foc; chiar şi aşa, 10 copii au murit de pneumonie în ultimele cinci zile. Ţăranii din Toskovo erau, de asemenea, mai prost hrăniţi decât alţii, deoarece şeful punctului principal de aprovizionare a evacuaţilor (arestat ulterior) le reţinuse cartelele, făcând „tot felul de combinaţii dubioase pentru a obţine alimente în folos propriu” Nu s-a luat nicio măsură pentru a preveni răspândirea bolilor infecţioase: într-un sat foarte populat exista un singur doctor la 5.000 de oameni şi peste tot serviciile medicale erau „slabe”. „Organizaţiile raionale”, rezuma raportul, „ignoră condiţiile din punctele de evacuare şi încearcă să se eschiveze de responsabilitatea de a ajuta populaţia evacuată. Considerăm că este necesar să se

ordone comitetelor raionale de partid şi comitetelor executive ale sovietelor să organizeze punctele de evacuare din zonele lor şi să îmbunătăţească nivelul cultural şi de trai al evacuaţilor38”.

Când NKVD a înaintat din nou un raport, două luni mai târziu, refugiaţii mureau pe capete. În Vsevolojsk, un punct de evacuare din perimetrul de nord-est al oraşului, 130 de cadavre au fost adunate din case şi cămine. Alţi 170 au fost descoperiţi în spital, aproximativ 100 zăceau neîngropaţi în cimitir, iar şase pe străzi. Contribuţia NKVD la „îmbunătăţirea nivelului cultural şi de trai” a fost una caracteristică. 11 ţărani au fost arestaţi pentru „atitudini antisovietice” iar 12 pentru că omorâseră pisici şi câini ca să-i

mănânce. Alţii au fost acuzaţi de „încercare de a organiza o revoltă”. De fapt, intenţionaseră să convoace o adunare pentru a-şi alege reprezentanţii care să meargă la Moscova, unde să ceară ajutorul lui Stalin39.

„Robinson Crusoe a fost un om norocos”.

La 22 ianuarie 1942, Comitetul de Stat al Apărării de la Moscova a făcut ceea ce ar fi trebuit să facă în urmă cu şase luni, şi anume a ordonat evacuarea în masă a populaţiei Leningradului. Pentru că Drumul pe Gheaţă căpătase grosimea potrivită cu câteva săptămâni mai înainte, evacuarea avea să aibă loc cu camioanele, peste Lacul Ladoga. Aleksei Kosîghin, vicepreşedinte al Consiliului Comisarilor Poporului (şi mai

târziu numărul doi în vremea lui Brejnev), a fost trimis să supravegheze acţiunea, care avea în vedere 500.000 de civili, dând prioritate femeilor, copiilor şi bătrânilor.

Deşi programul de evacuare era obligatoriu, o minoritate însemnată a leningrădenilor au încercat să scape, temându-se că nu vor supravieţui călătoriei, nevrând să-şi abandoneze rudele ori bănuind (adesea pe drept) că dacă îşi vor părăsi apartamentele nu le vor mai primi niciodată înapoi. Unul dintre ei a fost Aleksandr Boldîrev, presat de şefii lui să plece cu personalul de la Ermitaj care supravieţuise la Kislovodsk, în Caucaz: „Să pleci cu distrofie, în frig… să-ţi părăseşti apartamentul, mama şi totul, când aici, poate, ne aşteaptă succesul. Nu pot să o

fac... Se pare că mama, sora şi fratele lui Ştakelberg au murit cu toţii chiar înainte de a pleca, la fel ca şi librarul Ponamarev. Corpurile lor au fost aruncate din trenul de evacuaţi pe peronul Gării Finlanda” l. Vera Imber, rezonând fără să ştie cu regina Elisabeta a Marii Britanii în timpul bombardării

Londrei, a declarat că soţul ei trebuia să stea cu studenţi lui, iar ea va rămâne alături de acesta2. Olga Grecina a simţit pur şi simplu că a pleca ar fi însemnat „să abandoneze frontul. O studentă prietenă cu Gheorghi Kniazev voia să rămână pentru că mai avea numai trei examene pentru a-şi obţine diploma şi pentru că nu voia să-şi abandoneze mama şi mătuşile3.

Cei care nu aveau de ales dacă să

rămână ori să plece erau miile de etnici germani şi finlandezi, ţărani din satele asediate din jurul Leningradului, a căror deportare fusese ordonată prea târziu de Beria, în vara precedentă. Aceasta s-a făcut, cu brutalitatea obişnuită, de către militari, sub conducerea „troicii” alcătuite din şefii locali ai partidului, ai sovietului şi ai NKVD. Pentru fiecare raion au fost stabilite anumite limite, deportaţilor li s-au dat doar câteva ore pentru a-şi face bagajele, iar vitele şi rezervele de alimente au fost confiscate, incendiate sau furate4. Consecinţa a fost că regiunea din jurul Leningradului a rămas fără ţărani, cu efecte predictibile asupra producţiei de alimente din vara anului 1942. În „punga” de la Oranienbaum, de exemplu, deportarea a

4.775 de ţărani a golit complet 12 colhozuri şi a lăsat alte opt cu numai o mână de familiia. Deşi unii deportaţi se temeau că vor fi ucişi – „duşi dincolo de golf şi aruncaţi în apa îngheţată” aşa cum se zvonea au existat cazuri în care etnicii ruşi s-au rugat să facă parte din cei deportaţi. Raportul de la Oranienbaum mai citează câteva cazuri în care ofiţeri ai Armatei Roşii au încercat să salveze finlandezi de la deportare – situaţie care era considerată o dovadă îngrijorătoare a faptului că „unii tovarăşi din armată au devenit parte a populaţiei locale şi că se identifică cu interesele locale, uitându-le pe cele ale statului”. În total, de la începutul războiului până la 1 octombrie 1942,128.748 de persoane au fost deportate cu forţa din interiorul inelului blocadei, din

care aproximativ jumătate erau etnici germani sau finlandezi, iar restul „criminali” ori „elemente înstrăinate social” 6.

Cu toate acestea, în oraş, marea majoritate a leningrădenilor îşi doreau cu disperare să plece, iar oamenii agitaţi care se adunau în faţa birourilor de evacuare îi detestau pe cei care nu respectau rândul. „De ce trimit toate fabricile, institutele şi cele mai bune cadre?”, a fost auzit plângându-se un bărbat. „Se pare că nu sunt foarte siguri că germanii nu vor cuceri Leningradul”. Germanii, spunea un altul, pregăteau un mare atac în primăvară: „Şefii au grijă de ei şi pleacă primii, dar nu putem fi lăsaţi în urmă” 7. Chiar şi pentru cei incluşi în program, lucrurile practice

implicate de evacuare erau descurajante. În afară de faptul că trebuiau să fie suficient de puternici pentru a călători şi să nu aibă o boală infecţioasă, evacuaţii erau nevoiţi să meargă de la un birou la altul pentru ştampile şi diverse hârtii, să-şi vândă bunurile ca să cumpere mâncare pentru drum, să împacheteze un bagaj de trei kilograme de persoană pe care să-l care pe Podul Liteinîi până în Gara Finlanda – sarcini îngrozitor de grele pentru nişte oameni epuizaţi şi emaciaţi. Faptul că acest efort a fost fatal multora este demonstrat de numărul de morţi înregistrat la punctul de control medical din Gara Finlanda: din cele 2.564 de persoane care au trecut pe acolo de la începutul lui februarie până la 13 aprilie, 230 au murit în acel loc8.

Mulţi evacuaţi s-au confruntat, de asemenea, cu o dilemă îngrozitoare – trebuiau să rămână şi să încerce să salveze viaţa unui membru al familiei prea slab pentru a călători sau să-l părăsească pe cel slab şi să-l salveze pe cel puternic? Ceea ce istoricii perioadei numesc „abandon forţat” era foarte comun. Dmitri Lihaciov citează trei exemple dintre prietenii lui, primul fiind cel al lui Vasili Komarovici, expert în Dostoievsky cu o zi înainte de plecarea planificată, soţia şi fiica lui l-au dus cu sania la staţionarul Uniunii Scriitorilor. La sosire, au descoperit că acea clinică era închisă pentru câteva zile, dar au implorat-o pe doctoriţa de gardă să-l primească. Aceasta a refuzat, dar ele l-au lăsat totuşi acolo, într-un vestiar din pivniţă. Hrănit de doctoriţă.

Komarovici a rămas în viaţă suficient pentru a-şi termina teza de doctorat. A fost publicată după război, iar textul se poate citi normal, cu excepţia faptului că notele de subsol sunt datate în funcţie de sărbătorile bisericeşti. A doua familie pe care Lihaciov o citează a lăsat în urmă o fată, care a murit în spital, a treia o mamă în vârstă, care a fost abandonată, legată pe sanie, în Gara Finlanda, după ce nu a trecut examenul medical9.

Moartea la momentul potrivit a scutit-o pe Elena Skriabina de o alegere similară. „Zvonurile referitoare la o posibilă evacuare”, scria ea la 29 ianuarie, „au devenit din ce în ce mai dese. Unchiul meu… nu putea să suporte aceste discuţii. Chiar dacă va pleca din Leningrad, nu va

reuşi să supravieţuiască acestei călătorii. Aici, ajutat de îngrijirile soţiei sale, poate să reziste”. A murit în ziua următoare:

Mătuşa mea, care îl adora, s-a comportat aşa cum face toată lumea acum – nu a vărsat nicio lacrimi la ora şase seara, Ludmila a venit acasă de la lucru. Am luat-o deoparte şi i-am dat vestea tristă a morţii tatălui ei. A început să plângă şi numai atunci, cumva, lucrul acesta a izbit-o pe mătuşa mea. A îmbrăţişat-o pe fiica sa şi a plâns în braţele ei. Era mai uşor să asişti la această izbucnire a durerii decât la împietrirea teribila pe care o găseşti în fiecare om din Leningradul acestor zile10.

Una dintre cele mai triste poveşti din timpul asediului este cea a lui Iun Riabinkin, în vârstă de 15 ani, pe care vestea izbucnirii

războiului îl găsise în drum spre o competiţie şahistă. Un adolescent stângaci, foarte nervos, despărţit de familie în circumstanţe îngrozitoare, el este în multe privinţe echivalentul sovietic al Annei Frank. Sfârşitul lui este mult mai ambiguu. Ca toţi prietenii lui, a salutat la început războiul cu entuziasm copilăresc, folosind timpul liber neaşteptat oferit de închiderea şcolilor pentru a juca douăzeci şi unu şi gajuri („Lopatin a urcat o noapte întreagă în patru labe scara în spirală, Finkelshtein a primit pedeapsa să-l care în spate pe Bron”), dar şi să facă de gardă pentru prevenirea incendiilor pe acoperişul casei de pe strada Sadovaia numărul 34, un bloc elegant (azi sediul unei bănci) unde locuia cu mama şi sora lui mai mică.

La jumătatea lui octombrie, a început „să coboare în infern” mai întâi plângându-se de foame („îţi dă o senzaţie de jenă în adâncul stomacului, iar gura ţi se umple de apă tot timpul”), apoi începând să urască un membru mai bine hrănit al familiei care s-a mutat în apartamentul lor comun. („Este umilitor să o văd pe mama bând apă ca să uite de foame în timp ce A.N. stă şi se uită la ea vorbind despre teatru… iar Anfisa Nikolaevna este ca o pisică grasă, bine hrănită… n”) La sfârşitul lunii, îi era greu să urce scările şi nu se mai obosea să-şi schimbe hainele. Deşi nu avea decât o lumânare la lumina căreia să citească, a încercat să evadeze în lumea literaturii – Dumas era „foarte distractiv” cartea lui Jack London *Dragoste de viaţă* „o lucrare

minunată” Peste două săptămâni, faţa i se umflase din cauza hidropiziei şi a început să fie obsedat de mâncare („în fiecare noapte visez pâine, unt, *pirojki* şi cartofi. Şi înainte de a mă duce la culcare ultimul gând este întotdeauna că peste 12 ore noaptea se va sfârşi şi voi putea să mănânc o bucată de pâine…”). Mama lui pleca în fiecare dimineaţă la lucru, luând-o pe sora lui mai mică cu ea; sarcina lui Iuri era să stea la coadă pentru raţii:

Mama şi Ira se întorc acasă înfometate, îngheţate şi obosite… abia îşi mai târăsc picioarele. Nici acasă nu e nimic de mâncare, nu avem lemne pentru sobă… Ele încep să mă mustre şi să-mi facă reproşuri pentru că vecinii de jos au reuşit să facă rost de cereale şi de carne, iar eu nu… Aşa

că trebuie să mă întorc la cozi, dar este în zadar… Oh, măcar de-aş avea o pereche de ghete de pâslă12!

În decembrie, notele din jurnal devin aproape isterice, un amestec de fabulaţii („Mama va primi o slujbă de bibliotecară într-un spital nou; eu voi fi asistentul ei”), autodetestare pentru că furase câteva firimituri din rezerva de hrană a familiei şi paranoia:

Ce fel de tortură au inventat mama şi Ira pentru mine în timpul serii? La masă, Ira mănâncă încet în mod deliberat, în aşa fel încât să poată simţi, iată, că este aici, mâncând, în timp ce noi, ceilalţi, care am mâncat deja, ne uităm la ea cu ochi flămânzi. Mama îşi mănâncă prima porţia, apoi ia câte puţin de la fiecare din noi. Când

se împarte pâinea, Ira izbucneşte în lacrimi13.

La sfârşitul lunii, jurnalul se pierde, sunt numai nişte mâzgălituri, aproape sălbatice: „Vreau să trăiesc, dar nu pot să trăiesc aşa! Dar cât de mult vreau să trăiesc!” şi „Unde e mama? Unde e?” Ultima menţiune este datată 6 ianuarie:

Cu greu mai pot să merg sau să fac orice altceva. Nu mai am aproape deloc putere. Şi mama abia mai merge – nu îmi pot imagina cum de reuşeşte. Zilele astea mă loveşte deseori, mă dojeneşte şi ţipă la mine. Are crize de nervi pentru că nu poate să suporte halul în care arăt – o persoană slăbită, înfometată, torturată care abia se mai poate mişca dintr-un loc în altul, îi stă mereu în cale şi „se preface” că este

bolnavă şi neajutorată. Dar eu nu mă prefac... Oh, Doamne, ce se petrece cu mine”?

Ce s-a petrecut cu ei au aflat istoricii Ales Adamovici şi Daniil Granin de la sora lui, Ira, 40 de ani mai târziu: a fost lăsat acasă. După ce a obţinut permise de evacuare pentru întreaga familie, a dat tot felul de lucruri pe mâncare şi haine groase, după ce a încărcat o sanie cu cele necesare, plus un set de tacâmuri de argint pe care să le vândă, mama lui Iuri şi-a dat seama că nu-l putea duce pe fiul ei jos, la parter. L-au lăsat zăcând pe sofa, iar mama şi fata au plecat, trăgând sania, la Gara Finlanda. „După ce am traversat Neva”, îşi amintea Ira, „mama era disperată şi voia să se întoarcă înapoi după el. «Iura e acolo,

singur, singurel!» Eu plângeam, desigur Dar aproape imediat după ce ne-am urcat în tren, acesta s-a pus în mişcare şi am plecat” Ce s-a întâmplat după aceea cu Iuri nu ştim. Poate că a murit în Leningrad sau poate că a reuşit să se evacueze, de vreme ce jurnalul, trimis ca răspuns la apelul unui ziar în 1970, a fost găsit în provincia Vologda. Poate că a supravieţuit războiului, dar nu a vrut să restabilească legătura cu familia. Oricum, nu prea mai avea cu cine. Tatăl lui, care fusese arestat în timpul Terorii din 1936 – 1937, a pierit undeva în Gulag. Mama lui a murit în timpul călătoriei de evacuare, pe o bancă din gara din Vologda. Sora lui, Ira, a petrecut restul războiului într-o casă de copii şi mai târziu a fost crescută de o mătuşă15.

Un alt mit reconfortant al asediului este acela că, după ce au pornit pe Drumul pe Gheaţă, evacuaţii au fost bine îngrijiţi şi s-au simţit în siguranţă. Chiar Dmitri Pavlov, comisarul poporului pentru aprovizionare ale cărui memorii apărute în era „dezgheţului” se numără printre cele mai oneste ale genului, pretinde că evacuarea a fost „atent gândită şi bine organizată”:

Mai multe mese de campanie au fost instalate pe drum pentru evacuaţi. Imediat ce Ieningrădenii traversau lacul şi ajungeau pe uscat, li se servea supă de varză fierbinte, cartofi, carne şi alte alimente la care aceşti oameni extenuaţi visaseră noapte după noapte. Mirosul de pâine făcută din făină de secara pură îi ameţea pe oamenii înfometaţi. De la primul pas pe

uscat erau înconjuraţi de atenţie şi iubire. Cu toţii doreau din toată inima să fi ajute cu ce le stătea în putere”.

Nimic nu era mai departe de adevăr. Primul test de anduranţă cu care s-au confruntat evacuaţii a fost călătoria cu trenul din Gara Finlanda la Osinoveţ, pe un drum lung de numai 45 de kilometri, care putea să dureze câteva zile. După ce coborau din tren, erau nevoiţi să dea mită pentru a traversa lacul îngheţat cu camionul. Elena Kocina a reuşit să treacă prin mulţimea violentă, care striga, până la coada de camioane înmânând doi litri de votcă unui şofer; mama lui Igor Kruglaikov a făcut troc cu un şofer gras, beat, care purta o haină de blană peste tunica ţărănească, dându-i mai întâi un pachet de

ţigări, apoi bani şi, în cele din urmă, ceasul de argint al tatălui ei. Drumul pe Gheaţă părea a trece pe la Polul Nord: o câmpie plană orbitor de albă în zilele frumoase („Steagul roşu ca macul al controlorului de trafic” scria Imber, „este vizibil de la un kilometru”), un iad îngheţat în care vântul urla pe viscol şi un vid negru în timpul nopţii. Câţiva norocoşi l-au parcurs în autobuze trimise de la Moscova, dar cei mai mulţi în camioane deschise ori cu prelată, în care nu era greu să mori de frig. Prea slăbiţi pentru a rezista în timp ce camioanele îi hurducau pe gheaţă, mulţi pasageri erau pur şi simplu aruncaţi pe jos. O femeie-soldat care avea sarcina să se ocupe de drum ridica trupurile a cinci-şase copii mici în fiecare dimineaţă, care zburaseră din

braţele mamelor lor în timp ce camioanele goneau ca să ajungă la destinaţie17.

Pe ţărmul opus, odată ajunşi pe „continent”, condiţiile în care erau primiţi oamenii erau mai mult decât inadecvate. Cei care au ţinut jurnale descriu cozi interminabile la supă, faptul că nu reuşeau să găsească un loc de dormit şi vorbesc despre adevărate lupte pentru locurile în trenurile care duceau spre Rusia neocupată. Atunci când era de mâncare, nu mai existau măsurile luate iniţial pentru a-i împiedica pe oamenii înfometaţi să mănânce prea mult şi să moară din cauza asta. Un doctor căruia i se ordonase să înfiinţeze un cabinet medical la Jiharevo a descoperit că evacuaşi îşi consumau imediat raţiile – cârnaţi afumaţi şi pâine – care li se dădeau pentru călătoria

de trei zile cu trenul spre Tihvin şi se îmbolnăveau de stomac. După ce a discutat în zadar cu şeful centrului de evacuare pentru a face schimbări, a reuşit în cele din urmă să obţină o întâlnire cu reprezentanţii Comitetului de Stat al Apărării de la Moscova. Le-a descris rezultatele autopsiilor făcute de el şi i-a convins că evacuaţii ar trebui să fie hrăniţi cu mici cantităţi de mâncare pe drum, cu mei şi griş gătite în cazanele trenului18.

O relatare tipică a întregii experienţe a evacuării – în manieră sovietică – este cea a lui Vladimir Kuliabko, inginer specialist în frigotehnică, văduv, în vârstă de 65 de ani. El a supravieţuit în prima jumătate a iernii cu ajutorul cadourilor făcute de un vecin care lucra într-un magazin alimentar, iar în

februarie i s-a oferit un loc într-unul din primele convoaie care au traversat Drumul pe Gheaţă. A acceptat, sperând că avea să-şi găsească fiul, medic militar încartiruit la Cerepoveţ, oraş situat la 400 de kilometri est de Leningrad, pe calea ferată spre Vologda. I-a spus administratorului de bloc că se mută în alt apartament, a lăsat cheile la un vecin şi i-a oferit altuia petrol lampant, macaroane şi nuci pentru a-l ajuta să-şi ducă bagajele în Gara Finlanda. Luând în calcul şi opririle pentru a se odihni pe lăzile cu nisip, „plimbarea” de trei kilometri a durat două ore. Trenul trebuia să plece la ora 10.30 dimineaţa, dar a apărut abia la 6 p.m., când Kuliabko a descoperit că vagonul lui era ocupat de „oameni de afaceri” şi bagajele lor. A reuşit să se înghesuie, el şi

valiza lui, coşul şi perna, în partea descoperită de la capătul vagonului, unde în vremuri normale se adunau fumătorii. În cele din urmă, trenul s-a pus în mişcare la 1 a.m. Şi li s-a dat de mâncare. Pentru a-şi primi porţia, a înţeles curând Kuliabko, trebuia să dea mită. Un bilet – „400 grame de pâine pentru Kuliabko, de banii ăştia, poţi păstra restul” – a rezolvat lucrurile. „În zece minute, am intrat în posesia pâinii.

Învăţând din experienţă, am făcut acelaşi lucru pentru supă”. Când a sosit la Osinoveţ şase ore mai târziu, a observat 15 cadavre care zăceau lângă şine.

Ca să se urce într-un camion pentru a traversa lacul, a avut nevoie de ceva timp şi de alţi bani daţi ca mită:

Am aşteptat, înfometat şi nehrănit, ca

toţi ceilalţi (în pofida faptului că în Leningrad ni se promiseseră trei mese pe zi şi ni se dăduseră cupoanele respective). Pe la 5 p.m., l-am găsit pe bărbatul care se ocupa de noi, dar mi-a îndrugat nişte vorbe fără sens, iar eu am realizat că nu am să ajung nicăieri prea curând. Camioanele veneau şi plecau, dar oamenii care aveau sarcina să se ocupe de noi îi alegeau pe cei care se puteau urca, fără să respecte nicio listă sau coadă... M-am dus din nou la şef, i-am spus că eram bolnav şi că mă duceam să-mi văd fiul, soldat decorat.

La puţin timp după aceea, a venit la el un supraveghetor, care a acceptat 500 de grame de tutun în schimbul unui loc în primul camion care urma să vini Patru ore mai târziu, Kuliabko se afla în camion, după

ce refuzase cu obstinaţie să dea mita înainte de a se aşeza înăuntru cu bagajul. „Acelaşi sistem de mituire, dar la o scară mult mai mică, se practica şi în camion. Şoferul cerea tot timpul ţigări şi i se dădeau. Altfel, camionul mergea încet ori se întâmplau tot felul de lucruri neplăcute. O ţigară înmânată la momentul potrivit făcea ca toate aceste probleme să dispari” După ce a petrecut trei ore într-un ambuteiaj cu nişte camioane încărcate cu alimente care mergeau în sensul celălalt, camionul a ajuns în cele din urmă pe „continent” la ora cinci în dimineaţa următoare.

Deşi Kuliabko scăpase din inelul blocadei, se afla departe de capătul necazurilor. Mai întâi, a fost nevoit să stea trei ore la coadă pentru *kaşa* şi supă,

evacuaţii fiind obligaţi să aibă farfurii şi linguri proprii – a rezolvat problema dându-i chelneriţei

50 de ruble şi paşaportul ca gaj pentru o farfurie. Când a venit trenul, mulţimea dezlănţuită s-a îmbulzit să urce. Plătind 30 de ruble unui soldat să-i ducă bagajele, Kuliabko a reuşit să se caţere într-un vagon de marfa alături de câţiva studenţi emaciaţi, care nu l-au lăsat să stea lângă soba alimentată cu fân. Peste cinci zile şi nopţi fără somn, punctate de cozi lungi la mâncare, mici furturi şi moartea unuia dintre studenţi, căruia prietenii i-au aruncat cadavrul pe fereastra vagonului, a ajuns la Cerepoveţ:

Mă târăsc afară din vagon, cad bineînţeles, trag jos cele trei boccele şi

strig: „Ajutaţi-mă să le duc în gară”. Nimeni nu se uită la mine. Încerc să le trag eu însumi, dar sunt prea grele şi cad din nou. Mă opresc disperat. În cele din urmă, văd un copil al străzii şi îl rog să-mi ducă lucrurile în gară. El întreabă: „Îmi dai o ţigară?”, iar eu îi spun că am să-i dau... Ajungem în gară; văd un miliţian şi îl întreb: „Cum ajung la adresa asta?” îmi răspunde că în piaţă sunt nişte taxiuri cu cai. Ca un prost, mă duc în piaţă, îi dau băiatului o ţigară şi mă uit după taxiuri. Nu este niciunul şi n-au fost niciodată. Cer ajutor unuia şi altuia, dar nimeni nu-mi răspunde. Prin urmare, încep să-mi târăsc lucrurile spre biroul de bagaje pierdute, care, din fericire, nu este departe. Împing valiza pe zăpadă cu piciorul şi car celelalte boarfe.

Merg un metru, un metru şi jumătate, apoi mă opresc ca să mă odihnesc. Stau acolo, gata să izbucnesc în lacrimi. Cum am să ajung la Borea?

Salvatorul lui a fost un tânăr soldat, care, refuzând tot ce i se oferea, i-a luat bagajele şi l-a condus, pe jos, până la spitalul lui Borea, iar pe drum i-a dat raţia lui de biscuiţi cazoni 19. Kuliabko a călătorit când programul de evacuare în masă se desfăşura abia de o săptămână, însă condiţiile au rămas haotice până la jumătatea lunii aprilie, când dezgheţul de primăvară a oprit camioanele – care acum se deplasau cu zgomot în apa care le ajungea până la osii20.

Cât de mulţi oameni s-au salvat străbătând Drumul pe Gheaţă? Oficial,

11.296 de evacuaţi l-au traversat în ianuarie 1942,117.434 în februarie, 221.947 în martie şi 163.392 în aprilie, în total „depăşind planul” cu o cifră impresionantă de 514.069 de persoane în mai puţin de patru luni21. Nu există nicio înregistrare, totuşi, a celor care au murit pe drum, în timpul traversării ori în trenurile care i-au transportat pe evacuaţi în Rusia neocupată. În vagoanele aglomerate, fără toalete, făceau ravagii bolile de stomac, aşa cum povesteşte Kocina:

Atunci când cineva „simte nevoia”, întregul „public” din vagon ia parte de obicei la „realizarea” respectivi. Se petrece cam aşa: uşa este deschisă prin efort comun, iar cauza agitaţiei îşi dă jos pantalonii şi îşi aşază dosul în bătaia

vântului. Mai mulţi oameni îl ţin de mâini şi de subsuori.

[în timpul opririlor] ne repezim cu toţii să coborâm din tren şi ne aşezăm pe vine lângă vagoane, unul lângă altul – bărbaţi, femei şi copii. Localnicii se adună în jur, iiitându-se la noi cu oroare... însă noi suntem indiferenţi la toate astea.

Nu ne este ruşine şi nu încercăm nici alte sentimente... Cei bolnavi merg cu noi până când mor. Când se întâmpla asta, îi aruncăm pur şi simplu din trenul în mişcare22.

Faptul că evacuaţii nu erau îngrijiţi în mod adecvat nici după ce ajungeau pe „continent” este confirmat de un raport NKVD din 5 martie, care se plânge de tratamentul „iresponsabil şi lipsit de

compasiune” aplicat evacuaţilor de personalul de la un punct de primire şi de condiţiile „inumane” din trenuri. Dintr-un tren, au fost scoase 17 cadavre în gara Volhov, 20 la Babaievo, şapte la Cerepoveţ şi încă şapte la Vologda. Din altul, 26 au fost îndepărtate la Volhov, 32 la Tihvin, patru la Babaievo şi şase la

Vologda23. Un mormânt colectiv de la Vologda, plin mai ales cu leningrădeni, conţine, s-a estimat, 20.000 de morţi.

Cei care au supravieţuit călătoriei iniţiale de evacuare s-au confruntat dacă nu aparţineau unei instituţii ori nu îşi întâlneau rudele, cu problema de a găsi o autoritate locală pregătită să le ofere cartele şi un loc unde să stea. Deoarece peste tot erau oameni dislocaţi şi o lipsă cronică de

alimente (chiar şi la Moscova, cerşetorii mureau pe străzi în iarna 1941 – 1942), lucrul aceste era extrem de dificil. Skriabina, care a trecut Drumul pe Gheaţă în februarie, a văzut-o mai întâi pe mama ei murind într-un aşa-numit spital din Cerepoveţ în care domnea dezordinea, apoi a petrecut mai multe săptămâni călătorind cu fiii ei emaciaţi dintr-un oraş în altul de pe calea ferată în căutarea unui funcţionar înţelegător. În cele din urmă, a găsit unul, prin intermediul *sviazi*: bătrânul doctor al familiei ei ajunsese membru de partid important la Gorki (azi Nijni Novgorod).

Numele lui parca era vrăjit… Funcţionarul i-a dat la o parte pe cei care stăteau la coadă în faţa mea şi ne-a invitat cu amabilitate să-l urmăm. Ne-a condus

direct la biroul Comitetului de partid din Gorki… în zece minute, eram din nou afară, cu trei documente în mână – două pentru extra raţii şi unul pentru un transport special care se îndrepta spre Caucaz.

Refuzurile cu care s-a confruntat Skriabina până în acel punct erau predictibile, efecte ale lipsurilor generale din timpul războiului şi a neglijenţei birocraţiei. Însă ea le-a trăit ca pe nişte lucruri maligne şi personale: „Cred”, scria ea, „că Robinson Crusoe a fost un om norocos. El ştia foarte bine că se afla pe o insulă pustie şi că trebuia să se hrănească singur însă eu mă aflu printre fiinţe umane24”.

Canibalismul

Un alt aspect al blocadei care nu a fost

tratat de istoriografia sovietică tradiţională este crima. Leningrădenii, susţine comisarul pentru aprovizionare Dmitri Pavlov, erau mult prea „inteligenţi” ca să ia pâinile căzute dintr-un camion care transporta pâine lovit de un obuz şi „protejau cu îndârjire” copacii din parcurile publice ca să nu fie tăiaţi pentru lemne de foc. Exemplul lor îi dezminte pe „autorii străini care susţin că omul renunţă la etică şi devine un animal de pradă atunci când suferă îngrozitor de foame. Dacă acest lucru ar fi adevărat, anarhia ar fi domnit în Leningrad1”.

Anarhia nu a domnit în Leningrad în timpul asediului, însă oraşul a avut de suferit în urma unui val de delicte, mai ales jafuri şi omoruri pentru mâncare şi cartele de alimente şi, după cum se ştie,

canibalism. Cel mai comun delict cu violenţă era simpla agresiune. În timp ce se întorcea acasă de la brutărie la jumătatea lunii decembrie 1941, Elena Kocina a văzut un adolescent îmbrăcat în uniforma unei şcoli profesionale din oraş alergând spre ea. S-a dat la o parte, dar acesta i-a înşfăcat pâinea şi a fugit, lăsând-o privindu-şi, îngrozită, mâinile goale, întoarsă acasă, un vecin a dojenit-o că nu a ascuns pâinea sub haină. Peste patru zile, soţul Elenei s-a bătut cu un alt elev de la şcoala profesională pentru o coajă de pâine de pe jos:

Astăzi, [Dima] a dat peste nişte sănii încărcate cu pâine. O

gardă înarmată de cinci bărbaţi le însoţea, iar o mulţime de oameni mergeau

în spate, uitându-se fascinaţi la pâini. Dima se afla alături de ceilalţi. Lângă magazinul de pâine, săniile au fost descărcate, iar gloata s-a repezit la lăzile goale, ca să ia cojile şi firimiturile. Dima a găsit o coajă mare de pâine pe jos, în zăpadă. Însă un băiat i-a smuls coaja de pâine din mână. Mizerabilul a început s-o mestece, plescăind din buze şi salivând. Dima şi-a pierdut minţile. L-a apucat pe băiat de guler şi a început să-l zgâlţâie, fără să-şi dea seama ce face. Capul băiatului se clătina pe gâtul subţire de paiaţă. Dar continua să mestece, în grabă, cu ochii închişi. „S-a dus, s-a dus! Uite!” a strigat el deodată şi a deschis gura2.

Citaţi ca hoţi în zeci de relatări similare3, aceşti elevi de la şcoala

profesională, ca şi ţăranii refugiaţi în suburbii, erau unul dintre cele mai vulnerabile grupuri sociale din Leningrad. Foarte răspândite chiar înainte de război, şcolile profesionale – *remeslennte ucilişia* – erau instituţii de învăţământ cu internat nu foarte prestigioase, care aveau scopul de a instrui adolescenţii de la sate pentru a deveni muncitori în fabrici. Atunci când s-a închis inelul blocadei, elevii lor s-au trezit despărţiţi de familii şi la mâna directorilor de şcoală, adesea neglijenţi ori lipsiţi de scrupule. Aleksei Kosîghin, comisarul trimis de la Moscova să supravegheze evacuarea în masă pe Drumul pe Gheaţă, a observat că sunt foarte emaciaţi şi s-a dus personal să inspecteze Şcoala profesională nr. 33. Băieţii de acolo, a descoperit el, erau plini

de păduchi şi dormeau doi sau trei într-un pat, fără cearşafuri sau feţe de pernă, fără ca bolnavii să fie izolaţi de cei sănătoşi. Şi mai ruşinos, personalul de la bucătărie fura în mod sistematic mâncarea, Lăsându-le jumătate sau mai puţin din raţiile care li se cuveneau. Reprezentantul elevilor, i-a scris el furios lui Jdanov, ar fi trebuit să supravegheze direct bucătăria, iar directorul şi personalul ar fi trebuit să fie arestaţi şi judecaţi. Rata mortalităţii din şcolile profesionale nu este cunoscută, însă a fost estimată la un stupefiant 95%4.

Hoţia în rândul altor mii de copii abandonaţi din Leningrad a fost redusă prin înfiinţarea şi evacuarea ulterioară a 98 de noi orfelinate, dar acestea primeau de obicei numai copii în vârstă de până la 13

ani. „Situaţia celor de 14 şi 15 ani rămaşi fără părinţi” se scria într-un raport trimis lui Jdanov, „este deosebit de grea. Ei nu sunt acceptaţi în casele de copii şi se adună pe lângă magazine şi brutării, smulgând pâine şi alimente din mâinile cumpărătorilor” Personalul din Secţia învăţământ a oraşului, se spunea, refuza chiar să-i trimită pe copiii mai mici în orfelinate dacă nu erau curaţi, sănătoşi şi nu aveau toate actele în regulăă.

Mult mai îngrijorătoare pentru miliţie era ameninţarea că gloatele furioase de la magazinele de pâine vor scăpa de sub control sau vor trece cu adevărat la jafuri. Deşi distribuirea de alimente nu a fost niciodată în mod serios sistată, au existat câteva revolte, mai ales în ianuarie şi

februarie 1942, când leningrădenii stăteau la coadă de la orele dimineţii, adesea fără a primi pâine. Târziu, într-o seară de ianuarie, Dmitri Lazarev s-a dus să o caute pe soţia lui, care mersese să stea la coadă încă de la ora şapte în dimineaţa aceea. A găsit-o stând la rând afară, lângă un magazin de pâine de pe Bolşoi Prospekt*

Oamenilor li se permitea accesul în magazin câte zece odată.

La un moment dat, când următorii zece au avut voie să intre, toţi cei din spate s-au repezit în faţă şi au încercat să dărâme uşile. Doi miliţieni au vrut să împingă mulţimea înapoi. În cele din urmă, au început să spună minciuni, promiţând că oamenii vor intra imediat ce gloata va face câţiva paşi înapoi. Când mulţimea s-a

conformat, au încuiat uşile şi au anunţat că magazinul s-a închis şi lumea poate să plece acasă. Au fost strigăte, plângeri – unii nu mâncaseră de două zile, alţii aveau acasă copii care mureau de foame.

Ordinea a fost restabilită numai după ce Lazarev şi alţi câţiva bărbaţi s-au dus în spatele magazinului şi l-au convins pe responsabil să dea raţii pentru alte 70 de persoane6. În total, NKVD vorbeşte de 72 de asemenea „atacuri” ale publicului asupra magazinelor alimentare, a căruţelor şi săniilor în primele 27 de zile ale lunii ianuarie. Deşi într-un caz „jefuitorii” au aruncat cărămizi în personalul magazinului, cele mai multe atacuri erau pur şi simplu iniţiative ale oamenilor de la coadă care îşi croiau drum în spatele tejghelei sau ale

unor grupuri mici (uneori formate din dezertori înarmaţi, dar de obicei din femei ori din băieţi de la şcoala profesională) care atacau săniile sau cărucioarele trase cu mâna care livrau marfa şi plecau cu „prada”
7. „În magazinul de pâine nr. 318”, se scrie într-un raport tipic de la începutul lunii ianuarie, mulţimea s-a repezit înăuntru, incitată de o persoană necunoscută, şi a luat 100 kilograme de pâine. Am reuşit să arestăm câteva persoane. La magazinul de pâine nr. 399 aproximativ 50 kilograme de pâine au fost furate, dar niciun hoţ nu a fost arestat. Un grup s-a repezit la căruţa magazinului de pâine nr. 318, care aducea marfa. În noaptea de 7 ianuarie, doi oameni au fost descoperiţi ascunşi sub tejgheaua magazinului. Aveau asupra lor cuţite. În

aceeaşi zi, magazinul nr. 20 de pe Gaz Prospekt a fost jefuit. Incidente similare au avut loc în Smolnîi şi în alte raioane8.

Ca reacţie, mai mulţi miliţieni au fost postaţi pe lângă magazine, iar vehiculele au primit instrucţiuni să varieze traseele şi să se deplaseze cu gărzi9.

Unul dintre puţinii autori de jurnale care admit că au beneficiat de pe urma hoţilor de alimente este Elena Kocina. Dima, soţul ei, care prezenta mai multe edeme, a început să fure la mijlocul lui decembrie, folosind un baston ascuţit la unul din capete pentru a sustrage o pâine dintr-un magazin slab luminat. Odată, cineva de la coadă l-a văzut, l-a urmărit afară din magazin şi l-a ameninţat că îl denunţă:

„Dă-mi jumătate de pâine, dacă nu, te

denunţ” a şoptit femeia, apucându-l de mânecă... S-au dus în faţa unei intrări, iar Dima a aruncat jumătate de pâine în faţa femeii, spunându-i: „Uite, îndoapă-tel” Femeia a înşfăcat pâinea, s-a aşezat pe scări, şi a început să muşte cu lăcomie. O vreme, Dima s-a uitat la ea în tăcere. Apoi s-a aşezat alături de ea şi a început să-şi mănânce jumătatea lui. Au stat acolo mâncând, înjurându-se din când în când, până ce au terminat toată pâinea.

Un sac plin cu făină de hrişcă, şterpelit dintr-un depozit de alimente la jumătatea lui ianuarie, i-a ajutat pe cei doi Kocin să ia în greutate, lucru pe care l-au ascuns de vecini nemaispălându-se în mod deliberat. Vânzătoarele de la magazinul de pâine, nota Elena autojustificându-se, nu erau mai puţin

necinstite şi se „rotunjeau precum chiflele”: „În schimbul pâinii au tot ce vor. Aproape toate, fără nicio ruşine, poartă bijuterii de aur şi blănuri scumpe. Unele chiar vin la lucru şi stau în spatele tejghelei în haine elegante de samur şi piele de focă” 10.

Omorurile pentru mâncare sau cartele au devenit, de asemenea, frecvente, cu 1.216 de arestări în prima jumătate a lui 1942 n. Leningrâdenii se temeau de atacurile unor străini pe străzile pustii, dar cazurile detaliate de NKVD sunt ale unor oameni care şi-au ucis membri ai familiei, colegi şi vecini. Din nou, atât răufăcătorii, cât şi victimele erau deseori adolescenţi dezavantajaţi. Un exemplu tipic, patetic, este cel al urmă băiat de 18 ani, care i-a ucis pe cei doi fraţi mai mici cu un topor şi a

fost arestat în timp ce încerca să-şi omoare mama. La interogatoriu, el a explicat că îşi pierduse slujba şi odată cu asta cartela de muncitor, când fusese prins într-un jaf mărunt, şi că intenţionase să utilizeze cartelele fraţilor lui. Alţi doi adolescenţi, în vârstă de 18 şi 15 ani, şi-au atacat şi şi-au rănit destul de grav vecinele, o mamă şi fiica ei de şase ani, şi au fost arestaţi în timp ce încercau să dea cartelele acestora lor pentru pâine. Un alt băiat însă, un mecanic de 16 ani, a fost omorât de un coleg de serviciu în căminul unde locuia după ce s-a lăudat că a reuşit să schimbe pe alimente nişte cartele valorând mai multe zile de munca12.

Multe crime nu au fost probabil descoperite, pentru că în toiul iernii miliţia

a încetat parţial să funcţioneze. La 10 februarie, şeful NKVD Leningrad, P.N. Kubatkin, le-a cerut superiorilor lui de la Moscova 1.000 de oameni pentru paza fabricilor din oraş, deoarece din cei 2.800 oameni din brigada existentă, 152 muriseră de „epuizare”, 1.080 se aflau în spital şi cel puţin 100 spuneau că sunt bolnavi în fiecare zi13. Curatorul de la Pavlovsk, Anna Zelenova, printre sarcinile căreia se număra aceea de a lua obiectele antice aflate în proprietate privată şi a le duce la loc sigur, a ieşit odată din apartamentul unui colecţionar (din câte se pare recunoscător) şi l-a găsit pe miliţianul care o însoţise mort pe un scaun de pe palier”.0 altă dovadă anecdotică a corupţiei foarte răspândite şi a justiţiei sumare. „Dacă se descoperea că se

furase pâine”, îşi amintea după război un emigrant, „adunau cinci oameni şi îi împuşcau, indiferent dacă fuseseră sau nu implicaţi în furt15”.

În general însă, impresia pe care ne-o transmit supravieţuitorii primei ierni a asediului este că le era mai puţin teamă de hoţi şi ucigaşi şi mai mult de tăcere, spaţii goale şi izolare. Angelina Kupaigorodskaia, în vârstă de 11 ani, a locuit singură în acea iarnă în apartamentul familiei de pe Fontanka, pentru că părinţii ei, ingineri chimişti, fuseseră obligaţi să se mute la locul de muncă. După şapte decenii, este convinsă că a supravieţuit datorită unei liste de reguli scrise pe o bucată de hârtie de tatăl ei: trebuia să spele şi să golească în fiecare zi găleata de gunoi, să nu ia

niciodată mai mult de raţia pe o zi o dată şi să meargă regulat la oficiul poştal pentru a verifica dacă rudele îi trimiseseră bani. Când ieşea afară, îşi aminteşte ea, era îngrozită, dar nu pentru că se temea de o infracţiune – de fapt, a aflat numai mult timp după război că exista aşa ceva, citind despre asta. Pe vremea aceea, se simţea „singură în oraş, absolut singură. Mergeam până la magazin şi înapoi, intram în curtea noastră, urcam scările şi mă duceam la uşa mea. Dacă ar fi vrut, puteau să mă pună la pământ împingându-mă cu degetul mic. Însă nu m-am întâlnit niciodată cu nimeni” 16. Kocina, care îl aştepta pe soţul ei să se întoarcă de la furat de pâine, obişnuia să iasă pe palier ca să îl audă venind: „De jos, liniştea se ridica precum aburul,

condensându-se în casa scărilor. Am scuipat pe scări şi am ascultat cum saliva a căzut, cu zgomot, dedesubt. Am rămas în întuneric mult timp, scuipând şi ascultând" 17.

Cea mai cunoscută dintre crimele care au înflorit în timpul asediului – şi mai simptomatică pentru disperarea leningrădenilor – era canibalismul. Poeta Olga Berggolţ a auzit pentru prima oară despre acest lucru de la un prieten psihiatru:

Nu de mult, Prendel ne-a spus că devorarea cadavrelor este în creştere. În mai [1942], la spitalul lui au apărut 15 cazuri, în comparaţie cu 11 în aprilie. El a fost nevoit – şi încă este – să dea sfaturi ca specialist la întrebarea dacă acei canibali sunt responsabili pentru acţiunile lor.

Canibalismul – un fapt. Ne-a povestit despre un cuplu de canibali care au mâncat mai întâi cadavrul mic al copilului lor, apoi au ademenit trei copii – i-au omorât şi i-au mâncat... Nu ştiu de ce mi se părea caraghios ceea ce spunea – cu adevărat caraghios, mai ales atunci când a încercat să-i exonereze. Am spus: „Dar tu nu ţi-ai mâncat bunica!” Şi după asta nu am putut să iau în serios poveştile lui despre canibali. Totul este dezgustător – canibali, acoperişuri găurite, ferestre sparte, oraşe distruse fără rost. Oh, da, eroismul şi farmecul războiului18!

Până la publicarea rapoartelor miliţiei în 2004, dovada utilizării cărnii umane ca aliment în timpul blocadei ţinea de domeniul anecdoticii: zvonuri, crezute de

leningrădeni la vremea aceea, despre copii răpiţi pe stradă şi relatări din jurnale despre cadavre fără coapse şi fese, ca şi fără haine. O descriere şocantă a unui cuplu tânăr atras într-un apartament transformat în abator, relatat ca fapt de Harrison Salisbury în cartea lui *The 900 Dayst* se dovedeşte, la o cercetare mai atentă, a fi fost inspirată dintr-un roman publicat, probabil sub auspiciile propagandiştilor nazişti, în Ucraina ocupată 19.

Pentru majoritatea oamenilor din vremea aceea, canibalismul ţinea, se pare, mai degrabă de poveştile de groază de mâna a doua decât de experienţa directă. „În Piaţa Pokrovskaia”, scria profesorul de geografie Aleksei Vinokurov, „am dat peste o mulţime de oameni care se uitau în tăcere

la cadavrul stângaci măcelărit al unei tinere durdulii. Cine făcuse asta şi de ce? Este oare aceasta dovada zvonurilor despre canibalism? 20” Atunci când o cunoştinţă „mai degrabă sănătoasă” a lui Dmitri Lihaciov nu s-a întors acasă după ce plecase la o adresă ciudată ca să facă

O afacere, el se întrebase dacă nu cumva fusese omorâtă de siniştrii comercianţi care ofereau de vânzare în piaţă „cotlete” gata tranşate21.

Atunci când Olga Grecina s-a dus la fabrica în care lucra pentru a-şi lua leafa, a observat că şpanul de metal se adunase în jurul strungurilor şi a întrebat ce se întâmplase cu bătrâna femeie de serviciu, căreia i se spunea cu afecţiune tanti Nastea.

I s-a spus că Nastea fusese executată şi

la început a crezut că este o glumă: „Nu, este adevărat! Şi-a mâncat fata – o ascunsese sub pat şi tăia bucăţi din cadavru. Miliţia a împuşcat-o. În zilele astea nu prea ajungi în faţa unui tribunal” 22.

Conducerea oraşului era bine informată de NKVD, care detaliază primele nouă cazuri de „folosire a cărnii umane ca aliment7 în raportul din 13 decembrie 1941.0 mamă o asfixiase pe fiica ei de 18 luni pentru a se hrăni ea şi cei trei copii mai mari; un bărbat de 26 de ani, concediat de la fabrica de cauciucuri la care lucra, şi-a omorât şi mâncat colegul de cameră de 18 ani; un metalurgist (membru de partid) şi băiatul lui au ucis cu lovituri de ciocan două femei refugiate şi au ascuns părţi din cadavrele acestora într-o magazie; un

instalator fără serviciu şi-a omorât soţia pentru a-i hrăni pe fiul adolescent şi pe nepoatele lui, ascunzând rămăşiţele pământeşti ale acesteia în toaleta căminului muncitoresc de la Lenenergo23. Zece zile mai târziu, au fost raportate 30 de alte cazuri: un şomer de 18 ani şi-a omorât cu un topor bunica, i-a fiert şi i-a mâncat ficatul şi plămânii; un tânăr de 17 ani a furat un cadavru neîngropat dintr-un cimitir şi a trecut pielea printr-o maşină de tocat; o femeie de serviciu şi-a ucis fiica de un an pentru ca s-o hrănească pe cea de doi ani24. Printre primii care au recurs la consumul de carne umană s-au numărat elevii de la *remeslennie ucilişiat* neglijaţi în mod criminal. La Şcoala profesională nr. 39 de pe strada Mohovaia, elevii erau lăsaţi de

capul lor. Nu erau supravegheaţi, iar în decembrie nu li s-au dat cartele pentru raţii. În acea lună, au omorât câini şi pisici şi i-au mâncat La 24 decembrie, elevul Kh. a murit de malnutriţie, iar cadavrul lui a fost parţial mâncat de ceilalţi elevi. La 27 decembrie, un al doilea elev.

V., a murit, iar cadavrul lui a fost de asemenea folosit de ceilalţi elevi ca hrană.

11 oameni au fost arestaţi pentru canibalism, toţi recunoscându-şi vina. Directorul şcolii Leimer şi comandantul Plaksina, vinovaţi că au abandonat acest grup de elevi fără provizii ori supraveghetori, au fost condamnaţi pentru crimăz5.

În total, miliţia a arestat pentru canibalism numai 26 de persoane în

decembrie, însă numărul a crescut la 356 în ianuarie şi la 612 în februarie. S-a înjumătăţit la 300 în martie şi aprilie, apoi a crescut din nou uşor în mai, înainte de a scădea rapid în iunie şi iulie26. În decembrie 1942, când fenomenul s-a redus în fine, 2.015 de „canibali" au fost arestaţi în total27.

Limba rusă face vitala distincţie din punct de vedere moral între *trupoietistro* – „consumarea de cadavre" – şi *liudoietistro* – „consumarea de persoane" sau uciderea pentru canibalism. În ciuda cazurilor oribile de crime în cadrul familiei scoase în evidenţă de miliţie, ultimele au fost mult mai comune (din 300 de „utilizatori ai cărnii de om drept hrană" arestaţi în aprilie 1942, de exemplu, numai 44 erau ucigaşi) 26.

Bandele de gangsteri organizaţi erau extrem de rare: rapoartele NKVD menţionează numai un singur asemenea caz – este vorba de şase tineri, trei dintre ei muncitori la căile ferate, care au ademenit 13 victime, cele mai multe agăţate în faţa magazinelor de pâine; li se oferea un troc, iar odată ajunse în apartament, erau ucise cu o lovitură de topor în ceafa29. Canibalismul a fost semnificativ mai puţin comun în centrul oraşului decât în suburbii, care erau mai sărace, cu mai puţini miliţieni şi unde se aflau cimitirele supraaglomerate. (Cele mai multe arestări au fost făcute în raioanele periferice Primorski şi Krasno Gvardeiski şi în zona industrială Vîborg; cele mai puţine în raionul Smolnîi, unde se aflau sediile de partid30.)

La 22 decembrie, miliţia care patrula în cimitirul Serafimovskoe din Novaia Derevnia a oprit două femei care cărau nişte saci, care, s-a descoperit, conţineau trei cadavre de bebeluşi. La interogatoriu s-a aflat că una dintre femei era soţia unui soldat care lupta pe front, cealaltă soţia unui portar şi că plănuiseră să le hrănească pe fetele lor, în vârstă de optsprezece luni şi şaisprezece ani. Alţi doi hoţi de cadavre – un muncitor dintr-o fabricaşi un tâmplar – au fost arestaţi la Serafimovskoe în ziua următoare; şi ei plănuiau să utilizeze conţinutul sacilor pentru a-şi hrăni copiii31. Un bărbat de 43 de ani fără ocupaţie, soţia lui şi fiul lor de 13 ani au fost prinşi „furând în mod sistematic” cadavre de la morga unui spital, iar o soră medicală de 24 de ani

a fost arestată pentru că recupera membre amputate dintr-o sală de operaţii32.

Alte cadavre uşor accesibile erau cele ale colegilor ori ale rudelor care muriseră de foame. Tipice pentru genul de acţiune de cooperare la care ducea adesea acest gen de *trupoietistro* au fost mai multe cazuri din ianuarie şi februarie. La Fabrica 1 Mai, un grup de nouă bărbaţi, care locuiau în acelaşi cămin, au împărţit cadavrul unui coleg de muncă33. La Fabrica Lenin, o muncitoare a mâncat cadavrul fiului ei de 11 ani împreună cu două prietene. O femeie de serviciu a împărţit trupul soţului ei cu un vecin fără ocupaţie; electricianul şi directorul adjunct al unei băi publice au mâncat împreună trupul omului care se ocupa de încălzirea apei34. Trei membri ai

unei echipe de apărare civilă, unul membru de partid, au împărţit un cadavru descoperit în timp ce se ocupau de o clădire avariată de bombardamente35.

Inginerul optician Dmitri Lazarev ne oferă o relatare la prima mână despre cum a fost invitat să se alăture unei asemenea acţiuni:

Valentina Antonovna (prietena Ninei [soţia lui Lazarev]) a venit la noi. Tremurând de emoţie, ne-a povestit ca ieri o femeie încercase să o implice într-o afacere oribilă. Ceva mai devreme în acea zi, câteva lucrătoare de la apărarea civilă muriseră strivite de nişte grinzi, în timp ce demolau o clădire pe [Insula] Krestovski. Trupurile lor au fost duse într-o magazie goală de lângă apartamentul în care locuieşte singură

această femeie. Ea i-a propus Valentinei Antonovna să ia cadavrul uneia dintre fete în apartamentul ei, să prepare carnea, să mănânce o parte şi să săreze restul pentru a-l folosi mai târziu. A spus că are lemne de foc, dar că nu poate să facă singură totul Ca s-o atragă, a citat exemplul surorii ei, care mâncase carne de om timp de trei săptămâni, îşi recăpătase forţele şi se simţea mult mai bine. În mod imperios, a spus că nu tolerează nicio ezitare, că era o chestiune de viaţă şi de moarte şi că în dimineaţa următoare va veni s-o ia şi se vor duce să lucreze împreună.

Valentina Antonovna nu a închis ochii toată noaptea. În acelaşi timp refuza, revoltată, până şi să ia în considerare sugestia, apoi se convingea pe sine,

uitându-se la fiul ei care dormea, că pentru binele lui ar fi trebuit să accepte. Dar apoi a început să-şi imagineze în detaliu ce implica de fapt asta şi a sărit în picioare: „Nu! Orice, numai asta nu! O să-mi pierd minţile!” înainte de ivirea zorilor se convinsese din nou că nu era vorba de omor, că fetele erau oricum moarte şi că dacă nu o va face, fiul ei înalt, lat în umeri va muri de foame. Cu aceste gânduri, a adormit, s-a trezit dimineaţa şi a aşteptat-o pe musafiră. Dar când a apărut femeia, reacţia Valentinei Antonovna, destul de neaşteptată, a fost un refuz furios. Femeia a plecat, blestemând şi înjurând cum îi venea la gură36.

În total, 64% dintre cei arestaţi pentru „folosirea cărnii de om ca hrană” erau

femei, 44% oameni fără serviciu ori „fără ocupaţie impozitabilă” şi peste 90% analfabeţi sau cu o educaţie de bază. Numai 1$% erau „locuitori de baştină” ai Leningradului şi doar 2% aveau cazier judiciar37. „Canibalul” tipic din Leningrad, prin urmare, nu era nici Sweeney Todd, legendarul ucigaş în serie englez, nici huliganul bestial din istoria sovietică, ci o gospodină onestă, din clasa muncitoare de provincie, care căuta proteine pentru a-şi salva familia.

În mod remarcabil, autorităţile medicale din Leningrad au făcut cel puţin o încercare să-i clasifice ca bolnavi mintali pe cei care au mâncat carne de om. La 20 februarie 1942, şeful serviciilor medicale de pe frontul Leningradului a convocat o

întrunire la care au participat şapte psihiatri respectabili – academicieni, şeful unui spital de psihiatrie, psihiatrul Curţii Supreme şi un reprezentant al serviciului medical al armatei – pentru a decide dacă mâncătorii de cadavre ar trebui sau nu să fie consideraţi responsabili în faţa justiţiei pentru acţiunile lor. Verdictul doctorilor, din punct de vedere juridic, a fost contradictoriu: mâncătorii de cadavre erau sănătoşi, dar în acelaşi timp nu erau criminali incurabili. Un „disident” a argumentat că nicio persoană sănătoasă la minte, prin definiţie, nu ar recurge la canibalism, dar că ar trebui totuşi să fie judecată: „Sunt persoane inadaptate şi periculoase din punct de vedere social! Trebuie să ne ocupăm de ele cu severitate!”

în concluzie, s-a decis că majoritatea canibalilor erau sănătoşi din punct de vedere mental, dar „primitivi, cu un nivel moral şi intelectual scăzut”. Deşi cu toţii erau periculoşi, „perioade de izolare” ar trebui stabilite individual, luând în considerare circumstanţele infracţiunii („consumare de cadavre activă ori pasivă”) şi personalitatea delincventului38.

În practică, totuşi, toţi canibalii – sănătoşi, bolnavi, asasini ori „mâncători de cadavre” inofensivi – au fost trataţi ca nişte criminali. Deoarece nu exista nicio referire la canibalism în Codul Penal, acesta era inclus în clauza acoperitoare „banditism” (articolul 59 – 3 din Codul Penal). Când au fost convocaţi psihiatrii, 554 de „bandiţi de categorie specială” ajunseseră deja în faţa

tribunalelor militare şi dintre aceştia 329 fuseseră împuşcaţi, iar 53 primiseră sentinţe de condamnare la zece ani de închisoare. Cel puţin alţi 45 muriseră (probabil de foame) în arest39. Dar deşi nu s-a făcut nicio deosebire oficială între ucigaşi şi mâncători de cadavre, sentinţele variate sugerează că în practică cei din urmă au scăpat relativ uşor. Din cei 1.933 de canibali judecaţi la începutul lui iunie, tribunalele militare au condamnat.586 la executare şi 668 la închisoare pe termen de la cinci la zece ani40. Nu este clar ce s-a întâmplat cu restul de 659. Poate că îşi aşteptau pur şi simplu sentinţele, poate că nu ar fi greşit să discernem – în rapoartele miliţiei există observaţia că „persoana care utiliza carnea de om ca hrană” era de obicei

o femeie singură cu copii în întreţinere şi fără condamnări anterioare – cereri codificate de clemenţă. Ar fi bine să aflăm că li s-a răspuns.

Anton Ivanovici este furios

Amintiri surprinzătoare ale timpurilor de pace, pentru oamenii care îşi croiau drum pe Nevski în iarna 1941 – 1942, erau o serie de fluturaşi care făceau reclamă unei comedii cinematografice care ar fi trebuit să ruleze pentru prima oară la începutul războiului. Titlul filmului, scris cu litere mari, negre pe afişele lipite pe stâlpii de felinar, era *Anton Ivanovici este furios*.

Cât de furioşi erau leningrădenii şi de ce furia lor nu s-a transformat niciodată într-o revoltă deschisă? într-un fel, este o întrebare frivolă – leningrădenii, ca şi alţi

cetăţeni sovietici, se simţeau loiali faţă de ţara lor, nu faţă de bolşevism, îi urau pe germani şi se temeau de ei şi erau prea epuizaţi şi emaciaţi pentru a face mai mult decât să se lupte pentru propria supravieţuire. În altul, este o enigmă. Sute de mii de oameni experimentaseră deja în mod direct represiunea şi sărăcia înainte de război; acum, aproape toţi erau fie foarte aproape de moartea prin înfometare, fie vedeau, neajutoraţi, cum familia şi prietenii mureau în jurul lor. În plus, ipocrizia şi inegalităţile vieţii din URSS erau mai intense decât oricând. Oamenii puteau vedea cu propriii ochi că luminile din clădirile guvernamentale erau aprinse, corupţia era foarte răspândită, copiii şefilor mâncau, în timp ce ai lor sufereau de

foame. Legăturile cu Moscova erau tăiate, miliţienii simpli se aflau într-o situaţie aproape la fel de disperată ca a lor – ce aveau de pierdut? Lipsa pâinii, un război dezastruos şi furia faţă de incompetenţa guvernului duseseră în 1917 la izbucnirea Revoluţiei din Februarie. De ce nu au făcut la fel un sfert de secol mai târziu?

O vor face cu siguranţă, sperau naziştii, care, înainte de război, erau convinşi că invazia va aprinde imediat scânteia revoltei antibolşevice, dar aceste speranţe s-au spulberat după o vreme. În special, au supraestimat importanţa antisemitismului ruşilor, indicaţii, chiar minore, la această atitudine ocupând un loc de frunte în rapoartele spionilor SS şi militari. Propaganda lor în limba rusă era, de

asemenea, uimitor de absurdă, denunţând în acelaşi timp guvernul sovietic „iudeo-stalinist” şi lăudând invincibilitatea şi duritatea Wehrmachtului („Terniinaţi-vă raţia de pâine, curând veţi fi morţi” era un slogan; „Bombardăm azi, veţi muri mâine” altul) 1. Serviciul de spionaj al armatei a început să se autocorecteze în toamnă, admiţând că deşi „chestiunea evreiască” era „din ce în ce mai activ discutată” de leningrădeni, nu exista „nicio dovadă a unei rezistenţe organizate ori active faţă de autorităţile comuniste”. Fluturaşii aruncaţi din avioane în oraş, se nota, nu erau trecuţi din mână în mână, ci ascunşi pentru a fi folosiţi în viitor dacă Leningradul era abandonat. Un alt raport ajungea la concluzia, 12 zile mai târziu, că deşi starea

de spirit a publicului era febrilă şi anxioasă, „guvernul roşu, cu ajutorul terorii şi al unei propagande energice, ţine cu fermitate populaţia sub control şi în prezent o revoltă organizată împotriva inamicului nu poate fi luată în considerare” 2.

Serviciul de spionaj al SS, Sicherheitsdienst (SĂ), a persistat mult timp în speranţa idealistă, colportând orice zvon sumbru şi *anekdot* antisemită. (Una, conform SA, se referă la prizonierii de război ruşi care au refuzat să se supună ordinelor germane de a îngropa de vii prizonierii de război evrei. „Soldaţii germani au ordonat atunci evreilor să-i îngroape pe ruşi. Evreii şi-au luat cazmalele fără să ezite. Astfel germanii au reuşit să le demonstreze prizonierilor de război ruşi

adevărata esenţă a iudaismului3.”) La mijlocul iernii însă, ambele servicii au început să-şi dea seama că brutalitatea ocupaţiei naziste nu făcea decât să întărească rezistenţa ruşilor. „Mai înainte” raporta SĂ în februarie, „dezertorii făceau deosebirea între nazişti şi germani în opoziţie cu hitlerismul. Acum însă, îi numesc pe toţi germanii «barbari care trebuie distruşi» 4” În mai 1942, când spionajul referitor la Leningrad a fost introdus în rapoartele despre teritoriile ocupate în general, toate speranţele unei revolte au fost abandonate.

Germanii nu greşeau însă considerând că leningrădenii erau furioşi. Este greu să estimezi opinia publică generală, dar jurnalele îi arată pe leningrădeni la fel de

mânioşi pe incompetenţa, duritatea, ipocrizia şi lipsa de onestitate a propriilor funcţionari ca şi pe inamicul îndepărtat, impersonal. Printre cele mai bune dovezi referitoare la ceea ce credeau oamenii obişnuiţi despre guvern, în mod paradoxal, se numără cele scrise chiar de reprezentanţi ai regimului. Spre deosebire de alţi dictatori, Stalin şi satrapii lui nu au făcut niciodată greşeala de a crede că erau iubiţi – dimpotrivă, vedeau peste tot comploturi. Dincolo de paranoia, rapoartele primite de Jdanov o dată la câteva zile de la şeful Secţiei „instructori” a Comitetului orăşenesc de partid erau remarcabil de complexe, adunând fragmente de conversaţie auzite în rezumate destul de echilibrate ale problemelor care îi

preocupau pe leningrădeni în anumite momente. Erau notate vârsta, sexul, apartenenţa etnică şi statutul socio-economic ale fiecărui vorbitor, dar numai în cazul în care criticile erau în mod deschis politice, detaliile persoanei respective ajungeau la NKVD. Cenzorii militari, care interceptau scrisorile private trimise pe front, urmăreau procentajul conţinând „comunicări negative” (acesta a crescut de la 6 – 9% la începutul lui ianuarie 1942 la 20% la sfârşitul luniia). Scrisorile de la diverşi cetăţeni adresate direct lui Jdanov erau în mod similar grupate pe subiecte, iar to talurile calculate lunar pentru fiecare tip6. Deşi ordinele de a sorta o problemă sau alta ridicată de Jdanov ca răspuns la această masă de date rămâneau adesea

neîndeplinite, el nu a fost niciodată neinformat.

Sprijinul acordat autorităţilor creştea şi scădea în funcţie de nivelul raţiilor şi de evenimentele de pe front. Valul de patriotism care a cuprins Leningradul la vestea invaziei germane nu a durat prea mult, lăsând loc fricii şi urii în toamnă, când se părea că oraşul va cădea şi toţi şefii au fugit cu avionul. „Nu ne putem gândi la Napalkova”, scria arhivistul Gheorghi Kniazev despre o colegă la 29 noiembrie 1941, fără dezgust. S-a aflat că în chiar ziua dinainte de a pleca le făcea morală unor „intelectuali plângăcioşf epuizaţi, spunând că fiecare leningrădean trebuie să fie vigilent, pregătit să respingă inamicul şi aşa mai departe. În cele câteva ore înainte de a

fugi nu a spus nimănui că urma să plece din Leningrad, nici colegilor, nici celorlalţi membri de partid. Acest caz este cu deosebire dureros pentru că Napalkova a fost primită în organizaţia de partid a Academiei după ce mulţi oameni au fost acuzaţi pe nedrept de lipsă de loialitate şi excluşi... În acest fel se ridică oamenii care spun vorbe mari despre sacrificiu de sine, curaj şi eroism7.

Deşi problema nu a fost niciodată atât de răspândită cum credeau germanii, tot în toamna lui 1941 persecuţiile împotriva evreilor, consideraţi ţapi ispăşitori, o minoritate importantă din populaţia Leningradului (peste 6% din populaţia de dinainte de război) aii atins punctul maxim. La 1 septembrie, Irina Zelenskaia,

directorul Centralei electrice Lenenergo, a fost şocată de „o manifestare de antisemitism” a unei „fete lipsită de maniere, vulgară” la cantina centralei. Peste tot, se îngrijora ea, vedea „mormăieli pe la colţuri, priviri piezişe aruncate membrilor de partid, neîncredere şi animozitate – totul se putea sfârşi printr-o explozie teribilă” 8. La Muzeul Rus, după Anna Ostroumova-Lebedeva (în mod clar antisemită), „membrii personalului erau foarte indignaţi în legătură cu comportamentul evreilor… Atunci când se făcea un apel pentru voluntari la o şedinţă, ei vorbeau cu multă fervoare şi cu patriotism, dar în practică toţi, fără excepţie, reuşeau să găsească locuri călduţe, sigure pentru ei” 9. În loc să-i atace

pe germani, se glumea în legătură cu numeroşii membri ai inteligheţiei din Leningrad care se evacuaseră în Asia Centrală, evreii cucereau Taşkentul.

Sprijinul acordat autorităţilor a crescut în decembrie, după victoria de la Moscova, dar a scăzut din nou în ianuarie 1942, când ofensivele sovieticilor nu au reuşit să ridice asediul şi promisiunile de mărire a raţiilor nu s-au materializat. Anunţarea creşterii, la 25 decembrie, a fost întâmpinată cu mare bucurie: „Ne-au mărit raţia de pâine. Mama şi cu mine am strigat de bucurie… nu pot să descriu cât eram de fericite!”, îi scria o femeie soţului ei aflat pe front10. Vera Imber a aflat de asta de la fata în casă, care văzuse un bărbat ieşind dintr-un magazin de pâine, râzând, strigând şi ţinându-se cu

mâinile de cap”. Totuşi anunţul era o stratagemă a propagandei; în realitate, au fost distribuite mai puţine alimente ca mai înainte. Pe 29 decembrie, la 6 a.m., Ivan Jilinski s-a dus să aştepte în faţa respingătorului magazin nr. 44 de pe strada Moskovskaia pentru că se zvonise că se vor livra conserve de carne americane. Magazinul s-a deschis la primele raze de soare, peste trei ore şi jumătate, iar el a descoperit că marfa nu ajungea decât pentru 200 de oameni El era al 233-lea la coadă, a decis că nu merita să mai aştepte şi s-a întors acasă cu mâinile goale. Mâncarea din acea zi pentru el şi soţia sa consta din 50 de grame de pâine şi o porţie de „supă” preparată din apă fierbinte, firimituri de pâine şi ulei de seminţe de

bumbac. Două zile după Anul Nou, cozile se formau la ora unu dimineaţa şi creşteau în mod dezordonat. „Numerele la coadă” scria el, sunt notate şi înmânate fiecăruia. După ce le primesc, oamenii se grăbesc să se ducă să se încălzească. Însă alţii, care sosesc mai târziu, reuşesc uneori să îşi croiască drum, scriind noi numere… Se face 6 a.m., dar magazinul este încă închis. Tot închis este la şapte, la opt. Apoi la nouă, dacă are chef, gestionara deschide în fine şi toată lumea intră, împingându-se, înăuntru, umplându-l până la refuz. Sticla din faţa ghişeului casierei a fost spartă, tejghelele sunt date la o parte şi aşa mai departe.

Gestionara vindea pe vremuri legume dintr-un coş la piaţă… Singurul ei merit, după câte pot să văd, constă în carnetul de

partid. În loc să încerce să aducă mai multe alimente, îşi petrece timpul servindu-şi prietenii pe uşa din dos. Toată Secţia 25 miliţie îşi primeşte raţiile prin spate, iară să stea la coadă. Acolo îşi mănâncă proaspăt obţinutele conserve de carne, pe care le „stropesc” cu vin… Magazinul se află pe o stradă lăturalnică şi niciun inspector nu se uită la el. Însă ce ar putea să facă un inspector? Şi lui îi este foame şi şi-ar vinde şi tatăl pentru o bucată de carne12.

Nici în acea zi, Jilinski nu a reuşit să facă rost de mâncare, în pofida faptului că a stat la coadă de la cinci dimineaţa până la şapte seara.

Efectul unor asemenea experienţe asupra opiniei publice era previzibil. „Dacă în primele zile după creşterea raţiei de

pâine starea de spirit a populaţiei oraşului s-a îmbunătăţit”, observa un raport al partidului din 9 ianuarie, „recent o mare parte a populaţiei manifestă descurajare şi depresie. Acest lucru se datorează faptului că nicio provizie nu a fost eliberată încă pe cartelele din ianuarie şi mulţi oameni nu au primit încă zahăr, carne sau cereale pentru ultima treime sau ultimele două treimi ale lui decembrie”. Citată ca tipică era următoarea conversaţie între două femei care aşteptau în faţa unui magazin de pe International Prospect:

„La radio auzim mereu că populaţia Leningradului poartă toate poverile cu mult curaj şi eroism. Dar cât costă acest curaj? în fiecare zi, tot mai mulţi oameni mor de foame! Moartea – asta se află la capătul

curajului nostru. Oare guvernul ştie câţi oameni mor?”

„Evident, guvernul nostru nu a făcut rost de nimic pentru a ne hrăni. Oamenii obişnuiţi mor, dar nu şi cei din guvern. Ei sunt bine hrăniţi, nu le pasă de noi!”

Oamenii de la coadă, continuă raportul, nu au contrazis-o pe femeie, ascultând-o în schimb într-o tăcere aprobatoare. La puţin timp după aceea, a apărut gestionarul magazinului şi a anunţat că nu mai are alimente, iar mulţimea a început să strige, furioasă. Le-a spus să se ducă la Sovietul raional, unde se aflau „oameni care ar trebui să facă ceva”. O mărire cu 50 de grame a raţiei lucrătorilor care nu munceau cu braţele din 24 ianuarie s-a dovedit, de asemenea, iluzorie. Deşi la vremea aceea

faina ajungea în oraş destul de bine via Drumul pe Gheaţă, îmbunătăţirea a coincis cu o pană în aprovizionarea cu apă a brutăriilor, cu rezultatul că timp de mai multe zile, la sfârşitul lui ianuarie şi începutul lui februarie, nu a fost distribuită aproape deloc pâine. Atunci când gestionarul unui magazin de pe Sovietski Prospekt a anunţat că nu mai avea pâine decât pentru câteva zeci de oameni, mulţimea „a explodat, strigând şi făcând gălăgie”: „Fac ce vor cu noi! Ieri ne-au dat o mărire a raţiilor şi astăzi ne iau toată pâinea!” „Ne iau ultima raţie. Ce vor de fapt? Vor să murim ca animalele!” „Ne-au închis gura cu aceste 50 de grame, dar suntem nevoiţi să stăm ia coadă cinci ore în frig pentru a le primi!” „Este război, aşa că

ei consideră că şi civilii trebuie să moară13!” Un librar de la Teatrul de Comedie a fost auzit spunând: „Oamenii mor de foame, dar îi duc lui Jdanov cacao la pat”. În manieră ameninţătoare, numele lui este subliniat în exemplarul raportului înaintat lui Jdanov”.

La 13 ianuarie, preşedintele Sovietului orăşenesc, Piotr Popkov, a rostit la radio un discurs în care a afirmat că răul a trecut şi că proviziile de alimente începeau deja să se îmbunătăţească. Un mecanic a comentat pe loc, dar pe drept cuvânt, că acestea erau „vorbe goale, care aveau menirea să pacifice populaţia” 15. Au avut un efect opus. Comentariul mulţimii din faţa unui magazin din Piaţa Dictatura proletariatului (prescurtată, în mod potrivit, la simpla

„Dictatura”) a fost unul caustic: „Desigur, Popkov are suficientă mâncare – îi este uşor să vorbească. Mi-ar plăcea să vină aici şi să vadă cum îngheţăm”. „Spun că lucrurile se îmbunătăţesc. Dar cum anume? Eu, unul, aştept de patru ore şi nici urmă de pâine „Frumoase vorbe rosteşte Popkov – este ghiftuit şi nouă ne dă de mâncare promisiuni”. „Curând ne vor evacua în cimitirul Volkovo”. Eleva Klara Rahman a auzit discursul la radioul familiei: „El spune că toată povestea asta nu va mai dura decât încă vreo câteva zile, că în curând totul va fi bine. Dar când? Probabil după ce o să crăpăm”. Circulau zvonuri că Popkov a fost arestat pentru sabotaj, că Leningradul urma să fie declarat „oraş deschis”, că Stalin negocia în secret pacea sau că nu îi mai

păsa deloc de oraş de vreme ce acesta urmă să fie cedat Marii Britanii şi Statelor Unite ale Americii la sfârşitul războiului17.

Ipocrizia lui Popkov a provocat unele discuţii ameninţătoare. „Va avea sens ceea ce zice”, spunea un angajat al teatrului, „când ne vom duce şi vom distruge magazinele”. „Uitaţi-vă ce ne-au împins să facem conducătorii noştri – oamenii îşi omoară şi îşi mănâncă apoi copiii” declara o gospodină. „Iar noi, ca proştii, stăm şi nu spunem nimic. Trebuie să ne revoltăm dacă nu vrem să murim cu toţii de foame. A venit vremea să punem capăt acestui război18”. Cu toate acestea, există doar două relatări despre demonstraţii împotriva guvernului. Prima, descrisă într-un raport al spionilor germani, se spune că a avut loc la Uzina

Kirov la jumătatea lunii octombrie 1941. Auzind vestea că un regiment alcătuit din muncitori de la Kirov fusese anihilat pe frontul finlandez, muncitorii, se spune, au încetat lucrul şi au cerut pace. Trupele NKVD au tras în mulţime, omorând mulţi oameni, şi i-au luat pe capii revoltei în camioane 19.

două relatare se află în memoriile scrise în emigraţie de Vasili Ierşov, fost ofiţer cu aprovizionarea în Armata Roşie. El descrie cum mergea pe Stacek Prospekt, strada principală care ducea spre sud, către linia frontului din raionul industrial Avtovo, în dimineaţa aniversării Revoluţiei, 7 noiembrie 1941, şi a văzut o mulţime de câteva sute de copii cu vârste cuprinse între 10 şi 14 ani îndreptându-se către un punct

de control al armatei. De sub haine, aceştia au scos pachete de fluturaşi care incitau la revoltă – „În urmă cu 24 de ani l-aţi alungat pe ţar! Vă rugăm ca acum să-i alungaţi pe detestaţii călăi de la Kremlin şi Smolnîi!” – şi au început să le înmâneze, dincolo de barieră, soldaţilor. Un comisar a ordonat soldaţilor să tragă şi, când aceştia au refuzat, a tras el însuşi. În acelaşi moment, a început un baraj german de artilerie, iar copiii s-au împrăştiat. 20 dintre ei au fost arestaţi, împreună cu soldaţii care refuzaseră să tragă şi câteva zeci de rude ale acestor soldaţi20.

Deoarece nicio altă referire la un alt incident nu a apărut încă din arhivele (incomplet deschise) partidului sau ale securităţii, este posibil ca ele să nu fi avut

loc. Informatorul german poate că a vrut să-i mulţumească pe stăpânii lui; Ierşov poate că a exagerat ca să-şi mărească şansele de a obţine cetăţenia americană ori a raportat ceva din auzite. Totuşi, fluturaşi care îi îndemnau pe leningrădeni la revoltă au circulat fără îndoială. Un asemenea fluturaş, introdus în cutiile poştale de metal vopsite în albastru de la intrarea unui bloc de locuinţe de pe Insula Vasilievski, îi chema pe locatari la „o demonstraţie a foamei” în Piaţa Palatului la 10 a.m. pe 22 ianuarie, de unde urmau să „se îndrepte spre luptătorii noştri şi să le cerem să renunţe la această rezistenţă stupidă” Soldaţii nu vor trage, pentru că ei sunt „taţii, fraţii, fiii noştri”, şi nici nu trebuie să se teamă de „nevolnicul NKVD” deoarece

nu avea „forţa de a opri masele flămânde”. Fiecare cititor trebuia să scrie alte zece copii ale pamfletului şi să le pună în cutiile de scrisori din blocurile vecine21. Un mecanic de la fabrica de maşini-unelte a fost arestat pentru că distribuia un apel similar:

Muncitori leningrădeni! Moartea pluteşte peste Leningrad, în fiecare zi, mor două sau trei mii de oameni. Cine este de vină? Puterea sovietică şi bolşevicii. Ei ne asigură că blocada va fi ridicată şi raţiile de alimente vor fi mărite, dar s-a dovedit că sunt minciuni, la fel ca toate promisiunile puterii sovietice. Preluaţi conducerea oraşului! Salvaţi-vă pe voi şi patria, ori vă aşteaptă moartea22!

Un alt pamfletar, care semna *Buntovşik*

– „Rebelul” – lăsa în mod regulat pachete de fluturaşi copiaţi în Gara Moscova şi, în plus, îi trimitea direct lui Popkov şi Jdanov. În pofida extraordinarelor eforturi de a-l prinde, printre care se număra identificarea tuturor magazinelor care puneau în vânzare un anumit gen de plicuri şi verificarea scrisului de mână a nu mai puţin de 13.000 de persoane, el a scăpat de ghearele autorităţilor timp de aproape doi ani. Când a fost prins în cele din urmă, s-a dovedit a fi un om obişnuit de etnie rusă, în vârstă de 50 de ani, muncitor la topitoria Uzinei Bolşevik, bănuit pentru că avea „rude în Polonia” „Ce funcţie avea Lujkov în atelier?” scria furios adjunctul lui Jdanov Aleksei Kuzneţov în raportul referitor la caz. „Şi ce ştie despre el organizaţia de partid? Vă rog

să verificaţi şi să mă informaţi verbal23”.

Casa Mare

Lăsând la o parte fluturaşi! şi două demonstraţii care nu pot fi verificate, mânia publică nu s-a transformat niciodată într-o revoltă organizată. Era în parte o situaţie gen „rău cu rău, dar mai rău fără rău”: poate că leningrădenii se temeau şi nu aveau încredere în propriii conducători, dar învăţaseră pe pielea lor, în timp ce ploua cu obuze în jurul lor şi auzeau veşti despre devastarea nou eliberatelor oraşe din jurul Moscovei, să-i urască pe nazişti. Era şi o realizare a regimului sovietic, care era bine informat, comanda loialitatea sinceră a multor oameni (mai ales tinerii), controla cu mână forte armata şi miliţia şi distrusese de mult orice surse potenţiale de opoziţie.

Dacă, aşa cum spunea sovieto-logul Merle Fainsod, specialist în Războiul Rece, catastrofa şi criza sunt testele cele mai severe ale unui sistem politic, faptul că Leningradul a rezistat sugerează că aparatul sovietic era dur, durabil şi capabil să facă faţă la mari şocuri. Asediul, concluzionează el, ar trebui să înveţe Occidentul să nu subestimeze totalitarismul sovietic1.

Dacă mergi spre nord pe Liteinîi, marele bulevard Belle Époque care lega Nevski de Gara Finlanda, la capătul străzii, chiar înainte de a ajunge la fluviu, vezi o clădire cunoscută sub numele de Casa Mare – astăzi sediul Serviciului Federal de Securitate, aşa cum fusese altă dată sediul predecesorilor acestuia, KGB ŞI NKVD.

Construită în anii 1920, este categoric modernistă, faţada ei simplă din marmură roşie contrastând izbitor cu grandoarea rococo a caselor mai vechi, de la începutul secolului. În primele zile ale raidurilor aeriene, îşi aminteşte un supravieţuitor, „toţi leningrădenii sperau din toată inima ca bombele să cadă pe clădirea NKVD de pe Liteinîi şi să distrugă arhivele. Însă clădirea, cu intrarea impunătoare de marmură, a rămas în picioare – enormă şi teribilă” 2.

Teroarea, deosebit de severă în primele 12 luni ale războiului, a continuat de-a lungul acestuia3. Deportările pe scară largă din iulie şi august 1941 au fost urmate de miniepurări în septembrie, noiembrie şi martie, ultima „măturând” aproximativ 100 de intelectuali din mai multe instituţii

academice4. Până în toamna lui 1942, mai bine de 9.500 de oameni fuseseră arestaţi pentru delicte politice, aproximativ o treime dintre ei fiind membri ai intelighenţiei sau „foşti culaci, comercianţi, proprietari de pământ, nobili şi funcţionari” restul ţărani şi „gulere albe şi albastre” 5. Pentru cei care au compărut în faţa tribunalelor militare care au suplimentat obişnuitele tribunale ale poporului, şansele de achitare erau extrem de mici: numai în 6% din cazuri au fost pronunţate verdicte de nevinovăţie ori cazul a fost închis. Tribunalele civile, indulgente prin comparaţie (20% cazuri închise ori verdicte de nevinovăţie), au fost mustrate de procurorul militar6.

Lihaciov a fost martorul consecinţelor terorii din timpul asediului la Casa Puşkin,

unde Grigori Gukovski (acelaşi profesor pe care Olga Grecina îl criticase pentru că se sustrăsese mobilizării şi care glumise că dacă vin germanii el se va da drept armean) a fost arestat şi obligat să-şi denunţe trei colegi, dintre care unul a murit ulterior în închisoare. Lihaciov – el însuşi petrecuse cinci ani pe Insulele Soloveţki – nu voia să judece pe nimeni. „În acea vreme”, scria el mai târziu, o conversaţie între două persoane în legătură cu ce vor face, unde se vor ascunde, dacă germanii cucereau oraşul, era considerată un fel de trădare. De aceea eu nu cred că îl pot blama pe Gukovski, nici pe mulţi alţii care, constrânşi fiind, şi-au pus semnătura pe tot ce dorea torţionarul care îi interoga... S-a întâmplat prima oară când Gukovski a fost arestat şi

evident habar n-avea că trebuia fie să refuze să răspundă la întrebările celui care îi luă interogatorul, fie să spună cât mai puţin posibil7.

Marksena Karpiţkaia, o altă veterană a camerelor în care se desfăşurau interogatoriile NKVD, ca fiică de „duşmani ai poporului” a fost convocată în Casa Mare şi i s-a cerut să denunţe un coleg de la Biblioteca Publică, un bărbat mai în vârstă, ofiţer în retragere din armata ţaristă, care îndeplinea sarcini mărunte în schimbul companiei şi al căldurii. Ea a refuzat şi atunci miliţianul a spus, dispreţuitor, că era singurul lucru pe care îl avea de făcut, date fiind trecutul şi rudele ei. Karpiţkaia, spre propria uimire, a explodat, mânioasă. I-am spus că nimeni nu a dovedit deocamdată că

părinţii mei au fost duşmani ai poporului şi că spusele lui erau în sine o crimă… Numai nebunia tinereţii m-a făcut să fiu atât de curajoasă! A sărit în sus şi s-a aplecat spre mine, ca şi cum ar fi vrut să mă lovească… M-am ridicat în picioare şi am înşfăcat un taburet… Şi-a venit în fire, s-a aşezat la birou şi a cerut actele mele.

Deşi i s-a ordonat să plece din Leningrad, Karpiţkaia a reuşit să scape de deportare cu ajutorul şefei sale de la Publicika, car a dus-o în biroul ei, ascunzând-o de autorităţi pentru restul războiului9.

Profesorul de geografie Aleksei Vinokurov a ajuns în vizorul securităţii după ce a afişat note scrise de mână în care se oferea să cumpere fotografii cu peisaje din

Urali şi Siberia. Un răspuns mâzgălit îl invita într-un apartament de pe Nevski, unde a fost predat prompt unui locotenent de miliţie şi escortat la Casa Mare. „A fost penibil la NKVD” scria el în jurnal. „Personalul din acel loc te uimea prin lipsa de interes. Procedura stupidă de interogare a durat aproximativ trei ore. Locotenentul a scris cu dificultate protocolul, pe care eu trebuia probabil să i-l dictez” Aceste cuvinte erau subliniate de investigatorul lui Vinokurov un an mai târziu, când apartamentul i-a fost percheziţionat şi jurnalul confiscat. De asemenea subliniate erau menţiunile referitoare la faptul că a văzut cadavre căzând dintr-un camion şi cum soldaţii emaciaţi care mărşăluiau pe Nevski ieşeau din rând şi schimbau tutun pe

pâine. La fel rândurile care criticau Sovinformburo pentru rapoartele „lipsite de sens”, ca şi referirile la germani ca fiind europeni. Alături de indiciul că voia să plece la rudele care locuiau în oraşul Staraia Russa, ocupat de nazişti, toate acestea au fost mai mult decât suficiente pentru a-l condamna; pe 19 martie 1943, a fost împuşcat, după ce a fost condamnat pentru „propagandă contrarevoluţionară” la şcoala lui9. Aleksandr Boldîrev a fost mai prudent, căci referirile din jurnalul la un roman englezesc „stupid” – cu titlu] *Two Trips to the Big House* (Două excursii la Casa Mare) – erau un cod pentru interogatorii10.

Execuţia putea fi un sfârşit plin de clemenţă, de vreme ce dovezile din memorii sugerează că marea majoritate a celor

trimişi în închisorile din Leningrad în timpul primei ierni a asediului au murit de foame. Un deţinut din închisoarea Kresti („Crucile”), un edificiu mare, din cărămidă roşie, în stil neobizantin, situat lângă Gara Finlanda, avea sarcina de a ridica din celule cadavrele. A numărat 1.853 între 16 octombrie şi 2 februarie:

În fiecare zi, ridicam între 25 şi 40 de morţi. Interiorul hainelor era căptuşit cu un strat mişcător de păduchi.

Cadavrele nu erau marcate sau etichetate în niciun fel – oamenii aceştia erau anonimi, nimeni nu nota nimic despre ei. Îi duceam în curte, unde trupurile erau încărcate în camioane şi duse undeva, nu se ştie unde... Iar pe 3 februarie am văzut că uşile tuturor celulelor care dădeau în

coridorul închisorii erau deschise. Nu mai avea rost să le închidă, căci nu mai era nimeni înăuntru”.

Această relatare corespunde cu un raport al serviciului statistic al oraşului despre numărul total al morţilor în închisorile din Leningrad, care a crescut de la zero în martie 1941 la 1.172 în decembrie, 3.739 în ianuarie 1942 şi la peste 2000 în fiecare din următoarele patru luni12. Deţinuţii au fost trimişi să muncească la Drumul pe Gheaţă şi în întreprinderile din Gulag situate în interiorul inelului blocadei, printre care se numărau un abataj, o fermă de porci şi o centrală electrică, precum şi fabrici de muniţii, de produse chimice şi de cabluri. Şi aici, şansele lor de supravieţuire erau foarte

mici: pe 31 decembrie, NKVD i-a cerut comisarului pentru aprovizionare Dmitri Pavlov să mărească raţia de pâine a celor 3.578 de prizonieri din lagărele de muncă de la 250 de grame pe zi la 350 de grame, cantitatea primită de un muncitor manual, subliniind că raţiile existente duceau rapid la „epuizare” şi îi făceau „inapţi pentru muncă” 13.

Moartea în închisoare ori în lagărele de muncă era probabil soarta care îl aştepta pe funcţionarul de la căile ferate Ivan Jilinski. Avea 51 de ani; era decent, inteligent, ingenios şi patriot, soarta sa este tipică pentru cea a miilor de leningradeni obişnuiţi care şi-au găsit sfârşitul în timpul blocadei nu din cauza duşmanului, ci din cauza propriului guvern. Pe la jumătatea

iernii, el şi soţia lui Olga s-au umflat din cauza hidropiziei şi mergeau în baston, supravieţuind de la o zi la alta din raţiile de persoane dependente, suplimentate cu pastile de tuse: glicerina, ulei de castor, adeziv pentru tapet şi clei de tâmplărie, desprinse de pe pereţi cu apă fierbinte şi aromate cu coajă de portocale, muştar praf, rămurele de coacăz negru ori sare. Pentru a încălzi camerele îngheţate, ardeau bucăţi de lemn. Ca şi în cazul lui Vinokurov, motivul căderii lui Jilinski a fost, probabil, legătura cu fotografia. El a renunţat la slujba de dinainte de război când tramvaiele au încetat să circule şi nu şi-a primit plata (i s-a promis că i se vor livra lemne de foc) de la alta, iar la jumătatea lui ianuarie a început să-şi facă reclamă ca fotograf de paşapoarte

pentru evacuaţi. Camera în care şi-a instalat studioul temporar mai era ocupată de mama lui moartă, care zăcea, îmbrăcată în hainele cele mai bune, cu o icoană la căpătâi, ascunsă în spatele unui dulap de bucătărie şi a unui pian. Schema a funcţionat; el câştiga 100 de grame de pâine pentru o fotografie. Dar a fost prea târziu pentru Olga, care a murit în somn la 20 martie. „Odată cu moartea Olei”, scria Jilinski, „a venit dezgheţul de primăvară, la care ea visase toată iarna”. A murit înainte de a primi, cu întârziere, scrisori şi bani trimişi de nişte rude evacuate, despre care cei doi credeau, în mod eronat, că îi uitaseră. Jilinski a fost arestat fără avertizare o săptămână mai târziu, probabil denunţat de vecinii care îl detestau. Din nou, miliţia i-a

confiscat jurnalul, în care notase previziunile mai degrabă perspicace referitoare la război. Germanii, considera el, făcuseră o greşeală crezând că pot „face o plimbare, ca în Polonia, până la Urali”, având în vedere că ruşii, care nu erau bolşevici prin natura lor, nutreau o ură istorică faţă de invadatori şi aveau avantajele unui spaţiu nesfârşit, o psihologie specială – „e nebun, dar e nebunul nostru”, ca şi capacitatea de a se lipsi de multe. Aliaţii furnizau Uniunii Sovietice suficiente ajutoare pentru a continua lupta, dar nu destul pentru a-i permite să lanseze o contraofensivă majoră. După război, ei vor transforma Leningradul într-un „port internaţional” şi vor obliga guvernul să proclame libertatea cuvântului

şi cea religioasă, „în sensul deplin al acestor cuvinte… Noi, desigur, vom evita asta, cu scuze, suficient ca America şi Anglia să dea înapoi şi să ne lase să fierbem în suc propriu… în cele din urmă, ne vom trezi singuri din nou cu Cominternul, în timp ce restul lumii va rămâne democratică, parlamentară şi capitalistă, aşa cum suntem obişnuiţi să numim cealaltă tabără” 14. Pe baza acestor comentarii, Jilinski a fost acuzat că a „defăimat realitatea sovietică” şi a fost condamnat la moarte, sentinţă comutată mai târziu în zece ani de închisoare.

Cele mai relevante, poate, dintre paginile îngălbenite de vreme ale dosarului de urmărire judiciară a lui Jilinski sunt cele care conţin un inventar al lucrurilor din

apartamentul său. „Mobilierul”, nota la maşina de scris un miliţian, „constă din două dulapuri de bucătărie, două paturi de metal, o sofa tapiţată cu stofa în carouri, un pian, o masă, cinci scaune, un samovar placat cu nichel, o maşină de cusut acţionată cu mâna, o lampă, un gramofon Red Guard şi un ceas de perete rotund” Clădirea de lemn în care au locuit el şi Olga a dispărut de mult; pe locul acesteia, la unul din capetele străzii, se află acum un centru comercial, în celălalt capăt se află un magazin auto, capote strălucitoare aliniate în diagonală pe asfaltul nou turnat. Mai puţin schimbat, la un cvartal spre nord, este cimitirul Serafimovskoe, o oază de verdeaţă cu pietre de mormânt printre care se plimbă oameni tăcuţi, florărese şi femei bătrâne cu

măturі în mâini. Un monument proletar din epoca Brejnev ridicat la poarta principală îi comemorează pe cei care au murit de foame, dar mormintele colective – o întindere de pământ de la marginea cimitirului împrejmuită cu un gard de lemn – sunt neîngrijite. Pentru oameni precum Jilinski – victime nevinovate nu ale războiului, ci ale terorii din timpul acestuia – nu există niciun monument.

PARTEA A PATRA

În aşteptarea eliberării: ianuarie 1942-ianuarie 1944

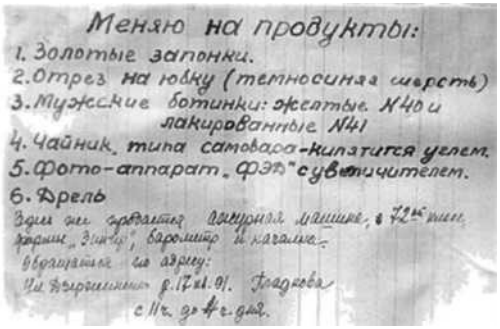
Меняю на продукты:
1. Золотые запонки.
2. Отрез на юбку (темносиняя шерсть)
3. Мужские ботинки: желтые N40 и лакированные N41
4. Чайник, типа самовара-кипятится углем.
5. Фото-аппарат „ФЭД" с удвоителем.
6. Дрель

„Dăm lucruri la schimb pentru alimente”, februarie 1942. Oferim buton! de aur, o bucată de material de fustă de culoare bleumarin, o pereche de cizme de lac, un samovar, un aparat de fotografiat şi un burghiu.

Astăzi am fost la clinică. Acolo erau afişate două notiţe. Prima – „Raportaţi la camera nr. 4 cazurile de copii de care nu are nimeni grijă după moartea părinţilor”. A doua – „Policlinica nu eliberează scutiri pentru locul de muncă”. Şi pe drumul spre casă o notă prinsă de un gard: „Sicriu de vânzare”…

Dmitri Lazarev, aprilie 1942

„Valea Morţii” sau „Pădurea de cadavre”.

Pentru restul lumii, agonia

Leningradului nu însemna nimic – nimeni nu se mai uita şi nici nu se mai gândea la acesta. După ce ameninţarea imediată asupra oraşului a dispărut, privirile Aliaţilor s-au întors mai întâi către bătălia pentru Moscova, apoi către avalanşa de pierderi din Orientul îndepărtat şi din alte părţi. Prima lună de decese în masă din Leningrad – decembrie 1941-a coincis cu căderea Hong Kongului; a doua cu pierderile serioase de nave din Atlantic scufundate de U-boot-urile germane; în a treia, Japonia a cucerit Singapore, unde au căzut prizonieri 70.000 de soldaţi britanici şi din Commonwealth. În ceea ce priveşte Uniunea Sovietică, ţelul Marii Britanii şi al Statelor Unite ale Americii era pur şi simplu să împiedice prăbuşirea acesteia sau

încheierea unei păci separate şi să reziste, în acelaşi timp, cererilor tot mai presante ale lui Stalin – şi ale stângii britanice – pentru deschiderea unui al doilea front. Primul dintre convoaiele din Arctica ce transportau tancuri, avioane Hurricane şi alte furnituri militare virate prin Programul Lend-Lease[21] destinat Marii Britanii au ajuns la Arhanghelsk la sfârşitul lunii august, un preludiu pentru patru ani lungi de diplomaţie aspră. „Ursuz, cinic şi lacom" a scris mai târziu Churchill, „guvernul sovietic avea impresia că ne făcea o mare favoare luptând în propria ţară pentru viaţa cetăţenilor proprii1".

De-a lungul Frontului de Est, în

21 Program instituit prin Legea de împrumut şi închiriere (11 martie 1941), care dispunea vânzarea, închirierea sau împrumutarea mijloacelor militare tuturor ţârilor a căror apărare era socotită vitală pentru protejarea Statelor Unite ale Americii (n.tr.).

ianuarie 1942, Wehrmachtul a fost nevoit să se oprească din înaintare. Analiştii şi-au bătut joc de tendinţa generală a naziştilor de după război de a da vina pentru înfrângerea din Est pe vreme, drumuri şi pe agresivitatea lui Hitler – pe orice, de fapt, cu excepţia propriilor greşeli ori a superiorităţii sovieticilor pe câmpul de luptă. Lucrul acesta este injust: chiar după standardele ruseşti, iarna 1941 – 1942 a fost extrem de rece şi a lovit din greu armatele germane, mai ales pe toate cele din Grupul de Armate Nord. Subita scădere a temperaturii, perora Hitler la cină în „Bârlogul lupului” la 12 ianuarie, a fost o „catastrofa neprevăzută, care a paralizat totul. Pe frontul Leningradului, cu o temperatură de 42 de grade sub zero,

niciun camion, nicio mitralieră, niciun tun nu a lucrat de partea noastră” 2. Avioanele au rămas la sol, motoarele tancurilor şi camioanelor au refuzat să pornească, iar caii înotau în zăpadă până la pântece, aşa că pentru a deplasa dintr-un loc în altul trupele trebuia să îţi croieşti drum ziua de-a lungul traseului pe care urmau să circule vehiculele în timpul nopţii. Soldaţii furau haine şi aşternuturi de la ţăranii din partea locului (caricaturile sovietice îi reprezentau drept caraghioşii „Friţi de iarnă” cu capetele înfăşurate în fulare şi chiloţi de damă cu dantelă), ori cădeau pradă îngheţului şi hipotermiei. „Divizia Albastră” spaniolă, trimisă de Franco pentru a ajuta în războiul împotriva comunismului, a fost numită aşa de presă, în bătaie de joc, din

cauza culorii feţelor, nu a cămăşilor soldaţilor.

Unitatea de biciclete a lui Fritz Hockenjos – care acum se antrena ca unitate de schiori – a fost încartiruită în cătunul Zvanka, pe malul de vest al râului Volhov. Au fost cazaţi într-o mănăstire abandonată, aflată altă dată pe proprietatea lui Gavriil

Derjavin, poetul de curte al ţarinei Ecaterina cea Mare. Din punctul de observaţie aflat în turnul clopotniţei acoperit de zăpadă vedeau câmpurile necultivate şi pădurea care se întindeau până la orizont în toate direcţiile, peisaj întrerupt doar de albia largă a râului îngheţat* stâlpii de telegraf care marcau calea ferată Moscova-Leningrad şi de

avioanele care veneau şi plecau de pe un aerodrom sovietic aflat undeva departe. În faţă, pe malul opus al râului, se afla noua Armată a 2-a de şoc sovietică; era de aşteptat ca aceasta să atace în orice moment. În spate, printre copacii îngheţaţi, cu ramuri de cristal, rătăceau rămăşiţele unităţilor distruse în luptele recente. „În fiecare zi”, scria Hockenjos, suntem spectatorii şi actorii unei piese oribile care se joacă afară, în pădurile albe din ultimele câteva săptămâni – cea a unui regiment rus ajuns la capătul puterilor… Bătălia din pădure de la 30 decembrie pare să fi fost ultima lor lovitură disperată, iar printre morţi se număra şi comandantul regimentului. Supravieţuitorii îşi aruncaseră de mult armele şi îşi mâncaseră ultimele

bucăţi de pâine uscată. Acum rătăceau fără ţel, ici şi colo, prin pădure, ca animalele pierdute de turmă. Animale oarbe, apatice. Nici nu mai speră să scape, deşi linia noastră este mai mult decât subţire. Nu se gândesc nici să se predea – pur şi simplu merg şi tot merg până ce sunt doborâţi de foame şi de frig. Le găseşti urmele peste tot în pădure; nu trece nici măcar o zi fără ca una din patrulele noastre să nu întâlnească şi să împuşte câţiva, într-o noapte îngheţată, cu lună, o patrulă i-a văzut deodată chiar acolo, la 30 de paşi de marginea cărării – un şir lung de umbre mergând în tăcere. Oamenii au tras la întâmplare; unii au căzut în zăpadă, alţii au continuat să meargă mai departe în tăcere, pur şi simplu îndreptându-se încet spre

adâncurile pădurii… Cei care scapă de glonţ cad pradă foamei şi frigului, unul după altul. Se târăsc spre tufişuri, se ghemuiesc şi acesta este sfârşitul. Unii ies fără să se gândească în plina zi la marginea pădurii, alţii apar în faţa santinelei la postul nostru de comandă ca şi cum nu ar vedea soldatul. Abia îşi pot ridica mâinile negre, îngheţate ori mişca buzele. Sângele curge pe feţele lor crăpate. Glonţul este o binecuvântare pentru ei.

Uneori se întâmplă următoarele: santinela, în dialectul suab, strigă în jos, spre buncăr, „Uite încă unul!” în replică, Obergefreite K. Întreabă: „Care din noii băieţi nu şi-a făcut rost până acum de cizme de pâslă?” Se văd câteva mâini ridicate, iar K. spune: „Karle, du-te şi ia-Le!” Karle se dă

jos de pe patul lui suspendat de lemn, ia o puşcă şi iese afară. Se aude o împuşcătură, iar Karle se întoarce cu o pereche de cizme de pâslă la subsuoară.

De asemenea, soldaţii din unitate au dezbrăcat cadavre de ruşi îngheţaţi: „Din nefericire, trebuie să tăiem cizmele de pâslă ca să le scoatem din picioare, dar acestea pot fi cusute la loc. Noi nu suntem la fel de răi ca soldaţii din Batalionul 2, care ciopârţesc picioarele ruşilor morţi şi le dezgheaţă pe soba din buncăr”. În februarie, nota cu oarecare mândrie Hockenjos, el şi oamenii lui se transformaseră în adevăraţi *Frontschweine*, Murdari şi nebărbieriţi, învăţaseră să-şi poarte pantalonii matlasaţi de bumbac peste cizme, pentru ca zăpada să nu intre în

încălţări, şi hainele neîncheiate la guler, pentru a putea să bage mâna rapid înăuntru după grenadele de mână. Îşi înfăşurau, sub căşti, capetele în şaluri de lână şi îşi acopereau nasurile cu tifon, pentru a le proteja împotriva gerului. Purtau brasarde pentru a nu fi confundaţi cu inamicul. Hockenjos a fost emoţionat când a găsit, într-un pachet trimis de pe frontul de acasă, un manşon de catifea demodat. „Cu siguranţă” admitea el, „acum nu mai arătăm deloc ca nişte soldaţi germani3”.

Cu toate acestea, privaţiunile suportate de oamenii asediaţi în Leningrad nu se comparau cu cele la care au fost supuşi apărătorii oraşului. Una dintre revelaţiile mai puţin cunoscute ale arhivelor este faptul că soldaţii Armatei Roşii au suferit de

foame. Raţiile acestora erau sărăcăcioase: pâine, „care semăna cu asfaltul la culoare şi densitate”, *kaşciy* supranumită „şrapnel” 4. Dar în interiorul inelului blocadei Leningradului soldaţii nu numai că dezertau, se împuşcau în mâini sau picioare ori se sinucideau în număr substanţial de mare, ci mureau pur şi simplu de foame. De vină erau – în afară de blocada însăşi – dezorganizarea, hoţia şi corupţia. Deşi raţia militarilor – 500 de grame de pâine şi 125 de grame de carne pe zi pentru un soldat de pe linia frontului, 300 de grame de pâine şi 50 de grame de carne pentru cel din ariergardăă – era teoretic suficientă pentru a supravieţui, în practică mulţi oameni primeau mult mai puţin6.

Unul dintre aceştia era Semion

Puteakov, infanterist în vârstă de 36 de ani, încartiruit pe un aerodrom dintr-un sector liniştit al frontului finlandez, chiar la nord-vest de Leningrad. De la mobilizare el a notat în jurnalul său o lungă serie de nemulţumiri – lipsa de instrucţie, puşti demne să „fie expuse într-un muzeu”, locotenentul („atât de prost că până şi cei mai puţin educaţi soldaţi sunt surprinşi de ordinele lui”), lipsa de decenţă a ofiţerilor superiori, care folosesc vehiculele militare pentru a-şi transporta prietenele. La începutul lui decembrie, a observat pentru prima oară că ofiţerii furau alimentele oamenilor, ordonând personalului de la popotă să împartă raţiile pentru şase oameni la opt şi luând surplusul pentru ei. La sfârşitul lunii, el suferea în permanenţă

de foame şi a dat de necaz pentru că se plângea:

Ieri, în timp ce luam masa de prânz, l-am întrebat pe unul dintre comisarii politici de ce nu ne primeam integral raţiile. Credeam că este un om onest şi că voia ca porţia ce ni se cuvenea să ajungă în stomacul nostru. Însă a început să ţipe că în regulament nu scria că noi putem verifica normele. Aşa că am întrebat unde scrie în regulament că ne pot da mai puţin decât trebuia să primim. După asta s-a înfuriat de-a binelea. Trebuie să-i aflu numele de familie. Mutra lui pocită arată mai sănătoasă decât ar trebui7.

Puteakov a sărbătorit ajunul Anului Nou bârbierindu-se, uitându-se la o fotografie cu soţia şi copiii lui şi amintindu-

şi de mesele în jurul cărora se întâlnea altă dată familia. La 8 ianuarie, îi era greu să meargă: „Rod oase de cal în timp ce tai lemne. Foame, foame. Faţa mea e tot umflată. Se spune că raţiile vor creşte, dar eu nu cred asta… Naiba ştie ce scriu eu sau pentru ce”. Furios, delirează împotriva sergentului corupt din pluton şi a sublocotenentului – „Ăştia nu sunt bărbaţi, sunt animale cu înfăţişare umană” Alţi soldaţi din unitate muriseră deja de foame – „dezgustătoare morţi din cauza foamei… este mai bine să mori în luptă cu fasciştii”. Câteva zile mai târziu, a încercat să facă o plângere oficială unui medic militar şi a fost arestat. Acuzat de „exprimare a nemulţumirii faţă de aprovizionarea cu alimente a Armatei Roşii”, a fost executat la

13 martie 1942.

În total, mortalitatea din cauza foamei în rândul trupelor de la Leningrad este imposibil de estimat, dar experienţa lui Puteakov nu era una izolată. Soldaţii spun poveşti similare în scrisorile trimise acasă: „Ne este îngrozitor de foame”, scria unul dintre aceştia. „Nu vrem să murim de foame. Unii tovarăşi au fost deja trimişi la spital. Unii au murit. Ce se va întâmpla? La ce serveşte patriei moartea unor asemenea oameni?” „Suntem tot mai slabi pe zi ce trece”, scria altul. „Nu primim niciun fel de carne sau grăsime, doar 300 de grame de pâine. În supă nu este nici măcar un singur bob, nici cartofi, nici varză – nu e decât o apă noroioasă şi sărată… Am slăbit foarte tare – arătăm ca nişte umbre. Ronţăim turte

de seminţe de floarea-soarelui, cu care sunt hrăniţi caii în loc de ovăz. Ne umplem burta cu apă”. Al treilea s-a „săturat de viaţă. Fie am să mor de foame, fie am să mă împuşc. Nu mai por îndura8”.

Vasili Ciurkin, aflat pe linia frontului la sud de Lacul Ladoga cu bateria lui de artilerie, se plângea că deşi camarazii lui erau în unele cazuri prea slabi ca să stea în picioare, un *politruk* leneş îi obliga să fi construiască un buncăr foarte confortabil la fiecare nouă oprire, în vreme ce ei dormeau afară, în zăpadă. Omul nu era „bun de nimic – doar un grăsan fără rost” 9. În oraş, leningrâdenii erau şocaţi de extrema emaciere a soldaţilor pe care îi vedeau în spitale ori mărşăluind pe străzi10.

Ca şi civilii din Leningrad care mureau

de foame, unii soldaţi au recurs la canibalism. Hockenjos a dat peste ceea ce el numea o „tabără a mâncătorilor de oameni” în pădurea din spatele cătunului Zvanka, membrele tăiate confirmând declaraţiile date de două tinere surori din Armata Roşie care au fost luate prizoniere şi care lucrau în spitalul de campanie din batalionul lui. Vasili Ierşov (acelaşi om care pretindea că a văzut la un punct de control copii cu fluturaşi cu texte împotriva guvernului) era ofiţer cu aprovizionarea la Divizia 56 infanterie din Armata a 55-a, încartiruită la Kolpino, chiar la sud de Leningrad. Printre responsabilităţile lui se număra aprovizionarea unui spital al armatei. Adăpostit în fosta Uzină Ijorski, cei 2000 sau 3.000 de oameni bolnavi sau răniţi

zăceau în atelierele cu tavane de sticlă şi podele de ciment, iar cei 200 sau mai mulţi care mureau în fiecare zi erau îngropaţi în curtea fabricii. Personalul medical era numeros, dar necalificat şi toţi erau foarte slabi, deşi în teorie primeau „raţia militară pentru ariergardă”. „Într-o zi”, relatează Ierşov, sergentul Lagun a observat ca un medic militar, căpitanul

Cepurnîi, săpa în zăpadă în curte. Urmărindu-l pe furiş, sergentul l-a văzut cum taie o bucată de carne dintr-un picior amputat, o pune în buzunar, îngroapă din nou piciorul în zăpadă şi pleacă. Peste o jumătate de oră, Lagun a intrat în camera lui Cepurnîi ca şi cum voia să-l întrebe ceva şi a văzut că mănâncă o bucată de carne dintr-o tigaie. Sergentul era convins că era

carne de om... Aşa că a dat alarma, iar în cursul investigaţiei care a urmat a devenit clar că nu numai bolnavii şi răniţii din spital mâncau carne de om, ci şi vreo 20 de oameni din personalul medical, de la doctori şi surori la lucrătorii externi – care se hrăneau în mod sistematic cu cadavre şi membre amputate. Au fost împuşcaţi cu toţii din ordinul special al Consiliului Militar.

Cel care i-a executat era un anume căpitan Borisov, jovial şi vulgar, de la Secţia Specială, aripa din armată a NKVD, căruia lerşov îi distribuia raţia specială de votcă destinată plutoanelor de execuţie (600 de grame, o treime înainte şi două treimi după). „Trebuie să subliniez", adaugă lerşov, „că acest căpitan Borisov a împuşcat

personal 50 – 60% dintre acei oameni... El nu putea să trăiască fără alcool în fiecare zi, aşa că a încercat el însuşi să execute cât mai mulţi posibil”.

lerşov mai relatează şi despre faptul că soldaţii înfometaţi i-au omorât pe cei care de două ori pe zi cărau canistrele de supă, prinse în curele de piele pe spate, de la bucătăriile de campanie până la linia frontului:

La începutul lui ianuarie 1942, comandantul de divizie a început să primească telefoane urgente de la comandanţii de regiment şi de batalion, spunând că un grup sau altul de soldaţi nu primiseră mâncare, că omul care căra supa nu apăruse cu bidonul, fiind probabil ucis de lunetiştii germani. Cercetări minuţioase

au scos la lumina că se petreceau lucruri de necrezut soldaţii plecau din tranşee dimineaţa devreme pentru a ajunge în calea celor care aduceau supa, îi înjunghiau şi luau mâncarea. Mâncau cât puteau, apoi îngropau cărăuşul omorât în zăpadă şi ascundeau bidonul înainte de a se întoarce în tranşee. Asasinul revenea la locul respectiv de două ori pe zi, mai întâi ca să termine conţinutul bidonului, apoi ca să taie bucăţi de carne de om şi să le mănânce şi pe acestea. Pentru a vă da o idee referitoare la numere, pot să vă spun că în divizia mea, în iarna 1941 – 1942, numai pe linia frontului – fără să socotesc unităţile din ariergardă – au existat aproximativ 20 de asemenea cazuri12.

În pofida stării deplorabile a armatelor

de la Leningrad, Stalin le-a inclus în ofensiva generală de la sfârşitul iernii, plănuită încă în toiul bătăliei pentru Moscova de la mijlocul lui noiembrie şi din decembrie. Foarte ambiţioasă, aceasta avea menirea de a recuceri Smolensk, Donbasul ucrainean şi Crimeea, ca şi de a elibera Leningradul şi, pe plan general, să restrângă spaţiul necesar germanilor pentru a se pregăti pentru noi asalturi în primăvară13.

Responsabilitatea pentru străpungerea liniilor germane din jurul Leningradului urma să fie încredinţată generalului Mereţkov de pe Frontul de la Volhov, care înfrunta Armata a 18-a din Grupul de Armate Nord pe o linie care mergea spre sud-est de la Lacul Ladoga, apoi spre sud,

de-a lungul râului Volhov, către Novgorod. În timp ce armatele din interiorul inelului blocadei au făcut tot ce au putut pentru a împinge inamicul spre sud şi est, cei de pe Frontul de la Volhov urmau să străpungă spre vest dincolo de râu, blocând armata germană în jurul localităţilor Liuban, Tosno şi Mga. În total, 326.000 de soldaţi urmau să fie iniţial trimişi în această operaţie, dând un avantaj teoretic de 50% în forţă umană, 60% în tunuri şi mortiere şi 30% în aviaţie.

Ignorând cererile lui Mereţkov pentru mai multă artilerie, rezervişti şi timp în care să-şi concentreze trupele şi să pună la punct logistica, Stalin a insistat ca ofensiva să fie lansată în prima săptămână din ianuarie. Pentru a-l încuraja pe Mereţkov (care se

presupunea că era îngrozit), el l-a trimis la Leningrad p detestatul Lev Mehlis, şeful Direcţiei politice a Armatei Roşii şi unul dintre organizatorii epurărilor din armată din 1937 – 19381* Lucrurile au mers prost încă de la început: pe 4 şi pe 5, dups 48 de ore de lupte grele lângă Kirişi, au câştigat abia cinci kilometri de teren; pe 6, un asalt pe gheaţa râului Volhov în faţa mitralierelor a dus la pierderea a peste 3.000 de oameni în primele 30 de minute. „Atacuri continue ale inamicului" scrie cu dispreţ generalul Halder în jurnalul său, „dar nimic la scare mare15". Necoordonată şi intermitentă, ofensiva a continuat, ci întreruperi, până în februarie. Hockenjos, care s-a întors le Zvanka pe 20, a găsit mănăstirea pe jumătate distrusă de bonu bardamentele de

pe malul opus al râului Volhov – curtea inte* rioară plină de cratere, bolta capelei prăbuşită, iar pinii şi stejari de pe malul în pantă al râului reduşi la un fel de „mizerabile cozi de mătură” Peste o săptămână, un al doilea atac al sovie;ticilor a fost respins fără probleme:

Ivan a „văruit” clădirile şi tot ce era în jur cu un potpuriu de *i* salutari de la artilerie, tunuri antitanc, aruncători de grenade, Punctul critic a venit în plină zi, când 15 ruşi în hanorace de schi, probabil însufleţiţi de votcă, s-au arătat în câmp deschis., Locotenentul de artilerie Vogt şi cu mine îi urmăream din tranşeele de comunicaţii de pe panta din faţă. Mai întâi, s-au apropiat de nişte grămezi negre, care se aflau în mijlocul Volhovului de la ultimul

atac al ruşilor, şi le-au cercetat căutând ceva de mâncare. Prin binocluri îi puteam vedea luând cutiile de conserve din raniţele morţilor. Pe urmă, au mers prin zăpadă spre marginea pădurii, în partea noastră, care se află pe latura de nord a dealului mănăstirii, spre râu. Când au ajuns la o distanţă de 200 de metri, am tras cu tunurile noastre de calibru mare. Ţinta era bună – cei mai mulţi dintre cei 15 stăteau pe jos. Mi-ar fi plăcut să-i las să se apropie mai mult de santinele, pentru a trage în ei cu puştile, ori chiar să ajungă la marginea pădurii, unde oamenii mei îi aşteptau de ceva vreme. Însă tunarii nu voiau să scape o ţintă sigură.

La căderea serii, doi dintre ruşii morţi au încercat să revină la viaţă, dar santinela mea a fost atentă şi i-a împuşcat. Şapte

[şic!] *Russ* mai puţin”.

La câţiva kilometri în amonte, vizavi de satul Miasnoi Bor („Valea Morţii”) ofensiva sovietică făcea progrese. Forţa principală era nou formata Armata a 2-a de şoc, care în ciuda faptului că era condusă de un acolit incompetent în probleme militare al lui Beria şi că era alcătuită din recruţi din stepa Volgăi, unde nu sunt copaci, a străpuns liniile germane la 17 ianuarie şi a pătruns adânc în spatele frontului german. La sfârşitul lunii

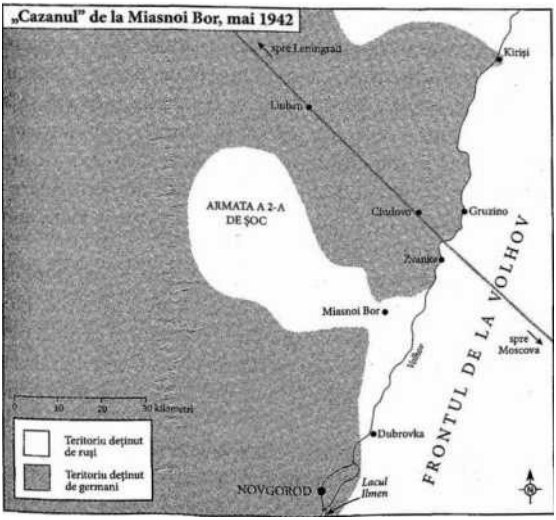

februarie, 100.000 de oameni au apărat o „pungă" de abia 50 de kilometri pătraţi, cu marginea de nord la numai zece kilometri de unul dintre obiectivele-cheie ale ofensivei, oraşul Liuban, situat pe calea ferată.

Însă aceste câştiguri erau mai impresionante pe hârtie decât în realitate. Eforturile de a lărgi breşa în liniile inamicului s-au năruit în faţa sosirii rapide a întăririlor, Liuban a rămas prea departe, iar

terenul câştigat consta – câteva nume de locuri totuşi – dintr-o simplă pădure practic nelocuită, mlaştini şi turbării. Realizând vulnerabilitatea Armatei a 2-a de şoc, la 2 martie Hitler i-a ordonat lui Georg von Kuchler (care preluase comanda Grupului de Armate Nord de la von Leeb în ianuarie) să organizeze Operaţia Predator pentru a-l izola de restul Frontului de la Volhov. „Concentrarea de forţe ale aviaţiei în acest sector", scria Halder în jurnalul său, „este cerută pentru perioada 7 – 14 martie... După eliminarea „pintenului" de la Volhov, nu se va mai vărsa sânge pentru anihilarea inamicului în mlaştini; acesta poate fi lăsat să moară de foame17" Atacul a fost lansat în zorii zilei de 15 şi în cinci zile fuseseră tăiate ambele drumuri – poreclite „Erika" şi

„Dora” – care duceau în „pungă” Până la sfârşitul lunii, după lupte disperate în jurul Miasnoi Bor, sovieticii deţineau un coridor de pătrundere în „pungă” de numai 1,5 kilometri lăţime, prin care se făcea aprovizionarea cu sănii pe timpul nopţii.

În aprilie, a început dezgheţul, iar liniştea a fost înlocuită de sunetul apei care curgea. Încă încartiruit la Zvanka, Hockenjos urmărea schimbările din jur, fotografiind primul petic de pământ – negru şi presărat cu fire de iarbă – care a apărut de sub zăpadă şi stând ore întregi în turnul clopotniţei mănăstirii:

Smocuri de stuf, largi porţiuni de apă între smocuri de iarbă galbenă, pământ negru şi, din loc în loc, bucăţi de zăpadă. Deasupra un cer de primăvară cu nori de

lână: o mare în care cântă ciocârliile şi nagâţii. În pădurea mlăştinoasă din dreapta, în fiecare tufiş sunt sticleţi… Peste tot, oamenii stau în faţa buncărelor fără cămaşă, cu torsurile lor albe… Fluieră şi cântă. Aceste zgomote vesele pot fi auzite de ruşi, dar nu am de gând să le interzic18.

Pentru Armata a 2-a de şoc, dezgheţul a adus doar noi suferinţe. Coridorul care o lega de restul frontului sovietic a devenit impracticabil, împiedicând livrarea proviziilor, ca şi evacuarea răniţilor. Caii au murit şi au fost mâncaţi; tranşeele au fost inundate, obuzele trebuiau cărate cu braţele, oamenii mergeau prin apă până la piept ori săreau din tufiş în tufiş „ca iepurii”, spre amuzamentul germanilor, care strigau „Rus, *kup-kupr*. Pentru a se camufla

pe timpul zilei, au construit „parapete” din ramuri, muşchi şi frunze uscate; noaptea dormeau în câmp deschis în jurul focurilor, uscându-şi cizmele şi vestoanele ude. Pentru a reanima ofensiva, Stalin a făcut o restructurare la nivelul generalilor, rechemându-l pe Mereţkov şi subordonând Leningradul Frontului de la Volhov, sub comanda lui Mihail Hozin, protejatul lui Jukov. Andrei Vlasov, un bărbat înalt, cu ochelari, militar de profesie, care condusese Armata a 37-a în afara încercuirii de la Kiev şi se aflase în fruntea contraatacului din decembrie de pe frontul Moscovei, a fost trimis cu avionul să preia comanda Armatei a 2-a de şoc. La 12 mai, după ce a primit un raport al serviciilor de spionaj care menţiona că germanii trimiteau întăriri,

Hozin i-a ordonat lui Vlasov să străpungă încercuirea şi să se alăture restului armatei de pe Frontul de la Volhov. Deşi cinci divizii şi patru brigăzi au trecut prin coridorul de la Miasnoi Bor şi cel puţin 2000 de oameni, conform rapoartelor germane, au dezertat, tot au mai rămas alte şapte divizii şi şase brigăzi – aproximativ 20.000 de oameni în total – prinse în capcana din interiorul „cazanului" german 19. „Inamicul a încercuit mai întâi o unitate1! îşi amintea un supravieţuitor, „a aşteptat ca sovieticii să fie slăbiţi din cauza lipsei de provizii şi apoi a început să lovească":

Eram complet neajutoraţi, de vreme ce rămăsesem fără: muniţii, petrol, pâine, tutun, nici măcar sare. Cel mai rău era că nu aveam ajutor medical, nici medicamente,

nici bandaje. Vrei să-i ajuţi pe răniţi, dar cum? Toată lenjeria noastră intimă fusese de mult transformată în bandaje; mai aveam muşchi şi vată. Spitalele de campanie sunt supraaglomerate şi puţinul personal medical este disperat. Sute de răniţi care nu pot să se deplaseze zac pur şi simplu sub tufişuri, ţânţarii şi muştele bâzâie în jurul lor ca albinele în stup. Dacă te apropii, norul vine după tine, te acoperă cu totul, îţi intră în gură, în ochi, în urechi – ceva greu de suportat, ţânţarii, muştele şi păduchii – duşmanii pe care îi urâm… Nimic nou în legătură cu păduchii – dar în *asemenea* cantităţi… diavolii ăştia cenuşii ne mănâncă de vii, cu entuziasm, acoperindu-ne complet hainele şi corpurile. Nici măcar nu mai încerci să-i striveşti; tot ce poţi să faci, dacă

ai un moment liber, este să-i scuturi de pe tine. Găseşti şase sau şapte pe un singur nasture…

Principala problemă, totuşi, era foamea. Foamea copleşitoare, fără sfârşit. Oriunde te duci, orice faci, gândul la mâncare nu te părăseşte niciodată… Aprovizionarea cu alimente depindea acum de livrările pe calea aerului cu U2 [tip de biplan mic, cu un motor]. Fiecare putea transporta cinci sau şase saci de *suhari*. Însă noi eram mii – cum ar fi putut să ajungă pentru toată lumea? Dacă un sac aterizează cu succes, fără să se spargă la impactul cu solul, asta înseamnă o bucată de pâine uscată la doi soldaţi. Altfel, eşti pe cont propriu, trebuie să mănânci tot ce poţi – scoarţă de copac, iarbă, frunze, hamuri…

Odată, cineva a găsit un cartof vechi, îngropat în cenuşa unei colibe. L-am tăiat şi fiecare a primit câte o bucăţică. Ce festin! Unii au lins bucata respectivă, alţii au mirosit-o. Mirosul mi-a adus aminte de casă şi familie20.

S-a făcut o altă restructurare la vârf, prin care Hozin a fost rechemat şi s-au separat iarăşi cele două conduceri din nord (Frontul de la Volhov a fost încredinţat din nou lui Mereţkov, exonerat, iar Leningradul unui artilerist taciturn, cu faţa impasibilă, de jucător de pocher, Leonid Govorov), dar a venit mult prea târziu pentru a mai conta21. La jumătatea lui iunie, rămăşiţele Armatei a 2-a de şoc fuseseră împinse într-o mică porţiune de mlaştină la vest de Miasnoi Bor:

Nopţi albe, căci aveam avioane germane deasupra capetelor noastre douăzeci şi patru de ore pe zi, mitraliind şi aruncând bombe. Zgomotul bombardamentelor de la sol era continuu şi asurzitor, ca şi sunetul copacilor care cădeau şi ardeau... Nu mai eram o armată acum – eram o gloată. Dezordine totală – fără comunicaţii între unităţi, iar liniile de comandă încetaseră să existe. Nu aveam informaţii despre situaţia noastră, dar nu duceam lipsă de mijloace de propagandă germană – fluturaşi, ziare, proclamaţii colorate – care acopereau solul şi ne îndemnau să ne predăm... Pădurea arde, turba fumegă. Peste tot sunt cratere de obuze şi copaci căzuţi la pământ – grămezi de puşti inutile, afeturi de tun distruse şi

cadavre – cadavre peste tot. Mii, care miros urât şi sunt acoperite de muşte, în timp ce se descompun sub soarele de iunie. Treci pe lângă unul şi muştele se ridică şi se reped la faţa ta – nu poţi vedea nimic, sunt pretutindeni, în ochi, în nas, peste tot. Muşte mari, grase şi bâzâitoare – mi se face silă când îmi amintesc. Pe fiecare bucăţică de pământ uscat sunt soldaţi răniţi, care strigă, se lamentează, imploră – unii pentru apă, alţii pentru cineva care să-i împuşte. Însă nimănui nu îi pasă de ei. Oamenii rătăcesc prin pădure, indiferenţi, deprimaţi, pe jumătate nebuni; cu apărătorile pentru urechi ale căciulilor legate sub bărbie pentru a se apăra de ţânţari; cu ochii roşii şi umflaţi din cauza lipsei de somn… Nimeni nu are ceas, am pierdut noţiunea timpului.

În ce data suntem? Este zi sau noapte22?

Sfârşitul a venit în nopţile fără odihnă de 21 – 24 iunie, într-o serie de străpungeri suicidare printr-o breşă în liniile germane lungă de patru kilometri şi lată de numai câteva sute de metri. Cei care mai aveau putere duceau puşti, iar cei prea slăbiţi şi răniţii nu cărau nimic. Tirul german, după cum spune un supravieţuitor, era „atât de cumplit încât totul era aruncat în aer – oameni, pământ, copaci. Nu puteai vedea nimic din cauza fumului" împiedicându-se de cadavre vechi şi noi, el s-a adăpostit într-un crater de obuz, apoi a alunecat în josul malului, peste un tanc german, spre un pârâu. „S-a lăsat o tăcere uimitoare, apoi, brusc, o voce: «Stop! Cine e acolo?» Erau soldaţii noştri; trecusem în partea

cealaltăz3”.

Un soldat care nu a reuşit să treacă în partea cealaltă a fost generalul Vlasov, care întrerupsese toate comunicaţiile radio cu cartierul general al frontului în urmă cu câteva zile. Cum anume şi-a petrecut următoarele trei săptămâni nu este foarte clar, dar pe 12 iulie a fost prins de germani într-un sat din marginea de vest a „pungii” şi dus cu avionul la Vinniţa (azi Vinnitsa), în Ucraina centralăr locul noului cartier general al lui Hitler şi unde se afla un lagăr special pentru prizonierii sovietici cu grad înalt. Aici – poate într-un acces de furie provocat de dezastrul de la Miasnoi Bor, poate ca rezultat al anilor de îndoieli şi frustrare suprimate – Vlasov s-a întors împotriva lui Stalin, scriind o scrisoare

autorităţilor naziste în care argumenta că întrucât mulţi cetăţeni sovietici erau antibolşevici, civilii din teritoriul ocupat ar trebui să fie mai bine trataţi şi prizonierii de război sovietici recrutaţi într-o armată rusă de eliberare. Îşi judecase greşit auditoriul: „Nu vom alcătui niciodată o armată rusă” a ricanat Hitler. „Este o mare aiureală”. Deşi naziştii s-au folosit de Vlasov în scopuri de propagandă, ducându-l peste tot în teritoriile ocupate şi punându-i numele pe fluturaşi! care îndemnau Armata Roşie să se predea, el nu s-a întâlnit niciodată cu Hitler şi a primit doar comanda a doua divizii de prizonieri de război târziu, în ianuarie 1945. Peste patru luni, a fost capturat de sovietici în timpul haosului din timpul revoltei de la Praga şi, în iulie 1946, a fost judecat cu

uşile închise de un tribunal şi spânzurat24.

Trădarea lui Vlasov a fost, de asemenea, fatală pentru reputaţia Armatei a 2-a de şoc; de la rezistenţă eroică s-a trecut la dezertare deliberată în masă la inamic. General-maiorul Afanasiev, şeful comunicaţiilor al lui Vlasov, a fost luat cu avionul din spatele liniilor inamicului în august, unde petrecuse mai multe săptămâni trăind ascuns alături de partizani. În raportul interogatoriului său, în care îl descrie pe Vlasov care căzuse într-o indiferenţă abrutizată înainte de a rătăci singur prin pădure, se simte teama de a fi acuzat de trădare. În timp ce zbura peste liniile sovietice, pretinde el, nu s-a putut abţine să nu strige: „Urrraaa! Trăiască marele şi iubitul nostru prieten şi învăţător,

tovarăşul Stalin!” deşi era „singurul pasager, iar pilotul nu îl putea auzi” 25.

După război, orice menţiune referitoare la Armata a 2-a de şoc era interzisă. Nu s-au scris istorii, nu au avut loc ceremonii, nu au fost înălţate monumente, iar văduvele militarilor căzuţi la datorie nu au primit pensii de urmaş. Veteranii au fost obligaţi să ascundă perioada respectivă ca pe un secret ruşinos, la fel cum era ruşinos să fii fiu de culac ori de preot. Reabilitarea a început abia la sfârşitul anilor 1970, când grupuri de voluntari locali au organizat expediţii în păduri pentru a descoperi şi a înmormânta decent zeci de mii de cadavre încă neîngropate.

Saşa Orlov este fiul unuia dintre fondatorii mişcării voluntarilor. Cu cizme

înalte de cauciuc şi o tunică militară, stă lângă; o camionetă casată, în sălbăticie, la câţiva kilometri sud-est de Miasnoi Bor. Zăpada şi cerul sunt de un cenuşiu plat, apăsător? oranjul şi auriul sălciilor şi al stufului mort sunt estompate.: Undeva, ascuns vederii, acolo unde terenul coboară, se află râul. Cu excepţia ciripitului cintezoilor din tufişul din apropiere, liniştea este deplină. Aici, explică Saşa, era un buncăr german. Scormonind în zăpadă cu piciorul, descoperă destul de repede o cizmă de piele, un ferăstrău ruginit, două sticle de vin verzi, pe jumătate pline cu pământ, o bucată de centiron pentru muniţie, un burlan, resturile spiralate ale unui furtun şi zeci de gloanţe de puşcă de 7,92 mm cu vârf ascuţit, împachetate în

şiruri ordonate într-o cutie de lemn putrezită. Calm, ignorând orice măsură de securitate, sparge un cartuş de o piatră şi scoate de acolo o grămăjoară de pietricele strălucitoare, de culoarea ardeziei. Scapără o brichetă şi acestea pâlpâie şi trosnesc, aruncând o jerbă în miniatură de scântei albe, strălucitoare.

Descoperirile grupului sunt expuse în sala de gimnastică a şcolii locale. Este vorba despre hărţi de perete desenate de mână – liniile frontului sunt marcate atent cu piese roşii şi gri – o mare varietate de arme (poliţia le ia periodic de acolo, spune Saşa, dar grupul lui găseşte şi aduce altele în loc) şi o mulţime de căşti, sticle de apă şi linguri de tinichea cu litere chirilice zgâriate pe mânere. Trei clasoare mari sunt pline cu

echivalentele din Armata Roşie a plăcuţelor de identitate: formulare înguste de hârtie, completate de mână, care erau rulate şi puse în cilindri de bachelită de mici dimensiuni, cu dop înşurubat. Acestea sunt acum, după ce au fost găsite, aproape ilizibile, iar rezultatul: din cele 29.000 de cadavre descoperite în zona Miasnoi Bor, numai 1.800 au fost identificate. Exponatul cel mai grozav al lui Saşa, dezgropat pe locul în care s-a aflat ultimul cartier general al lui Vlasov, atârnă pe perete. Este o matriţă de tipar, cu litere de plumb încă prinse într-o ramă de metal corodat, pentru „ziarul” de o pagină al Armatei a 2-a de şoc. Titlurile sună aşa: „Moarte ocupanţilor germani”, „Duşmanul nu va zdrobi rezistenţa noastră” şi „Victoria noastră este

aproape”. Această ediţie, care aproape cu siguranţă nu a apărut niciodată, este datată miercuri 24 iunie – ziua în care ce mai rămăsese din Armata a 2-a de şoc a trecut prin coridorul Miasnoi Bor pentru ultima dată.

În total, în timpul ofensivei de iarnă, din ianuarie până în aprilie 1942, pierderile de pe fronturile de la Leningrad şi de la Volhov se ridică la 308.000 din totalul de 326.000 soldaţi trimişi în luptă. Dintre aceştia, 213.303 au fost „pierderi medicale” – de exemplu, răniţii şi cei care au murit în spital – şi 95.000 „pierderi irecuperabile” – de exemplu, cei care au murit în bătălie, au fost capturaţi şi declaraţi dispăruţi. În operaţiile din mai şi iunie au pierit pe fronturile de nord alţi 94.000 de oameni, din

care cel puţin 48.000, conform datelor germane, au fost luaţi prizonieri la Miasnoi Bor 26.

Ilia Frenklah, supravieţuitor al nefericitei „miliţii populare” („Poporul înrolat”), fusese transferat într-o unitate de recunoaştere din Armata a 52-a de pe Frontul de la Volhov. Sarcina lui era să stea nemişcat timp de mai multe ore în *no-man's-land* observând cu binoclul liniile inamicului. Era înconjurat peste tot de cadavre, starea lor de descompunere indicând că făceau parte din „chemările la cer” din toamnă ori din primăvară. „Pe când stăteai acolo”, îşi amintea el, nu puteai să nu te gândeşti şi să compari: de ce germanii sunt atât de bine instruiţi, în timp ce tot ce facem noi este să încercăm să-i copleşim

prin numărul nostru? De ce ei folosesc tehnologie şi creiere, iar noi avem doar baionete?

De ce de fiecare dată când atacăm noi, sângele nostru curge în râuri şi morţii noştri se aduna în grămezi cât munţii? Unde sunt tancurile noastre? Cine are nevoie de satul Dubrovka, acum numai ruine? şi o mulţime de alte întrebări fără răspuns.

Un sentiment de dezgust – numai oamenii care au luptat la Leningrad ori pe râul Volhov în primii doi ani ai războiului vor înţelege ce vreau să spun. Dacă generalii şi coloneii noştri şi-ar fi făcut datoria aşa cum trebuie, am fi câştigat numai cu un sfert din pierderi... Măcelari şi antreprenori de pompe funebre – avem o mulţime27.

Bucuria de a trăi şi a respira în primăvara şi vara anului 1942, pentru cei care mai aveau energia psihică de a le urmări, buletinele Sovinform au adus un val de veşti proaste. Înfrângerea Armatei a 2-a de şoc la Miasnoi Bor (dedusă din faptul că a încetat pe neaşteptate să fie menţionată) a coincis cu încercuirea şi pierderea a 200.000 de soldaţi în afara Harkovului şi cu abandonarea Peninsulei Kerci din Crimeea, a cărei apărare fusese condusă de mântuială de Lev Mehlis, asasinul ignorant care contribuise la dezastrul ofensivei de la Leningrad din ianuarie. Lovitura cea mai grea a fost căderea Sevastopolului, pe 3 iulie. Baza navală, casa istorică a flotei din Marea Neagră a Rusiei, fusese încercuită din noiembrie 1941, iar 106.000 de soldaţi

sovietici rezistaseră împotriva a 203.000 de germani şi români aflaţi sub comanda lui Erich von Manstein. Civilii de acolo, ca şi aceia de la Leningrad, nu fuseseră evacuaţi, ci se adăpostiseră de bombardamentele intense ale artileriei în subsoluri, pivniţe şi catacombe, unde fabricau îmbrăcăminte şi muniţii în timp ce se hrăneau cu pisici şi câini.

Cu trei zile înainte ca Stalin să ordone, în cele din urmă, ca Sevastopolul să se predea – amiralul a plecat cu un submarin presa încă îi lăuda invincibilitatea: „Am văzut capitularea”, tuna şi fulgera *Steaua Roşie*, „unor fortăreţe ori state glorioase. Dar Sevastopol nu se predă. Soldaţii noştri nu se joacă de-a războiul. Ei duc o luptă pe viaţă şi pe moarte. Ei nu spun «Mă predau»

când văd câţiva inamici pe tabla de şah” 1.

A mai fost şi lovitura neaşteptată de la Tobruk, port libian; vital pentru apărarea Egiptului, unde se afla Armata a 8-a britanică, capturat aproape fără vărsare de sânge de către Rommel, împreună cu 33.000 de soldaţi britanici şi sud-africani şi mari cantităţi de provizii, cu nouă zile mai înainte. Churchill a primit vestea în Biroul Oval, în timpul unei întâlniri cu Roosevelt. „A fost” îşi amintea unul dintre generalii prezenţi, „un şoc oribil şi total neaşteptat. Pentru prima dată în viaţa mea, l-am văzut pe prim-ministru crispându-se de durere”. În august, Churchill a zburat cu avionul, împreună cu trimisul lui Roosevelt, Averell Harriman, la Moscova pentru prima întâlnire la nivel înalt cu Stalin. El trebuia

să anunţe că promisa debarcare în nordul Franţei era amânată *sine die* în favoarea Operaţiei „Torţa”, care avea ca scop atacarea lui Rommel prin Maroc şi Algeria, teritorii care făceau parte din Africa franceză şi erau controlate de guvernul de la Vichy. Reacţia lui Stalin a fost atât de insultătoare, încât interpretul lui Churchill a crezut că colegul rus tradusese greşit. De fapt, redase perfect cuvintele dictatorului – Stalin le spunea aliaţilor lui în faţă că le era frică de germani2.

În timp ce marile puteri se certau, la Leningrad a venit primăvara. Gheaţa se topea şi plutea pe canale, zăpada aluneca în avalanşe de pe acoperişuri şi balcoane, iar grămezile de nisip ridicate împotriva incendiilor, cu scândurile de mult dispărute

şi transformate în lemne de foc, se dezgheţau şi se prăbuşeau. La Ermitaj, din cauza ţevilor sparte, pivniţa de sub Sala Atenei a fost inundată, inclusiv o colecţie de porţelanuri din secolul al XVIII-lea. Personalul – alcătuit acum aproape în totalitate din femei – păşea prin apa murdară, pe care pluteau etichete de inventar, şi căutau pe pipăite, cu delicateţe, păstori şi păstoriţe de porţelan de Meissen. Apa curgea prin acoperişul distrus de bombe al palatului, iar cadeţii din armată care ajutaseră la mutarea mobilei antice în locurile uscate primeau drept mulţumire un tur al galeriilor făcut de un ghid al muzeului, care le vorbea trecând pe lângă ramele acum goale în care se aflaseră capodoperele3.

Pe măsură ce ziua s-a mărit şi raţiile au crescut, leningrădenii au început să iasă din „micile lor bârloguri” obişnuindu-se din nou cu lumea dinafară şi cu sentimentele umane normale. Cu un coş şi o foarfecă, Olga Grecina căuta în parcuri primele păpădii şi urzici – atât de mulţi făceau acelaşi lucru, încât pentru a găsi câteva a fost nevoită să se aventureze pe un poligon de trageri. Atunci când tramvaiele au început din nou să circule, pe 15 aprilie, oamenii alergau după acestea, râzând şi strigând4. „În sufragerie” scria Dmitri Lihaciov de la Casa Puşkin, „ne salutam unul pe altul cu următoarele cuvinte: «Trăieşti! Mă bucur tare mult!» Aflai cu nelinişte că unul a murit, că altul a plecat din oraş. Oamenii se numărau, îi numărau pe cei care plecaseră,

ca la apelul care se face la închisoarea”.

La 1 Mai (pentru a marca evenimentul magazinele alimentare şi-au împodobit vitrinele cu fructe şi legume artificiale[22]), maistrul Vasili Cekrizov de la şantierul naval era mulţumit nu numai să-i vadă pe bărbaţi mergând la lucru cu cravată, iar pe femei cu pălării şi rujate, dar şi să vadă beţivi. În mod normal, l-ar fi dezgustat, dar anul acesta ei reprezentau o bine-venită întoarcere la normalitate. Peste câteva săptămâni, când s-a trezit, a constatat, cu uimire, că avea o erecţie; apoi, în timp ce trecea pe lângă o curte, a auzit o femeie înjurând şi gemând. „Nu ştiu de ce plângea. Şi lacrimile sunt dovada că situaţia din Leningrad se îmbunătăţeşte. Atunci când în

22 La Moscova, Alexander Werth nota: „şunci, bucăţi de brânză şi cârnaţî de carton, toate acoperite de praf”

fiecare zi sute de cadavre înfăşurate în zdrenţe erau târâte ori aruncate pe străzi, nu erau lacrimi (sau eu nu le-am văzut) 6”.

Pentru „Omul blocadei” desensibilizat de foame de care vorbeşte Lidia Ghinzburg, primele emoţii la care s-a întors erau iritarea – faţă de galoşii rupţi, ochelarii sparţi, neîndemânarea de a folosi mănuşile şi plasa de cumpărături într-un magazin alimentar aglomerat – şi nerăbdarea, „sentimentul timpului pierdut”. Urmau mâhnirea şi tovarăşa ei apropiată, vina:

Oamenii care au trăit asediul au uitat senzaţiile, dar îşi amintesc faptele. Faptele au ieşit încet din umbra memoriei în lumina regulilor de comportament care acum se întorceau la normalitate.

„Îşi dorea tare mult bomboana. De ce

am mâncat bomboana aceea? Nu trebuia s-o fac. Totul ar fi fost un pic mai bine… Aşa se gândeşte Omul blocadei la soţia sau la mama lui, a căror moarte a transformat acea bomboană în ceva irevocabil. El îşi aminteşte faptul, dar nu poate evoca sentimentul: sentimentul legat de acea bucată de pâine ori de acea bomboană, care l-a determinat să comită acte de cruzime, dezonorabile, umilitoare7.

Un asemenea supravieţuitor apăsat de vină era Olga Berggolţ, al cărei soţ, Kolea, bolnav de epilepsie, a murit la spital în februarie. În jurnalele ei se simte tristeţea şi remuşcarea – de ce nu l-a vizitat în fiecare zi? De ce nu a fost alături de el în clipa morţii? De ce nu i-a dus câţiva din biscuiţii trimişi de sora ei de la Moscova?

Cum, mai presus de toate, ar trebui să se gândească la colegul ei de la Casa Radio, Iuri (Iurka) Makogonenko, cu care încă mai avea o relaţie plină de pasiune?

Astăzi, toată ziua, l-am văzut pe Kolea, aşa cum arăta când am făcut a doua vizită la spital la Pesocinaia: cu mâinile umflate, pline de tăieturi şi ulceraţii. Cum i le-a întins cu grijă asistentei medicale ca să-i poată schimba bandajele, mormăind tot timpul neliniştit, împiedicându-mă să-l hrănesc, făcându-mă să irosesc mâncarea preţioasă. Eram disperată şi odată, furioasă, l-am lovit peste biata lui mână umflată. Ce nemernică!… Mă săturasem de el. L-am trădat. Nu, nu este adevărat. Nu am trădat, am fost doar slabă şi fără inima. Cum mă mai cheamă acum lurkal însă asta ar

însemna să-l înşel pe Kolea! NU AM ÎNŞELAT. Niciodată. Dar să-i dau inima mea lui Iurka înseamnă să-l înşel pe el... Sunt nefericită în sensul deplin, absolut, al cuvântului... Sper ca orice lucru teribil care se poate întâmpla să mi se întâmple mie.

Acest val de sentimente coincidea cu popularul şi oficialul succes al lungului ei poem *Jurnal din februarie*. La sfârşitul lui martie, a luat avionul (urmărit de şase Messerschmitturi) spre Moscova pentru a participa la o serie de lecturi şi recepţii, inclusiv una la cartierul general al NKVD („Presupun că existau unele fiinţe umane printre ei. Dar cât sunt de tonţi, de mitocani”). Evenimentul i-a dat ocazia să facă o petiţie în favoarea tatălui ei, aflat în acel moment într-un tren de prizonieri în

drum spre Minusinsk, în sudul Siberiei.

El mi-a scris: „Contactează pe cine poţi – Beria etc, dar scoate-mă de aici”. Mergea cu trenul acela de la 17 martie. Erau hrăniţi o dată pe zi şi uneori deloc. În vagonul lui, şase oameni muriseră deja şi mai mulţi aşteptau să le vină rândul… Doamne, pentru ce luptăm? Pentru ce a murit Kolea?

De ce continui să trăiesc cu o rană arzândă în inimă? Pentru un sistem în timpul căruia o persoană minunata, un distins medic militar şi un adevărat patriot rus, este insultat, zdrobit, condamnat la moarte, iar nimeni nu poate face nimic în legătură cu asta8.

Deşi ea a reuşit să obţină o întâlnire cu secretarul organizaţiei de partid a NKVD, asta nu a dus la nimic: „Am avut o

«conversaţie» (nu pot nici măcar să vorbesc fără să tremur de ură). A luat petiţia şi mi-a promis să o dea mai departe către Narkom în seara aceasta. Vor face oare ceva? Mi-e greu să cred”. Cazul a fost într-adevăr trimis înapoi la Leningrad („pur şi simplu pentru a se spăla pe mâini”), iar tatălui ei nu i s-a permis *şi* întoarcă acasă decât după sfârşitul războiului… Berggolf era disperată din cauza faptului că moscoviţii nu ştiau nimic despre evenimentele din Leningrad. Ca şi dezastrele militare din primele luni ale războiului, nu se vorbise deloc despre foamete; Deşi ziarele menţionau „lipsa de alimente” o făceau rar şi în trecere, prezentând în schimb modul macabru în care erau ucişi civilii în timpul bombardamentelor germane9. În interior]

eufemismele aveau menirea de a masca simplitatea dezolantă a tragediei: în loc de „foame” ori „foamete” (acelaşi cuvânt, *golocfe* în limba rusă), rapoartele guvernului vorbeau despre „extef nu are” „avitaminoză”, „efectele cumulate ale malnutriţiei” = „moarte datorată dificultăţilor legate de aprovizionarea cd alimente” sau cel mai des despre „distrofic”, un termen pseudo-r medical inventat care a intrat în jargonul curent şi încă eşti folosit şi azi10. Deşi Berggolţ a putut să vorbească liber cu prietenii ei din Moscova – şi s-a trezit făcând acest lucru fără încetare, cu acelaşi „sentiment detaşat, alienat, de surpriză” pe care îl resimţise când fusese eliberată din închisoare în 1939 *A* emisiunile ei au fost cenzurate. „M-am

convins”, scria ea, că nu se ştie nimic despre Leningrad aici. Nimeni nu pare să aibă nici cea mai mică idee despre situaţia din oraş. Ei spun că leningrădenii sunt eroi, dar nu ştiu în ce constă acest eroism. Nu ştiu că noi am suferit de foame, că oamenii au murit de foame, că nu exista transport public, electricitate sau apă. Nu auziseră niciodată de o boală numită „distrofic” Oamenii întreabă: „Este periculoasă?”... Nu am putut să deschid subiectul la radio, fiindcă mi s-a spus: „Poţi să vorbeşti despre orice, dar nu aminti de foamete. Nimic, nimic. Curajul leningrădenilor, eroismul lor, de asta avem nevoie... Însă nicio vorba despre foame” 11.

Cu lăzi de lămâi şi cutii de lapte condensat, Berggolţ s-a întors la Leningrad

pe 20 aprilie, unde a descoperit că iarna se sfârşise, iar raidurile aeriene încetaseră. S-a mutat cu Makogonenko din camera lui de la mansardă cu vedere spre acoperişurile distruse de bombe, două etaje mai jos, în apartamentul unui actor recent ucis pe front. Plin cu lucrurile actorului – fotografii, cărţi, „o grămadă de farfurioare, două căni la fel şi o maşină de tocat ruginita1 acesta a accentuat sentimentul ei de detaşare, de a fi păşit în viaţa altcuiva sau într-o viaţă de după moarte. Era imposibil să scrie – „ca şi cum aş trage un leucoplast de pe sufletul meu, cu sânge şi durere 1. O conferinţă a scriitorilor care s-a ţinut pe 30 mai ar fi putut să fie o ocazie minunată, o celebrare provocatoare a puterii lumii. În realitate însă, a fost „ipocrizie organizată” –

prostească, politică şi întunecată de invidia periculoasă a colegilor faţă de noua şi brusca ei faimă12.

Peste şase săptămâni, Makogonenko şi-a pierdut temporar postul de la Casa Radio, pentru că a permis, neintenţionat, transmiterea pe post a unei poezii interzise, *Drumul vieţii* de Zinaida Şişova, scrisă în stilul lui Sassoon[23]. Pentru că se referea la un cadavru ţinut pe balcon, şi avea o strofă finală în mod deliberat banală, foarte sarcastică – „Odihneşte-te, fiule, ai făcut tot ce trebuia să faci / Apărai Leningradul” a fost considerată „ciudată” şi „aproape batjocoritoare” de către cenzori şi emisiunea a fost întreruptă la mijlocul

23 Siegfried Loraine Sassoon (1886-1967), poet şi scriitor englez, care a luptat în prima conflagraţie mondială şi a luat poziţie împotriva felului în care era condus războiul (n.tr.).

poeziei de un telefon direct de la Comitetul orăşenesc de partid13.

Jurnalul din februarie al lui Berggolţ a fost publicat, dar cenzurat, un vers repetat de trei ori – „în această mizerie, în întuneric, foame, tristeţe" – a devenit insipid prin înlocuirea cuvintelor „foame" şi „mizerie" cu mai abstractele „sclavie" şi „suferinţă" 14. Consolarea a venit de la ascultătorii obişnuiţi» card i-au scris lui Berggolţ cu sutele. Unele scrisori erau eforturi de grup semioficiale, din unităţile Armatei Roşii ori din colhozuri} dar altele erau de la indivizi particulari, mulţumindu-i pentru că exprimase în cuvinte experienţele şi sentimentele lor. O femeie descrie cum o ajutaseră emisiunile lui Berggolţ să treacă peste vestea morţii fiului ei pe front, alta

cum o calmaseră pe când încerca să-şi hrănească soţul muribund pe întuneric, în timp ce lingura nimerea nasul în loc de gură. „Asta este cu adevărat minunat” scria Berggolţ:

Locuitorii Leningradului, o mulţime, zac în colţurile lor întunecate, umede, cu paturile care se clatină… (Doamne, ştiu bine cum zăceam acolo, fără voinţă, fără nicio dorinţă, acolo, în spaţiul gol.) Şi singura lor legătură cu lumea de afară era radioul… Dacă le-am adus o clipă de fericire – măcar iluzia trecătoare a acesteia – atunci existenţa mea este justificată.

Ca şi ceilalţi, şi ea a găsit consolarea încărcată de simboluri în venirea primăverii, în lămâii verzi din pieţele oraşului (cu mugurii lor la înălţimea unei

mâini ridicate în sus) şi în florile de păpădie şi muşeţel ivite printre ruinele caselor bombardate. Una dintre paginile din care se desprinde o adevărată bucurie a fost scrisă într-o noapte caldă de iunie, în timp ce Makogonenko stătea afară, pe acoperiş, uitându-se după bombe incendiare:

Ieri, am avut o seară uimitoare. Cu bani mulţi, Iurka a cumpărat un mănunchi mare de ramuri de mesteacăn. Le-am dus în casă şi le-am pus într-o vază. Fereastra era larg deschisă şi se vedea cerul, măreţ şi calm. Vântul sufla, aducând răcoare, oraşul era foarte liniştit, iar mirosul de mesteacăn atât de dulce încât toată viaţa mea, cu zilele cele mai frumoase, părea să renască în mine. Sufletul îmi era plin – fericire, dorinţă, mulţumire. Serile umede, parfumate din

copilăria petrecută la Gluşina. Prima seară cu Kolea pe Insulă, când, tânăr şi frumos, m-a sărutat pentru prima oară. Eu purtam o bluză brodată şi mirosea şi atunci a mesteacăn… Iar acum am seara de ieri, când mă aflam lângă un soţ frumos, iubitor, prezent, şi am simţit cu întreaga mea fiinţă ca asta este fericirea – că el este aici, acum, stând lângă mine, iubindu-mă, şi că totul e calm şi miroase, miroase a mesteacăn proaspăt. Toate acestea s-au topit într-o unică, fără durere sau, mai exact, într-o durere plăcută. Totul era minunat, etern, total15.

Poşta a început să funcţioneze din nou spre sfârşitul lui martie, oferind leningrădenilor, după mai multe luni, primele veşti despre rudele şi prietenii

evacuaţi. Deoarece aceştia aveau de obicei doar o vagă idee despre încercările prin care trecuseră cei lăsaţi în urmă, reluarea comunicaţiilor era adesea dificilă. Specialista în studii clasice Olga Fridenberg, care era bolnavă de scorbut şi mergea în baston, s-a simţit insultată de o scrisoare mai degrabă jovială de la vărul ei Boris Pasternak, care descria viaţa din oraşul Cistopol, din Urali, unde noroiul ieşea dintre pietrele caldarâmului, iar gospodinele luau apă de la hidrantul pentru incendii de sub fereastra lui cu găleţi purtate pe umeri – cobiliţe de lemn. „Nu ştiu care este motivul”, scria el cu teamă, „dar am sentimentul că această scrisoare nu pică bine şi simt… că o citeşti cu răceală şi ostilitate”. Avea dreptate: Fridenberg

sperase la mai mult. „Nu, nu mă aştept la ajutor de nicăieri şi de la nimeni. Scrisoarea vorbeşte despre găleţi cu apă şi despre un spirit uzat, neted, ca o monedă veche”.

În februarie, tânăra curator Anna Zelenova i-a scris unui coleg din Novosibirsk, descriind cu francheţe tensiunile din rândul membrilor personalului muzeului adunaţi în Sf. Isaac.

Acum dădea înapoi. Prima ei scrisoare* se temea ea, îi oferij probabil o impresie greşită; deşi cu toţii avem un călcâi al lu’ Abile, încercările din iarna aceea uniseră de fapt mai străii întregul *kollektiv* al muzeului17. Bogdanov-Berezovski, şefii Filialei Leningrad a Uniunii Compozitorilor, a început să prţ mească tot felul de cereri de la membrii evacuaţi să le

verificapartamentele, o sarcină grea, care implica bătălii birocratic; cu administratorii necinstiţi ai blocurilor, ca şi drumuri obositoare prin oraş. Anna Ahmatova, bolnavă de tifos în Taşkenhi plin de inteligheţţia, auzise că un fost vecin, un băiat porecli Şakalik, adică „Micul Şacal”, fusese omorât în timpul unui răii aerian. Odinioară îi citise din Lewis Carroll; acum a scris e poezie pentru el:

Bate cu pumnul tău mic – îţi voi deschide.

Ţi-am deschis întotdeauna uşa.

Acum sunt dincolo de muntele înalt.

Dincolo de deşert, dincolo de vânt şi căldură.

Dar nu te voi părăsi niciodată…

Nu ţi-am auzit vaietele Nu mi-ai cerut

niciodată pâine.

Adu-mi o rămurică de arţar

Ori pur şi simplu un fir de iarbă verde

Aşa cum ai făcut primăvara trecută.

Adu-mi, în palmele făcute căuş.

Puţină apă rece şi pură din Neva şi am să-ţi spăl urmele de sânge.

Din părul tău auriu18.

„Urmele de sânge”, a descoperit ea mai târziu, nu’s prea potriveau* pentru că de fapt fratele mai mare al lui Şakali era cel care murise şi nu în timpul unui raid aerian, ci d foame.

Pentru Vexa Imber, un teanc de scrisori având date diferite de la fiica ei – evacuată, ca Pasternak, la Cistopol – i-au adus veşti despre decesul, în urma unei meningite, a nepoţelului ei. „Am citit scrisoarea aceasta

până la sfârşit. Apoi am pus-o deoparte… apoi, foarte repede, am luat-o şi am citit-o din nou, sperând, vag, că îmi imaginasem totul. Nu, este adevărat… Mişenka al nostru a murit” Pentru a marca prima lui zi de naştere, îi făcuse o jucărie dintr-un cilindru roz de celuloid, o boabă uscată de mazăre şi o bucată de panglică, şi o atârnase la capul patului ei. Pe atunci, descoperea ea acum, murise deja de o lună, iar ea a ascuns jucăria într-un sertar 19. Pe front, Vasili Ciurkin a primit două scrisori. Prima, de la tatăl lui, spunea că fiul lui mai mare, Jenea, fusese ucis în luptă cu trei luni şi jumătate în urmă. A doua, de la fiul lui mai mic Tolea, descria cum murise de foame soţia sa: „I-au încărcat cadavrul, împreună cu altele, într-un camion, în curtea blocului nostru, ca şi

cum ar fi fost lemne de foc. Au dus-o la cimitirul Piskarevskoe, într-o groapă comună… Tu şi cu mine, tată, am rămas singuri acum. Răzbună-te pe bestiile cu două picioare, tată, pentru mama şi Jenea! 20” Tolea însuşi, care împlinise 17 ani, aştepta să fie mobilizat şi spera să ajungă în unitatea tatălui său.

Pentru Vladimir Garşin – un om cultivat, în vârstă de 54 de ani, patolog-şef la Spitalul Erisman, o cucerire a Annei Ahmatova – întoarcerea la un fel de normalitate funcţiona, în martie s-a dezbrăcat pentru prima dată în trei luni: „Au pus acest straniu trup ciolănos în apă şi l-au ridicat din nou. Trupul nu putea să iasă singur din apa divina. Căldură!… Este trupul altcuiva, nu al meu. Nu îl cunosc;

funcţionează în mod diferit de cum o făcea mai înainte. Produce exerciţii diferite; totul este nou şi nefamiliar”. Personalitatea era, de asemenea, nouă. Avusese noroc; nu căzuse pradă indiferenţei în timpul morţii în masă, nici urii sau mâniei. (Era adevărat – o pungă de ovăz pe care o dăduse familiei cu care stătea Ahmatova înainte de evacuare le salvase viaţa21.) j

Cu toate acestea, lucrurile erau schimbate, el nu era „prea bine* A fost nevoit să caute înăuntrul lui, „să studiez acest trup nou şi acest suflet nou, să explorez ungherele lor ascunse, ca şi cum m-aş fi mutat într-un apartament nou, nefamiliar” El diseca literalmente cadavre la morga de la Erisman. Aşa cum era de aşteptat, nu aveau niciun pic de grăsime,

dar cel mai uimitor lucru erau organele:

Iată un ficat – a pierdut aproape două treimi din greutatea iniţială, iată o inimă – a pierdut mai bine de o treime, uneori aproape jumătate. Splina s-a micşorat la o fracţiune din dimensiunea normală. Ne-am uitat la antecedentele medicale ale acestor oameni. Unii au mâncat destul de adecvat o vreme înainte de a muri, însă tot nu şi-au revenit – au ajuns într-o stare îngrozitoare, fără a mai putea fi salvaţi. Acesta se află în stadiul 3, groaznic, de distrofic, care este ireversibilă... După ce şi-a folosit rezervele de grăsime, corpul începe să-şi distrugă propriile celule, ca o navă care, după ce a rămas fără combustibil, ajunge să-şi distrugă propriile cazane. Ştiam toate acestea în teorie, dar acum le putem vedea

cu ochii noştri, să le atingem cu mâinile noastre, să le punem sub microscop.

Uitându-se în jos prin lentile la mostrele lui – „cele mă subţiri posibil bucăţi de ţesut uman – curat, colorat, frumo: vopsit” – el a descoperit înăuntrul lui două sentimente contra dictoni – primul: o avidă voinţă de a face o cercetare ştiinţifică al doilea: o dorinţă arzătoare de a blama: „Aceste minunai eşantioane îşi strigă tragedia, cea a luptei duse de trup. Ele vorbesc despre distrugere, despre prăbuşirea structurilor funda mentale ale fiinţelor vii... Pentru că acest «experiment» nu fost pus în scenă de viaţă, nu de viaţă. Ură faţă de cei care au pu în scenă aşa ceva, asta simt”. Nu menţionează cine credea el că erau aceşti oameni22.

Prima prioritate a guvernului, atunci când iarna se retrăgea, făcând loc primăverii, a fost să prevină izbucnirea unor epidemii. O sarcină urgentă era aceea de a aduna miile de cadavre neîngropate care apăreau de sub zăpadă ori se dezgheţau în pivniţe şi depozite; alta să înlăture gunoiul strâns timp de cinci luni – numit cu delicateţe „murdărie” – care se adunase pe marginea străzilor şi în curţi. În timp ce Garşin se lupta să rămână detaşat în laboratorul lui, dincolo de fereastră, lucrătoare cu feţe palide, umflate, cu mai multe haine puse una peste alta şi legate cu sfoară, curăţau curtea spitalului cu târnăcoape şi lopeţi. „Nu sunt în stare să muncească” scria Garşin; „Nu pot decât să stea lângă sobă şi să bea ceai. Cu toate

acestea, muncesc… Este un fel de instinct de supravieţuire” La jumătatea lui aprilie, 52 de cadavre au fost adunate de la Erisman, 730 de la Spitalul Kuibîşev, 114 dintr-un spital de copii, 378 dintr-un spital de psihiatrie, 204 din Gara Finlanda, 70 de la Casa Poporului şi 103 dintr-o pivniţă transformată în morgă de sub biblioteca din strada Milionaia, în capătul Ermitajului. În cimitire, mormintele colective săpate în iarnă începeau să se taseze şi să miroasă urât şi au trebuit să fie refăcute23.

Eforturile de a-i opri pe oameni să arunce fecalele afară sau să le lase în părţile comune ale blocurilor de locuinţe, începuseră încă din ianuarie şi au continuat. „La intrarea de la nr. 47 Sovetski Prospekt” raporta un poliţist, „a fost lipit un afiş în

care se spunea că persoanele care aruncă urină sau fecale în afara clădirii vor fi date în judecată. Însă în curte nu există nici canal, nici hazna în care să poată fi aruncate acestea, iar latrina instalată acolo este atât de murdară, încât nu te poţi apropia de ea” O femeie pe care a prins-o golind o găleată cu lături a ripostat: „Dă pe altul în judecată! Unde să arunc mizeria? în capul meu?”. Îngrijitorul şi administratorul blocului, a adăugat ea, ar trebui să fie daţi în judecată – mulţumită lor ţevile atij îngheţat şi ea era nevoită să care apă de la o jumătate de kilo4 metru distanţă. După câteva eşecuri, campania de curăţenie *4* început în cele din urmă pe 28 martie. Prima zi a fost o dezai măgire – oamenii au ajuns târziu sau nu au venit deloc, transă

portul nu a fost adecvat, nu erau destule răngi, iar 450 dintre* lopeţile distribuite nu aveau cozi. Deşi mulţi dintre cei scutiţi de muncă – bătrânii, răniţii în război şi copiii – s-au prezentatvoluntar la datorie, alţii au încercat să se eschiveze.

O gospodină a fost auzită mormăind: „Mai întâi să ne dea de mâncare, pe urmă vom munci”; o muncitoare dintr-o fabrică a declarat pur şi simplu: „Nu vrem, asta-i tot” Un bărbat care a spus pe un ton sec: „Nu am de gând să muncesc pentru: guvernul sovietic”, a fost denunţat la NKVD24. Cu toate acestea, peste două zile, numărul voluntarilor se ridicase la 290.000. „Întreaga populaţie a oraşului”, scria Vera Imber, este afară, curăţând străzile. E ca şi cum ai face ordine la Polul Nord. Peste tot

domneşte dezordinea – blocuri de gheaţă, movile îngheţate de murdărie, stalactite de apă murdară… Atunci când vedem o bucată de caldarâm curat, suntem emoţionaţi. Pentru noi, este la fel de frumoasă ca o poiană presărata cu flori. O femeie cu faţa galbenă, umflată, îmbrăcată cu o haină de blană înnegrită de sudoare – probabil că o purtase toată iarna – se sprijinea într-o rangă, căscând gura la o bucată de asfalt pe care tocmai o curăţase. Apoi a început să sape din nou25.

Pentru Olga Grecina, trimisă cu echipa ei de apărare civilă să cureţe Piaţa Lev Tolstoi, scena semăna cu „săpăturile într-un oraş antic”:

În unele locuri zăpada a fost curăţată, în altele munca nu a început. Erau o

mulţime de oameni – mai mulţi decât am văzut adunaţi într-un singur loc de mult timp. Cei care nu, pot munci stau pur şi simplu pe taburete; au fost ajutaţi să iasă afară ca să se bucure de soare. Toţi muncesc bucuroşi, cu nerăbdare. Cei mai slabi, în grupuri, târăsc blocuri mari de zăpadă şi gheaţă de pe Karpovka pe bucăţi mari de placaj legate cu sfoara. Toată murdăria şi zăpada au fost aruncate în fluviu26.

Aleksandr Boldîrev, care încă mai făcea neobosit turul institutelor în căutarea unui prânz gratuit, a auzit despre campanie cu două zile mai devreme. Cu siguranţă, s-a gândit el, mulţi vor pieri, dar raţionamentul oficialităţilor era „mai bine să moară acum câteva sute de gospodine şi dependenţi,

decât câteva mii într-o epidemie peste o lună”. Convocat să ajute la curăţarea solului la Ermitaj, a muncit două ore pe 28 („strigătele unui proprietar de sclavi de la Ada şi ceilalţi”) şi o altă oră pe 29 înainte de a se retrage, cu scuza că se lovise la genunchi („Duhoarea zăpezii pe jumătate topite, de culoarea ciocolatei, este dezgustătoare. Atunci când o loveşti cu ranga, mii de stropi îţi sar pe haine şi pe faţă”) în ziua următoare chiar s-a accidentat, rănindu-se la degetul mare în timp ce tăia lemne. Un doctor milos (căruia i-a mulţumit făcându-i cadou cărţi de artă) l-a scutit de muncă, dar ceilalţi nu au fost la fel de norocoşi. „Pruşevskaia”, scria el în sâmbăta Paştelui, „a murit azi în clinica de recuperare de la Ermitaj. Deşi distrofică la

extrem, după manual, alaltăieri încă mai lucra la curăţarea zăpezii. Acum Ada Vasilievna se consolează cu ideea că [Pruşevskaia] «era deja bolnavă mintal când a fost internată în clini că, 27” în total, personalul de la Ermitaj a curăţat 36 de tone de zăpadă, gheaţă, surcele, tencuială căzută şi sticlă spartăz8.

Campania de curăţenie din martie-aprilie este unul dintre momentele decisive ale asediului, citată ca punct de cotitură în aproape toate interviurile cu supravieţuitorii şi creditată cu miraculoasa prevenire a epidemiilor celor trei boli clasiS provocate de foamete – dizenterie, febră tifoidă şi tifos. În realitate, acest lucru nu era întru totul adevărat. Deşi rata mori talităţii a scăzut, per total, începând cu luna

martie, în aprilie numărul cazurilor de dizenterie şi febră tifoidă la mia de locuitori era de cinci până la şase ori mai mare decât în anilprecedent, iar a cazurilor de tifos de 25 de ori mai mare. Citând aceste cifre într-o scrisoare particulară adresată lui Jdanov li jumătatea lui mai, comandantul garnizoanei Leningrad blama cu mânie serviciile medicale inadecvate şi instalaţiile sanitare Jumătate din băile publice din oraş, sublinia el, nu funcţionau numai 7% din apartamente aveau apă curentă şi 9% canalizare iar până la o treime din gospodării sufereau serioase infestări ei; păduchi. Multe curţi erau încă pline de urină şi fecale. Printre punctele „fierbinţi” focare de tifos se numărau clinicile di recuperare, casele de copii, gările şi

punctele de evacuare şi dacă nu se luau măsuri urgente, în curând şi cazărmile29. Dizen teria – cunoscută sub numele de „diareea foamei” – figurează de asemenea, în relatările din jurnale; adesea aceasta era ultim; lovitură dată celor care sufereau de foame. Boldîrev reuşea şi glumească în legătură cu asta. Obligat, în drum spre o şedinţi cu administratorii de la Ermitaj, să „facă ceea ce nu se poate spune” într-o galerie pustie – cea în care se afla altă dată *Mă donna Conestabile* a lui Rafael a fost încântat să găseasc acolo o lopată şi o grămadă mare de nisip destinat apărări împotriva incendiilor.

Pe măsură ce primăvara trecea şi venea vara, iar speranţei că blocada va fi ridicată au pălit, atenţia oamenilor s-a concentrat pe

evitarea repetării a ceea ce se petrecuse în iarna trecut; când se murise în masă. În timp ce mergea cu tramvaiul din nou pentru prima dată după mai multe luni, Dmitri Lazarev observat că afişele din anul trecut – „Denunţaţi-i pe cei car şuşotesc pe la colţuri şi pe spioni!” „Moarte provocatorilor!” – fuseseră înlocuite acum cu apeluri mai practice:

5.000 de metri pătraţi vor produce 800 kg de varză, 700 kg de sfeclă, 120 kg de castraveţi, 130 kg de morcovi, 340 kg de napi, 50 kg de roşii şi 200 kg de alte legume! Este mai mult decât suficient pentru o întreagă familie pentru tot anul. Păstraţi cenuşa din sobe pentru grădina voastră de legume30!

Grădinăritul a fost îmbrăţişat cu

entuziasm de leningrădeni, care, cu ajutorul distribuirii de seminţe şi echipament organizată de guvern – sape şi roabe au fost special fabricate au creat mii de loturi de legume în parcuri, scuaruri şi pe terenuri virane. La Ermitaj, personalul a scos liliacul şi caprifoiul din „grădina suspendată” de pe acoperiş a Ecaterinei cea Mare şi a plantat morcovi, sfeclă, mărar şi spanac. Familia Boldîrev a plantat ceapă într-o jardinieră („Oh, ce dor îmi e de ceapă!”); familia Lihaciov cultiva ridichi într-o masă de bucătărie întoarsă. În total, conform ziarului *Pravda*, 25.000 de tone de legume au fost cultivate pe loturi individuale în 1942 şi 60.000 de tone în anul următor. Astfel au devenit de două ori mai productive, în termenii cantităţii pe metru pătrat, decât

633 de noi „ferme auxiliare” de pe lângă institute, şcoli şi fabrici31.

Oraşul a continuat să rechiziţioneze mari cantităţi de alimente de la colhozurile din interiorul inelului blocadei. Pe lângă faptul că făceau livrările obişnuite, prin gospodăriile lor colective, către stat, ţăranii erau obligaţi să ofere animale şi seminţe de grâu refugiaţilor din zonele lor, să subscrie fonduri unei coloane de tancuri (supranumită „Colectivistul din Leningrad”) şi să „doneze” Armatei Roşii grâne din rezervele personale. Comitetele raionale de partid aveau instrucţiuni să se bazeze pe Serviciul Statistică, nu pe ţărani pentru previziunile referitoare la recoltă, iar comitetele care nu reuşeau să adiţţi acele cote care le erau alocate erau acuzate că

favorizau „elţ mentele anticolective” Într-o rară concesie făcută pieţei, s-a dec să se ofere lenjerie, săpun, aţă, tutun şi votcă în schimbul livririlor de ciuperci şi fructe de pădure32.

Un raport NKVD despre starea de spirit din satele din juri oraşului Borovici, la est de Novgorod, ilustrează resentimente; provocate de aceste măsuri. Au fost organizate o serie e adunări publice cu scopul de a strânge fonduri pentru coloarj de tancuri „Colectivistul” şi s-au adunat 3 milioane de rubi prin discursurile patriotice. „Ar trebui să ajutăm Armata Roşi să alunge aceste bestii cu două picioare de pe teritoriul nostru declara o *traktoristka* loială. „Cei trei fii ai mei au plecat îi front. Unul a fost ucis, dar banii noştri le vor oferi

celorlăj armele de care au nevoie pentru a înfrânge duşmanul”. Cu toa: acestea, mulţi au refuzat în mod deschis să doneze – cel puţi la început. „Nu am niciun ban aşa că nu semnez”, a spus femeie de 40 de ani. „Nu am de unde să împrumut şi dacă *i* exista cineva cunoscut, acesta nu ar avea bani să-mi dea mie Până la sfârşitul adunării, totuşi, a fost convinsă, s-a dus aşa; şi s-a întors cu 300 de ruble. La Colhozul „Plugarul Roşu” u estonian nechibzuit, care iniţial a refuzat să subscrie, „văzări cât de înflăcăraţi erau ceilalţi membri, a semnat pentru 1.000 e ruble şi a donat suma în bani gheaţă”.

Peste tot, sătenii vorbeau tot mai deschis, încurajaţi e sunetul tunurilor germane să-i ameninţe de fapt pe şefii la Certată de preşedintele Sovietului sătesc

pentru că nu munct cum trebuie, o femeie i-a răspuns:

Abia aştept până când se va sfârşi cu puterea sovietelor. A adus în sapă de lemn ţăranii, ne-a lăsat flămânzi şi desculţi, iar acum ne dezbrăcaţi la piele. Însă nu am de gând să mă plec în faţa voastră, domnilor. Domnia voastră se apropie de sfârşit. I-aţi alungat pe toţi oamenii buni din sat, dar aşteptaţi, va veni şi rândul vostru.

Un membru în vârstă de 50 de ani al Colhozului „Unitatea” a avut, de asemenea, curaj: „Vine vremea noastră şi vom lua ce ne aparţine. Poate că nu ştiu să scriu şi să citesc, dar voi fi primul care îi va denunţa pe şefi. Voi fi crezut. Atunci o să vă plătim cu vârf şi îndesat. Şi nu ne vom mulţumi să luăm un ţpiel de la fiecare dintre voi; vă

vom administra câte o pereche de curele pe spate” (Această „activitate contrarevoluţionară” nota raportul, a fost documentată în pregătirea arestării.) Exista un zvon larg răspândit cum că Statele Unite ale Americii şi Marea Britanie, în schimbul faptului că urmau să deschidă un al doilea front, ceruseră să fie desfiinţate colhozurile, iar pământul va fi dat înapoi proprietarilor ţărani33.

În oraş, au fost lansate noi campanii împotriva hoţilor de alimente şi a comerţului de pe piaţa neagră. Însă, deşi sute de angajaţi ai magazinelor alimentare şi întreprinderilor care distribuiau alimente au fost arestaţi (520 în iulie, 494 în august) şi cantităţi substanţiale de produse achiziţionate ilegal au fost confiscate (62 de

ceasuri de aur în septembrie), ambele au continuat să înflorească34. Atunci când erau închise într-o parte a oraşului, pieţele în aer liber pur şi simplu reapăreau în alta, iar muncitori din fabrici au continuat să se plângă că şefii şi personalul de la bucătărie erau înţeleşi să le micşoreze raţiile. La Şantierul naval Sudomeh, măsurile represive au declanşat o confruntare între conducerea fabricii şi organizaţia de partid. „Directorul şi directorul adjunct beau alcool”, scria în jurnalul său membrul de partid Vasili Cekrizov.

Îi vezi pe nemernici ameţiţi din ce în ce mai des. Dacă au chef să se îmbete, s-o facă în spatele uşilor închise, aşa mi-aş dori. Se îngraşă, acoperă toate hoţiile de la cantină şi au eliminat controlul muncitorilor, fiindcă

le stătea în cale.

Sunt o mulţime de şefi ca ei – nu numai aici, ci peste tot…

La şedinţe, îşi declară sprijinul pentru acţiunea grădinăritul, iar la sfârşit de săptămână chiar se duc uneori să inspecteze: loturile. Însă în particular nu vorbesc decât despre cum să înhaţe tot ce pot pentru ei. Cei care se ocupă de inventar au fiecare câte 20 de cartele de raţii. Unde sunt cei din NKVD? l Chiar nu pot să-i prindă?:

La o şedinţă de partid de la sfârşitul lui august el s-a ridica (în van) şi a făcut o plângere publică: „Am fost mulţumit di ceea ce am spus, deşi ştiu că tovarăşii Kalinovski [directoru Sudomeh], Derevianko şi alţii nu mă vor ierta. N-au decât să şi ducă dracului.

Am spus cu voce tare ceea ce gândeau toţi *ci* din sală... Nu am să mă vând pentru o supă de linte, deşi mi-i foame în fiecare zi”.

În timp ce încerca să îndeplinească un adevărat potop de ordine de producţie aproape imposibile, Cekrizov a primi sarcina de a demola 14 clădiri de lemn aflate la sud de mănăs; tirea Aleksandr Nevski, parte a campaniei guvernului de a stoc; leme de foc. Unele au fost dezmembrate cu mâna, cu ferăstraii şi topoare; altele au fost legate cu cabluri ataşate de un tracto: şi trase până au fost doborâte la pământ. Deşi Cekrizoi recunoştea că această muncă era necesară, o găsea deprimanta pentru că toate clădirile erau bine construite (cu tradiţional; zgură sub planşee, pentru izolare) şi pentru că

locatarii în primiseră încă alte locuinţe. Ca să oblige o familie să plece; fost nevoit să ordone echipei sale să dea jos acoperişul. Cei mă mulţi erau resemnaţi. „Le dărâmăm casele în care trăiesc de mai multe decenii. Nu sunt supăraţi, îşi dau seama că oraşul are nevoie de lemne de foc. Stau pur şi simplu pe boccele şi pl, valize, aşteptând un mijloc de transport35”.

Un ofiţer cu care Vera Imber discutase pe drumul spre casă în timp ce se întorcea de la o conferinţă la o fabrică, i-a spus ti tocmai fusese să-şi vadă familia în Novaia Derevnia (veche; suburbie muncitorească, la nord de Insula Elaghin, unde locuise familia Jilinski). Când a ajuns acolo, şi-a dat seama că fosta lui casă dispăruse» că nu mai rămăseseră decât moloz şi bucăţi de

mobilă distrusă. În moloz găsise câteva fotografii de familie. „Acum”, i-a spus cu tristeţe lui Imber, „am toată casa în buzunarul meu. Pot s-o duc cu mine36”. Olga Grecina, care păzea o casă recent demolată până la venirea unui camion, a fost timid abordată de o femeie în vârstă, care i-a dat un nap mic şi i-a cerut voie să ia o scândură. După o oră de stat de pază, Grecina obţinuse „o masă – câţiva napi şi morcovi” 37. Campania de demolare, care a continuat tot timpul toamnei, a transformat aspectul rural al periferiei oraşului din nord şi est – producând mai multe pagube, au observat leningrădenii, decât toate bombardamentele, aeriene sau nu, ale germanilor.

Activităţile din vară: grădinărit,

rechiziţii de alimente, lupta anticorupţie şi demolarea au fost însoţite de o altă evacuare în masă peste Lacul Ladoga. Destinată să-i mute din oraş pe toţi leningrădenii care nu munceau, era teoretic obligatorie, deşi mulţi – precum Boldîrev şi pictoriţa Anna Ostroumova-Lebedeva – au reuşit să o evite: Boldîrev deoarece calculase că îi era mai bine unde se afla, Ostroumova-Lebedeva (căreia i s-a oferit să ia avionul şi să fie cazată cu sora unei prietene) pentru că voia să rămână acasă, unde îi era locul:

Am trăit şi am suferit în Leningrad atât de mult timp, iar acum, chiar înainte de eliberare, să plec!… Mi-am închipuit că sunt în Kazan, într-o cameră caldă, departe de bombe şi foame – şi m-am imaginat în rolul

– nu de parazit, dar nici de chiriaş: o femeie bătrână de care nimeni nu are nevoie.

Şi am luat decizia să nu plec nicăieri. Nicăieri38!

Clasicista Olga Fridenberg a încercat să plece cu mama ei oarbă, de 80 de ani, dar a renunţat când trenul supraaglomerat în care se afla s-a oprit fără nicio explicaţie timp de patru zile pe drumul spre Osinoveţ. Mituind un paznic cu ultima ei fell de pâine, a reuşit să coboare cu bagajele şi mama şi să se întoarcă în apartamentul lor gol şi în plină dezordine, unde ai rămas tot restul războiului.

Obligaţi să-şi transforme în grabă cât mai multe bunuri îi bani gheaţă sau alimente, evacuaţii aşezau mese cu tot felul d obiecte pe caldarâm sau în ferestrele

apartamentelor de 1 parter (era uimitor, gândea Grecina, cât de multe lucruri vecii şi frumoase mai aveau oamenii de vânzare). Dmitri Lihacioi rămas fără permis de şedere şi căruia i se dăduse un preaviz d trei zile pentru a pleca după interogatoriul de la Casa Mart urmărea un şuvoi de potenţiali cumpărători cum scotoces printre lucrurile din apartamentul familiei: „La preţuri de nimic au cumpărat candelabre, covoare, setul de scris din bronz, cut de malahit, fotolii de piele, sofaua, lampadarul cu bază de onb cărţi, cărţi poştale cu vederi din diferite oraşe – toate lucrurile pe care tatăl şi mama mea le adunaseră înainte de Revoluţie”. 1 total, după vânzare, a adunat numai 10.000 de ruble, din car 2000 s-au dus pe şase saci de cartofi39.

Plecările au redus populaţia civilă a Leningradului la cea unui mic oraş de provincie. Cu 3,5 milioane de locuitori înaint de război, aceasta a scăzut la aproximativ 1 milion în aprili 1942, la 776.000 până la sfârşitul lui august şi la 637.000 pân la sfârşitul anului40. Raidurile aeriene şi bombardamentele a încetat în timpul verii, atmosfera era liniştită şi domestic aproape rurală. În parcuri, femei cu basmale pe cap săpa rânduri de verze cu frunze creţe. Băieţii pescuiau pe cheiur marinarii mergeau cu bicicleta pe mijlocul străzilor, răsturnân paturile de fier care împrejmuiau, pe post de garduri, cratere] de bombe şi grădinile de legume. La Ermitaj, personalul căi mobila tapiţată cu mătase afară, la soare, periind-o şi

curăţândde stratul gros de mucegai de un verde-sulf. Porticul Sf. Isaaunde fuseseră depozitate comorile de la Pavlovsk, arăta „ca

Stradă lăturalnică din Neapole”, cu tapiserii şi covoare atârnând pe frânghii de rufe întinse între stâlpii lustruiţi de granit. În curtea Palatului Iusupov, pacienţii spitalului bolnavi de scorbut, cu pielea plină de echimoze, se încălzeau la soare în izmene, indiferenţi la sexualitate ori jenă. Unii găseau liniştea reconfortantă, o amintire a vacanţelor în satele bunicilor. Alţii, ca Vera Imber, abia întoarsă dintr-o călătorie la Moscova, o găsea opresivă şi dezolantă: „Oraşul este liniştit şi atât de pustiu încât te sperie… Cum poate cineva să scrie într-un asemenea oraş! Până şi în

timpul bombardamentelor era mai uşor”. Pentru Olga Fridenberg, care îi scria vărului ei Boris Pasternak, era „mai curat decât a fost vreodată un alt oraş” – „sterilizat” „sacru” – dar şi „fără niciun germene de viaţă în el. Fără femei gravide, fără voci de copii… Un clopot din care a fost pompat tot aerul” 42.

Leningradul se transformase într-un oraş de femei, care acum reprezentau trei sferturi din populaţie şi majoritatea muncitorilor din toate sectoarele productive, cu excepţia producţiei de arme şi construcţiei de nave43. (Instalarea unei conducte de combustibil sub Lacul Ladoga, terminată în iunie, a permis centralelor electrice şi fabricilor să reia producţia limitată.)

Şeful securităţii de la Ermitaj se plângea că înainte de război avea 650 de gărzi, iar acum avea 64, „o trupă puternică, alcătuită în majoritate din femei bătrâne de 55 de ani sau mai mult, plus câteva de 70 de ani. Multe sunt invalide care păzeau pe vremuri sălile… câteodată cel puţin o treime din ele sunt în spital” 44. Cekrizov a preluat fără voia lui un grup de 18 femei, foste funcţionare şi bibliotecare, la Şantierul naval Sudomeh – nu erau de niciun folos, bombănea el, cu excepţia faptului că făceau curat. Peste vreo două luni, şi-a înghiţit vorbele, pentru că instruise cu succes mai bine de 100 de gospodine care acum lucrau ca strungari, metalurgişti şi sudori. Nu numai că lucrau, admitea el, dar „lucrau bine” 45. De asemenea, şantierul a angajs

peste 200 de copii sub vârsta de 18 ani, toţi orfani ori fără cu părinte în oraş.

Acum erau mai multe alimente şi mai puţine guri de hrăni iar majoritatea leningrădenilor mâncau, după standardel sovietice, aproape normal („Un sistem destul de bine organizi de subnutriţie”, cum spunea, cu sarcasm Ghinzburg). Pe lângă pâine, carne, grăsime şi zahăr, pe cupoane au început să fi obţinute mici cantităţi de sare, vin, ceapă uscată, ciupen uscate, merişor, peşte sărat, cafea şi chibrituri. În cantinele di fabrici, oamenii nu mai lingeau farfuriile, deşi încă mai dădea cu degetul pe marginea lor şi o urmăreau pe chelneriţă cu och flămânzi. Rata mortalităţii, deşi încă de multe ori mai mar decât înainte de război, a început să scadă constant, ia insuficienţa

cardiacă (un efect secundar al malnutriţiei severe a depăşit „distrofia” ca unic mare ucigaş”.

Adaptarea psihică a durat mai mult. Oamenii încă se mira că nu mai vedeau cozi la magazinele alimentare – „ca un or care se pregăteşte să ridice o valiză grea”, scria Ghinzburg, descoperă că aceasta este goală” Cuvintele: „Îmi este foame până recent atât de pline de disperare, au revenit foarte încet1 vechea lor funcţie de a exprima dorinţa obişnuită de a lua mas Cei mai mulţi leningrădeni erau încă extrem de slăbiţi – reci perarea lor era la fel de fragilă, cum a spus Boldîrev desp: familia lui, ca o pânză de păianjen, care poate fi în orice mement ruptă de o insectă care trece pe acolo. Atunci când nepot de 15 ani al Annei

Ostroumova-Lebedeva, un supravieţuitor venit să-i facă o vizită la sfârşitul lunii mai, aceasta a fost şocai „palid ca un cadavru, trăgându-şi picioarele, îngrozitor de să în baston; părul îi căzuse şi avea capul acoperit cu un pufăi (Cum era de aşteptat, a început să picteze, realizând „un stuc bun cu copaci, cer şi părţi ale Departamentului de Anatomie” Oamenii cu adevărat sănătoşi încă ieşeau în evidenţă, mai a în băile publice deschise din nou. Berggolţ a văzut o tânără cu pielea netedă, cu pieptul mare asaltată de femei numai piele şi os, care o loveau peste spate, şuierând printre dinţi că probabil este amanta unui administrator de cantină ori o lucrătoare hoaţă de la vreun orfelinat, până ce fata a ieşit din bazin şi a fugit48.

În timp ce lumea îşi revenea, câţiva oameni, o minoritate, au continuat să moară de foame, fie pentru că trupurile lor nu mai puteau să se vindece, fie pentru că se aflau în afara sistemului raţiilor. Din primăvară, deşi nivelurile raţiei au crescut în mod gradat, era mai greu să obţii o cartelă. O reînscriere generală în aprilie a redus numărul de cartele aflate în circulaţie, regulile care îi excludeau pe cei fără permise de şedere au fost sever aplicate, iar cartelele celor fără locuri de muncă au fost retrase pentru a fi obligaţi să se evacueze49. „Nu este o măsură medievală, cum era în iarnă”, scria Berggolţ în iulie, însă aproape în fiecare zi vezi pe cineva sprijinit de un zid – extenuat sau pe moarte. Ieri, pe Nevski, pe treptele Gosbank, o

femeie zăcea într-o baltă de urină. Doi poliţişti o ridicau de subsuori, iar picioarele ei, ude şi urât mirositoare, se târau pe asfalt în spatele ei.

Iar copiii, copiii din brutării! Oh, iată-i pe aceştia – o mamă şi fiica ei de trei ani, cu faţa imobilă, brună, ca de maimuţă. Nişte ochi imenşi, de un albastru transparent, îngheţaţi, privind fix în faţă, acuzatori şi dispreţuitori. Mica ei faţă crispată era întoarsă uşor în sus şi într-o parte, iar mâna murdară, inuman de brună, nemişcată, cerşind... Ce acuzaţie adresată nouă, tuturor – culturii noastre, vieţii noastre! Ce judecată – nu putea exista ceva mai lipsit de milă50.

Lazarev era bântuit de o adolescentă înfometată care se apropiase de el în faţa

unui magazin alimentar, cerşind o bucată de pâine cu care să mănânce un cap de hering şi spunându-i că

„Trăia fără cartelă” I-a dat suplimentul la raţia pentru famiţ lui şi s-a uitat după ea în ziua următoare, dar nu a mai văzuţi niciodată. Redactorul unui ziar editat de o fabrica a luat cu copil înfometat de pe stradă:, $

Dimineaţă, în drum spre serviciu, am văzut un băieţel singur. Suspina când şi când şi am fost surprins de mersul lui nesigur. M-am apropiat de el şi mi-a spus, printre suspine, că mama lui plecase, că nu avea nimic de mâncare până seara. Era evident că nu mai raţiona. Mintea lui o luase razna. Îmi tot vorbea despre tatăl său şi m-a rugat să-i arăt drumul spre front.

Voia să-şi găsească părintele, dar nu ştia cum să ajungă acolo51.

Ca şi cei „plecaţi” în Gulag, oamenii care încă sufereau e foame erau un fel de memento îngrozitor al condiţiei de murite obiecte ale batjocurii dispreţuitoare, ca şi ale compasiunii. Fie şi nepoata lui Lazarev au învăţat următoarea poezie popular adaptată după textul unui cântec pentru copii de dinainte e război:

Un distrofic mergea

Cu o privire tâmpă într-un coş ducea un dos de cadavru

„Am carne de om pentru prânz.

Bucata asta o să-mi ajungă!

Cân, foame plină de tristeţe!

Şi pentru cină, clar o să am nevoie de un copilaş.

O să-l iau pe cel al vecinilor.

Am să-l fur eu din leagăn” 52.

Pentru a scăpa de sentimentul inutilităţii fizice, şefii îi folose; pentru a îngroşa rândurile contingentelor de „voluntari” ca munceau în afara oraşului în taberele de tăietori de lemne şi în minele de turbă. Boldîrev, care acum lucra la Biblioteca Publică, critica aspru trimiterea în minele de turbă a unei colege, „distrofică de gradul doi”, o „fiinţă demnă de milă, neîndemânatică”, incapabilă să sape zece ore pe zi. „Muncă!”, scria el mânios în jurnal, „după o zi de muncă, ei cad din picioare. Mâine trebuie să se ducă acolo. Cruzime, cruzime fără sens”. Peste patru săptămâni, aceasta s-a întors şi i-a spus cum fusese:

Pentru cei puternici este bine acolo – pâine în plus, prânzul. Barăcile sunt încălzite şi au lumină electrică. Mulţi au luat în greutate şi au cerut să rămână şi peste iarnă – regimul de lagăr, desigur, nu îi supără. Însă cei slabi sunt nenorociţi, căci dacă nu îţi faci norma, îţi taie raţia. Nefericita noastră bibliotecară – care abia putea să stea în picioare înainte de a pleca – primea doar o singură farfurie cu supă de grâu pe zi. Şi asta în prima categorie de cartele – cu alte cuvinte, nu primea nici măcar raţia care i se cuvenea. Acesta este sistemul. Peste tot, tot timpul, cei slabi sunt călcaţi în picioare şi reprimaţi, din principiu. „Distrofic” s-a transformat într-un cuvânt injurios – la locul de muncă, pe stradă, în tramvai. Distroficii sunt

dispreţuiţi, persecutaţi, culcaţi la pământ. Dacă vrei să obţii o slujbă, prima condiţie este să nu arăţi ca un distrofic. Aceasta este morala celui de-al doilea an al asediului53.

Simfonia Leningradului

Pentru guvernele american şi mai ales britanic, parteneriatu] cu sovieticii a fost întotdeauna tensionat şi dificil. În primii doi ani ai războiului (pe care chiar şi cei mai puţin naţionalişti ruşi preferă să-i uite), Uniunea Sovietică a fost nevoită nu numai să se dedice în mod public revoluţiei în lume, dar s-o facă în alianţă cu Hitler. Opinia publică a fost foarte nemulţumită când URSS a invadat Finlanda, iar guvernele britanic şi francez au luat în considerare în mod serios trimiterea unei forţe expediţionare în apărarea

finlandezilor. Numai atunci când a fost invadată la rândul ei de Germania, Uniunea Sovietică s-a transformat brusc din duşman în prieten.

La auzul veştilor, Churchill a profitat imediat de ocazie pentru a prezenta această schimbare publicului; avea nevoie ce oamenii să facă deosebirea între poporul rus şi guvernul rus. *P* făcut-o pentru prima dată într-un discurs transmis la radio ti seara începerii Operaţiei Barbarossa, declarându-şi în moe memorabil sprijinul pentru ruşii obişnuiţi – „Văd cele zece mi de sate ale Rusiei... unde există încă bucurii primordiale, und fetele râd şi copiii se joacă" în timp ce continua să condamn regimul – „Nimeni nu a fost un adversar mai constant deci mine al comunismului... Nu

voi retrage niciun cuvânt din cel pe care le-am spus despre acesta”[24]. Agenţiile de informat guvernamentale au fost instruite să facă la fel, dar era greu să se menţină un echilibru. BBC, obligată să transmită o cantitate generoasă de material rusesc, dar să evite ideologia, s-a limitat mai ales la clasicii din secolul al XIX-lea (o adaptare radiofonică a piesei *Război şi pace*, cu Celia Johnson în rolul Nataşa şi Leslie Banks în rolul Pierre, a fost un succes), cântece populare şi Rimski-Korsakov. Abia după şase luni corporaţia a primit permisiunea de a transmite „Internaţionala” („ni s-a cerut să nu exagerăm”), iar „vorbitorilor” li s-a recomandat să se limiteze la subiecte

---

24 în particular era mai cinic: „Dacă Hitler invada Iadul" i-a spi secretarului particular mai târziu în aceeaşi seară, „aş fi putut cel puţin; fee o referire favorabilă la Satana în Camera Comunelor".

istorice mai îndepărtate, mai ales dacă erau de stânga. În legătură cu Bernard Pares, distinsul fondator al School of Slavonie and East European Studies de la London University, s-a decis că nu putea „face prea mult rău dacă vorbea despre Petru cel Mare etc” 1. Foamea în masă din Leningrad – dincolo de observaţia ocazională că oraşul se afla „într-o situaţie dificilă în ceea ce priveşte alimentele” – nu a fost deloc menţionată. În schimb, au fost scoase în evidenţă pierderile culturale ale oraşului (Imber a scris un articol moralizator, pentru uzul străinătăţii, despre stricăciunile produse de obuze unui bust al lui Roentgen, inventatorul razelor X) şi apărarea înverşunată a acestuia. Profesorul Ogorodnikov a transmis felicitări frăţeşti –

„purtând o manta de infanterist, cu o puşcă în mâini” – lui Astronomer Royal (directorul Royal Greenwich Observatory) 2. Propunerea ca BBC să transmită programe în limba rusă direct în Uniunea Sovietică nu a avut niciu rezultat: atunci când sugestia i-a fost prezentată lui Maiski, conform lui Anthony Eden, ambasadorul sovietic „s-a speriat ca un mânz” 3.

La începutul anului 1942 au sosit veşti despre ceva care promitea să transcendă toate aceste dificultăţi – o nouă simfonie, compusă în Leningradul asediat, de către Dmitri Şostakovici. Deşi părea un tinerel cu meşa lui şi ochelarii rotunzi are îl făceau să semene cu o bufniţă, Şostakovici avea 34 de ani la izbucnirea războiului. Copil precoce, se înscrisese la

Conservatorul din Leningrad (pe atunci Petrograd) la vârsta d 13 ani şi intrase în lumea muzicală sovietică şase ani mai târzii când marele dirijor german Bruno Walter a acceptat să dirijez prima lui simfonie. În 1936, cariera sa a făcut un mare pl, înapoi, când *Lady Macbeth din înţensk*, premiată cu doi ani m; înainte, a fost brusc denunţată de *Pravda* ca „harababură, n muzică”. După ce a petrecut ultima parte a anilor 1930 ternar du-se mereu că va fi arestat, a fost (la fel ca Anna Ahmatove reabilitat odată cu invazia germană. A scris cântece pentru armată şi a săpat tranşee, a cerut să intre în „Poporul înrolat*, a fost fotografiat pe acoperişul Conservatorului, purtând cască de pompier din alamă, absurdă şi demodată. La 17 seţ tembrie – la o săptămână după

începerea asediului a fo: invitat la Casa Radio pentru a realiza o emisiune naţional; bazată pe un text care se voia ecoul editorialului din *Leningrac skaia Pravda* „Duşmanul se află la porţi” din ziua precedent Vorbea, le-a spus ascultătorilor, de pe linia frontului. Însă, de o bătălie pe viaţă şi pe moarte se ducea în afara zidurile oraşului, în interior viaţa continua ca de obicei, aşa cum dovedeşte faptul că abia cu două ore mai înainte termina; primele acorduri ale unei noi simfonii.

Prima persoană care a auzit o schiţă a simfoniei, într-o „cenuşie ca oţelul, deprimantă” cu şase săptămâni mai înainte fost secretarul său, Isaak Glikman:

Mi-a spus că voia să aud primele acorduri ale noii sale lucrări. După un

moment de ezitare, a cântat introducerea şi o variaţie a temei care descrie invazia fascistă. Eram amândoi extrem de agitaţi; era un eveniment rar ca Şostakovici să cânte cu o asemenea emoţie. După aceea am stat o vreme în linişte, întreruptă în cele din urmă de Şostakovici cu următoarele cuvinte (le-am notat): „Nu ştiu care va fi soarta acestei piese”. După o altă pauză a adăugat:

„Presupun că acei critici care nu au nimic mai bun de făcut mă vor condamna pentru că am copiat *Bolero-vi* lui Ravel.

Ei bine, treaba lor. Aşa aud eu războiul” 4.

La fel de impresionat a fost compozitorul Bogdanov-Berezovski, aflat într-un grup de muzicieni pe care

Şostakovici îi invitase în apartamentul lui pentru a participa la un fel de repetiţie la două zile după emisiunea lui.

În unanimitate, l-am rugat să ne cânte din nou. Dar sirenele au sunat – o altă alarmă de raid aerian. Şostakovici a sugerat să facem o scurtă pauză în timp ce i-a ajutat pe soţia şi pe copiii lui, Galina şi Maksim, să coboare în adăpostul antiaerian. Rămaşi singuri, am aşteptat în tăcere. Niciun cuvânt nu părea potrivit cu ceea ce tocmai auzisemă.

Realizând valoarea propagandistică a noii opere, la începutul lui octombrie, autorităţile i-au evacuat pe Şostakovici şi familia lui pe calea aerului la Moscova. De acolo au plecat, cu un tren supraaglomerat (timp de o jumătate de oră oribilă, a crezut

că a pierdut manuscrisul simfoniei), în oraşul Kuibîşev de pe Volga. Acolo, în pofida faptului că împărţea cu alte persoane locuinţa şi a neliniştii disperate pentru soarta mamei, surorii şi rudelor prin alianţă lăsate la Leningrad, Şostakovici a terminat orchestraţia la Simfonia a şaptea.

Diversele premiere – la Kuibîşev pe 5 martie 1942, Ia Moscova (în Sala Coloanelor de la Kremlin) pe 29 şi la Londra şi New York în iunie şi iulie – au făcut senzaţie. „Simfonia a şaptea", scria *Pravda* după spectacolul de la Kuibîşev, „este creaţia conştiinţei poporului rus... Hitler nu l-a speriat pe Şostakovici; Şostakovici este un bărbat ruse". Olga Berggolţ a fost la concertul de la Moscova şi îşi dorea cu ardoare ca soţul ei decedat să fi fost şi el

acolo – „Oh, ce rău îmi pare că nu pot vorbi cu Kolea despre asta. Cât este de teribil şi de nedrept cai nu o poate auzi... înăuntru am plâns tot timpul, ascultân prima parte, şi am fost atât de epuizată din pricina tensiunii d nesuportat că secţiunea din mijloc a dispărut cumva. Oare a auzit-o cei din Leningrad? 7”. Pentru Alexander Werth, care ascultat-o şi el la Moscova, simfonia reflecta „o milă infinit pentru poporul rus”, iar marşul sinistru cu flaute şi tobe, repeţi de 11 ori, din ce în ce mai tare, sentimentul că „dracul gol, e toată puterea lui uluitoare, arogantă, inuman de înfricoşătoare cotropise ţara6.

Premiera simfoniei la Londra – care a avut loc cu ocazi comemorării unui an de la Operaţia Barbarossa – a fost tram misă în

tot imperiul. Primele acorduri, a intonat spicherul cu voce „sinceră” şi „entuziastă” cum fusese instruit, introducea două teme. Prima era „sinceră şi fermă, precum feţele simpli arse de soare, ale milioanelor de femei şi bărbaţi sovietici cai s-au adunat duminică 22 iunie anul trecut, în toiul unei vieţi paj nice, pline de bucurii”. A doua simboliza invazia germanilor „tema fasciştilor – brutali, lipsiţi de sentimente, implacabil (Referirile la natura „insidioasă” şi „sardonică” au fost tăiate d: scenariu.) „Dacă aveţi urechi de auzit şi inimă de simţit”, conchis spicherul pe un ton răsunător, „sunt sigur că veţi fi i acord că această muzică spune povestea unui eroism sublim unei credinţe neclintite în victorie9” A urmat concertul şi bagheta lui Sir Henry

Wood, pentru care 6.000 de oame umpluseră Albert Hall.

La New York simfonia a provocat o dispută între mă dirijori Leopold Stokowski şi Arturo Toscanini; ambii au fac lobby pe lângă Ambasada sovietică pentru a avea onoarea d dirija primul acest concert. Toscanini şi Orchestra lui de la N-au câştigat şi, deşi Şostakovici a criticat în particular interp tarea acestuia („A mărunţit totul şi a turnat un sos dezgustă pe deasupra?), milioane de americani au stat lipiţi de aparatele de radio. Revista *Time* a sărbătorit evenimentul publicând fotografia „pompierului Şostakovici" pe copertă, cu legenda: „Printre bombele care explodau în Leningrad, el a auzit acordurile victoriei? în timpul stagiunii 1942 – 1943, simfonia a fost

cântată de 62 de ori în Statele Unite ale Americii, multe concerte transformându-se în demonstraţii publice de sprijin pentru deschiderea unui al doilea front Hotărât să nu fie întrecut din nou de NBC, CBS a plătit guvernului sovietic 10.000 $ pentru simfonia pe care Şostakovici urma să o compună. Însuşi Şostakovici, deşi ridicat în slăvi în presa sovietică, nu s-a lăsat impresionat de toate acestea. „Un nou succes”, a spus el mai târziu, „însemna un nou cui în coşciug10”.

Ultima şi cea mai impresionantă premieră a Simfoniei a şaptea a avut loc chiar la Leningrad, pe 9 august 1942. Întrucât cele mai prestigioase orchestre din oraş fuseseră evacuate în timp ce se închidea inelul blocadei, concertul a fost

interpretat de Orchestra Simfonică Radio, dirijată de Karl Eliasberg. Deşi descompletată din cauza mobilizării, orchestra continuase să ţină spectacole în timpul deceselor în masă din iarnă. Avusese ultimul concert cu public (Ceaikovski) la 14 decembrie, în marea sală albastră şi albă a Filarmonicii, în care îngheţai de frig, şi ultima emisiune în direct în ziua de Anul Nou 1942, cu fragmente din *Crăiasa Zăpezii* de Rimski-Korsakov (prim-tenorul LA. Lapşenkov abia a reuşit să-şi termine aria şi a murit în aceeaşi seară). Peste câteva săptămâni, Berggolţ l-a auzit pe Makogonenko dictând un memoriu: „Şeful orchestrei, primul violonist – mort. Fagot – aproape mort. Primul percuţionist – mort” 11. În total, 22 de membri ai orchestrei

pieriseră.

La sfârşitul lunii februarie 1942, Comitetul Radio a anunţat că orchestra a fost reconstituită şi a transmis un apel, rugându-i pe toţi muzicienii rămaşi în oraş să se prezinte pentru înregistrare. Atunci când au venit numai 16, Eliasberg a ieşi din *staţionarul* lui din Hotelul Astoria şi a bătut din uşă în uşi la toate apartamentele, insistând ca toţi cei aflaţi la pat să a ridice în picioare. Primele repetiţii, îşi amintea o oboistă, dura) numai 40 de minute, iar ei îi era ruşine să vadă feţele prietenilo murdare de funingine, cu păduchii mişunând pe gulerel; cămăşilor. Li se dădea de mâncare, dar cei mai mulţi luau ce ei în plus acasă, pentru familiile lor. Un prim concert – valsuri § fragmente din *Spărgătorul de nuci*

şi *Lacul lebedelor* – a avut la la 5 aprilie, în vastul Teatru Aleksandrinski. Oboista l-a urmări pe Eliasberg cum urca pe podium:

Karl Ilici avea o ţinută rigidă, în frac. Dar când a ridicat, braţele, mâinile îi tremurau. Am avut sentimentul că era o pasăre care tocmai fusese împuşcată, că în orice moment are să se prăbuşească la pământ… După un timp, mâinile s-au oprit din tremurat, iar el a început să dirijeze.

Când am terminat prima piesă, publicul a început să aplaude, dar nu se auzea niciun sunet, deoarece toată lumea purta mănuşi. Privind spectatorii, nu îţi puteai da seama cine era bărbat şi cine femeie – femeile erau înfofolite din cap până în picioare, iar bărbaţii purtau eşarfe şi şaluri ori chiar haine de blană de damă. După aceea am

fost cu toţii foarte inspiraţi, deoarece ştiam că ne-am făcut datoria şi că munca noastră va continua12.

Repetiţiile pentru simfonia lui Şostakovici au început! jumătatea lui iulie, cu numai câteva săptămâni înaintea pn mierei. Cu o partitură pentru opt cornuri de armonie, şai tromboane, cinci timpane, două harpe şi minimum 62 e instrumente cu coarde, simfonia depăşea cu mult resurse Orchestrei Radio, deşi au fost aduşi trompetişti (alămuri) d: orchestrele militare, dându-li-se cartele de muncitori manua

Microfilmul partiturii a venit pe calea aerului din Suedia şi „fiecare muzician şi-a copiat de mână partea lui. Interpreţilor bărbaţi li s-au dat jachete, iar femeile au primit rochii negre – deşi arătau, îşi

aminteşte oboista, ca şi cum ar fi atârnat pe umeraşe. În dimineaţa concertului – data era prima aniversare a zilei în care se spunea că Hitler plănuise să organizeze un banchet al victoriei la Astoria generalul Govorov a pus la punct o operaţie specială, pentru a preveni întreruperea din cauza raidurilor aeriene sau a barajelor, în marea sală de concerte plină de oficialităţi, spectacolul în sine a fost mediocru, dar atmosfera era copleşitoare. „Unii au plâns”, îşi amintea o femeie din public, deoarece era singurul mod în care îşi puteau exterioriza emoţia, alţii pentru că trecuseră prin ceea ce muzica exprima acum cu o asemenea forţă, mulţi pentru că îi plângeau pe cei pe care îi pierduseră, mulţi fiindcă erau copleşiţi de simplul fapt că se aflau

acolo, în Filarmonică.

La final, toată lumea s-a ridicat în picioare: „Era imposibil să asculţi stând jos. ImposibiL13. Germanii asediatori, auzind muzica răsunând în difuzoare dincolo de *no-maris-land*, se spune că au realizat în acel moment că războiul din Est nu va fi niciodată câştigat – Leningradul era invincibil şi la fel era Maica Rusia.

Este o poveste minunată, dar se pare că rezonează mai degrabă în retrospectivă decât a făcut-o printre leningrădeni în acea vreme. Puţini dintre cei care au ţinut un jurnal menţionează concertul şi o fac numai în trecere. Cameleonica Simfonie a şaptea – deopotrivă, ameninţătoare, iritantă, înfricoşătoare şi transcendentă – poate că se potrivea mai bine cu vara lui 1941, când

a scris-o Şostakovici, decât cu amorţitul, vidul an 1942.

Vera Imber, care a asistat la premiera de la Leningrad, scria; jurnalul ei la întoarcerea acasă: „Apropierea tancurilor ger mai huruind – asta a fost. Însă concluzia strălucitoare încă nu;: întrezăreşte” 14. Mai târziu, simfonia a devenit un instrument timpul Războiului Rece, reprezentată până la saturaţie în Uniuni Sovietică şi ignorată ca o bombastică parte a stalinismului; Occident. Şostakovici a reuşit să clarifice lucrurile num postum, prin intermediul memoriilor scrise de prieteni. Car a compus faimosul marş „fascist” pentru flaut şi instrumen de percuţie, a explicat el, i-a avut în minte nu numai pe naziş ci şi pe „alţi inamici ai umanităţii… Simt o compasiune

eteri pentru cei care au fost ucişi de Hitler, dar nu mai puţină mi pentru cei omorâţi din ordinul lui Stalin. Am suferit pent] fiecare om care a fost torturat, împuşcat sau a murit de foam Au fost milioane de astfel de oameni în ţara noastră înainte e începerea războiului cu Hitler15”.

Celălalt mare adevăr care trebuie restabilit în legătură e anul 1942 este cel referitor la copiii din Leningrad. La început asediului, copiii în vârstă de 12 şi sub 12 ani reprezentau şi 20% din populaţia civilă a Leningradului, care era de 2,4 mioane de locuitori. În mai, 170.000 fie muriseră, fie fusese evacuaţi pe Drumul pe Gheaţă şi alte mii erau orfani ori răm; pe drumuri”. Una dintre cele mai frecvent citate însemnări d timpul blocadei, mâzgălită cu stiloul pe

paginile unei agen de buzunar cu adrese, este cea a Taniei Savicheva, în vârstă 12 ani:

28 decembrie 1941 la 12.30 a.m. – a murit Jenia. 25 ianuarie 1942 la 3 p.m. – a murit bunica. 17 martie la 5 a.m. – a murit Lioka. 13 aprilie la 2 a.m. – a murit unchiul Vasia. 10 mai la 4 p.m. – a murit unchiul Lioşa. 13 mai ia 7.30 a.m. – a murit mama. Familia Savicev a murit. Toată lumea a murit Numai Tania a rămas.

rj. Începând cu luna ianuarie, echipe de muncitori din apărarea civilă, în majoritate tinere femei de 30 sau 20 de ani, mergeau în apartamentele „morţilor” adunând copii precum Tania. Aceştia erau duşi în centre conduse de miliţie, similare celor deschise cu cinci ani în urmă pentru copiii victimelor

epurărilor. Din aceste centre, copiii mai mici, în vârstă de trei până la 13 ani, erau transferaţi în cele 130 de noi case de copii (98 în oraş, 32 în satele şi oraşele din jur) care s-au deschis din ianuaţie până în martie. Până la sfârşitul anului, 26.250 de copii (tiseseră instituţionalizaţi, 54% din ei orfani, 30% cu un singur părinte aflat în armată17.

i Copiii mai mari au fost înrolaţi în echipele de apărare civilă ori în fabrici, direct sau prin intermediul şcolilor profesionale, patina Vişnevskaia, în vârstă de 14 ani, abandonată la Kronstadt de tatăl şi de mama vitregă, s-a alăturat unei brigăzi de apărare civilă alcătuită numai din femei. Locuia în barăci, purta 6; salopetă albastră şi a învăţat să care scânduri, să sape după

ţevi sparte, să bea votcă, să fumeze *mahorka* şi să cânte jazz pentru marinari. „Nu era”, scrie în memoriile ei, „un institut pentru tinerele fete din aristocraţie… Am ajuns să cunosc viaţa aşa cum este de fapt – viaţa pe care nu aş fi cunoscut-o ffidodată în alte condiţii10”.

Un alt copil unic supravieţuitor, în vârstă de opt ani la acea foeme, a fost Irina Bogdanova. Familia ei fusese deja înjumătăţită de Teroare, în timpul căreia bunicii paterni fuseseră exilaţi lâArhanghelsk, iar tatăl ei, jurnalist la *Leningradskaia Pravda*, se sinucisese. Irina – o fată plinuţă, drăguţă, cu şosete albe şi cu codiţe blonde – a fost crescută de mama (geolog mai mult absent), de mătuşa şi de bunica ei într-un apartament din strada

Barmaleev, în raionul Petrogradski. În februarie 1942, persoanele adulte au sucombat una după alta, din cauza dizenteriei, lă Sând-o pe Irina singură cu cadavrele mamei şi bunicii. A fost găsită zece zile mai târziu de o muncitoare de 21 de ani apărarea civilă, care a dus-o la miliţie cu hainele, pantof cartela nefolosită. („Gândiţi-vă, în acele condiţii, cât a fos cinstită, căci nu a luat-o!”, exclamă acum Irina.) în formul; de înregistrare cineva a scris mai întâi „băiat” şi apoi a corec „fată” Zilele pe care Irina le-a petrecut singură sunt o pată a primul lucru pe care şi-l aminteşte este că mergea într-o cair mare, luminoasă şi realiza faptul că fata cu care dormea în murise. Nu era ceva neobişnuit: dintre cei 4.508 de copii prii în zece

orfelinate din suburbii, 682 au murit, cei mai mulţi d câteva zile de la primire 19.

În primăvara şi vara lui 1942, orfelinatele – 38.080 de ce în total – au fost evacuate pe „continent” 20. Pasaţi între ministraţiile locale suprasolicitate, adesea călătoreau i multe săptămâni, ajungând până la urmă la ţară, departe personal medical calificat sau de mijloace de comunicare, caz extrem a fost cel al Casei de Copii nr. 82, ai cărei 135 orfani au fost cazaţi în două cabane mici, neluminate, dint mică aşezare din vestul Siberiei, la 25 de kilometri de cel i apropiat telegraf şi la 800 de kilometri de linia de cale ferat Irina a fost evacuată cu Casa de Copii nr. 57 într-un sat – regiunea Iaroslavl. Acolo viaţa era, îşi aminteşte ea, „şi dar bună” Copiii

dormeau pe saltele de fân, erau puşi muncească la adunat de ciuperci şi fructe de pădure – nu ave voie să mănânce nimic până ce nu îşi realizau norma – şi e pedepsiţi dacă erau prinşi furând mâncare. Irina a trebuit şi ceară iertare în faţa întregii şcoli după ce a fost prinsă în ti: ce se întorcea acasă de la brutărie desprinzând coaja de p pâine şi amestecând-o cu muguri de pe ramurile lămâilor e creşteau pe marginea drumului: „Erau foarte dulci şi lipici şi atât de buni cu pâine – îmi amintesc gustul chiar şi acum: Pentru copii ca şi pentru adulţi, desigur, recuperarea implica mult mai mult decât raţii mai bune. Supravieţuitorii îşi amintesc anxietatea persistentă, monotonia, neîncrederea în adulţi şi obsesia pentru mâncare. Întrebată

dacă ti place turta dulce, o fată evacuată în Urali nu a înţeles întrebarea: „Îmi amintesc că stăteam acolo şi mă întrebam – Ce înseamnă oare «frumos» ori «nu e frumos»? ... Ce înseamnă fraza «Nu vreau să mănânc»?” Noaptea se strecura afară şi săpa într-un câmp din apropiere după pâine, care, credea ea, creşte în pământ, precum cartofii. „Credeam că nu trebuie decât să sap o groapă mică şi acolo am să găsesc o pâine proaspătă. Am s-o iau şi am să mănânc pe săturate23”. O pediatră le-a dat copiilor, pe răspunderea ei, materiale de desenat: unul a desenat un cadran de ceas, cu legenda: „Acesta este ceasul nostru. El ne spune când putem mânca următoarea bucăţică de pâine”; altul, un băiat de nouă ani, a desenat un pătrat mare, negru24. O

concurentă la un concurs de povestiri şi-a imaginat legumele pe care le cultiva pe loturile de la şcoală ca pe nişte omuleţi cu picioare şi capete verzi, care alergau în sus pe scările unui bloc pentru a salva o fată subţirică, cu părul de aur, ori alergau printre obuze către o tranşee a Armatei Roşii25. Alţi copii, în mod obsesiv, adunau firimituri în cutii de chibrituri, deveneau bâlbâiţi ori nu vorbeau deloc26. Pentru profesoare, unul dintre cele mai îmbucurătoare semne de însănătoşire era atunci când elevii lor începeau din nou să facă tot felul de lucruri năstruşnice. O fată, căreia i s-a spus să se prezinte la directoare pentru că alergase pe stradă, a fost uimită când femeia, de obicei foarte severă, a izbucnit în lacrimi: „Era prima noastră

glumă copilărească; însemna că ne întoarcem la viaţă şi asta le făcea foarte fericite” 27.

Salvată de o şcoală, în postură de profesoară, nu de elevă, a fost Olga Grecina. De la începutul războiului, săpase tranşee, muncise în fabrică, curăţase zăpada, scăpase ca prin urechi acului de mai multe ori în timpul raidurilor aeriene şăi pierduse mama, care murise de foame. Fratele ei, Vovka,< vârstă de 16 ani, se transformase într-un străin, apărând* apartamentul lor numai rareori, cu lucruri noi, ciudate – hair o bicicletă şi borcane cu roşii sărate, pe jumătate putrezite care cu multă fantezie pretindea că le împrumutase de la un ori că le luase din pivniţele de la Smolim. „Deja”, scria ea, „i mai era acelaşi

mic elefant fericit adorat de toate colegele în de şcoală, puţin laş şi nu prea pasionat de lecţii”. În mai 194 totul a devenit clar, când a auzit că fusese arestat pentru furi nu numai din magazinele de pâine, a descoperit ea, ci şi de vecini şi rude, inclusiv de la două mătuşi fete bătrâne cărora; luase cartelele, promiţându-le să le aducă înapoi cu raţii cuvenite; acestea au murit de foame. În pofida faptului că mers la toate secţiile de miliţie şi s-a alăturat cozilor Iun] tăcute din faţa închisorii Kresti, Olga nu a avut nicio ves despre fratele ei până în vara anului următor, când a primit înştiinţare oficială că acesta murise de „distrofic” într-un lag din regiunea Iaroslavl.

După arestarea lui Vovka, Olga a suferit o cădere nervoai Obligată să vândă

lucrurile de valoare ale familiei unei cole de şcoală lacome (serviciul de ceai de argint de la aniversai căsătoriei părinţilor ei a fost dat pe câteva ruble, o masă e lemn de stejar pe două kilograme de mei), se simţea înconjuri din toate părţile de pierderi şi trădare, a început să ai halucinaţii şi să se simtă deprimată. A ajuns să urmeze un ci în urma unui apel transmis la radio (era nevoie de perso: pentru şcolile de asistente medicale), dar stătea undeva în se şi dormea:

Mă trezeam destul de rar şi nu puteam să scriu ori să-mi amintesc nimic. Din fericire, nu erau examene – le-aş fi picat. Erau acolo câteva fete drăguţe, dar le vorbeam ca un robot – bănuiesc că ele credeau că eram handicapată mintal.

Şi era de fapt adevărat, de vreme ce nu

îmi amintesc nimic din iunie. Nu mai ştiu ce am mâncat, pe cine am văzut sau vreun alt detaliu al vieţii mele de atunci. Nu simţeam că eram pe moarte, ci că eram deja moartăz8.

Salvarea ei a fost Şcoala cu internat nr. 43, o instituţie bine condusă, cu relaţii, adăpostită într-o frumoasă clădire din seicolul al XIX-lea, la o stradă mai jos de Ermitaj, pe Neva (şi azi *se* află tot acolo). Directoarea, care s-a trezit în faţa unei tinere de 20 de ani, osoasă, cu ochelari, cu o coadă împletită prinsă în agrafe în vârful capului şi şosete cârpite, a trimis-o imediat să sape cartofi la colhozul afiliat la şcoală, unde a mâncat supă de varză, şi-a petrecut zilele moţăind cu „nasul în pământ” şi şi-a deschis sufletul în faţa colegelor, lectori

universitari, cea mai mare parte văduve, în timpul serilor lungi. În septembrie, s-au întors în oraş, iar Olga a fost pusă să lipească manuale („Era foarte greu să nu mănânci papul acela, făcut din făină albă”) înainte de a i se da în grijă o clasă de 35 de copii de patru ani, „cărora nu le mai era foame şi care erau destul de plini de viaţă”. „Nu te ocupi de o turmă de copii”, i s-a spus, „îi educi”.

Această slujbă a fost una extraordinară. Profesoarele îşi petreceau tot timpul la şcoală, alături de 120 de copii între patru şi şapte ani. Noaptea – când nu vorbea cu copiii jos, în adăpostul antiaerian – dormeau pe mese puse una lângă alta, iar ziua nu doar predau, ci puneau lemne în sobe, cărau apă cu găleata două etaje din pivniţa

neluminată a clădirii de alături, spălau şi întindeau la uscat cearşafuri (şase din grupul de tare se ocupa Olga făceau pipi în pat), curăţau toaletele, făceau şi strângeau paturile de campanie (de patru ori pe zi, dacă luăm în calcul somnul de după-amiază) şi îi râdeau în cap pe copii ca să-i scape de păduchi. Seara, cârpeau hainele copiilor, refolosind nasturii şi elasticul. Nu aveau săpun, nici pastă dinţi şi atât de puţine căni, încât toată lumea bea din farfuria Personalul participa şi la muncă „voluntară” în afara şcolii demolarea clădirilor pentru lemn de foc şi la golirea pioşti într-un spital militar din apropiere. Deşi era interzis să v, bească în faţa copiilor despre război – aceştia trebuiau să „duşi într-o lume fantastică, a basmelor şi a artei” reali ti îşi

făcea inevitabil simţită prezenţa printre ei. În timpul pli bărilor, se întreceau pentru proiectilele goale de la tunuj antiaeriene de pe *Kirov*, ancorat în apropiere pe Neva, iar pauze o necăjeau pe Olga cu jocurile lor:

Astăzi copiii au găsit un fel de gaură în curte şi au început să sape, cântând: „Haide, haide să săpăm mai repede; Micuţii noştri sunt acolo. Germanii i-au ucis pe toţi!”

Uda: „Vovoşka al meu e acolo!”

Rufa: „Şi Lilenka, ca şi bunica mea!”...

Era foarte greu să le faci pe fete să renunţe la jocul acesta. Le fascina şi îl reluau iar şi iar. Rufa, în vârstă de cinci ani şi cea mai mare din clasa mea, era întotdeauna cea care îl începea. Nu fusese la grădiniţă mai înainte şi locuise cu bunica

ei, care adormise şi nu mai voise să se trezească înainte de asta, fusese Lilenka – probabil o soră mai mică – şi ea adormise pentru totdeauna29.

La început, Olgăi, care nu mai avusese de-a face cu a mici, i s-a părut aproape imposibil să controleze „colecth dar curând a învăţat trucurile meseriei. La masă, îi liniştei ajutorul unei marionete – un câine cu urechi mari, care fu: jucăria ei în copilărie. În timpul raidurilor aeriene, repe poveste de Fraţii Grimm, cu o oală fermecată din care cui fără încetare caşa dulce şi aurie, atât de multă că ieşea din e şi inunda tot oraşul. „O mulţime de energie, timp şi vigoare fost cheltuite pentru pregătirile pentru ziua de Anul Nou 1943. În afară de faptul că au recitat poezii care îl

lăudau în mod ieruşinat pe Voroşilov, distribuite de Secţia învăţământ a oralului, copiii s-au costumat în fulgi de zăpadă, iepuri şi urşi, iar) profesoară în Snegurocika – Fetiţa de Zăpadă din basmul rusesc, nepoata lui Moş Gerilă – jonglând cu bulgări de zăpadă le vată. Mătuşa Motea, incoruptibila bucătăreasă a şcolii în /arstă de 80 de ani, a făcut *pirojki* din făină adunată cu grijă. Dlga a rămas la Şcoala nr. 43 până în toamna lui 1944, înainte le a-şi da examenul de diplomă la Universitate. Asta nu numai: a a salvat-o de la disperare, dar i-a oferit „un loc pe lume”… Simţeam că aveam nevoie de oameni”, scria ea mai târziu, „şi: a ei s-ar putea să aibă nevoie de mine”.

Ultimul an

Printre obiectivele lui Hitler pentru 1942 se număra Leningradul. Urma să fie atacat, conform Directivei Führerul din 5 aprilie, imediat ce victoria din Crimeea ar fi eliber blindatele şi artileria necesară, într-o operaţie cu numele de ce *Nordlicht* („Aurora boreală”) 1. Ignorând cererile generalilor’s pentru o altă încercare de cucerire a Moscovei, Hitler a reiter intenţia sa după cucerirea Sevastopolului, ordonându-i 1 Manstein să preia comanda a cinci divizii şi a unui tun gigant care se deplasa pe calea ferată, „Marele Gustav”, şi să porneai spre nord2. „Sankt Petersburg”, a reflectat el cu voce tare timpul mesei de prânz câteva zile mai târziu, „trebuie să dispa cât mai repede de pe faţa pământului. Ca şi Moscova. Apoi rui se vor retrage în

Siberia3 „Departe de a se retrage în Siberia, mijlocul lunii august, Armata Roşie a lansat cea de-a pat încercare de a străpunge frontul german de pe malul de sud Lacului Ladoga, concentrându-se pe deja scăldata în sân; culme Siniavino, la sud de Şlisselburg. Noile divizii ale 1 Manstein au reuşit să prevină o străpungere, dar nu să penească *Nordlicht*. Între timp, Hitler a lansat Operaţia *El* („Albastru”), care se îndrepta în forţă spre sud, către Caucaz Asia Centrală. Rostov pe Don a fost cucerit în ultima săptă-mă a lui iulie şi, la jumătatea lui august, Panzerele se îndreptau şi poalele Munţilor Caucaz, încercând să ajungă la ispititoar câmpuri petrolifere de la Baku.

Dincolo de suprafaţa» totuşi, războiul începea să încline balanţa în favoarea

URSS. Până în toamnă, Wehrmachtul era suprasolicitat: linii de aprovizionare slabe, recruţi tot mai tineri şi mai neexperimentaţi, cu generali tot mai servili – „măgari care dau din cap”, cum le spunea Speer4 – în faţa Führerului. (Halder şi-a dat demisia în septembrie, deplorând „accesele de furie nesănătoasă” ale lui Hitler şi „tendinţa cronică de a subestima inamicul”) Armata Roşie, prin contrast, începea să-şi revină. Spre deosebire de Hitler, Stalin a realizat faptul că era mai bine ca deciziile militare să fie lăsate în seama profesioniştilor. Tot mai mult, îi asculta pe generali, iar în octombrie a redus cea mai mare parte a atribuţiilor comisarilor politici care îi urmăreau pe ofiţerii de carieră. Proviziile livrate prin Legea Lend-Lease au

început să sosească pe cale terestră via Vladivostok şi Teheran, nu prin intermediul convoaielor care străbăteau periculoasa Arctică, iar producţia de armament a crescut, mai ales cea a robustelor şi fiabilelor tancuri T-34 şi a pistoalelor-mitralieră PPSh-41.

Componenta delicată a populaţiei Uniunii Sovietice a început să-şi spună, de asemenea» cuvântul; Armata Roşie a apelat la femei, care au fost înrolate în număr mare începând cu primăvara lui 1942. Folosite în trupele auxiliare de la începutul războiului, femeile – cele mai multe, ca şi bărbaţii, adolescente sau în vârstă de puţin peste 20 de ani – erau acum instruite ca piloţi de luptă sau bombardament, artilerişti (servanţi tunuri antiaeriene), cercetaşi,

trăgători de elită, deminori şi infanterişti. „În dimineaţa asta”, scria Fritz Hockenjos, tulburat, „o santinelă a reperat o femeie care avea o puşcă. Ca să se distreze, a tras în ea. Aceasta s-a ferit, a alergat, s-a întors, a tras în el şi a fugit – la fel de bine ca orice soldat bine instruit. Să sperăm că nu voi fi nevoit să am de-a face cu femei ca asta”. Mai târziu, în timpul unui atac sovietic lângă Pskov, oamenii lui au raportat că au văzut femei soldaţi alergând cu saltele, pe care le aruncau peste sârma ghimpată pentru infanteriştii care le urmau. „Ad tras în ele şi în infanterişti. Oamenii mi-au spus mai târzia» despre toate astea, făcând glume porcoase pentru a-şi ascundă jena. Când i-am întrebat cum şi-au dat seama că nu erau bărbaţi? mi-au spus: «Când săreau,

totul se clătina» 5.» Până la sfârşittif războiului, 800.000 de femei au fost înrolate în Armata Roşie!

Faptul că soarta războiului din Est se schimba a devenit evident pentru lumea întreagă la Stalingrad, micul oraş de pe Volga – la mai puţin de 200 de kilometri de graniţa de astăzi dintre Rusia şi Kazakhstan – care încă mai este sinonim cu încăpăţânarea sovieticilor şi încrederea în sine exagerată a nâ: ziştilor. Asediat din august 1942, a părut să cadă până li jumătatea lui noiembrie, când Jukov a lansat o ambiţioasa contraâncercuire a Armatei a 6-a, comandată de Paulus. Încercarea de la mijlocul lui decembrie de a elibera Armata a 6-av

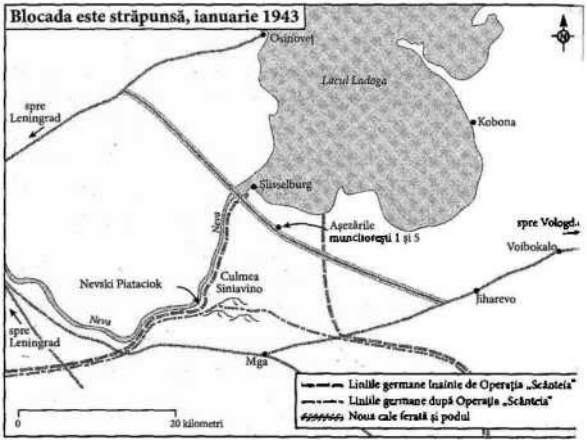

Îcomandată de Manstein, a eşuat şi după încă şapte săptămâni de măcel Paulus s-a predat, împreună cu mai bine de 90.000 de vsoldaţi. Ceea ce a durut mai mult, urla Hitler în „Bârlogul lupului", a fost faptul că Paulus nu s-a sinucis: „Ce este Viaţa? Viaţa este Naţiunea... S-ar fi putut elibera de toată tristeţea, s-ar fi înălţat în eternitate şi nemurirea naţională, dar el a preferat să meargă la Moscova" 6. Aceeaşi lipsă de optimism reiese şi din cărţile poştale *Feldpost* pe care Hockejos le trimitea acasă,

soţiei: „Nu este important dacă trăim sau nu; este necesar ca Vb/fc-ul nostru să trăiască, ca Germania să trăiască”.

Pentru Leningrad – acum redus la o cincime din populaţia de dinainte de război – a doua iarnă de asediu nu a semănat cu prima. Din nou, oamenii s-au retras într-o singură cameră încălzită de acele *burjuiki* care scoteau mult fum; au fost sigilate ferestrele şi au făcut depozite de alimente şi lemne de foc. Însă iarna a fost una blândă, mai multe apartamente aveau acum electricitate şi apă, iar raţiile erau la fel ca acelea de la Moscova: nu s-au înregistrat decesele în masă din 1941 – 1942.

În timp ce bătălia de la Stalingrad era încă în toi, Stalin a ordonat o altă acţiune de eliberare a Leningradului. Operaţia cu

nume de cod *Iskray* „Scânteia”, a fost în mod esenţial o mai bine planificată şi echipată repetare a ofensivei de la Siniavino din luna august. Armatele din Leningrad urmau să forţeze Neva în trei puncte de-a lungul fluviului, la sud de Şlisselburg; armatele de la Volhov trebuiau să se îndrepte spre vest, întâlnindu-se cu acestea la sud de Ladoga. O încercare preliminară de a transporta tancurile peste Neva a eşuat, gheaţa dovedindu-se insuficient de groasă pentru a suporta greutatea acestor, iar operaţia a fost amânată pentru 12 ianuarie, când temperatura a scăzut la –15°C. Comandată de Jukov, a început în zojri, cu un baraj de două ore efectuat de mai bine de 4.500 de tunuri. De data aceasta tancurile au trecut, pe pontoane

ingenios proiectate care au fost transportate către locul respectiv la adăposti întunericului şi fixate pe poziţie cu apă scoasă de sub gheaţi Până la sfârşitul zilei, un cap de pod de 5 kilometri lungime *i* un kilometru adâncime a fost stabilit pe malul de sud al Neve Până pe 14, cele două fronturi sovietice se aflau la o distanţă d numai 5 kilometri unul de altul şi la 9.30 în dimineaţa de 18 ia nu arie s-au întâlnit în cele din urmă, în turbăriile care au intri în istorie sub numele de „Aşezările muncitoreşti nr. 1 şi 5”, da care în realitate erau avanposturi ale Gulagului. Mai târziu! aceeaşi zi, Armata Roşie a eliberat Şlisselburg. Era aproap pustiu, toţi, cu excepţia câtorva sute de locuitori, muriseră d foame, fuseseră trimişi din oraş la muncă

forţată ori fugiseşi odată cu germanii.

În Leningrad, oamenii s-au adunat în jurul difuzoarelor de la colţul străzilor. „O zi extraordinară”, scria Vera Imber pe 16

Tot oraşul aşteaptă… Se poate întâmpla în orice moment!! Oamenii spun că fronturile noastre – cel de la Leningrad şi cel de la Volhov – au făcut joncţiunea. Oficial nu se ştie nimic… Undeva trag tunurile. Alarma tocmai a sunat Viaţa, obişnuită sub asediu merge mai departe, dar toată lumea aşteaptă. Nimeni nu spune nimic – nimeni nu îndrăzneşte, căci un cuvânt sau un gest nepotrivit poate ajunge acolo unde ni se decide soarta şi poate schimba totul. Sunt uimită şi înspăimântată. Nu îmi găsesc locul. Încerc să scriu şi nu reuşesc7.

Anunţul oficial a venit peste două zile, în afişele scrise litere de o şchioapă lipite peste tot în oraş. „Blocada a f străpunsă! Blocada a fost străpunsă!”, exulta Anna Ostre mova-Lebedeva. „Ce fericire, ce bucurie! Nimeni nu a dori în noaptea aceea. Unii au plâns de bucurie, unii au sărbăte unii au strigat doar… Nu mai eram rupţi de patria-mai

Inimile noastre bat la fel8!” „Toată lumea se felicită”, scria Dmitri Lazarev, „toţi povestesc cum şi de la cine au aflat vestea – cum femeile au ieşit în fugă din clădirea cu birourile conducerii, cum Srau sărutat şi cu cine s-au întâlnit… Nu mai contează raidurile şi bombardamentele, oricât ar fi de grele ori frecvente. Blocada a fost străpunsă – este începutul sfârşitului9!”

Era începutul sfârşitului, dar atât. Victoria costase puţin după standardele sovietice (34.000 de morţi, dispăruţi ori capturaţi), dar era departe de a fi completă10. Armata Roşie străpunsese liniile germane care deţineau Lacul Ladoga, dar curăţase numai un coridor fragil spre „continent" lat de 8 kilometri în punctul cel mai strâmt. La sud şi la vest de Leningrad, armatele germane încă se aflau în suburbiile îndepărtate. (Fritz Hockenjos, privind din noul lui punct de observaţie – o altă clopotniţă de mănăstire – spre Golful Finic, putea vedea maşini şi infanterişti deplasându-se pe străzi şi număra ferestrele unei clădiri a guvernului".) În februarie 1943, o a doua operaţie, „Steaua Polară" avea ca scop să ridice complet asediul

încercuind Armata a 18-a germană spre vest şi tăind legătura pe calea ferată spre Pskov. A eşuat din cauza ploii, prudenţa tardivă a lui Hitler după Stalingrad, şi a Diviziei Albastre spaniole, care îşi apărase cu succes poziţiile în lupte grele, corp la corp, în tranşee. (Hockenjos, care mai înainte îi acuzase pe spanioli că sunt „o adunătură de *caballeros*, purtători de pumnale şi tenori de operetă”, probabil că a fost nevoit să-şi retragă cuvintele.)

— Coridorul a permis, totuşi, construirea unei noi căi ferate temporare de 34 de kilometri spre Leningrad, via un pod de pontoane peste Neva. Primul tren direct de pe „continent” a intrat în Gara Finlanda pe 7 februarie, primit cu discursuri, drapele şi fanfară. Decorat cu portrete ale lui Stalin

şi Molotov Bnpodobite cu coroane din frunze de stejar şi o pancartă pe Săre scria „Moarte uzurpatorilor fascişti germani!” se spunea că ă Sucea unt („pentru copiii Leningradului”) şi pisici, de ultimele fiind mare nevoie din cauza invaziei de şobolani. Vulnerabilă bombardamente până când germanii au fost în cele din un împinşi dincolo de inelul de la Siniavino în septembrie, linie suplimentat ceea ce erau acum drumurile pe gheaţă* transporturile cu barje pe Lacul Ladoga.

În oraş, starea de spirit din 1943 a devenit una de aştepta încordată, tensionată – pentru un al doilea front, pentru raidurile aeriene şi bombardamentele să înceteze, iar război să se termine şi viaţa normală să-şi reia cursul. Cu toţii sufere încă de foame.

Bibliotecara Maria Maşkova cădea prada une valuri de depresie, incapabilă să fie interesată de ceva extenuată de faptul că se gândea neîncetat la pâine şi *kaşa*. Dt apartamentul ei era acum curat şi cald, cu lumină electric apă la baie, telefon şi radio, era în mod constant obosită: iritată. La serviciu, sarcinile îi „scăpau din mâini”, acasă simţea vinovata pentru că nu le putea face o bucurie copiile Soţul ei emaciat, reumatic, se închisese în sine, vorbea puţin dormea „ca o marmotă” seara, în timp ce ea cârpea plictisi şosete ori citea din *Fraţii Karamazov*. Considera de neînţe] bârfele prietenei ei Olga Berggolţ despre flirturile şi invidiile la Casa Radio, iar la vederea unei femei care alăpta în sala aşteptare a unui cabinet medical a simţit aproape repuls

Copilul fusese conceput, a calculat ea, în luna februarie sau martie a anului precedent – „lunile în care oamenii se p buşeau cu sutele sau cu miile, murind de foame, morgile ei pline, cadavrele zăceau peste tot, cu feţe negre, zbârcite. Şi lângă toate acestea, începea o nouă viaţă! Unde au găsit fo: dorinţa?”

Umbrele morţii în masă erau prezente peste tot, major tea în apartamentele în ruină, murdare şi „moarte” din e Maşkova avea sarcina să salveze cărţi pentru Biblioteca Publ Fiecare avea povestea lui despre moarte, jaf, sinucidere; des copii arestaţi, trimişi în orfelinate ori pur şi simplu dispăi pe 7 aprilie 1943, ea a vizitat trei asemenea apartamente, unul cu deosebire „tipic pentru Leningrad”:

Odată aici locuia o familie de şase persoane. Tatăl şi fiica cea mare s-au înrolat în Armata Roşie şi nimeni nu a mai auzit de ei. Nu se ştie dacă sunt vii sau morţi. Mama a rămas la Leningrad cu trei copii – Boris, handicapat mintal, în vârstă de opt ani, Lida, în vârstă de treisprezece ani, şi Liusea, de cincisprezece ani. Curajoasa, ea a încercat să-i salveze din ghearele morţii, dar nu a reuşit. În decembrie moare Boris, în ianuarie Lida şi apoi, de diaree provocată de foame, mama însăşi. Singura rămasă în viaţă este Liusea – cu o cartelă de dependent, într-un apartament întunecat, rece, în ruină, plin de mizerie şi funingine. Se târăşte până în piaţă, vinde lucruri, apoi, în ultimă instanţă, începe să fure de la vecini. A fost prinsă cu cartele de alimente

furate şi arestată; nu se mai ştie nimic de ea din martie anul trecut. Poate că şi ea a murit. Şi ceea ce a mai rămas este o cameră înfiorătoare, distrofică, plină de murdărie şi gunoaie. Nicio familie – doar două paturi goale în mijlocul acestui haos – asta este tot ce a rămas dintr-un cămin altă dată primitor.

Oh, cât de familiară este această situaţie!

Erau şi umbre ale terorii: Maşkova a fost convocată la Casa Mare de patru ori, întotdeauna noaptea târziu, în februarie şi martie. O şedinţă a durat nouă ore epuizante. Deşi în jurnalul ei se referă la aceste întâlniri numai pe scurt şi destul de vag („Am ajuns acasă înfometată; m-am săturat de relaţii complicate”), aproape

sigur i s-a cerut să dea informaţii despre prieteni şi colegi.

Pe măsură ce iarna ceda locul primăverii, viaţa sa a devenit ceva mai veselă. În sâmbăta Paştelui, ea şi soţul ei au băut cinci litri de bere şi s-au dus să cumpere haine; la 1 Mai au făcut curăţenie de primăvara în apartament, au invitat prieteni să mănânce *pirojki* şi s-au dus să-i vadă pe copii la un concert ţin la şcoală. Însă nu a reuşit să scape de depresie şi dezgustul e sine.

Unde am putea găsi puterea de a trăi fericiţi, bucuroşi, fără grijile fără sfârşit? De ce nu pot copiii să fie motivul fericirii? La urma urmei, sunt copii buni şi ar trebui să trăim numai pentru ei. De ce nu putem să scăpăm de teama că restul vieţii noastre nu

va fi nimic altceva decât oboseală şi efort?... Să fie vorba doar de lipsa unei bucăţi de pâine şi a unei farfurii de supă? Resursele noastre interioare sunt de fapt insuficiente şi aceasta defineşte tot ce se afla în jurul nostru12?

Frecventele raiduri aeriene s-au adăugat tensiunii; în med; din ianuarie până în mai, au fost una sau mai multe alarme l noapte13. Bombardamentele – mai rele în prima jumătate anului – au devenit atât de precise încât staţiile de tramvai trebuit să fie mutate, iar cinematografele „Aurora* şi „Tinereţi abia redeschise s-au închis din nou”. Barajele se situau acu într-un tipar bine stabilit, coincizând cu deplasările de din neaţă şi de seară la serviciu. Erau foarte grele în timpul săritorilor (la 1 Mai 1943

blocul în care locuia Vera Imber „sălti se clătina ca un balansoar”) şi când soseau veşti despre vie riile sovieticilor (acum frecvente). Printre locurile „norocoa bine stabilite se numărau Piaţa Aleksandrinskaia, cu stat Ecaterinei cea Mare înconjurată de generali şi curteni, şi C Radio, despre care se spunea că are fundaţii de plumb dat; din epoca în care fusese consulat japonez. Cele nenorocc erau Liteinîi sau „Podul Diavolului”, piaţa din faţa G Finlanda, poreclită „valea morţii”, şi intersecţia străzilor Ne şi Sadovaia, din faţa Bibliotecii Publice. La 8 august, ce Maşkovei au scăpat ca prin minune de la o moarte sigur acel loc; se întorceau acasă de la pescuit: „Au apărut brusc, vorbind cu însufleţire despre membre sfârtecate, sânge, un camion strivit

apoi, toţi dintr-o suflare, despre cei trei peştişori pe care îi prinseseră şi care încă mai mişcau în plasă. I-am sărutat, i-am îmbrăţişat, eram foarte bucuroasă şi în acelaşi timp mă simţeam complet distrusă” 15.

Anna Ostroumova-Lebedeva locuia tot în raionul Vîborg, cu Niuşa, fata în casă, al cărei unic fiu fusese ucis pe front în anul precedent. În timpul raidurilor aeriene, dormeau în vestibul, Ostroumova-Lebedeva pe un scaun pliant, Niuşa pe un cufăr. La fiecare impact, clădirea „sărea”; oalele cădeau de pe rafturi, cartuşele trase de tunurile antiaeriene răpăiau ca boabele uscate de mazăre pe acoperiş şi noi crăpături apăreau pe plafon. O dată, o schijă a intrat, zburând, pe fereastră şi s-a

oprit într-un scaun; ştiau că dacă o bombă incendiară ar fi aterizat în atic, clădirea ar fi ars până în temelii, pentru că nu mai erau alţi locatari care să facă de gardă. Dimineaţa, trotuarele erau acoperite cu sticlă spartă, care scârţâia şi strălucea. Munca o ţinea în viaţă pe Ostroumova-Lebedeva – prima sculptură în lemn de după foamete a fost un moment special, uneltele tăind la fel de sigur ca întotdeauna în scândura moale, aurie – şi un cerc loial de prieteni, majoritatea artiste tinere. La aniversarea a72 de ani, la 15 februarie 1943, i-au adus o lumânare, jumătate de litru de lapte (pentru care persoana care i l-a oferit mersese pe jos cinci kilometri dus-întors la un spital), un pachet mic de de-ai, trei bomboane şi două linguri de cafea.

Niuşa i-a oferit o bucată de săpun de bucătărie. „Toate cadouri bine-veni te şi utile… [Noi] nu am vorbit despre mâncare, raţii, pâine, distrofic şi aşa mai departe, ci despre cărţi, creativitate, artă – despre lucrurile dragi inimii mele, prin care trăiesc”. În timpul verii a început să iasă la plimbare, deplângând daunele aduse clădirilor favorite şi culegând trifoiul şi piciorul-cocoşului care creşteau to iarba înaltă de pe marginea trotuarelor. Buruienile o făceau să simtă că mergea pe „pământ liber, undeva, pe un câmpi Aceste flori umile, atât de delicate şi efemere, aduc pacea fericirea în sufletul meu” *M*

Evada din realitate frunzărind jurnalele din copilărie? însemnările despre excursiile de la începutul secolului în Italî şi

acuarelele de la Lugano şi Pasul Simplon. În zilele liniştii? scria despre acestea în grădinile spitalului, printre tranşee; loturile de legume. În timpul raidurilor se adăpostea în baiaş fără ferestre, scriind pe o scândură aşezată pe chiuvetă. În toţi unui baraj, într-o noapte fierbinte de la sfârşitul lui iulie, prietenă i-a telefonat, întrebând-o dacă totul era în ordine:

Printre şuierături şi bubuituri, am strigat: „Suntem încă ai ci! Suntem încă aici!” Şi amintindu-mi că fusese în străinătate; am adăugat: „Pentru numele lui Dumnezeu, spune-mi cum se numesc florile acelea care cresc sus, în zăpadă, în Alpi. Am încercat să-mi aduc aminte toată ziua!”

„Ciclame!”;

„Da, da, ciclame!”

Peste câteva zile, ea şi Niuşa au fost cât pe ce s-o păţeast atunci când un obuz a lovit acoperişul două camere mai înco şi a pătruns până jos, la parter. După acest incident s-au dus: adăpost în timpul raidurilor, dar nu s-au mutat.

Barajele au întrerupt, de asemenea, activitatea la Şantier naval Sudomeh. La 18 aprilie, 31 de obuze au lovit atelierul 1 Vasili Cekrizov, care a trebuit să se mute. „Fetele mele en înăuntru când a început”, nota el aprobator, „dar înainte de ieşi de acolo au închis uşa. Bune fete… Până seara, toată lum scosese cioburile, acoperind ferestrele cu placaj”. Când l repara stricăciunile provocate de bombe, petrecea mult tin luptându-se cu birocraţia pentru membrii personalului său:

V. Interesant fapt. O fată a ieşit din spital şi s-a dus la căminul în care locuia. Acesta se mutase. Unde anume, nu ştia nimeni. Nu mai avea nimic, lucruri, bani sau cartele. Sovietul raional a trimis-o la noi. Procesul urma să dureze şase zile. Îşi petrecuse ultima noapte afară, într-o curte. Astăzi este duminică, aşa că nu o putem înregistra şi fără înregistrare nu putem să-i dăm un loc în căminul nostru. Nici nu poate primi cartele noi... Am hotărât să o trimit la cei care se ocupă de repartizare, dar nici acolo nu a putut să obţină cartele înainte de marţi. Fără cartele, nu poate să mănânce şi în trei zile o să fie înapoi în spital ca mai înainte... Aşa că am aranjat cu oamenii de la cantină să-i dea de mâncare azi şi mâine, dar o vor face oare? Acesta este un exemplu

al genului de activitate în care am fost prins în ultimele zece zile. Peste tot este lipsă de mână de lucru, iar cei pe care îi avem îi folosim în mod neproductiv17.

Pe lângă aceste griji de rutină, Cekrizov a continuat să-şi joace rolul în realitatea virtuală a politicii de la locul de muncă. La o şedinţă din iulie, organizaţia de partid a şantierului naval a pus în scenă o miniepurare. Un bărbat a fost condamnat la moarte şi şapte la ani grei de închisoare, pentru că fuseseră complici la furt de alimente cu membrii conducerii şi pentru că „se pregăteau să-i întâmpine pe germani”. În ciuda faptului că fusese el însuşi exclus pe nedrept din partid în anii 1930, Cekrizov se pare că nu avea nicio îndoială în legătură cu ultima acuzaţie, întrebându-se în jurnal:

„Cum de nu a observat asta Partorg?”

Şi în alte instituţii, represiunea găsea teren prielnic. Iakov Babuşkin, producătorul radio plin de viaţă şi spontan care organizase premiera Şostakovici, a fost dat afară de la Casa Radio în aprilie; astfel nu a mai fost scutit de mobilizare şi a fost omorât pe front peste câteva săptămâni”. La Hotel Evropa transformat în spital, Marina Ieruhmanova, tânăra de 21 de ani care supravieţuise în timpul deceselor în masă lucrând e infirmieră, a fost citată ca martor în procesul intentat admini tratorului, un om adorat de personal pentru corectitudine felul deschis de a fi şi pentru farmecul lui. Apărat doar < Marina – care presupusese, în naivitatea ei, că şi ceilalţi va vorbi în favoarea lui a fost găsit vinovat de „activita

contrarevoluţionară” conform articolului 58 din Codul Pent „plus nenumărate alte numere şi litere. Tot alfabetul, se par nu era suficient pentru a enumera crimele lui”. Marina – uimi la vederea şefului ei neras, fără curea şi cu o expresie e amară resemnare pe faţă – a fost dată afară, împreună cu man şi sora ei 19.

În urma parţialei străpungeri a frontului din ianuarie 194 nordul a asistat la puţine lupte serioase timp de câteva luni. L dezgheţ timpuriu din acea primăvară a îngreunat mişcări trupelor şi a dus la amânarea unei alte încercări lipsite de suco de a lărgi coridorul pe uscat spre „continent” pentru iuli atenţia s-a îndreptat spre centru şi sud, unde pornise în for marea contraofensivă a Armatei Roşii de

după Stalingra Rostov pe Don a fost eliberat în februarie; Harkov, în urii marilor bătălii de tancuri din iulie de lângă Kursk, la sfârşitul 1 august. La 3 septembrie, Stalin a avut, în fine, al doilea froi după ce Aliaţii au debarcat în Italia.

Între timp, în afara Leningradului viaţa în tranşee deveni una de rutină. La sud de Uzina Kirov, soldaţii îi tratau pe vi tatori cu varză şi castraveţi muraţi făcuţi în casă. Pe Frontul la Volhov, Vasili Ciurkin dormea mult, aduna zmeura, urmărea pe generalul lui exersând la haltere dimineaţa şi se: în jurnal la un birou echipat cu o lampă cu gaz, călimară cerneală, o cutie de peniţe şi o vază cu flori de câmp. Peste soldaţii foloseau dinamita ca să pescuiască plătică şi ştiu distilau *samogon*, foloseau gâşte

priponite pe post de santin şi ciopleau cuţite din parbrizele de plexiglas ale avioane doborâte. De partea cealaltă a *no-maris-lană*, Fritz Hockenjos îşi petrecea timpul studiind păsările (soldatul care i-a adus Vestea despre prima ciocârlie a câştigat un şnaps), făcând fotografii – subiecte favorite fiind bisericile (în ruine) ori copacii (carbonizaţi), siluete pe fondul unor apusuri spectaculoase – şi luându-şi ca animal de companie o pisică, pe care a botezat-o Minka şi căreia îi permitea să doarmă lângă capul lui pe mantaua făcută sul. Oamenii lui puseseră indicatoare comice – Berlin 1.400 de kilometri, Leningrad 3 kilometri”; *Kein Trinkwasser* când tranşeele se inundau – şi denumiseră colţurile adăpostite în care jucau cărţi *am Wilden Mann* şi *am Alten*

Fritz, după cârciumile din Suabia. Separate doar de câteva sute de metri de noroi acoperit cu sârmă ghimpată, cele două tabere au dezvoltat un soi de intimitate, făcând ochi dulci fetelor care vizitau buncărele celorlalţi, strigând tot felul de glume – „Ne daţi un uzbec şi noi vă dăm un român” – şi ajungând la acorduri tacite în legătură cu unde şi când să tragă. „Într-o noapte ruşii sunt peste tot în *no-mans-land* şi noi stăm în faţa sârmei ghimpate aşteptând să luăm prizonieri” observa Hockenjos, „iar în noaptea următoare schimbăm rolurile20”.

El a notat cuvintele cântecului „Kalinka” – auzite la soldaţii ruşi – cu un scris îngrijit pe spatele unui formular de telemetrie.

În septembrie 1943, când Wehrmachtul se afla în retragere generală pe tot frontul central şi sudic, generalii lui Hitler au început să susţină plecarea din Leningrad. Cu blindatele şi tunurile concentrate la apărarea Smolenskului şi Kievului, ei nu mai sperau să reinstaleze o blocadă totală, iar retragerea din sud a lăsat armatele din nord periculos de expuse, mai ales de când partizanii, din ce în ce mai mulţi, aruncau în aer căile ferate şi atacau convoaiele cu provizii care se aventurau în afara drumurilor principale. (Şeful organizaţiei regionale de partizani susţinea, într-un memoriu adresat lui Stalin la 25 septembrie, că oamenii lui, 5.000 la număr, aruncaseră în aer 673 de poduri J şosele şi căi ferate, distruseseră 7.992 de vagoane de

marfa-l platforme şi incendiaseră 220 de depozite, 2.307 camioane automobile, 91 de avioane şi 152 de tancuri. „Partizanii m-ai lăsat din nou să trec”, scria cu sarcasm Hockenjos în jurnal întoarcerea de la Narva, unde petrecuse o scurtă perioadă ţij spital21.) Spionii sovietici au înregistrat îndoielile care şi răspândeau în rândul gradelor inferioare: „Nu ar fi trebuit *şi* ne pierdem timpul cu mlaştinile acestea”, a spus la interogatori un prizonier german, „ar fi trebuit să ne trimită să apărăiţi Ucraina” 22. Un altul, dezertor din garnizoana germană dii Novgorod, pretindea că ofiţerii îşi petreceau timpul bând ţi jucând jocuri de noroc, în timp ce gradele inferioare îşi puneai speranţa într-o „armă distructivă care până acum a

reprezenta un mare secret" El decisese să schimbe tabăra înainte de a îi ucis23. Un al treilea a explicat că aflase întotdeauna veşti de 1; omul de la bucătăria de campanie, „dar acum el nu ştie mai mult decât noi. Nu suntem ţinuţi la curent cu evenimentele *di* pe front şi asta pentru că lucrurile nu merg prea bine. Rusia est; prea mare pentru ca noi s-o putem învinge" 24.

Deşi nu voia să ofere finlandezilor (care acum tatonai terenul pentru tratative diplomatice cu America) o scuză de i renunţa la război abandonând Leningradul, Hitler s-a lăsa parţial convins, dându-i lui von Küchler permisiunea de ţ construi o nouă „Linie Panther" defensivă în spatele râulu Narva şi lacurilor Peipus şi Pskov. 50.000 de lucrători, cei mă mulţi mobilizaţi

din populaţia locală, au construit 6.000 de buncăre, au pus 200 de kilometri de sârmă ghimpată şi au săpa 40 de kilometri de tranşee şi capcane pentru tancuri. Liniil. Grupului de Armate Nord au fost scurtate cu un sfert, retragerea incluzând cel puţin un sfert de milion de civili sovietici – unii voluntari, alţii adunaţi pentru a preveni recrutarea lor îi Armata Roşie care înainta. (O ţărancă cu care Hockenjos a fos.

Încartiruit pentru scurt timp era ocupată să împacheteze – mai puţin, credea el, ca un compliment făcut germanilor, mai mult pentru că se temea şi mai tare de bolşevici.) Totuşi, inelul din jurul Leningradului a rămas la fel de strâns. De pe dealurile de la Puşkin şi Pulkovo, bombardarea oraşului a continuat cu

răutate inutilă – morţile provocate (ca acelea a doua studente de la Erisman în decembrie) fiind cu atât mai crude cu cât sfârşitul asediului era acum evident aproape.

La sfârşitul lunii septembrie, Armata Roşie a recucerit Smolensk; la 6 noiembrie, după ce a realizat o trecere strălucită şi neobservată a Niprului, a eliberat Kiev, la timp pentru sărbătorirea zilei Revoluţiei. În nord, planul generalului lui Govorov pentru eliberarea finală a Leningradului era acum aproape complet. Ofensiva urma să se desfăşoare pe trei fronturi – în est din „punga" de la Oranienbaum, în care 52.000 de soldaţi fuseseră deplasaţi în secret, spre Peterhof şi Urâţk; în sud chiar din oraş spre Puşkin şi Pulkovo; şi în vest din Volhov spre

Novgorod. La cererea lui Jdanov, s-au primit în plus 21.600 de tunuri, 1.475 de tancuri, 1.500 de lansatoare multiple de rachete numite „Katiuşa” şi 1.500 de avioane. Cu aproape de două ori mai mulţi oameni decât Grupul de Armate Nord (1,24 milioane, în comparaţie cu cei 741.000 de soldaţi ai lui von Küchler), mai bine de două ori mai multe tunuri şi de patru ori mai multe tancuri şi avioane, Govorov avea acum o superioritate copleşitoare ca număr de oameni şi controla spaţiul aerian atât de bine, încât şoferii camioanelor Armatei Roşii nu se mai oboseau să camufleze farurile în timpul nopţii.

Atacul a început în dimineaţa de 14 ianuarie 1944, cu un bombardament masiv de la Oranienbaum. Pe o ceaţă deasă, au

fost trase 104.000 de obuze într-o oră şi cinci minute. „Putem uita de permisia mea”, îi scria un ofiţer german soţiei sale în acea seară. „Aici are loc o bătălie care depăşeşte tot ce am văzut până acum. Ruşii avansează din trei părţi. Suntem în iad. Nu pot descrie ce se întâmplă. Dacă supravieţuiesc, am să îţi pe vestesc când o să ne întâlnim. În acest moment, pot să-ţi spui un singur lucru – urează-mi noroc25”.

Bombardamentul a fost continuat în dimineaţa următoare de un atac de o oră şi 40 de minute, cu 220.000 de obuze lansaţi asupra Pulkovo. Barajul şi contrabarajul i-au şocat pe leningră deni, desprinzând tencuiala din tavane, întrerupând iiuminatu electric şi făcând să se prăbuşească la pământ unul din ateliereli de la şantierul

naval al lui Cekrizov. Înghesuiţi în adăposturi şi în casa scărilor, ei se rugau ca acesta să fie cu adevărat sfârşitul „Stăteam pe marginea patului mamei”, scria Olga Fridenberg L 17 noiembrie:

Bombardament răsunător. M-am uitat la ceas ca să văd intervalele [între lovituri]. Un alt zgomot asurzitor, dar de data aceasta nicio explozie – un obuz a lovit probabil o clădire din vecini. O altă bubuitură şi lumea s-a oprit în loc. Fusesem loviţi. M-am uitat în sus şi am văzut toate ferestrele pulverizate pe loc. Şi aerul îngheţat de ianuarie a intrat, înăuntru. Am simţit cum capăt puteri supraomeneşti. Am înşfăcat un palton, l-am pus pe mama şi am tras patul ei! greu afară pe coridor, apoi în camera mea. O fereastră era în mod miraculos

intactă şi am acoperit-o pe cealaltă cu zdrenţe26.

Anna Ostroumova-Lebedeva şi-a petrecut zilele de 18 şi 1 în baie, sprijinindu-se de pereţii exteriori care şuierau şi; prăbuşeau. „Trebuie să admit că bombardamentul m-a scos pl. Şi simplu din minţi. În capul meu totul este încâlcit. Nimeni r se poate obişnui cu asta. Tremur fără să mă pot controla; inin mi se contractă. În fiecare clipă aştepţi obuzul care îţi va pui capăt vieţii”. În seara aceea buletinul de ştiri a făcu i-o să plan de bucurie: Peterhof, Krasnoe Selo, Ropşa şi opt sate de Volhov fuseseră eliberate.

Vera Imber, încercând ca de obicei să lucreze în camera ei de la Erisman („Dumnezeule, ce vacarm!”), urmărea

autobuzele Crucii Roşii care veneau şi plecau din gări, adunând soldaţii răniţi. Oare câţi răniţi, se întreba ea, se aflau în toate spitalele din oraş? Cu siguranţă, cu siguranţă, sacrificiul lor nu a fost în van? Duminică dimineaţa, pe 22 ianuarie – la o zi după ce Mga fusese eliberat şi von Küchler plecase cu avionul la „Bârlogul lupului” pentru a cere permisiunea de a abandona Puşkin a primit un telefon de la Uniunea Scriitorilor cerându-i să fie pregătită într-o oră pentru un tur al presei în nou eliberatul Peterhof. Au fost duşi cu maşina pe recentele câmpuri de bătălie. Pe marginile drumului, grămezi de moloz marcau locul unde fuseseră satele; câmpurile, scormonite de focul artileriei, erau negre, ca şi cum ar fi fost proaspăt arate. Genistii lucrau de-a

lungul unui şanţ cu câinii lor, dezamorsând obuzele neexplodate, subţiri şi argintii, înşirate pe mal, ca nişte peşti abia prinşi. Oraşul Peterhof era de nerecunoscut, un „peisaj ciudat, alb, abstract”, punctat de câteva fragmente de ziduri din cărămidă cu forme fantastice şi o singură biserică în ruine. Marele palat baroc al lui Rastrelli fusese complet distrus de foc – era „dincolo de efortul uman”, a presupus imediat Imber, să fie restaurat. În drum spre casă, în întuneric, la lumina unei case în flăcări, a zărit o coloană de prizonieri de război. Murdari şi neraşi, erau primii germani pe care îi vedea.

La ora opt în seara de 27 ianuarie 1944 – la patru zile după ce ultimul obuz a căzut asupra Leningradului Imber a plecat de la o

şedinţă de partid şi a ajuns la Câmpul lui Marte, pe malul râului, locul unde se ţineau altă dată paradele, la timp pentru sărbătorirea oficială a victoriei. Parcurile, podurile şi cheiurile erau pline de oameni, dar şi de tancuri şi motociclete militare. De pe docuri în vest până la Smolnîi în est, 324 de tunuri au tras 24 de salve, iar flăcările ieşeau pe gurile lor „ca focul iadului în vechile picturi” Flăcările se arcuiau peste Neva, erau roşir verzi, albastre şi albe şi se reflectau pe gheaţă şi pe o mare di feţe întoarse în sus. Un reflector s-a oprit pe îngerul aurit din vârful fleşei de la Catedrala Petru şi Pavel, iar raza era atât di ascuţită încât părea solidă, un pod urcând pe care puteai ajunge în rai. „Cel mai mare eveniment din istoria Leningradului”, scriaţi

Imber în jurnal mai târziu în acea noapte. „Eliberare completa de blocadă. Şi aici, deşi sunt scriitor de profesie, îmi lipsesq cuvintele. Declar pur şi simplu că Leningradul este liber27”.

PARTEA A CINCEA

Urmările

Schiţă pentru un monument în memoria eliberării Leningradului (Aleksandr Vasiliev, februarie 1943)

Nu îmi vizitez prea des memoria şi mă surprinde întotdeauna.

Când cobor cu o lampă în pivniţă, îmi pare că pământul alunecă. Se rostogoleşte din nou pe scările înguste. Lampa fumegă, nu mă pot întoarce şi ştiu că înaintez către duşman.

Anna Ahmatova, 1940

Întoarcerea acasă

Sfârşitul, ca orice sfârşit al marilor conflicte, a lăsat în urmă o linişte atotcuprinzătoare – a sirenelor şi tunurilor, a celor dispăruţi şi morţi care nu se vor mai întoarce niciodată şi, în cazul Leningradului, a durerii şi ororii neexprimate, a faptelor plăsmuite sau rămase nespuse. A mai însemnat noi începuturi – în plan militar, cel al marşului sovieticilor spre Berlin; în plan privat, cel al confruntării cu pierderile şi refacerea vieţii;

în plan public, cel al repopulării şi reconstrucţiei unui oraş golit şi ruinat; în plan politic, cel al unor noi runde de represiune.

Sfârşitul asediului nu a însemnat sfârşitul luptelor. Armata Roşie a avut nevoie de numai trei săptămâni pentru a împinge armatele a 16-a şi a 18-a ale lui von Küchler înapoi la graniţa cu Estonia, dar abia în iulie 1944 a străpuns Linia Panther şi a reuşit să-i alunge din citadela de graniţă Narva; rezistenţa germană înverşunată a avut ca rezultat în plan militar un număr foarte mare de morţi, egal cu al celor din primele luni ale războiului. Unul dintre cei căzuţi a fost Tolea, fiul de 17 ani al lui Vasili Ciurkin. În timpul liber, Ciurkin i-a căutat cadavrul, până ce a realizat că „dacă vreau

să cercetez fiecare cadavru de pe bucăţica asta de pământ, îmi va lua luni întregi. Erau peste tot – pe ambele margini ale drumurilor, în păduri, în poieni. Capul de pod de la Narva a înghiţit divizie după divizie" 1. În cele şase luni de la începutul ofensivei de eliberare a Leningradului, mai bine de 150.000 de soldaţi sovietici au fost ucişi, capturaţi sau daţi dispăruţi – adesea în acelaşi fel de şarje grele d infanterie care costaseră atât de multe vieţi în urmă cu doi ani: Alăturându-se din nou oamenilor săi la Gatcina după permisi de Crăciun petrecută acasă, lui Hockenjos i s-a spus „de mai multe ori cum îi împuşcaseră pe ruşi unul câte unul şi i alungaseră – soldaţii din Garda din Leningrad, care atacau îi grupuri mari, pe care nu aveai cum să nu le observi,

fluturân» steaguri roşii”. Oare „încăpăţânarea ruşilor”, se întreba el, făcuse pe „cei 50 de bărbaţi să iasă din pădure în mijlocul zile şi să mărşăluiască spre noi prin zăpadă, în câmp deschis”, oi era vorba despre „cruzimea rece ca gheaţa a vreunui comisa: care stătea la marginea copacilor şi trimitea o companie nume pentru a-i testa pe apărătorii noştri? Oricum ar fi, i-am nimeri foarte uşor cu puştile şi nici măcar nu a fost nevoie să îl obosim să tragem cu tunurile” 3.

Cu sau fără comisar politic, Armata Roşie avansa, iar Wehi machtul se retrăgea, arzând pământul în urmă. („I-aş fi putut împuşca pe flăcăii ăştia din *Brandkommando** scria dezgusti Hockenjos, „care aleargă din casă în casă cu

mănunchiuri d paie în flăcări. Desigur, execută nişte ordine, dar se şi bucură! acelaşi timp4.”) în mod corespunzător, Grupul de Armate Nor a sfârşit şi el sub asediu, prins în capcană în Peninsula Curland din Letonia. Incapabil să admită că războiul cu bolşevicii ei pierdut. Hitler nu i-a permis să înceapă evacuarea pe mare pâr în ianuarie 1945, când Armata Roşie intra deja în Germani Mai bine de 200.000 de soldaţi germani încă mai apăra peninsula în ziua victoriei – 9 mai degrabă decât 8 mai, cu: spun ruşii când s-au predat generalului Govorov. O ofensi1 sovietică separată spre nord prin Istmul Karelian, condusă < Mereţkov, s-a sfârşit prin armistiţiul cu finlandezii de 19 septembrie 1944. (Ciurkin, încartiruit într-o uimitor e curată fermă

finlandeză, a văzut avionul lui Mannerheim zb rând pe deasupra Berlinului, escortat de trei avioane de lup sovietice.) Graniţa a fost retrasă la sfârşitul Războiului de iarnă, lăsând cel de-al doilea oraş al Finlandei, Viipuri, Rusiei – aici a rămas, fermecător, dar neglijat lamentabil, până în ziua de azi.

Eliberarea Leningradului a găsit-o Irina Bogdanova, acum în vârstă de 12 ani, la casa de copii din împrejurimile Iaroslavlului. Anunţul, îşi aminteşte ea, a fost întâmpinat cu strigăte de bucurie şi cu perne aruncate:

Apoi, după câteva minute, într-un colţ al dormitorului, cineva a început să plângă. Pe urmă, în alt colţ, un alt copil, până când plângeam cu toţii. Şi niciunul dintre noi nu a vrut să mănânce; nici la micul dejun, nici la prânz. Profesorii au reuşit să ne adune în

sala de mese abia la cină. Asta pentru că am realizat, deodată, că nu ne aştepta nimeni. La casa de copii nu ne gândisem la acest lucru, pur şi simplu aşteptasem ca războiul să se sfârşească. Numai odată cu victoria am intrat din nou în contact cu viaţa, cu tot ce pierdusemă.

Olga Grecina, care îşi petrecea ultimele luni la Şcoala cu internat nr. 43, a sărbătorit alături de colegele ei:

Personalul s-a adunat seara, în loc să mănânce fiecare în colţul lui, separat, ca de obicei. Unii au adus votcă; am cântat, am plâns, am râs; dar era şi multă tristeţe – pierderile erau prea mari. Se sfârşise o operă măreaţă, fapte imposibile se săvârşiseră, cu toţii simţeam asta… Însă eram în acelaşi timp derutaţi. Cum vom trăi

de acum încolo? Pentru ce scop6?

Olga Fridenberg îşi plângea mama, petrecând ore lungi ghemuită în pat cu faţa la perete, sau făcând, în mod mecanic, ordine şi curăţenie:

Acum că am atât de mult timp, mă simt ca un naufragiat aici. Totul în jur se deformează parcă, devenind infinit.

Vreau să umplu acest infinit făcând diverse lucruri, mişcân –, du-mă în spaţiu, dar nimic nu ajută… Numai târziu, seara, spiritul meu parca revine cumva la viaţă – o altă zi s-a sfârşit. Uşurată, mă întind şi preţ de şapte ore nu mai am, din fericire, noţiunea timpului… Dimineaţa, trezirea din somn este oribilă – acel prim moment de conştiinţă de după noapte. Sunt aici. Sunt din nou în interiorul timpului7.

Evacuaţii au început să se întoarcă în număr mare în vai lui 1944, dublând populaţia Leningradului în 12 luni şi aducân cu ei suflul Asiei Centrale şi al ţinuturilor îndepărtate ale Rusie o fată, abia venită de la o fermă din stepa sudică, simţind lipş cailor pe care îi călărea fără şa pe păşune, a început să se urc pe acoperişurile din oraş – „Cinci etaje sau mai sus şi cât în abrupte”. O prietenă a Verei Imber a adus cu ea o roată de tor la care lucra între două sonate de Beethoven8. Soldaţii a început să se întoarcă acasă un an mai târziu, în vara lui 194 Educaţi să creadă în înapoierea capitalismului, fuseseră uimi de ceea ce văzuseră în trecere din nivelul de trai al germanilor chiar în timp de război. De ce, se întrebau mulţi, se chinuisei germanii să

invadeze URSS, când aveau atât de multe?

Mai încet s-au întors prizonierii de război care supravii ţuiseră. Din cei aproximativ 4,5 milioane de soldaţi sovieti luaţi prizonieri în timpul războiului, aproximativ 1,8 milioar mai erau în viaţă la sfârşitul acestuia, restul fuseseră executa (dacă erau evrei ori membri de partid) ori ucişi de foame şi boi Mulţi au murit din cauza marşurilor forţate spre vest în timp < Wehrmachtul se retrăgea. Când ajungea în lagărele lor, Arma Roşie îi reinterna cu promptitudine pe supravieţuitori şi supunea „filtrării". Întrebările standard erau: „De ce nu teâmpuşcat în loc să te predai?" „De ce nu ai murit în lagărul e prizonieri de război?" şi „Ce sarcini al primit de la Gestapo Abwehr?" – plus, în cazul celor

eliberaţi de Aliaţi: „Ce sarcini [primit de la serviciile de spionaj anglo-americane?” Lev Kopelev, *mpolitruk*, arestat pentru că protestase faţă de violarea în masă femeilor germane şi poloneze de către soldaţii din Armata Roşie, s-a trezit împărţind celula cu doi tineri din Leningrad. Capturaţi la vârsta de 12 ani, când Wehrmachtul ajunsese la tabăra de pionieri de lângă Luga, fuseseră trimişi la muncă forţată în Germania, apoi pe frontul din Rusia ca spioni; ajunşi acolo, trecuseră imediat în liniile ruseşti şi se predaseră primei unităţi a Armatei Roşii întâlnite. Deşi Kopelev i-a asigurat pe băieţi că vor fi curând eliberaţi şi li se va permite să se întoarcă acasă, nu a aflat niciodată ceea ce s-a întâmplat cu ei de fapt. El însuşi a fost condamnat pentru obişnuita

„activitate antisovietică” şi trimis în Gulag, unde a rămas până în 19549.

Reunirea familiilor (în cazul celor norocoşi) a fost adesea dificilă. Copiii nu şi-au recunoscut părinţii, părinţii nu îşi mai cunoşteau copiii, soţii şi soţiile îl găseau pe celălalt schimbat şi străin. Până şi oraşul arăta diferit – slăbit şi descărnat, cu ochii goi, fără dinţi, plin de gropi săpate de obuze. Entuziasmată că este din nou acasă, Anna Ahmatova a fost întâmpinată la gară de iubitul ei de dinainte de război, patologul Vladimir Garşin. Se hotărâseră, prin scrisori, să se căsătorească şi ca Ahmatova să ia numele lui. Acum a descoperit că el se răzgândise. Ahmatova şi-a spus că Garşin îşi pierduse minţile („Bărbatul care nu mai înseamnă /Nimic pentru mine acum…

Rătăceşte ca o fantomă în suburbii /Pe străzile şi curţile dosnice ale vieţii”), dar de fapt acesta pur şi simplu se îndrăgostise de altcineva. Umilită, Ahmatova a tăiat toate dedicaţiile făcute lui din poeziile ei şi s-a mutat din nou în vechea sa cameră, lângă Nikolai Punin, într-o anexă a Palatului Şeremetiev. Ferestrele fuseseră reparate graţie Olgăi Berggolţ, care ceruse ajutor unui conservator de la Biblioteca Publică. Atunci când a subliniat importanţa Ahmatovei, omul i-a spus să nu-i insulte inteligenţa – „Sunt literat!” – şi a luat sticla necesară – „Cred că ne vor ierta” – de la litografi unor mari scriitori din secolul al XIX-lea.

Ciurkin, căruia îi muriseră pe front cei doi fii, iar nevasta foame, nu avea acasă pe

nimeni la care să se întoarcă. Îndemr de prieteni, a avut nevoie de trei zile înainte de a-şi lua inima dinţi pentru a-şi vizita propriul apartament Acesta era, nerecunoscut:

O harababură înfiorătoare; hoţii întorseseră totul cufundul în sus. Hainele – costume şi paltoane – şi lucrurile de valoare dispăruseră. Tot ce nu le trezise interesul zăcea aruncat pe podea… nu am luat decât albumul nostru de fotografii. Iată-i aici, dragii mei, uitându-se în tăcere la mine. Nu am să-i mai văd niciodată. Durerea m-a copleşit şi am izbucnit în lacrimi10.

La Iaroslavl, Irina Bogdanova a fost mai norocoasă. Deşi pierduse şi ea toate rudele apropiate, şi-a amintit adresa un prietene de familie – patru surori fete bătrâne, dintr-

o fami de aristocraţi polonezi, în a căror căsuţă acoperită cu cârti gudronat dintr-un sat de *dacea* situat la est de Leningrad petrecuse odată vara. Când au primit scrisoarea Irinei – într-l stil copilăros, cu întrebări politicoase despre sănătatea pisici: căţelului lor – cele două surori care supravieţuiseră (cele n în vârstă muriseră de foame) au plecat imediat la Iaroslavl şi luat-o pe Irina acasă, crescând-o ulterior ca pe copilul lor. 1 au salvat-o, aşa că astăzi le păstrează în amintire – un teanc fotografii de la începutul secolului făcute într-un studio, hârtie de bună calitate, a unor tinere frumoase cu talia subt şi părul des, strâns în coc. Pălăriile lor, albe, cu boruri largi, şi împodobite cu aripi de porumbei.

Şi Leningradul avea nevoie de

reparaţii. Deşi nu era redu ruine precum Harkov, Minsk ori Stalingrad – ori, confo celor care le-au văzut pe amândouă, ca Londra fusese lovii peste 150.000 de obuze de artilerie grea şi de peste 10.000 de bombe şi bombe incendiare în timpul asediului”. Erau puţine ferestrele nesparte, pereţii necrăpaţi, acoperişurile negăurite. Ermitajul, în mod miraculos lovit direct doar de două ori în timpul asediului, a întocmit o factură pentru 65 de tone de tencuială, 100 de tone de ciment, 6.000 de metri pătraţi de sticlă, 80 de tone de alabastru şi şase kilograme de foiţă de aur.

În timp ce oraşul se umplea din nou, cererea de locuinţe neatinse de bombardamente a crescut, ascuţind disputele între cei întorşi şi noii ocupanţi,

legali sau nu, ai apartamentelor lor părăsite. Cei care luptaseră pe front şi civilii care fuseseră evacuaţi individual (elita politică şi culturală), în teorie şi-au primit înapoi în mod automat locuinţele de dinainte de război, dar civilii care fuseseră evacuaţi cu întreprinderile în care lucrau (oamenii de rând), nu. În practică, chiar şi pentru primele două categorii restituirea cerea adesea mită – un „impuls” O lege care obliga la returnarea lucrurilor de valoare vândute pe preţuri de nimic nu s-a aplicat în mod corespunzător şi după război nu era deloc neobişnuit să vezi un tablou familiar pe peretele unui shop (în limba rusă *beriozka* – magazin în care produsele se vindeau pe valută) ori broşa care îi aparţinuse mamei tale la reverul unei

străine12.

Palatele de vară imperiale au fost cel mai grav afectate. Printre primii care au văzut Pavlovsk, la opt zile după eliberarea acestuia, s-a numărat Anna Zelenova. A primit permisiunea, nu şi un mijloc de transport, aşa că s-a dus pe jos să vadă ce se întâmplase cu acesta. A fost o plimbare de una singură, i-a scris ea bucuroasă unui coleg evacuat, pentru că a fost însoţită doar de stoluri de ciori, care zburau în cerc pe deasupra cadavrelor neîngropate ale germanilor. Un cadavru fusese proptit de un gard, cu un afiş pe care scria: „Am vrut să ajung la Leningrad. Nu am reuşit” La intrarea în parcul Pavlovsk, a văzut că stâlpul central al porţii duble fusese demolat pentru a face loc tanefirilor. Până

şi parcul era răvăşit: peste tot erau cratere de oblii cioturi de copaci, tranşee şi cuiburi de mitraliere. Într-tti buncăr a găsit tapiserii din care fuseseră decupate svasticiy t altul picturi în ulei şi un pian. Uşile cu decoraţii încrustate fuse seră folosite pe post de podeţe peste şanţuri, dulapurile de acaj erau transformate în latrine. Palatul însuşi – incendiat, ca Peterhof, de germani la plecare – arsese timp de zece zile:

i

Domul dispăruse, iar turnurile cu ceas şi biblioteca lui Rossi 3 arseseră până în temelii, inclusiv pereţii. Aripa dreaptă sau: sala tronului nu mai există, nici galeria cu spaliere de Vi deasupra colonadelor. Galeria de tablouri a dispărut, capela „tot palatul…

Dacă priveşti prin ferestrele de la parter, poţi v. vedea cerul şi poţi identifica o sală numai după fragmentele de tencuială rămase pe pereţi.

Înăuntru, Zelenova a găsit grafitti, rămăşiţe din parchetl care acoperea podeaua arătând acum ca un puzzle făcut jumătate şi grămezi de sticle goale de vin. Bârnele carbonizat încă mai fumegau şi plumb topit curgea din ceea ce mai rămăsese din acoperiş pe aparatul ei de fotografiat. Statuia ţarul Pavel din faţa intrării principale fusese transformată în stâlp d telegraf, cu bicornul înfăşurat în cabluri. („Sunt bucuroasă o Pavel stă cu spatele la palat")!

În oraşul Puşkin, făcut una cu pământul, palatele Ecaterinj şi al lui

Alexandru erau de asemenea în ruină, cel al Ecaterinj în parte pentru că Armata Roşie nu reuşise să dezamorseze dou bombe cu întârziere, cea de-a doua explodând pe 3 februarie, l mai bine de o săptămână după eliberare: „O ruşine – oameri ar fi trebuit să fie la posturi în primele ore”, i-a scris colegi Zelenovei când aceasta i-a dat vestea13. Ani întregi după război sarcina lui va fi să bată drumul până la Berlin după comori imperiale jefuite. Printre cele care nu au fost găsite niciodată se numără panelele delicat sculptate din fabuloasa Cameră de chihlimbar din Palatul Ecaterinei, oferite lui Petru cel Mare de către Frederic Wilhelm al Prusiei. Ascunse în spatele unor pereţi falşi, au fost descoperite repede de ocupanţii nazişti, care le-au împachetat în lăzi şi le-au

trimis la Königsberg (azi Kaliningrad), în Prusia Orientală. Văzute pentru ultima oară în castelul din Königsberg, ce anume s-a întâmplat ulterior cu ele rămâne un mister. Cu toate că vânătorii de comori încă le mai caută, astăzi se bănuieşte că au pierit într-un incendiu care a distrus clădirea la câteva zile după ce aceasta a căzut în mâinile Armatei Roşii în aprilie 1945 w.

Distrugerea deliberată a palatelor, conform jurnalistului Alexander Werth, „a fost considerată de ruşi la fel de oribilă ca atrocităţile săvârşite de germani împotriva fiinţelor umane 1. Ca majoritatea, el a presupus iniţial că acestea nu vor putea fi restaurate. Stând în vârful marii cascade de la Peterhof, se spune că Piotr Popkov, preşedintele Sovietului orăşenesc, a arătat

cu mâna spre scheletul înnegrit din faţa lui şi a declarat: „Toate astea vor fi demolate!”
15. Alţii considerau că ruinele ar trebui să rămână ca un monument al brutalităţii naziştilor sau înlocuite cu locuinţe pentru muncitori.

Decizia de a reclădi, luată de Stalin însuşi, era în acord cu noua stare de spirit a publicului care se propaga în întreaga Uniunea Sovietică la sfârşitul războiului. Mai întâi, toată lumea tânjea pur şi simplu după o viaţă mai uşoară, mai plăcută, „normală”. Olga Grecina, care căuta să-şi alcătuiască o garderobă respectabilă pentru universitate, a făcut rost de ghete noi scoţând lamele de la o pereche de patine. Marina Ieruhmanova, dată afară de la Evropa, a adoptat un Saint-Bernard pierdut

– bunicii ei avuseseră un câine din aceeaşi rasă pe care îl hrănea cu *akutaq* (fel de mâncare din Alaska, numit şi îngheţata eschimoşilor, preparat din untură, fructe de pădure, peşte etc.) şi pe care o ridica pe cântarele de pe trotuare. (Fusese salvat, îi plac ei să creadă, de nişte *tankisti* victorioşi dintr-un *Schloss* germ, părăsit.) Nikolai Ribkovski, acel *apparatcik* care mânca şunca curcan la cantina partidului în toiul deceselor în masă, aşteţ cu nerăbdare ziua în care îşi va putea permite să ducă o fată Mariinski şi să o trateze în pauză cu prăjitură şi cafea. Botaniş de la Grădina Botanică au întocmit o listă cu ţări calde în *a* doreau să organizeze noi expediţii de colectare de plante India, Madagascar, Java, Australia şi Ceylon”.

În al doilea rând, oamenii au realizat că acum comuniş vor rămâne la putere. Înainte de război, fusese posibil să con deri regimul ca pe ceva temporar. Codul pentru ţarism d conversaţii fusese „timpul de pace” implicând posibilitatea reîntoarcere la o ordine naturală. Acum fraza ieşise din i Leningradul înlocuise definitiv Petersburgul în al treilea că însă, oamenii voiau ca acest comunism să fie unul diferit. Du ce luptaseră, munciseră şi suferiseră pentru ţara lor timp patru ani, simţeau că îşi câştigaseră dreptul de a merita încă derea guvernului. Tânjiseră după lucrurile obişnuite ale ui vieţi civilizate – siguranţă, confort, distracţii dar şi du libertatea de a-şi exprima opiniile, de a explora lumea e exterior şi de a participa cu adevărat la

viaţa publică. La prim alegeri de după război pentru Sovietul Suprem, leningrăde au anulat buletinele de vot, scriind pe ele: „Când aveţi de găsă aboliţi sclavia comunistă?”; „Daţi-ne pâine şi apoi organis alegeri”; „Jos cu munca forţată din fabrici şi colhozuri”: chiar tăind cu o cruce numele candidatului şi scriind „Pen Adolf Hitler”. „Este umilitor”, a fost auzit un actor de la Aleks drinka exclamând. „Te simţi ca o maşinărie, un pion. Cum să votezi când pe listă nu este decât un singur nume17?” Alexander Werth, căruia i s-a permis să transmită pe se din Leningrad în septembrie 1943, a sesizat dorinţa arzătoan schimbare. La banchetul dat în onoarea lui la Unui

Scriitorilor s-au rostit obişnuitele toasturi în cinstea lui Churchill şi Eden, dar

el a detectat în spatele cuvintelor „mai mult chiar decât la Moscova… o adevărată sete de viitoare contacte strânse cu Occidentul. Ei gândeau în termeni de porturi şi nave – nave care transportau pasageri încolo şi încoace, ca şi bunuri, cărţi şi muzică, tablouri şi discuri de gramofon” Intervievându-l pe Popkov, a fost frapat de faptul că acesta se numea pe sine „primarul” Leningradului, nu preşedinte al Sovietului orăşenesc, şi, în timpul vizitei la o bază aeriană, de lozincile prinse în piuneze la popotă, care nu erau citate din Lenin, ci dintr-un manual de bune maniere al Corpului Pajilor[25] de dinainte de revoluţie („Evitaţi să gesticulaţi şi să ridicaţi vocea”, şi „Forţa unui ofiţer stă nu în acte

25 Academia Militară Imperială, frecventată de fiii nobililor (n.tr.).

impulsive, ci în calmul lui imperturbabil”). Camerista în vârstă de la Hotelul Astoria, acceptând o *Lucky Strike*, şi-a amintit de ţigările egiptene *Tanagra* pe care le fuma în timp ce se afla în serviciul unei prinţese Borghese şi de excursiile anuale la Paris, pentru a cumpăra lenjerie de la Paquin şi Worth. În ultima seară, Werth a fost invitat la teatru, unde, într-o sală plină până la refuz, a văzut o adaptare pentru scenă a comediei lui Frank Capra s-*a întâmplat într-o noapte*[26], cu şlagăre din film, milionari, detectivi şi gangsteri – „cu toţii îmbrăcaţi ca americanii «adevăraţi» în costume strălucitoare bleu deschis şi violet”. Peste tot, a observat el, erau fotografii ale lui Jdanov, mai multe decât cele cu Lenin şi

26 Film din 1934, cu Clark Gabie şi Claudette Colbert (n.tr.).

Stalin. Una peste alta, a plecat cu „impresia curioasă că Leningradul era puţin mai diferit de restul Uniunii Sovietice, tradiţionalul complex de superioritate al acestuia fiind întărit de conştiinţa faptului că luptase „pe cont propriu" fără ajutorul Moscovei. Exista chiar un zvon că ar putea deveni din nou capitală – dacă nu a întregii Uniuni Sovietice, măcar a Republicii Ruse18.

Aceste speranţe – pentru confort, pluralism politic, cont cu lumea exterioară şi un rol special pentru Leningrad – au f aproape toate spulberate după război. Nivelul de trai să îmînătăţit – agonizant de încet dar pentru leningrădeni, e; pentru ceilalţi ruşi, primii ani ai Războiului Rece au adus: acte de represiune, atingând un punct

maxim la sfârşitul ani 1940 şi la începutul anilor 1950, înainte de a dispărea odată moartea lui Stalin în 1953.

Privind retrospectiv, fusese întotdeauna evident că se întâmpla aşa. Nemaifiind constrâns de efortul de război să ţ seama de opinia publică şi conştient că soldaţii care se întorc* victorioşi din Europa se puteau revolta, Stalin nu avea de intenţia să piardă puterea. Deşi NKVD Leningrad a arestat i puţine persoane decât de obicei pentru delicte politice în 1! (373 în total), acest lucru s-a întâmplat numai pentru că ocupat cu vânarea colaboraţionişţilor din nou eliberatele or din jur. Numărul arestărilor a crescut iarăşi în 194519. Cenzt care se relaxase uşor în timpul războiului, a devenit mai strii mai ales în legătură cu moartea în

masă din 1941 – 1942 femeie handicapată de 20 de ani care ţinea un jurnal, a no alături de faptul că tatăl ei murise de foame, descoperi unor trupuri dezmembrate în apartamentul unui vecin mi cian. Ea a citit jurnalul cu voce tare unor prieteni; unul dii aceştia a informat autorităţile, iar ea a fost trimisă în Gi pentru şase ani. Violiniştii, în versiunea oficială, nu au mâi copii în timpul asediului, ci au interpretat Şostakovici mâinile în mănuşi fără degete20. Imber a criticat-o pe Berg pentru că aceasta continua să scrie poezie „tristă, de in veche”, dar a aflat că o adunare a Uniunii Scriitorilor a ac propria operă ca fiind „dezgustătoare”, „rece” şi „o tortură tru cititor” 21. La Casa Radio, angajaţilor li s-a ordonat să trugă înregistrările din timpul

războiului ale unor inten improvizate cu oameni obişnuiţi; ei însă au luat acasă benzile, ascunse sub haine ori le-au pus în cutii cu eticheta „muzică populară” Fridenberg, însărcinată (de NKVD, a descoperit ea, şocată) să adune poveşti despre „eroinele Leningradului” a ajuns să descopere „favorite şi preferate ale autorităţilor… Tot ce era viu, tot ce era veritabil era inadmisibil… Deşi multe dintre acestea erau incredibil de tragice, ele mi-au fost relatate oral, nimeni nu a îndrăznit să scrie adevărul” 22.

Speranţele într-o „renaştere a Leningradului” s-au spulberat, foarte public şi deliberat, în vara lui 1946, în urma unei represiuni a inteligheţiei din Leningrad. Iniţiată de Stalin, a fost dusă la îndeplinire

de Jdanov, de acum întors la Moscova şi considerat de toată lumea ca succesorul lui Stalin. El şi-a ales ca victime pe Anna Ahmatova şi pe autorul satiric Mihail Zoşcenko, pentru că erau populari („Am ştiut că eram condamnată în momentul în care o fată a alergat spre mine şi a căzut în genunchi”, a spus Ahmatova despre o lectură de poezii în public, când s-a bucurat de succes) şi pentru că ei întruchipau spiritul inteligent, sceptic, al Leningradului eurofil. Iată ce scrie Konstantin Simonov în memoriile lui:

Cred că atacul împotriva Ahmatovei şi a lui Zoşcenko nu îi privea prea mult pe ei în particular... Stalin a fost întotdeauna suspicios în legătură cu Leningradul, un sentiment pe care îl înăbuşise încă din anii

1920... Eu mă întrebam pe atunci: „De ce Ahmatova, care nu a emigrat, care a citit atât de multe poezii în timpul războiului?”... A fost o modalitate de a pune intelighenţia la locul ei, de a le arăta că sarcinile care se aflau în faţa lor erau la fel de clare ca întotdeauna23.

Lovitura a venit la 15 august, sub forma unei rezoluţii a Comitetului Central al Partidului. Opera Ahmatovei a fost condamnată ca „goală de sens şi frivolă... pătrunsă de pară mul pesimismului şi decadenţei” cea a lui Zoşcenko fiin considerată „un nonsens putred, vulgar”, susceptibilă de deturna tineretul sovietic de la drumul drept. Ambii arătase] „servilism faţă de cultura burgheză a Occidentului”. Una di cele două reviste din Leningrad care

îi publicaseră a fo desfiinţată, iar în fruntea celeilalte a fost numit ca redactor-şi, un propagandist din Comitetul Central. Peste o săptămână Jdanov a venit cu avionul la Leningrad pentru a-i anatemiza! persoană pe cei doi, într-o cuvântare ţinută la Uniunea Scriittrilor. În timp ce semnificaţia cuvintelor sale (a descris-o p Ahmatova ca „jumătate târfa, jumătate călugăriţă” şi pe Zoşcent drept „un mic-burghez fără importanţă... răspândind otrax antisovietică”) începea să fie înţeleasă, audienţa a îngheţ; într-o tăcere – „strângându-se” cum a descris-o un membruuniunii, „în decurs de trei ore, într-o masă solidă, alba” 24. < femeie a încercat să iasă din sală, dar a fost împiedicată şi aşezat din nou undeva în spate. Nu au mai

fost alţi protestată şi a fost votată în unanimitate excluderea Ahmatovei şi a îi Zoşcenko din Uniunea Scriitorilor. Adunarea s-a încheiat la di unu dimineaţa, când scriitorii participanţi au ieşit în liniş afară, în noaptea caldă de vară. „La fel de tăcuţi”, îşi aminti cineva, „am trecut pe bulevardul drept spre piaţa pustie şi7 tăcere am plecat cu troleibuzele de noapte. Totul fuse neaşteptat şi de neînţeles25”. Însăşi Ahmatova, cu un dispi magnific, a declarat că nu ştia de existenţa rezoluţiei până nu a văzut-o tipărită pe o foaie de ziar unsuroasă din ea tocmai despachetase nişte peşte. Interpretarea dată de Simon acestei afaceri s-a dovedit a fi adevărată şi a fost confirmată1 faptul că în pofida retoricii terifiante a lui Jdanov, nici ea, îi Zoşcenko

nu au fost arestaţi; în schimb, ambii au revenit vechea existenţă de dinainte de război, neştiută de nimeni plină de lipsuri, arzând carnete de notiţe şi trăind din bunăvoinţa prietenilor. Unul dintre cei suficient de curajoşi pentru a nu o părăsi pe Ahmatova a fost mult mai tânăra Olga Berggolţ, care în consecinţă şi-a pierdut postul în Comitetul Uniunii Scriitorilor.

În august 1948, politica de la Kremlin s-a schimbat drastic; Jdanov a murit (fără ajutor din afară) în urma unui atac de cord. Malenkov şi Beria au început imediat să se reafirme, lărgind represiunea foarte mediatizată asupra inteligheţiei din Leningrad la o epurare secretă a protejaţilor lui Jdanov de la Kremlin şi a întregului Comitet de partid Leningrad.

Ceea ce a devenit cunoscut sub numele de „Afacerea Leningrad” a început în februarie 1948, cu demiterea din post a lui Aleksei Kuzneţov, adjunctul lui Jdanov în timpul războiului, care îl urmase la Moscova şi primise sarcina supravegherii NKVD, a „maiorului” Popkov, care devenise prim-secretar al Comitetului de partid Leningrad, şi a lui Nikolai Voznesensk! un tânăr economist inteligent care profitase de poziţia lui Jdanov pentru a deveni şeful Comisiei de Stat a Planificării. „Politbiuro consideră”, spunea o rezoluţie secretă, ca „tovarăşii Kuzneţov... şi Popkov au [demonstrat] o deviaţie bolnavă, nebolşevică, exprimată în propuneri demagogice făcute în organizaţia Leningrad, critici nedrepte la adresa

Comitetului Central... şi în încercări de a se prezenta ca apărători deosebiţi ai intereselor Leningradului26”.

Deşi „vânătoarea pornise”, cum a spus Hruşciov mai târziu, leningrădenii au fost lăsaţi iniţial în libertate; Voznesenski a fost chiar invitat în continuare de Stalin la mesele de la miezul nopţii unde se bea foarte mult. În cele din urmă, la 13 august, Kuzneţov, Popkov şi alţi trei au fost chemaţi în biroul lui Malenkov şi arestaţi la sosire de garda de corp a acestuia. Deşi Voznesenski i-a trimis o scrisoare linguşitoare lui Stalin – „Vă rog să-mi daţi de lucru, orice, pentru a-mi face datoria faţă d partid şi ţară... Va asigur că am învăţat lecţia despre simţul civil şi responsabilitatea faţă de partid” asta nu l-a ajutat ci nimic27. A fost arestat în

schimb la 27 octombrie şi s-a alătura lui Popkov şi Kuzneţov într-o închisoare specială. În septembii 1950, au fost judecaţi cu uşile închise la Leningrad, în fost clădire a Clubului Ofiţerilor de pe Liteinîi. Kuzneţov a refuza să-şi recunoască vina şi a fost imediat executat – conform lu’ Hruşciov „oribil, cu un cârlig înfipt în partea din spate i gâtuluf 28. Voznesenski a fost, se pare, ţinut în viaţă mai mul timp. Există o poveste cum că la câteva luni de la proces Stalti l-a întrebat pe Malenkov ce s-a întâmplat cu faimosul şef a Comisiei de Planificare pasionat de muncă şi a sugerat să i s-a dea ceva de făcut. Malenkov a replicat că acest lucru nu en posibil, de vreme ce îngheţase şi murise în spatele unui camioi al închisorii29. În total, 69 de

funcţionari care aveau legătură di organizaţia de partid Leningrad au fost executaţi, aruncaţi îi închisoare sau exilaţi între 1949 şi 1951, plus 145 de rude alj acestora. Ultimul care merita milă era P.N. Kubatkin, şefii NKVD Leningrad. Fotografiile standard făcute la arestarea lui] din faţă şi din profil dreapta – îl arată obosit şi cu păru nepieptănat, la fel ca miile de oameni care îi căzuseră victime îi timpul războiului. *i*

Condusă în mare secret, „Afacerea Leningrad" rămâne inc un mister până în ziua de azi. Pretextele acesteia, şoptite 1 urechea lui Stalin de Malenkov, au fost că Voznesenski falsifi case cifre de producţie şi că Organizaţia de partid Leningraj organizase un târg de produse agricole fără

permisiunea Mol covei. În realitate, se pare că a fost rezultatul tensiunii di timpul Războiului Rece – 1949 a fost anul podului aerian del Berlin, al înfiinţării NATO şi al primei bombe atomice di Uniunea Sovietică – combinat cu teama lui Stalin de eventua rivali. Poate că acesta a fost tulburat de discuţiile despre un Partid Comunist Rus (ca opus întregii Uniuni), cu sediul la Leningrad şi de o vizită de prietenie în oraş a unei delegaţii din Iugoslavia lui Tito, cu pretenţii de independenţă30. Revizionişti argumentează că epurarea a fost o subtilă demonstraţie de putere, care a reafirmat supremaţia lui Stalin şi a contrabalansat facţiunile de la Kremlin. În mod convenţional, şi mai convingător, a fost pur şi simplu unul dintre ultimele spasme ale

unei minţi îmbătrânite, paranoice.

În paralel cu „Afacerea Leningrad”, Stalin a mai lansat, din nou cu încurajarea lui Malenkov şi Beria, un „război împotriva cosmopolitismului” în întreaga Uniune Sovietică. În timpul războiului, se revenise la valorile tradiţionale – reîntoarcerea la gradele şi insignele militare, onoruri numite după Suvorov şi Nevski dar acum totul s-a transformat într-un virulent antioccidentalism. Era epoca pseudogeneticii excentrice, a pâinii care se numea „de oraş” în loc de „baghetă” (pâinea franţuzească) şi a mândriei că ruşii au inventat radioul, aeroplanul şi becul. Persoanele care aveau legături cu străinătatea ori nume de familie evreieşti au început să dispară în fiecare zi („Pe vremuri

era o loterie” spunea cu maliţiozitate cineva, „acum este o coadă” 31) > iar la Universitatea din Leningrad colegii s-au adunat din nou pentru a se acuza unul pe altul de „formalism”, „subiectivism burghez” sau „prosternare în faţa Occidentului” „Toţi profesorii”, scria Olga Fridenberg despre Secţia studii clasice, erau umiliţi într-un adevărat ritual. Unii, precum Jirmunski, au îndurat totul cu eleganţă şi cu fler... dar profesorul Tomaşevski, un bărbat încă în puterea vârstei, cu un temperament flegmatic şi spirit caustic, foarte calm şi deloc sentimental, a ieşit pe coridorul Academiei de Ştiinţe după – examinare şi a leşinat, pierzându-şi complet cunoştinţa.

Profesorul de folclor Azadovski, deja

slăbit de o boală de inimă, şi-a pierdut cunoştinţa chiar în timpul şedinţei şi a trebuit să fie dus afară pe braţe.

S-a calculat că, în toată Uniunea Sovietică, atât de mu] evrei şi-au pierdut slujbele că până în 1951 deţineau mai puţi de 4% din posturile din guvern, economie, mass-media şi di universităţi, faţă de 12% în 194532. Cea mai înaltă în grad vii timă a fost Polina, soţia în vârstă de 53 de ani a lui Molotp mare iubitoare de lux, fost comisar al poporului pentru indu tria peştelui. Un pseudoproces grotesc, cu acuzaţii de spion sionist şi sex în grup, s-a terminat cu divorţul de Molotov şi sentinţă de cinci ani în lagăr. Pentru toate aceste lucruri îngre zitoare, Fridenberg a găsit un cuvânt nou, urât – *skloka* – cai înseamnă „ostilitate

josnică, trivială; ranchiună, intrigi me: chine. Se dezvoltă în calomnie, delaţiune, spionaj, intrigi, difimaţie… *Skloka* este alfa şi omega politicii noastre. *Skloka* es; metoda noastră33”.

Ahmatova, deşi lăsata în libertate, a fost făcută să sufere pe procură. Unul dintre miile de arestaţi a fost Lev Gumilev, fiul în vârstă de 37 de ani, nu de mult demobilizat după ce lupta tot războiul până la Berlin. Acesta petrecuse mai mulţi ani1 Gulag înainte de război, iar acum a fost condamnat la alţi ze ani şi, în pofida petiţiilor trimise de mama lui şi a obedien sale (a scris un ciclu de poezii patriotice intitulat *Laudă păc* nu a fost eliberat până la amnistia generală dată de Hruşciov 1956. Şi fostul ei soţ Nikolai Punin a fost arestat;

acesta, e: declarase în public, după ce observase dispariţia a 80 de colţ că „am trăit în timpul invaziei tătarilor şi vom trăi şi în tim] acesteia”, a fost condamnat ca fiind „un avocat al ideii react n-are a «artei pentru artă» „şi trimis în Peninsula Komi.< Arctica. Din lagăr i-a scris nepoatei sale scrisori comice des castele de nisip, arici şi ciuperci, înainte să moară acolo patru ani mai târziu, la vârsta de 65 de ani34.

În acelaşi an un alt bărbat în vârstă a murit singur – Iosif Vlssarionovici Stalin. Vestea a fost întâmpinată cu un amestec de tăcere plină de stupefacţie şi emoţie intensă, cathartică. În şcoli, profesorii au plâns alături de elevii lor; în apartamentele comune, oamenii se forţau să arate solemni ori să izbucnească în lacrimi; în lagăre,

paznicii s-au adunat nervoşi în grupuri, în timp ce prizonierii strigau şi îşi aruncau chipiele în aer. Mulţimi isterice au însoţit cortegiul funerar al marelui dictator la Moscova, dar la Leningrad un bărbat ş-a pierdut carnetul de partid pentru a doua oară pentru că a închis radioul în timpul discursurilor şi a continuat să muncească în linişte. „Am fost de două ori asediaţi”, a scris Lihaciov, „din interior şi din exterior35 „Asediul din interior” nu se sfârşise: în Uniunea Sovietică represiunea va persista, sumbră, timp de încă aproape 40 de ani. Dar nu va mai fi niciodată atât de rău.

Pivniţa memoriei

Principalul monument dedicat asediului Leningradului e cimitirul memorial Piskarevskoe, situat în partea de nord-e*

oraşului. Inaugurat în 1960, este, după standardele sovieti mai degrabă un complex modest, un loc pentru oamenii inc liaţi decât pentru celebrarea victoriei. Mormintele colectivmovile mari, acoperite cu iarbă, fiecare marcate (simbo pentru că înmormântările nu au fost niciodată atât de orenate) cu o piatră ce poartă un anumit an – se aliniază di lungul unei alei centrale. La un capăt arde o flacără eter: transparent în lumina soarelui; la celălalt statuia unei femei şolduri generoase, într-o rochie lungă, se profilează pe ce acoperit uneori de nori. Pe friza din spatele ei sunt grav versurile faimoase, neadevărate ale lui Berggolţ: „Nimeni este uitat, nimic nu este uitat”.

Departe de aleea centrală, movilele se întind în continua umbrite de lămâi şi

mesteceni. Aici iarba este mai puţin Ing jită, iar spaţiile dintre ele sunt acoperite cu piciorul-cocoşu şi hasmaţuchi. Unul are alături o vizuină de iepure. Exişti morminte individuale – din secolul al XIX-lea, rămase ace din zilele în care cimitirul era unul obişnuit, şi sute de mi minte ale soldaţilor care au murit în spitalele militare ale Len gradului, ale căror feţe tinere – frumoase, cu urechi clăpăuge, pistrui, asiatice, cu sau fără ochelari – te privesc din fotograf alb-negru din medalioane ovale din ceramică. Un sistem difuzoare transmite muzică – *Marşul funebru* al lui Beethoven, acorduri solemne distorsionate de briză şi utilizarea îndelungată. Când acestea tac, se aud alte sunete: triluri de păsări şi zgomotele îndepărtate ale traficului.

Ca alte asemenea locuri, Piskarevskoe este neglijat. Statuile, peisajul, poezia – nimic nu poate spune ceea ce ar trebui spus şi simţit despre o tragedie la scara celei din Leningrad. Poate ca, pentru vizitatorul modern, nu există oricum un răspuns adecvat. Tot ce poate face este să nu se grăbească, să se gândească, să-şi arate respectul. Păstrarea în memorie a asediului a fost problematică şi pentru statul sovietic – acum rus. Până la moartea lui Stalin, a fost împinsă undeva în fundal, ca un memento stânjenitor al primilor ani dezastruoşi ai războiului. Nu a fost ridicat niciun monument pentru victimele foametei, acestea au fost citate, dar substanţial subestimate la Nürnberg, iar decretele împotriva cerşitului au alungat mii de

soldaţi mutilaţi care luptaseră pe front de pe străzi în vechea mănăstire de pe insulele Valaam din nordul Lacului Ladoga. Mormintele colective au rămas fără garduri, lăsate în seama urzicilor şi rugurilor de mur.

O parte din aceste tufişuri au fost curăţate în timpul lui Hruşciov, care a permis construirea, în urma unor dezbateri publice în legătură cu locul potrivit, a complexului Piskarevskoe, ca şi publicarea relatării lui Dmitri Pavlov, directă (pentru acel timp), despre aprovizionarea cu alimente din timpul războiului. S-a dezvoltat din nou, în diferite forme, sub Brejnev, care a confiscat asediul folosindu-l în cultul Marelui Război pentru Apărarea Patriei, desemnat să înlocuiască farmecele care se

estompau ale marxism-leninismului. În această versiune, civilii care au suferit au ajuns din nou în prim-plan, dar într-o formă abstractă, aseptică. Extremele ororii au fost reduse la minimum – frig, întuneric, o sanie de copil, o *burjuika* – şi decăderea morală şi socială sfâşietoare a fost transformă într-o poveste stimulatoare despre mântuire şi redresai Leningrădenii fuseseră eroi altruişti, disciplinaţi, neclintiţi credinţa în victoria finală. Supravieţuind pur şi simplu în *on* ei contribuiseră la apărarea acestuia, iar când muriseră e foame o făcuseră în mod nobil, într-un fel de transă extatic Din acest martiriu ieşiseră căliţi, purificaţi, o rasă special Fetele şi băieţii din Leningrad, îndemnau cei mai extravagar retori ai cultului, ar trebui să se căsătorească numai

între ei1.

Încercările de a restabili într-un fel realitatea poveştii as diului au întâmpinat o rezistenţă hotărâtă. Atunci când Harrisc Salisbury a publicat lucrarea clasică (ea însăşi romanţată, în ales în ceea ce-i priveşte pe Voroşilov şi Jdanov), *The 900 Da* (Cele 900 de zile) în 1969, a fost atacat nu numai de Provei într-un articol semnat de Jukov, ci şi de stânga din Occiden în limba rusă a fost publicată abia în 1994, la şase luni duj moartea lui Salisbury. Istoria orală cutremurătoare *A Book the Blockade* (Cartea blocadei), compilată de istoricul Al Adamovich şi romancierul Daniil Granin, a fost de asemen atacată atunci când a fost publicată pentru prima dată în 19 î în pofida celor peste 60 de mărturii eliminate de

cenzu Căluşul a fost aplicat nu numai asediului, ci în general ce care doreau să scrie o istorie a „Petersburgului” Secretarul Şostakovici, Solomon Volkov, care a încercat să obţină o ca despre compozitorii din Leningrad publicată la începutul ani 1970, s-a confruntat cu acest lucru „în repetate rânduri. Ins conceptul de cultură a Petersburgului ori Leningradului a J înăbuşit. «Ce anume este atât de special în legătură cu acei cultură? Avem o singură cultură – cea sovietică!» 3”.

Porţile s-au deschis la sfârşitul anilor 1980, odată cu Goi ciov şi politica deglasnost („deschidere”), precursoare a oră şirii comunismului şi a Uniunii Sovietice. Brusc, a dev posibil ca asediul să fie subiectul unei analize adevărate.

Teroarea din timpul războiului a putut fi criticată în mod deschis pentru prima dată; la fel, pierderile inutile şi lipsite de sens ale acţiunii „Poporul înrolat” şi tragicele imperfecţiuni ale programelor de evacuare şi raţionalizare. Relatări personale necenzurate au apărut în număr mare în ziare şi reviste, prezentarea simplă a faptelor şi tonul adesea amar acţionând ca un fel de dizolvant asupra mitului creat de Brejnev – cel al devotamentului şi al sacrificiului de sine universal. Adamovich şi Granin au reuşit să completeze *Cartea Blocadei* cu extracte mai vii din jurnale (de exemplu, cel al lui Iuri Riabinkin, adolescentul abandonat de mama lui) şi cu materiale despre canibalism şi „Afacerea Leningrad”. Au apărut câteva colecţii de

documente relevante, cele mai multe, în mod surprinzător, din arhivele Serviciului Federal de Securitate, succesorul NKVD. Reputaţia lui Jdanov – până atunci aceea de comandant înţelept şi iubit în timpul războiului – s-a prăbuşit, iar şcolile, fabricile, nava de război şi portul Mariupol din Marea Neagră, care îi purtau numele, au fost redenumite. Cea mai importantă schimbare de nume a fost cea a Leningradului însuşi, care, la I octombrie 1991, după un referendum cu rezultat strâns, a devenit din nou Sankt Petersburg4.

Încă importanţi păstrători ai poveştii asediului sunt chiar *blokadniki*, din ce în ce mai puţini. Pentru ei, asediul nu este istorie, ci experienţă acută, trăită, iar memoriile lor,

aşa cum a spus Olga Grecina, sunt „un câmp minat al minţii. Dacă păşeşti pe mine, explodezi. Totul se transformă în iad – linişte, confort, fericirea de azi” 5. Declanşatorii memoriei stau la pândă, aşteptând, peste tot în jur – o anumită bătaie în uşă ori hidrantul de incendiu, zumzetul unui avion sau zgomotul făcut de copii la săniuş, mirosul de clei de oase ori pur şi simplu vederea zăpezii proaspete, imaculate, pe trotuar. Un bărbat nu împodobeşte niciodată bradul de Anul Nou, pentru că asta îi aminteşte t pomul sub care zăcea tatăl său, care murea de foame; al) ocolesc anumite străzi sau poduri. Pentru Grecina, într-o zi di 1978, a fost mirosul unui foc aprins sub fereastra ei. Timp e mai mulţi ani le prezentase studenţilor

versiunea convenţiona a asediului; s-a aşezat la birou, a plâns şi a scris două zile şi doi nopţi, eliberând un torent de durere şi mânie multă vreir reţinut. Şi comportamentul din timpul blocadei a rămas ao laşiblokadniki spun că nu pot lăsa mâncare în farfurie, r aruncă niciodată pâinea, nici cea mai uscată, nu trec pe lânj

O bucată de lemn fără să vrea să o ia acasă pentru a o pune ţ foc, într-o inexistentă *burjuika*. Vina supravieţuitorilor, deşi r

I se spune niciodată pe nume, este comună, exprimată în mul cazuri de suferinţa că nu au reuşit să ofere unei rude o înmormântare potrivită. O femeie, care nu ştie unde este înmormâi tat tatăl ei, se duce la Piskarevskoe în fiecare an de ziua lui

pune flori pe toate mormintele individuale pe care vede acela nume de botez ori dată de naştere ca ale părintelui ca Niciodată, remarcă ea, nu are suficiente flori6.

Mulţi supravieţuitori au „blocat* cu totul amintirile desp asediu; nu vorbesc niciodată despre acesta, nici măcar cu prin tenii apropiaţi sau familia. Alţii – aşa cum a făcut şi Grecim au acceptat că este posibil să trăieşti cu versiunea lui Brejne subsumând memoriile propriii, teribil de dureroase, ui poveşti mai mari şi mai sigure. Însă chiar şi pentru cei *a* voiau să vorbească deschis, era dificil să se facă auziţi, interior* scria Marina Ieruhmanova, a existat întotdeauna această întrebare – oare nu pot să vorbesc pur şi simplu despre cum a fost? Uneori, mă întreb de ce am

tăcut. Probabil pentru că era ceva despre care nu se putea vorbi… De fiecare dată când conversaţia ajungea la blocadă, se părea că toată lumea ştia deja totul – citiseră despre asta, auziseră, văzuseră filmele repetarea detaliilor nu dădea nicio satisfacţie celui care vorbea, iar ascultătorul nu înţelegea nimic. Şi noi am văzut filmele, am citit ce s-a scris despre vremurile acelea. Dar, deşi stomacul ni se întorcea pe dos, cumva nimic din toate acestea nu putea explica sentimentele din acele zile.

Blokadniki se plâng adesea că nimeni nu mai este interesat de asediu. „Fiecare generaţie are propriile războaie – Afghanistan, Cecenia”, spune unul. O femeie povesteşte că a vorbit despre asediu

în faţa unor tineri deţinuţi; nimeni nu a reacţionat, cu excepţia momentului în care le-a arătat că era aproape ştirbă, fiindcă mai avea şase dinţi7. Grecina subliniază tensiunea dintre veteranii asediului şi cei veniţi după război la Leningrad, care, susţine ea, au încercat să ocupe, lipsiţi de politeţe, locurile rezervate pentru *blokadniki* în mijloacele publice de transport, afirmând, ca justificare, că şi în satele lor „toată lumea a suferit de foame” 8.

Faptul că asediul a început să ocupe un loc periferic a fost adevărat în anii 1990, când subiectele la modă erau Teroarea şi Gulagul, dar acum lucrurile s-au schimbat în ultimul deceniu s-au publicat zeci de memorii şi jurnale, cu toate că de obicei în

tiraje mici sau în reviste universitare. „Potopul” continuă: chiar în timp ce făceam cercetările pentru această carte au apărut câteva noi relatări importante, iar altele vor ieşi la lumină, fără îndoială, din dosarele prăfuite şi din valizele puse sus, pe dulapuri.

A existat şi un efort de ultim moment de a colecta mărturii orale de la supravieţuitorii asediului încă în viaţă. Deşi interviurile cu *blokadniki* spun adesea mai mult despre strategiile folosite de mintea umană pentru a face suportabile lucrurile de nesuportat decât despre asediul însuşi, nu este un exerciţiu m; puţin convingător. Stând la o masă de bucătărie plină e *zakusku* într-o cameră cu lambriuri de acaju de la Bibliotec Publică sau într-o cafenea

nou-nouţă, aceste femei – majoritatea sunt femei – se aflau de fapt acolo. Erau siluetele înfofolit negre pe fond alb, care se târau pe o stradă acoperită cu zăpad stăteau la coadă afară, lângă magazinele de pâine, ridicau gale cu apă pe scările acoperite cu gheaţă, vedeau cum carnea li’s fleşcăieşte şi se decolorează, cum părinţii şi fraţii slăbeau mureau. Evenimentele din timpul asediului sunt îndepărtate ciudate, dar nu s-au petrecut în urmă cu prea mult timp! cazul acelei femei care stă chiar în faţa mea, insistând să m; iau o felie de pâine cu unt şi o altă ceaşcă de ceai.

Blokadniki intervievaţi sunt, prin definiţie, supravieţuite din punct de vedere psihologic, oameni care s-au adaptat o s-au împăcat cu gândul că au trăit o tragedie

până în puneţi de a putea să o relateze la cerere unui străin cu un carneţel e notiţe. Cu toate acestea, este foarte impresionant cum au tei dinţa de a pune accentul pe aspectele pozitive – norocul ca] le-a ieşit în cale uneori, spiritul de sacrificiu al mamelor, bunitatea străinilor. Le displace să fie etichetaţi drept eroi – au fo doar copii, subliniază ei; eroi au fost adulţii care i-au salvî Irina Bogdanova, scoasă din apartamentul plin de cadavre; urmă cu 70 de ani, repetă mereu „am avut noroc” şi „am fost binecuvântată” – binecuvântată pentru că a fost găsită şi lua de acolo de nişte fete conştiincioase din Comsomol, binecuvântată pentru că a fost adoptată de surorile fete bătrâne care; devenit noua ei familie. Ochii i s-au umplut de lacrimi num

când a vorbit despre un moment de cruzime meschină – cel noilor ocupanţi ai apartamentului familiei ei, care, atunci cât a sunat la uşa lor la sfârşitul războiului, au refuzat să o lase între. Singurul lucru pe care îl are din copilărie este un crucii de alamă care fusese al mamei ei, pe care i l-au înmânat, împachetat în hârtie de ziar, prin uşa abia întredeschisă.

Această reţinere de a judeca, această magnifică determinare de a se concentra asupra bunătăţii umane, puţină, nu asupra răutăţii omeneşti, mai degrabă preponderentă, este diferită de atitudinea din epoca sovietică. În mod ironic, nu supravieţuitorii asediului, ci fiii şi fiicele lor – generaţia care acum are 60 şi 70 de ani, mai degrabă decât 80 şi 90 – sunt cei care

apără povestea convenţională sovietică. *Blokadniki* actuali vor neapărat să sublinieze calitatea experienţei asediului – închisă, glacială; lipsa totală de valoare mântuitoare şi profunzimea daunelor aduse. Am intervievat-o pe Angelina Kupaigorodskaia, istoric, care a trăit în prima iarnă a asediului complet singură, cu excepţia vizitelor ocazionale ale tatălui ei, dedicat muncii, şi care stătea cu un aer mai degrabă jenat pe o sofa pe un coridor de la Academia de Ştiinţe. „Toate poveştile acestea”, mi-a spus ea, „despre fete prea slabe, aflate la capătul puterilor, strângându-şi în braţe păpuşile – nu sunt decât sentimentalisme de după război”.

În realitate, asediul a fost tern, greu şi oribil. Nicio fiinţă umană nu ar trebui să

trăiască în asemenea vremuri. La despărţire, ea s-a ridicat în picioare şi m-a apucat de braţ. Acum că întrebările mele se terminaseră mai era un lucru important, punctul dincolo de care era hotărâtă să treacă.

Atitudinea ruşilor în al Doilea Război Mondial în general nu este deloc complicată: mândria aprigă de a câştiga un război just; ura înverşunată faţă de un duşman care a vrut să-i distrugă. Alte consideraţii – epurările de dinainte de război ale ofiţerilor din armată, pactul germano-sovietic, gafele militare, masacrarea prizonierilor de război polonezi la Katyn, arestările şi deportările din timpul războiului – sunt (uneori în silă) recunoscute, dar în afara subiectului.

Rămâne faptul că Marele Război pentru Apărarea Patriei cum încă este numit de mulţi – a fost câştigat cu un preţ urte nu neapărat necesar. Blocada Leningradului este probabil e mai bun exemplu. Germania nazistă a iniţiat asediul, în me deliberat inuman, dar regimul sovietic a fost cel care nu a reu să evacueze la timp populaţia civilă, să facă provizii de aliment să oprească furtul de alimente ori să organizeze cum trebu Drumul pe Gheaţă. Tot regimul sovietic a irosit mii de vieţi a tinerilor în acţiunea „Poporul înarmat” şi a continuat să arunce în închisoare şi să-i execute pe cei mai umili şi patrie cetăţeni chiar dacă mureau de foame. Dacă Rusia ar fi avut a conducători, s-ar putea să fi fost mai bine pregătită pent asediu, ar fi reuşit

să-i împiedice pe germani să încercuiaşi oraşul sau chiar să invadeze ţara.

Istoria contrafactuală vorbeşte despre toate acestea. Ca tea de faţă are menirea în parte de a corecta miturile sovietişi astfel să insiste pe aspectele negative. Nu pune însă şi semnul întrebării faptul că Leningradul trebuia să se predea, naziştii ar fi lăsat populaţia civilă să moară de foame, aşa cu au făcut în alte oraşe ruseşti pe care le-au ocupat. Toţi evn rămaşi în oraş ar fi fost adunaţi şi ucişi. Cei 300.000 de sold ai Axei postaţi în jurul Leningradului (15 – 20% din totalul pe Frontul de Est) ar fi fost trimişi mai departe spre est, ceea ar fi însemnat un război mai lung, un teritoriu şi mai mare URSS ocupat şi o povară mai grea pe umerii celorlalţi Ali; în cele din urmă, Leningradul

ar fi fost aproape cu sigurai distrus fizic, mai întâi de către sovietici pe când îl abane n-au, apoi de către germani în timp ce se retrăgeau până la un spre vest. Unul dintre cele mai frumoase oraşe ale Europei a putut fi astăzi fie un megalopolis stalinist, precum Harko1 Kaliningrad, fie un oraş neuniform, artificial reconstr precum Varşovia şi Dresda.

Niciuna dintre persoanele care au ţinut jurnale citate extensiv aici nu mai este în viaţă. Dmitri Lihaciov, tânărul medievist care a auzit de invazie în timp ce făcea plajă pe malul unui râu, a avut o distinsă carieră academică, devenind directorul Secţiei de literatură rusă veche de la Universitate şi un activist prodemocraţie de frunte în era *glasnost*. A murit în 1999, la vârsta de 92 de

ani.

Elena Skriabina, tânăra mamă care iniţial se bucurase la auzul veştilor despre invazie, a emigrat cu fiii ei în America după război, devenind profesoară de limba rusă la Universitatea din Iowa. Soţul ei, care a rămas la Leningrad, a presupus că ea a murit în timpul evacuării şi s-a însurat cu prietena ei cea mai bună, văduvă.

Anna Ostroumova-Lebedeva a continuat să picteze şi să se bucure de favorurile oficialităţilor, publicând trei volume de jurnale cenzurate înainte de moartea ei, în 1957.

Maria Maşkova a fost dată afară de la Biblioteca Publică în timpul campaniei „anticosmopolitism” dar a fost reangajată peste trei ani şi a lucrat acolo până la

pensie.

Olga Fridenberg şi-a pierdut postul de director al Secţiei de studii clasice de la Universitate în timpul campaniei „anticosmopolitism” şi odată cu acesta pofta de viaţă, însă a trăit să vadă moartea lui Stalin şi pe vărul ei Boris Pasternak primind Premiul Nobel pentru literatură.

Anna Zelenova şi-a văzut dragul ei Palat Pavlovsk complet restaurat şi a murit în 1980, în timp ce vorbea la o şedinţă de partid.

Aleksandr Boldîrev a divorţat şi s-a recăsătorit la puţin timp după război. Deşi s-a înstrăinat de fiica lui, a rămas ataşat de Ermitaj, de unde a ieşit la pensie după ce a publicat peste 100 de studii de literatură persană antică. A murit în 1993.

Olga Grecina a devenit profesor asistent la Institutul Pec gogic din Herzen, specialitatea ei fiind folclorul în opera Puşkin. S-a măritat şi a avut două fete; a murit în 2000, la vâr: de 78 de ani.

Vera Imber a intrat în partid şi s-a întors împreună cuse ei la Moscova. În pofida legăturii cu Troţki, nu a fost afect; de epurările de după război şi a rămas o membră loiali comunităţii literare până la moartea ei, în 1972.

Olga Berggolţ nu a rezistat presiunii, a început să bea să simtă o nostalgie paradoxală după intensitatea şi sentime tul de a avea un scop din viaţa în timpul asediului. L-a întâi din întâmplare la teatru pe omul care o interogase la NK\ („Mă recunoaşte-ţi, Olga Feodorovna? Vă pot fi

de folos? acesta a ajutat-o să-l elibereze pe tatăl ei, doctorul exilat, care: întors la Leningrad în 1948, dar a murit la mai puţin de un după aceea9. Deşi moartea ei, în 1975, a trecut neobservată oficialităţi, vestea acesteia s-a răspândit din gură în gură, funeraliile ei din cimitirul Volkovo s-au transformat interveniment public spontan, la care au participat mii de leningrădeni obişnuiţi.

Vasili Cekrizov a continuat să lucreze la şantierul naval ţ trăit până la vârsta de 97 de ani, blestemându-l pe „afurişi de Boris [Elţîn]” pentru prăbuşirea comunismului întrpost-scriptum la jurnalul din timpul războiului.

Oberleutnant Fritz Hockenjos a părăsit unitatea de al clete şi s-a alăturat unei

divizii SS infanterie pe Rin, un a fost capturat de americani. După ce a petrecut doi i într-un lagăr de prizonieri de război, s-a întors la cariera lui silvicultor şi a scris o populară serie de ghiduri deşi Schwarzwald.

Leningrad – Sankt Petersburg – este încă un oraş mek colic. La 20 de ani de la prăbuşirea comunismului, reintegra lui în Occident încă pare parţială şi provizorie, o patină nou-nouţă cu firme luminoase şi ferestre din termopan nereuşind să acopere burlanele care picură şi seminţele platanilor care zboară din loc în loc în curţile reci şi umede din spate. Ca alte foste capitale, are şi el o latură *Marie Celeste*[27] palatele şi clădirile guvernamentale, altă dată pline de viaţă, sunt acum institute academice

27 Goeletă găsită în Oceanul Atlantic, la 5 decembrie 1872, navigând cu pânzele în vânt, fără nimeni la bord; navă-fantomă (n.tn).

adormite ori muzee tăcute. Melancolia, totuşi, este cea a frumoasei frunze de toamnă, de genul stucului care se cojeşte; mai mult nostalgic decât tragic, vizitatorul este bântuit de personajele vii ale literaturii – prinţesa Helene cu umerii albi, Raskolnikov cu toporul lui – mai degrabă decât de multele elemente neclare ale asediului. În contrast cu impertinenta Moscovă, noii îmbogăţiţi nu sunt dominanţi. Sunt mai multe librării decât buticuri Versace; doamne în vârstă, în cardigane uzate, cu feţe splendide, umplu stalurile Filarmonicii, iar studentele care ies de la cursuri pe Moika flirtează cu colegii lor, nu cu bărbaţii alunecoşi, cu pulovere italieneşti frumoase, care îşi sorb cafeaua espresso de opt dolari la barul Hotelului Evropa.

Schimbătoare, dar neschimbată este ceea ce Ahmatova numea vremea de operă: cerul neobosit îşi împrumută culoarea apelor mişcătoare ale fluviului; zăpada cade fără sfârşit, cu fulgi mari, învolburaţi, care derutează; vântul mării îţi zgârie ochii şi mătură străzile înverşunat de curate.

Ultimele cuvinte îi aparţin Lidiei Ghinzburg, mai analitică şi poate cea mai dispusă să accepte dintre toţi cei care au scris despre blocadă. După cele mai mari tragedii, ne aminteşte ea indirect, viaţa merge mai departe. Noul înlocuieşte vechiul; golurile reprezentate de absenţe sunt umplute; trecutul este acoperit şi uitat. Este luna iunie, luna Nopţilor Albe, iar anonimul „Om al blocadei” a lucrat până la ore târzii. Ieşind din biroul lui cu obloanele

trase pe Nevski, el simte „obişnuită uimire” descoperind că soarele încă mai străluceşte, iar lumina luceşte pe caldarâmul ud, „Acesta este inepuizabilul”, gândeşte el, „pe care leningrădenii îl iubesc atât de mult. Sentimentul rezervelor neatinse ale vieţii, care aşteaptă să fie eliberate în fiecare zi”.

Anexa I

Cât de mulţi au fost?[28]

Au existat două abordări folosite pentru a estima numărul total al civililor morţi în timpul asediului Leningradului.

Prima se bazează pe înregistrările

28 V.M. Kovalchuk şi G.L. Sobelev „Leningradski «Rekviyem»: o zhertvakh naseleniya v Leningrade v gody voiny i blokady” Voprosy istorii 12 (1965) p. 191. Nadejda Cherepenina „Assessing the Scale of Famine and Death in the Besieged City”, în John Barber şi Andrei Dzeniskevich (ed.) Life and Death in Besieged Leningrad, 1941-1944, Londra 2005, p. 28. Vezi şi Eleanor Martineau „Blokada mezhdu geroizmom i tragediyei (k metodike voprosa)”, Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt Peterburga 5 (2000) p. 253.

oficiale ale deceselor. Utilizând datele agenţiei centrale a forţelor de muncă din oraş, ale celor 15 raioane municipale şi ale autorităţilor din localităţile periferice Kronstadt şi Kolpino, „Comisia de investigare a atrocităţilor comise de ocupanţii fascişti”, înfiinţată în 1943, a ajuns la un total de 649.000 de civili decedaţi în timpul asediului, din care 632.253 au murit de foame şi boli asociate, iar restul de 16.747 în urma bombardamentelor. Aceste cifre au fost prezentate de guvernul sovietic la procesul de la Nürnberg unde au fost judecate crimele de război şi au fost citate de atunci peste tot. De asemenea, sunt în acelaşi ordin de magnitudine ca şi cifrele de la Trustul de pompe funebre din Leningrad,

întreprinderea de stat care administra cimitirele. Datele Trustului arată că acesta s-a ocupat de aproximativ 460.000 de cadavre în cele 14 luni de la începutul lui noiembrie 1941, la care trebuie adăugate alte 228.263 îngropate de organizaţia de apărare civilă (MPVO), în total 688.263 de înmormântări.

Această cifră de 650.000 – 690.000 din rata mortalităţii reprezint totuşi, aproape cu siguranţă o subestimare substanţială. Multe decc în timpul asediului nu au fost niciodată înregistrate („o proporţie neglijabilă a populaţiei se ducea la birourile de înregistrare”, conform Direcţiei servicii comunitare Leningrad) ori erau înregistrate mi după ce aveau loc. Comisia a primit înregistrări din timpul războiului până în

1959. Cifrele Trustului de pompe funebre sunt la fel de dubioase, aşa cum o evidenţiază scenele haotice din cimitire şi morgi faptul că Trustul nu a putut oferi zilnic cifre pentru livrări şi înmormântări atunci când Sovietul orăşenesc i-a ordonat să o facă la sfârşi lunii decembrie 1941.

Istoricii au încercat, de asemenea, să calculeze rata mortalităţii de a până jos, urmărind scăderea populaţiei Leningradului de la începu până la sfârşitul blocadei, şi să presupună că toate dispariţiile despre care nu au date s-au datorat foametei sau bombardamentelor. Atui când s-a închis inelul blocadei, la începutul lunii septembrie 19 populaţia civilă a oraşului era de aproximativ 2,5 milioane de locuite inclusiv, în mare, cei 100.000 de refugiaţi nou-sosiţi.

La sfârşitul anului 1943, în ajunul eliberării, aceasta scăzuse la cel puţin 1,9 milioane locuitori, cu un mai mult de 600.000. Pe atunci, un milion de leningrădeni fuseseră evacuaţi pe Lacul Ladoga şi alţi 100.000 fusese trimişi pe front, ceea ce înseamnă că persoanele decedate din cauza foametei nu sunt mai puţine de 800.000.

Demograful Nadejda Cerepenina a refăcut recent acest calcul, bazându-se pe numărul de permise de rezidenţă în Leningrad existe de-a lungul timpului. Rata mortalităţii estimată de ea – de 700.00 i este mai mică în parte datorită faptului că exclude locuitorii ileg neînregistraţi, ca şi refugiaţii ţărani neînregistraţi. În final, niciu dintre calculele de mai sus nu include persoanele decedate în zonele rurale din

interiorul inelului asediului, nici zecile de mii care au pierit pe Drumul pe Gheaţă şi în afara acestuia. Este bine, totuşi, că se poate afirma că rata mortalităţii civililor nu a fost mai mică de 650.000 şi mai mare de 800.000. Dacă trebuie dată o cifră, probabil că aceasta ar fi în jur de 750.000 sau între unul din trei şi unul din patru oameni ai populaţiei Leningradului din perioada de dinaintea blocadei.

Anexa II

Civili decedaţi, iulie 1941 – decembrie 1942

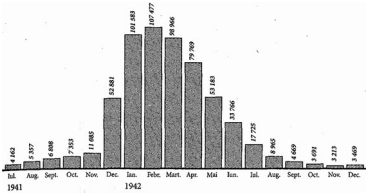

Sursa: Biroul de statistică al oraşului, rapoartele din 31 octombrie 1942 şi 15 februarie 1943. Date în Dzeniskevich *Leningrad v Osade* doc. 149 şi 151, pp. 314 şi 316. Cifrele se bazează pe cele înregistrate în cele 15 raioane ale Leningradului, Acestea nu includ decesele din Kronstadt, Kolpino sau alte oraşe şi sate din interiorul inelului asediului.

Raţia zilnică de pâine, în grame

1941 l

Muncitori manuali	800	600	500	400	300	250	50
Funcţionari	600	400	300	200	150	125	00
Dependenţi (În întreţinere)	400	300	250	200	150	125	00

s ulf 12 ani	4 00	3 00	3 00	2 00.	1 50	1 25	00

Note[29]

1. Olga Berggolţ, „Tragediya moego pokoleniya”, *Literaturnaya gazeta*, 18 iulie 1990, p. 5.

2. Evan Mawdsley, *Thunder în the East*: *The Nazi-Soviet War 1941 – 1945*, p. 238. Se admite că rata mortalităţii în rândul soldaţilor sovietici luaţi prizonieri de nazişti este şi mai mare, de 55%.

3. Profesorul Ulrich Herbert, intervievat de autoare, Freiburg, aprilie 2008.

29 Ediţia în limba română reproduce, în această secţiune, titlurile lucrărilor în limba rusă în varianta propusă de autoare. întrucât notele se referă la textul cărţii, numele de persoane au fost transcrise conform cu acesta.

4. *The Times*, 19 ianuarie 1943.

5. Comandorul Geoffrey Palmer; intervievat de autoare, Sherborne, iulie 2007. Comandorul Palmer, care din păcate a decedat înainte de publicarea acestei cărţi, a fost, probabil, ultimul englez care l-a întâlnit pe Stalin. El îl descrie astfel: semăna cu un „negustor cumsecade; un om care ar fi putut fi un bunic bun pentru orice nepot. Te privea drept în ochi, dar la un moment dat îţi dădeai seama că se uita pur şi simplu prin tine. Era mai degrabă straniu”.

6. Vera Imber descrie în jurnalul ei vizita la muzeu în Ziua Z: *vezi* cartea ei *Leningrad Diary*, p. 204. Pentru interviul luat curatorului de la muzeul redeschis, *vezi* Cynthia Simmons şi Nina Perlina, ed.,

Writing the Siege of Leningrad: *Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prosey* p. 170. *Vezi şi* Lisa Kirschenbaum, *The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941 – 1995*: *Myth, Memories, and Monuments*, p. 144. Cartea este o analiză fascinantă a memoriilor şi momentelor dedicate asediului până în prezent – „povestea poveştii asediului", cum o numeşte Kirschenbaum.

7. Anne Applebaum, Gulag: A History of the Soviet Camps, p. 14.

8. *Vezi* Serghei Iarov, „Rasskazy o blokade: struktura, ritorika i's *Nestor*, 6,2003, p. 422.

Partea întâi. Invazia: iunie-septembrie 1941

Capitolul 1: 22 iunie 1941

1. Dmitri Lihaciov, Reflections on the Russian Soul: A Memoir, p. 2

2. Elena Skriabina, Siege and Survival: The Odyssey of a Leningrat p.3.

3. Ales Adamovici şi Daniil Granin, A *Book of the Blockade*, p. 2

4. Edward Crankshaw, ed., *Khrushehev Remembers*, Londra, 19 p. 135.

5. Harold Shukman, ed., *Stalins Generals*, pp. 2,319 – 320.

6. Solomon Volkov, St Petersburg: A Cultural History, p. 425.

7. G. Kulagin, Dnevnik i pamyat: 0 perezhitom v gody bloke Leningrad, 1978, p. 17.

8. Elliott Mossman, ed., The Correspondence of Boris Pasternak Olga Freidenberg, 1910 – 1954, p. 203.

9. Evan Mawdsley, Thunder în the East: The Nazi-Soviet War 1941 – 1

p. 8.

10. John Erickson, The Road to Stalingrad: Stalin’s War with Germ vol. 1, p. 105.

11. Dmitri Volkogonov, *Stalin*: *Triumph and Tragedy*, pp. 401Mawdsley, *Thunder în the East*, p. 37.

12. Hugh Trevor-Roper, ed., *Hitlers Table Talk 1941 – 1944*, p. 24

13. Charles Burdick şi Hans-Adolf Jacobsen, ed., *The* Halder *Diary*, *1939 – 1942*, p. 313.

14. Mawdsley, Thunder în the East, p. 11; Antony Beevor, Stalingrad, pp. 14 – 15; Mark Mazower, Hitler’s Empire: Nazi Rule în Occupied Europe, pp. 142,147.

15. Feldmareşalul von Kleist, în Basil Liddell Hart, *The Other Side of* the Hill: Germany's Generals, Their râse and Fall, p. 182.

Capitolul 2: Barbarossa

1. Elena Skriabina, Siege and Survival: The Odyssey of a Leningrader, p.4.

2. Andrei Dzeniskevich, ed., Leningrad v osade: zbornik dokumentov.

doc. 197, p. 466.

3. Richard Bidiack, „The Political Mood în Leningrad during the First Year of the Soviet-German War", *The Russian Review*, 59, ianuarie 2000, p. 99.

4. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 197, p. 466.

5. Interviu cu dr. Liuba Vinogradova, Moscova, 2007.

6. Andrei Dzeniskevich, „The Social and Political Situation în Leningrad în the First Months of the German Invasion: The Social Psychology of the Workers”, în Robert Thurston and Bernd Bonwetsch, ed., *The Peoples War*: *Responses to World War* îl *în* vihe Soviet Union, p. 78.

7. Lidia Ghinzburg, *Chelovek zapismennym stolom*, p. 579.

8. Ibid., p. 91.

9. Katherine Hodgson, Voicing the Soviet Experience: The Poetry of Olga Berggolts, p. 67; Harrison Salisbury, The 900 Days: The Siege of Leningrad, pp. 121 – 122.

10. Leon Gouré, *The Siege of Leningrad*, p. 59.

11. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v*

osade, p. 151.

12. Skriabina, *Siege and Survival*, pp. 10 – 11 (1 iulie 1941).

13.0.I. Molkina, „Nemisy v koltse blokady" *Istoriya Petersburga*, 3,2006, pp. 62 – 64.

14. Aceste cifre provin din două documente NKVD. Primul, în colecţia de documente ed. Dzeniskevich *Leningrad v osade*, p. 442, din 1 octombrie 1942, dă un total de 58.210 de finlandezi şi ge mani deportaţi la acea dată. Al doilea, în colecţia de documer ed. Nikita Lomaghin *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, p. 37, d 4 aprilie 1942, dă un total de 35.162 de finlandezi şi germa deportaţi în a doua jumătate a lunii precedente. Deportările d martie 1942 s-au făcut mai ales din oraşele

şi satele din lui Leningradului.

15. Cynthia Simmons şi Nina Perlina, ed, Writing the Siege ofleningre Womerïs Diaries, Memoirs and Documentary Prose, pp. 37 – 39.

16. Dzeniskevich, ed., *Leningrad* v *osade*, pp. 441 – 442; John Bart and M. Harrison, ed., *The Soviet Home Front 1941 – 1945*, Lond: 1991, p. 66; Orlando Figes, *The Whisperers*: *Private Life în Stall Russia*, pp. 385 – 386.

17. Consiliul Comisarilor Poporului a ordonat mobilizarea genen la 2 iulie (Gouré, *The Siege of Leningrad*, p. 38).

18. Gouré, The Siege of Leningrad, p. 22; Salisbury, The 900 Da p. 168.

19. Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 237 – 238.

20. Dmitri Lihaciov, Reflections on the Russian Soul: A Memoir, p. 21

21. Adamovici şi Granin, A *Book of the Blockade*, p. 229.

22. În perioada lui Stalin, deplasarea temporară în altă parte era i mod surprinzător de eficient de a scăpa de serviciile locale:; securităţii, care erau adesea mai interesate de divulgarea cote decât de cei pe care îi trimiteau dincolo de gratii. Lidia Ciukovsk prietena şi secretara Annei Ahmatova, a scăpat de epurările i 1937 pur şi simplu plecând la Kiev, unde a locuit cu socrii ei. „3 ca un pahar care s-a rostogolit sub o bancă în timpul unei expi într-un magazin de porţelanuri”, spunea Ahmatova.

23. Alexander Werth, *Russia al War*,

1941 – 1945, pp. 162 – 167.

24. Ibid., p. 184.

25. Anna Ostroumova-Lebedeva, Avtobiograficheskiye zapiski: Lei grad v blokade, p. 250.

26. David Glantz, The Battle for Leningrad 1941 – 1944, pp. 30 – 31

27. Eino Luukkanen, *Fighter over Finland*, p. 116; Salisbury, *The 900 Days*, p. 106.

28. RGVA: Fond 32904, op. 1, delo 81, p. 28.

29. Glantz, The Battle for Leningrad, pp. 35,37.

30. Elena Kocina, *Blockade Diary*, pp. 35 – 36,3 şi 9 iulie 1941; Lidia Ghinzburg, *Chelovek na pismennym stolom*, p. 4.

31. Antony Beevor şi Liuba

Vinogradova, ed., A Writer al War: Vasily Grossman with the Red Army 1941 – 1945, p. 9; Gouré, The Siege of Leningrad, p. 68.

32. Skriabina, *Siege and Survival*, pp. 13 – 15.

33. Intervievat de autoare, St. Petersburg, septembrie 2008.

34. RGVA: Fond 32904, op. 1, delo 79, pp. 58,86.

35. Beevor şi Vinogradova, ed., A *Writer al War*, p. 4L

36. RGASPI: Fond 77, op. 4, delo 48, pp. 11 – 20.

37. Charles Burdick şi Hans-Adolf Jacobsen, ed., Franz Halder, *The Halder War Diary, 1939 – 1942*, pp. 445 – 6,3 iuliel941.

38. Simon Sebag Montefiore, *Stalin*:

The Court of the Red Tsar, p. 328; Richard Overy, *Russia's War*, p. 81; Salisbury, *The 900 Days*, p. 105.

39. Tsă MO: Fond 96 a, op. 1711, delo 24, pp. 24 – 25. Citat şi de Glantz, *The Battle for Leningrad*, pp. 42 – 43.

40. *Vezi*, de exemplu, întrunirea conducerii Detaşamentului 9 grăniceri NKVD Pskov pe 3 iulie 1941. RGVA: Fond 32904, op. 1, delo 79, p. 88.

41. Sebag Montefiore, *Stalin*, p. 338; Geoffrey Jukes, în Harold Shukman, ed., *Stalins Generals*, p. 129.

42. Shukman, ed., *Stalins Generals*, pp. 313,320. Generalul Alan Brooke, şeful Statului Major general al Imperiului Britanic, a stat lângă Voroşilov la un dineu în timpul Conferinţei de la Moscova din

august 1942. El îl considera „un bătrân inimos, care vorbea despre orice cu mare vivacitate”, dar cu expertiza militară a unui „copil”.

43. Salisbury, The 900 Days, pp. 112,282,322,404. Vezi şi Evan Mawdsley, Thunder în the East: The Nazi-Soviet War 1941 – 1945, p. 450.

44. Burdick şi Jacobsen, ed., Franz Halder, *The Halder War Diary*, pp. 458 – 459,446 – 447.

1. Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 30, p. Alexander Werth, *Russia al War*; *1941 – 1945*, pp. 179,241, s Leon Gouré, *The Siege of Leningrad*, pp. 68 – 70.

2. Lidia Osipova, 15 iulie şi 13 august 1941, în Lomaghin, *Nei*: *tnaya blokada*, vol.

2, pp. 442 – 443.

3. Georghi Kniazev, în Ales Adamovici şi Daniil Granin, A Bpi *the Blockade*, p. 261; Andrei Dzeniskevich, „The Social and l tical Situation în Leningrad în the First Months of the Ger Invasion: The Psychology of the Workers”, în Robert Thursti Bernd Bonwetsch, ed., *The Peoples War*: *Responses to World* îl *în the Soviet Union*, p. 73; Igor Kruglyakov, intervievat d Liuba Vinogradova, Moscova, ianuarie 2007.

4. Irina Reznikova (Füge), „Repressii v period blokady Leningr *Vestnik „Memoriala”* 4/5 (10/11), p. 96; Gouré, *The Sieţ Leningrad*, p. 71.

5. Dmitri Lihaciov, Reflections on the Russian Soul: A Memoir, p. Elena Skriabina, Siege and Survival: The Odyssey of a

Leningn p. 21. Vezi şi Dmitri Lazarev, în Trudy Gosudarstvennogo Mu Istorii Sankt Petersburga, vol. 5, p. 195.

6. Elena Kocina, *Blockade Diary*, p. 33 (iunie 1941).

7. Gheorghi Kniazev, 20 iulie 1941, în Adamovici şi Granin, *A of the Blockade*, p. 256.

8. Anna Ostroumova-Lebe ceva, Avtobiograficheskiye zapiski: L grad v blokade, pp. 250 – 251.

9. Gatcina a fost redenumit oficial (1929 – 1944) Krasnogvardeis „Oraşul Gărzii Roşii”, dar vechiul nume era folosit în mod obi

10. David Glantz, The Battle for Leningrad 1941 – 1944, p. 38.

11. Olga Grecina, în Cynthia Simmons

şi Nina Perlina, Writh Siege of Leningrad: Womens Diaries, Memoirs and Docume Prose, p. 107.

12. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya (1941 – 1942 gg.)”, *Neva*, 1,1994, pp. 220 – 221.

13. Kotina, *Blockade Diary*, p. 34.

14. Skriabina, *Siege and Survival*, pp. 12 – 13,21 (8 iulie şi 12 august 1941).

15. Rimma Neratova, „Zhizn v Leningradskoi blokade”, *Zvezda* I (1996), pp. 18 – 28.

16. Charles von Luttichau, citat în Glantz, *The Battle for Leningrad f 1941 – 1944*, p. 41; generalul Blumentritt, citat în Basil Liddell Hart.

The Other Side of the Hill: Germanys Generals, Their râse and Fall, p. 187.

17. Glantz, The Battle for Leningrad 1941 – 1944, pp. 44 – 47; Harrison Salisbury, The 900 Days: The Siege of Leningrad, pp. 189 – 190.

18. Evgenia Baikova, www.hermitagemuseum, org

19. Militsa Matye, www.hermitagemuseum, org

20. Kniazev, 7 şi 15 iulie, în Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 244 – 245.

21. Skriabina, *Siege and Survival*, pp. 8 – 9 (28 iunie 1941).

22. Ibid., p. 15 (18 iulie 1941).

23. Kocina, *Blockade Diary*, p. 36 (10 iulie 1941).

24. Vasili Ciurkin, în *Voyennaya literatura*: *dnevniki i pisma* http://militera,

lib, ru/db/churkinpart l, p. 2 (15 august 1941).

25. Glantz, The Battle for Leningrad 1941 – 1944, p. 58; Tsă MO: Fond 217, op. 1217, delo 32,33; Nikita Lomaghin, Soldiers al War: German Propaganda and Soviet Army Morale during the Battle of Leningrad, 1941 – 1944, Carl Beck Papers, 1306, p. 11.

26.17 august 1941; RGASPI: Fond 558, op. 11, yed, khr. 492, p. 1.

27. RGASPI: Fond 558, op. 11, yed, khr. 492, p. 13.

28. Ibid., p. 20.

29. Salisbury, *The 900 Days*, p. 228.

30. Cifrele referitoare la persoane şi obiecte sunt date de Panteleiev, citat în Salisbury, *The 900 Days*, p. 232.

31. Estimarea numărului morţilor este aproximativă. În acea vreme, se zvonea de 17.000 de morţi; versiunea sovietică era de 5.000. Un istoric naval din Rusia post-sovietică vorbeşte de „peste 12.000”. *Vezi* Salisbury, *The 900 Days*, p. 238, şi Evan Mawdsley, *Thunder în the East*: *The Nazi-Soviet War 1941 – 1945*, p. 83.

32. Glantz, The Battle for Leningrad 1941 – 1944, p. 46.

33. La 29 septembrie 1941, şeful Direcţiei politice a Flotei Mă Baltice şi-a instruit oamenii să informeze tot personalul naval membrii familiilor marinarilor care se predau germanilor urm să fie executaţi pe loc ca „trădători de patrie”. În ianuarie 19 directiva a fost abrogată şi considerată ilegală; nu există d referitoare la faptul că a

fost impusă cu forţa (*vezi* Lomagh *Soldiers al War*, p. 15).

Capitolul 4: „Poporul înrolat”.

1. Ilia Frenklah, www.iremember, ru, pp. 2 – 3.

2. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 22.

3. Intervievat de autoare, St. Petersburg, martie 2008.

4. Raportul lui Nikita Karpov, Partorg la Uzina Kirov şi membru Diviziei 1 LANG, 30 septembrie 1943. TsGAIPD SPB: Fond 4Qi op. 10, delo 1320, p. 14.

5. TsGAIPD SPB: Fond 25, op. 12, svyazkha 3,1118, ed, kr! Harrison Salisbury, *The 900 Days*: *The Siege of Leningrad*, p. 2

6. David Glantz, The Battle for Leningrad 1941 – 1944, pp. 126 – 1 Richard

Bidiack, Workers al War: Factory Workers and La Policy în the Siege of Leningrad, Carl Beck Papers, 902, p. 8.

7. TsGAIPD SPB: Fond 25, op. 12, svyazkha 13.

8. Nikita Karpov. TsGAIPD SPB: Fond 4.000, op. 10, delo 1320, p

9. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 15, p. 9.

10. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 2, p. 35.

11. Leon Gouré, The Siege of Leningrad, p. 31; Dmitri Lihai Reflections on the Russian Soul: A Memoir, p. 226.

12. TsGAIPD SPB: Fond 2201, op. 1, delo 23.

13. Ibid., raport politic din 10 iulie 1941.

14. Ibid., raport politic, divizia LANO din raionul Moskovski, 9.1941.

15. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, p. 79.

16. *Vezi*, de exemplu, TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 28.

17. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 15, p. 12.

18. TsGAIPD SPB: Fond 2201, op. 1, delo 23.

19. Andrei Dzeniskevich, *Leningrad v osade*: *zbornik dokumentov*, doc. 49, p. 131.

20. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 29, pp. 2 – 4.

21. Iosif Altman, şef de atelier la Uzina „Chimistul Roşu" şi membru al primei divizii. TsGAIPD SPB: Fond 4.000, op. 10, delo 1305.

22. Subbotin către Consiliul Apărării de pe Frontul de Nord, iulie 1941. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 11; Gouré, *The Siege of Leningrad*, pp. 33 – 34.

23. Miting al Secţiei politice din 8 iulie 1941. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 15, pp. 7 – 8.

24. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 15, p. 13.

25. Charles Burdick şi Hans-Adolf Jacobsen, ed., Franz Halder, *The Halder War Diary, 1939 – 1942*, p. 452 (6 iulie 1941).

26. Miting din 29 iulie 1941. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 46.

27. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 26, p. 2.

28. Dobrjinski, Divizia 1, TsGAIPD SPB:

Fond 2281, op. 1, delo 15, pp. 10 – 11.

29. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 22, pp. 132 – 134.

30. Ibid., p. 137.

31. Raport al Secţiei politice din 29 august 1941. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 202. Salisbury, *The 900 Days*, p. 191.

32. Raport către Jdanov trimis de Kononciuk, şeful Secţiei politice LANO, mijlocul lui august 1941. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 18.

33. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 18.

34. Dzeniskevich, *Leningrad v osade*, doc. 49, pp. 132 – 133.

35. Gouré, The Siege of Leningrad, p. 35.

36. Alexander Werth, *Leningrad*, pp. 110 – 111.

37. Tsă MO: Fond 96 a, op. 2011, delo 5, pp. 133 – 137.

38. Frenklah, www.iremember, ru, p. 6.

39. Citat în Dmitri Volkogonov, „Voroşilov”, în Harold Shukman, ed., *Stalins Generals*, p. 318.

Capitolul 5: „Prinşi ca într-o cursă de şoareci”.

1. Vera Imber, *Leningrad Diary*, p. 10.

2. Dmitri Pavlov, *Leningrad 1941*: *The Blockade*, p. 9. Acesta este adesea numit, în mod eronat, anunţul „Duşmanul la porţi” De fapt, articolul din *Leningradskaya Pravda* intitulat „Duşmanul la porţi” nu a apărut decât la 16 septembrie.

3. Imber, *Leningrad Diary*, pp. 11,13,15

(24 şi 26 august, 1 şi 8 septembrie 1941).

4. Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 271 – 272.

5. Anna Ostroumova-Lebedeva, *Avtobiograficheskiye zapiski*: *Leningrad v blokade*, pp. 252 – 253 (4 şi 16 august).

6. Pavlov, *Leningrad 1941*, pp. 47 – 48; Ivan Andreienko, vicepreşedinte al Sovietului orăşenesc Leningrad în timpul războiului. Citat în Adamovici şi Granin, A *Book of the Blockade*, p. 122.

7. Leon Gouré, *The Siege of Leningrad*, pp. 51 – 52.

8. Elena Skriabina, Siege and Survival: The Odyssey of a Leningrader, p. 7 (26 iunie 1941).

9. Elena Kocina, *Blockade Diary*, p. 35 (2 iulie 1941).

10. Klara Rahman, manuscris nepublicat, scris de familia celei care a ţinut jurnalul.

11. Gheorghi Kniazev, 17 iulie 1941, în Adamovici şi Granin, A *Book of the Blockade*, p. 246.

12. Adamovici şi Granin, A *Book of the Blockade*, pp. 250 – 252.

13. Ordinul către secretarii de partid ai raioanelor, 11 august 1941. RGASPI: Fond 17, op. 22, delo 1644, p. 41.

14. Skriabina, *Siege and Survival*, pp. 17 – 18 (2 august 1941).

15. Nina Malakova, în Michael Jones, *Leningrad*: *State of Siege*, p. 98. Jones i-a intervievat pe supravieţuitorii bombardamentului de la Licikovo în 2007.

16. Maria Motovskaia, în Adamovici şi

Granin, A *Book of the Blockade*, p. 247.

17. Ibid., pp. 248 – 249. Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*: *A Memoir*, p. 218.

18. William Moskoff, The Bread of Afliction: The Food Supply în the USSR during World War II, p. 34.

19. Intervievată de autoare, Vsevolojsk, noiembrie 2006.

20. Skriabina, *Siege and Survival* p. 10.

21. Ibid., p. 24; Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul* p. 227.

22. Sidney Monas şi Jennifer Greene Krupala, ed., *The Diaries of Nikolay Punin, 1904 – 1953*, pp. 182 – 183.

23. Cynthia Simmons şi Nina Perlina, ed., Writing the Siege: Womens Diaries, Memoirs and Documentary Prose, pp. 107 –

108.

24. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 47.

25. Aleksandr Barbovski, 30 august 1941. RGALI: Fond 2733, op. 1, yed, khr. 872, pp. 15 – 16.

26. Vizita comisiei este greu de datat cu exactitate. Salisbury deduce din memoriile amiralului Kuzneţov că a plecat pe 27 august şi a ajuns pe 28. Cu toate acestea, Stalin a ordonat misiunea pe 21; Molotov se număra printre destinatarii unui comunicat din 27 august şi a ordonat întoarcerea pe 29 august, sugerând că a ajuns câteva zile mai devreme.

27. RGASPI: Fond 558, op. 11, yed, khr. 492, p. 27.

28. Ibid., p. 35. I

29. Ibid., p. 39.

30. Simon Sebag Montefiore, *Stalin*: *The Court of the Red Tsar*, p. 627.

31. Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 4, p. 29.

32. Liubov Şaporina, 4 septembrie 1941, în Simmons şi Perlina, ed., *Writing the Siege*, p. 22.

33. Olga Berggolţ, 2 septembrie 1941; *Zvezda*, 3, aprilie 1991, p. 128.

34. Tsă MO: Fond 148 a, op. 3763, delo 97, p. 29.

35. Skriabina, *Siege and Survival* p. 23 (23 August 1941).

36. Adamovici şi Granin, A *Book of the Blockade*, p. 269.

Partea a doua. Începutul asediului: septembrie-decembrie 1941

Capitolul 6: „Fără sentimentalisme”.

1. Sonia Orwell şi Ian Angus, ed., The Collected Essays, Journalist and Letters of George Orwell, vol. 2, My Country Right or Lej Londra, 1970, p. 460.

2. Winston Churchill, *The Second World War*, pp. 467 – 468.

3. RGASPI: Fond 558, op. 11, yed, khr. 492, p. 49.

4. Data exactă a sosirii lui Jukov la Leningrad nu a fost decât recii stabilită. Deşi în practică a preluat comanda imediat după sosiri ordinul Stavka nu a fost dat formal decât după 11 septembrie.

5. *The Memoirs of Marshal Zhukov*, Londra, 1971, pp. 300,314 – 3L

6. Viktor Anfilov, *Zhukov*, în Harold Shukman, ed., *Stalins General* p. 350; David Glantz, *The Battle for Leningrad 1941* –

1944, p. 78

7. V.F. Cekrizov, „Dnevnik blokadnogo vremeni”, în *Trudy Gosi darstrennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, voi. 8.

8. Anna Zelenova, Stati, vospominaniya, pisma: Pavlovsky dvoret istoriya i sudba, pp. 83 – 90. Vezi şi Susan Massie, Pavlovsk: The Lj of a Russian Palace, pp. 195 – 202.

9. Lidia Osipova, „Iz dnevnika o zhizni v prigorodakh Leningrad în Lomaghin, ed, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, p. 441. Jurnal complet este deţinut de Hoover Institution.

10. Valerian Bogdanov-Berezovski, *Iz dnevnikov blokanikh let* (m-am scris), pp. 9 – 10; RGALI: Fond 1817, op. 2, yed, khr. 185.

11. Konstantin Plotkin* *Kholokost* cu *sten Leningrada*, pp. 33 – 56.

12. Glantz, The Battle for Leningrad, pp. 81 – 82.

13. Dmitri Pavlov, Leningrad 1941: The Blockade, p. 21.

14. G.F. Krivoşeev, ed., Rossiya i SSSR v voinakh XX veka: poU vooruzhyonnykh să p. 271; Evan Mawdsley, Thunder în the Ea The Nazi-Soviet War 1941 – 1945, pp. 86 – 87.

15. Charles Burdick şi Hans-Adolf Jacobsen, ed., Franz Halder, T *Halder War Diary, 1939 – 1942*, pp. 487,498 – 500 (26 iulie 6,7 august 1941).

16. Ibid., pp. 511,514 – 15 (18 şi 22 august 1941).

17. *Vezi* Directiva Führerului nr. 35,6 septembrie 1941.

18. Burdick şi Jacobsen, ed., Franz

Halder, *The Halder War Diary*.

1.18 septembrie 1941, p. 536.

19. Bundesarchiv/Militärarchiv: RM7/1014. Citat în Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941 – 1944, p. 310.

20. Hugh Trevor-Roper, ed., *Hitlers Table Talk, 1941 – 1944*, pp. 39 – 40.

21. Burdick şi Jacobsen, ed., Franz Halder, *The Halder War Diary*, p. 458.

22. Bundesarchiv/Militärarchiv: RW4/v. 578, al 144 – 146. Citat în *Verbrechen der Wehrmacht*, pp. 312 – 314.

23. Bundesarchiv/Militärarchiv: RM7/1014, al 39 – 41. Citat în *Verbrechen der Wehrmacht*, pp. 315 – 317.

24. Trevor-Roper, ed., *Table Talk*, p. 44.

25. „Hotărârea Führerului referitoare

la Leningrad”, transmisă prin comandă navală Grupului de Armate Nord, 29 septembrie 1941. *Tagebuch der Seekriegsleitung*, Citat în Max Domarus, *Hitler Reden und Proklamationen 1932 – 1945*, vol. 4, Mundelein, 2000, p. 1755.

26. Wilhelm Ritter von Leeb, Tagebuchaufzeichnungen und Lagebeurteilungen aus zwei Weltkriegen, Stuttgart, 1976, p. 373 (12 octombrie 1941), în Verbrechen der Wehrmacht, p. 318.

27. Jurnal de război Grupul de Armate Nord, 27 octombrie 1941, *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 12.

28. Directiva Führerului nr. 35,6 septembrie 1941. În Hugh Trevor-Roper, *ed.*, *Hitlers War Directives, 1938 – 1945*.

29. Michael Jones, *Leningrad*: *State of*

Siege, p. 33.

30. Pentru mai multe informaţii despre cariera de după război a lui Halder, *vezi* Ronald Smelser şi Edward Davies, *The Myth of the Eastern Front*: *The Nazi-Soviet War în American Popular Culture*.

Capitolul 7: „Până la ultima suflare”.

1. Liubov Şaporina, 8 septembrie 1941, în Cynthia Simmons şi Nina Perlina, ed., *Writing the Siege of Leningrad*: *Womens Diaries*, *Memoirs and Documentary Prose*, p. 23.

2. Raport MPVO din 9 septembrie 1941, în Andrei Dzenistă ed., Leningrad v osade: zbornik dokumentov, p. 364.

3. Primele obuze au lovit suburbiile pe 4 septembrie, şi prima i pe 6 septembrie, neobservate de majoritatea leningrădenilor

primului raid pe scară mare a fost 8 septembrie. s

4. Nikolai Sokolov, „Tyoplaya vanna dlya begemota: zoosad *y* voiny”, *Rodina*, 1,2003, p. 153.

5. Olga Berggolţ, „Blokadniy dnevnik”, *Zvezda*, 4, aprilie 199 lg (8 – 9 septembrie 1941).

6. Leon Gouré, *The Siege of Leningrad*, pp. 101 – 102.

7. Manuscris nepublicat, în posesia familiei celei care l-a scris

8. Vladimir Garşin, „Tam, gde smerţ pomogayet zhizni”, *A Patologii*, voi. 46, nr. 5,1984, p. 84.

9. Olga Berggolţ, „Blokadniy dnevnik”, *Zvezda*, 4, aprilie 1991, (12 septembrie 1941).

10. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, p. 24.

11. Vera Imber, *The Siege of Leningrad*, pp. 23 – 24,27 (20 şi 2< tembrie 1941).

12. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1; pogibelnaya (1941 – 1942 gg.)”, *Neva*, 1,1994, pp. 227 – 231.

13. Harrison Salisbury, The 900 Days: The Siege of Leningrad, p] 336.

14. TsGAIPD SPB: Fond 2281, op. 1, delo 27, pp. 2 – 4.

15. Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, j

16. Stanislav Bernev şi Nikita Lomaghin, ed., *Arkhiv Bolshogo* J *Plan „Dn*. Cartea conţine facsimile ale unor documente ref din arhiva FSB.

17. Gouré, The Siege of Leningrad, p. 99.

18. Pentru destituirea lui A.P. Rovinski de la Uzina „Chimistul *vezi* RGASPI: Fond 17, op. 22, delo 1643, p. 97. Pentru ce A.I. Volkov, director al Uzinei „Tot înainte”, *vezi* ibid., p. K

19. RGASPI: Fond 17, op. 43, delo 1137, p. 68.

20. TsGAIPD SPB: Fond 24, op. 26, delo 5760.

21. Imber, *The Siege of Leningrad*, p. 19 (16 septembrie 1941).

22. Nikita Lomaghin, Soldiers al War: German Propaganda and Soviet Army Morale during the Battle of Leningrad 1941 – 1944, Carl Beck Papers, 1306, p. 14.

23. Irina Reznikova (Flige), „Repressii v

period blokady Leningrada”, *Vestnik Memorial 415* (10/11), 1995, p. 102.

24. Richard Bidiack, „The Political Mood în Leningrad during the First Year of the Soviet-German War”, *The Russian Review*, 59 (ianuarie 2000), pp. 102 – 103.

25. Pentru o descriere vie a „marii fugi” din Moscova, *vezi* Rodric Braithwaite, *Moscow 1941*: *A City and its People al War*, pp. 244 – 255.

26. Salisbury, *900 Days*, p. 352, şi Michael Jones, *Leningrad*: *State of Siege*, p. 135.

27. Gouré, *The Siege of Leningrad*, p. 183; RGASPI: Fond 558, op. 11, yed, khr. 492, p. 55.

28. RGASPI: Fond 558, op. 11, yed, khr. 492, p. 60.

29. N. Voronov, „V trudnye vremena”, *Voyenno-istoricheskiy zhurnal* nr. 9,1961, pp. 71 – 72.

30. RGASPI: Fond 558, op. 11, yed, khr. 492, p. 64.

31. RGASPI: Fond 77, op. 3, delo 126, p. 9. Şi Tsă MO: Fond 96 a, op. 2011, delo 5, pp. 138 – 140.

32. Tsă MO: Fond 96 a, op. 2011, delo 5, pp. 138 – 140.

33. RGASPI: Fond 77, op. 4, delo 48, p. 51.

34. *Vezi*, de exemplu, scrisoarea lui Kuzneţov către Stalin din 8 noiembrie 1941. RGASPI: Fond 77, op. 4, delo 48, pp. 51,54.

35. RGASPI: Fond 77, op. 3, delo 126, p. 24. Şi Tsă MO: Fond 113 a, op. 3272, delo 3, pp. 166 – 171.

Capitolul 8: 125 de grame

1. Marina Starodubţeva (născută Ieruhmanova), *Krugovorot vremeni i sudby*: *vospominaniya*. Manuscrisul a fost redactat la sfârşitul anilor 1970 şi este în posesia familiei Starodubţev. Capitolul 7, pp. 506 – 517, se referă la experienţele autoarei din timpul asediului.

2. *Vezi* Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 7, p şi Dmitri Pavlov, *Leningrad 1941*: *The Blockade*, p. 48.

3. Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, p. 191.

4. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 49.

5. Ibid., p. 31.

6. Ales Adamovici şi Daniil Granin, A *Book of the Blockade*, p.

7. Pavlov, *Leningrad 1941*, pp. 51 – 3.

8. Starodubţeva, Krugovorot vremena i sudby: vospominaniya, p. 5

9. Ordinul *oblast ispolkom* Leningrad din 3 noiembrie 1941. RGAŞ Fond 17, op. 43, delo 1137, p. 8.

10. Andrei Dzeniskevich, ed., Leningrad v osade: zbornik dokumeh\ doc. 20, pp. 188 – 190.

11. Ibid., pp. 111 – 112.

12. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 64.

13. Citat în ibid., p. 66.

14. *Vezi* fascinantele capitole despre lagărele din Insulele Soloveţl1 cartea lui Anne Applebaum *Gulag*: *A History of the Soviet Cât* pp. 40 – 72.

15. Vasili Grossman, *Life and Fate*, p. 465.

16. Alexander Werth, *Russia al War*,

1941 – 1945, p. 188.

17. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 55.

18. Pär Sparén et al, „Long Term Mortality after Severe Starva during the Siege of Leningrad: Prospective Coborî Study”, *Br Medical Journal* 328 (3 ianuarie 2004), pp. 11 – 14.

19. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 120.

20. Ibid., pp. 79 – 80.

21. Aleksandr Boldirev, *Osadnaya zapis*: *blokadniy dnevnik*, f (29 martie 1942).

22. Valentina Gorohova, în Cynthia Simmons şi Nina Perlina* Writing the Siege of Leningrad: Women’s Diaries, Memoirs Documentary Prose, p. 88.

23. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 123. *Vezi şi* ordinul din 26 decerr 1941, semnat

de Andreienko, prin care academicienii prime; mod special unt, conserve de carne sau peşte, ouă, zahăr, ciocolată, fainã şi vin. Dzeniskevich, e<±, *Leningrad v osade*, doc. 98, p. 209.

24. Anna Ostroumova-Lebedeva, *Avtobiograficheskiye zapiski*: *Leningrad v blokade* p. 274 (20 ianuarie 1942).

25. Simmons şi Perlina, ed., *Writing the Siege of Leningrad*, p. 32.

26. Pavlov, *Leningrad 1941*, pp. 69,80 – 81.

27. Protocolul 50 al Comitetului de partid al oraşului Leningrad, 9 ianuarie 1942. RGASPI: Fond 17, op. 43, delo 1149, p. 9.

28. Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 1, pp. 151 – 152. Pentru mai multe

asemenea exemple, *vezi* Protocolul 53 al Comitetului de partid al oraşului Leningrad, 25 februarie 1942. RGASPI: Fond 17, op. 43, delo 1149, p. 121.

29. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 73.

30. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, pp. 81 – 82.

31. Ivan Jilinski, „Blokadniy dnevnik" *Voprosy istorii*, 5 – 6,1996, p. 24 (4 ianuarie 1942).

32. Ibid., p. 3 (30 ianuarie 1942). Aceeaşi stratagemă era răspândită la nivel instituţional. Uzinele Metalurgice Stalin, au descoperit inspectorii, aveau 729 de muncitori înregistraţi, dar dintre aceştia 107 fuseseră de fapt evacuaţi, 70 erau în armată, 21 fuseseră arestaţi şi 124 muriseră.

Capitolul 9: Coborârea în infern

1. Jurnalul lui Nikolai Gorşkov din timpul asediului înregistrează zilnic temperatura (foarte util). Este inclus în Bernev şi Cemov, ed., *Arkhiv Bolshogo Doma*: *blokadniye dnevniki i dokumenty*.

2. Ales Adamovici şi Daniil Granin, A *Book of the Blockade*, p. 326.

3. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, pp. 59 – 60.

4. Elena Skriabina, *Siege and Survival*: *The Odyssey of a Leningrader*, pp. 28 – 29,50 (15 şi 20 septembrie 1941,1 ianuarie 1942).

5. Ibid., pp. 31 – 32,35,37 (8 octombrie, 6 şi 7 noiembrie 1941).

6. Ibid., pp. 41,47 (24 noiembrie şi 16 decembrie 1941).

7. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya zima (1941 – 1942 gg.)”, *Neva*, 1,1994, pp. 231 – 239.

8. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary y* p. 27.

9. Alexandr Dimov, în Adamovici şi Granin, A *Book of the Blockade* p. 384.

10. Ivan Korotkov, în ibid., p. 45.

11. Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, p. 52; Marina Tka ceva, intervievata nr. 14, Universitatea Europeană St. Petersburg Proiect istorie orală, „Blokada v sudbakh i pamyati leningradtsev

12. Citat în raportul NKVD către Jdanov din 13 decembrie 194] Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 56, p. 252.

13. K.V. Polzikova-Rubyets, 20 ianuarie 1942. Citat în Andrei Dze niskevich, „Banditizm (osobaya kategoriya) v blokirovannor Leningrade”, *Istoriya Petersburga*, 1,2001, p. 48.

14. Sofia Pavlova, în Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Pe terburga, voi. 5, p. 182.

15. Interviu cu dr. Liuba Vinogradova, Moscova, iulie 2007.

16. Elena Kocina, *Blockade Diary*, pp. 31 – 55 (16 iunie, 27 septembrie 9 octombrie, 26 noiembrie, 4 şi 13 decembrie 1941).

17. Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 174, p. 41] Dmitri Pavlov, *Leningrad 1941*: *The Blockade*, p. 123.

18. Arhiva Naţională a SUA. Rapoarte

asupra situaţiei din URSS al SIPO şi să nr. 136. Microfilm T-175/233, ss. 10 – 20. Date în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, p. 169.

19. Ibid., p. 152 (4 decembrie 1941).

20. Sidney Monas şi Jennifer Greene Kupala, ed., *The Diaries of Nikolay Punin, 1904 – 1953*, pp. 186,190 – 191.

Partea a treia. Moartea în masă: iarna 1941 – 1942

Capitolul 10: Drumul pe Gheaţă

1. Jurnalul de război, nepublicat, al lui Hockenjos, din care sunt luate toate extractele următoare, se află în Bundesarchiv *f*. Militärarchiv din Freiburg, numere de referinţă MSG 2/4034,4035,4036,4037,4038.

2. David Glantz, The Battle for

Leningrad, 1941 – 1944, p. 100.

3. A.V. Karasev, *Leningradtsy v gody blokady*, Moscova, 1959, pp. 132 – 133.

4. Vasili Ciurkin, 8 decembrie 1941. *Voyennaya literatura*: *dnevniki ipisma*, www.militera, lib, ru

5. Paul Carell, *Hitler Moves East 1941 – 1943*, Boston, 1963, pp. 269 – 270. Citat în Glantz, *The Battle for Leningrad*, p. 106. Pavlov apreciază numărul la 7.000.

6. Pentru o relatare detaliată a felului în care a funcţionat Drumul pe Gheaţă, *vezi* Leon Gouré, *The Siege of Leningrad*, pp. 205 – 211.

7. Tsă MO: Fond 96 a, op. 2011, delo 5, pp. 191 – 194.

8. Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 10, pp. 38 – 39.

9. Charles Burdick şi Hans-Adolf Jacobsen, ed., Franz Halder, *The Halder War Diary 1939 – 1942*, pp. 561,569 (22 şi 29 noiembrie 1941).

10. Ibid., p. 598.

I L Adjunctul lui Halder, Günther Blumentritt, se plângea istoricului britanic Basil Liddell Hart după război: „Numai amiralii au dus-o bine în acest război. Hitler nu ştia nimic despre mare, în timp ce avea senzaţia că ştia totul despre războiul terestru”.

12. Andrew Roberts, Masters and Commanders: How Roosevelt, Churchill, Marshall and Alanbrooke won the War în the West, p. 64.

Capitolul 11: SĂnii şi coconi

1. Vera Imber, *Leningrad Diary*, pp. 38

– 39 (1 ianuarie 1942).

2. Vasili Cekrizov, „Dnevnik blokadnogo vremeni", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 8, p. 38 (31 decembrie 1941).

3. Elena Kocina, *Blockade Diary*, pp. 65 – 67,69 (29 decembrie 1941 şi 6 ianuarie 1942).

4. Dmitri Pavlov, Leningrad 1941: The Blockade, p. 123.

5. Irina Zelenskaia, „Dnevik", în Kovalciuk, ed", *Ya ne sdamsya de poslednego…*", p. 10.

6. Vera Kostrovitskaia, aprilie 1942. În Cynthia Simmons şi Nina Perlina, ed, *Writing the Siege: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*, pp. 50 – 51.

7. William Moskoff, The Bread of Affliction: The Food Supply în the USSR during World War II, p. 196.

8. „Dnevnik I.M. Chaiko”, Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga, vol. 5, p. 115.

9. Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, p. 188.

10. Raport NKVD către Jdanov, 2 iunie 1942. Citat în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. *2*, pp. 320 – 323. Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*: *zbornik dokumentov*, p. 412.

11. Pentru exemple de orfani exploataţi de vecini, *vezi* Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*: *A Memoir*, pp. 234,241, şi Maria Maşkova, „Iz blokadnykh zapisei”, în *V pamyat ushedshikh i vo slavu*

zhivushehikh: *dnevniki*, *vospominaniya*, *pisma*, p. 48 (5 martie 1942).

12. Dmitri Lazarev, „Vospominaniya o blokade”, *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 210 (ianuarie1.1942).

13. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, pp. 9 – 10.

14. Imber, *Leningrad Diary*, p. 40 (2 ianuarie 1942).

15. Raport către Popkov de la procurorul militar, Leningrad, 12 fac* bruarie 1942. Citat în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc 13$, pp. 290 – 292.

16. Imber, *Leningrad Diary*, pp. 37 – 38 (26 decembrie 1941).

17. Lazarev, „Vospominaniya o blokade”, *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya*

Istorii Sankt-Peterburga, vol. 5, p. 207 (februarie 1942).

18. Nadejda Cerepenina, „Assessing the Scale of Famine and Dead în the Besieged City”, în John Barber şi Andrei Dzeniskevich, ed *Life and Death în Besieged Leningrad 1941 – 1944*, pp. 47 – 48.

19. Lazarev, „Vospominaniya o blokadye”, *Trudy Gosudarstvennog Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 207 (11 februarie 1942

20. Richard Bidiack, „Survival Strategies în Leningrad during the First Year of the Soviet-German War”, în Robert Thurston

Bernd Bonwetsch, ed., The Peoples War: Responses to World War Two în the Soviet Union, p. 93.

21. Cekrizov, „Dnevnik blokadnogo vremeni” *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 8, p. 50 (5 februarie 1942).

22. Raport către Jdanov şi Kuzneţov întocmit de Antiufeiev, 5 februarie 1942. TsGAIPD SPB: Fond 24, op. 2 v.

23. Vladimir Garşin, „Tam gde smerţ pomogayet zhizni”, *Arkhiv Patologii*, voi. 46, nr. 5,1984, p. 84.

24. Imber, *Leningrad Diary*, p. 33 (25 noiembrie 1941).

25. Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 424,440.

26. Géraldine Norman, The Hermitage: The Biography of a Great Museum, p. 252.

27. Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis*: *blokadniy dnevniky* pp. 25 – 28. (9 şi

10 decembrie 1941).

28. Ibid., p. 56 (12 februarie 1942).

29. „Dnevnik I.M. Chaiko”, *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 117 (25 martie 1943).

30. Nikolai Ribkovski, în Natalia Kozlova, ed., *Sovetskiye lyudi: stseny iz istorii*, pp. 263 – 264 (15 martie 1942).

31. Vera Kostroviţkaia, aprilie 1942, în Simmons şi Perlina, ed., *Writing the Siege*, pp. 47 – 52.

32. Nikolai Sokolov, „Tyoplaya vanna dlya begemota: zoosad v gody voiny”, *Rodina* 1,2003.1. M. Gergilevich, *Podvig tvoi bessmerten (1942 – 1945)*, lucrare nepublicată.

33. Raport al Secţiei „Probleme înmormântări” a Direcţiei servicii

comunitare ale oraşului, 5 aprilie 1943. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 153, pp. 319 – 343.

34. Sofia Buriakova, în Simmons şi Perlina, ed., *Writing the Siege*, pp. 100 – 101.

35. Lazarev, „Vospominaniya o blokadye”, *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, voi. 5, pp. 202 – 204 (24 ianuarie 1942).

36. Lihaciov, Reflections on the Russian Soul p. 250.

37. Barber şi Dzeniskevich, ed., Lz/e *and Death în Besieged Leningrad, 1941 – 1944*, pp. 1,63. Raportul Trustului de pompe funebre din aprilie 1943 dă ceea ce admite a fi un număr „departe de a fi corect” de 1.093.659 de cadavre înmormântate în cele

douăsprezece luni, până la 1 iulie 1942. Acesta este în general acceptat a fi o supraestimam substanţială, datorată faptului că atât cimitirul, cât şi personalul care se ocupa de adunarea cadavrelor erau plătiţi în funcţie de productivitate.

Capitolul 12: „Eram ca de piatră”.

1. Maria Maşkova, „Iz blokadnykh zapisei”, în *Vpamyat ushedshikti i vo slavu zhivushehikh*: *dnevnikl vospominaniya*, *pisma*, pp. 37 – 39. (17 februarie 1942).

2. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, p. 11. Pavel Gubcevski de la Ermitaj îşi aminteşte că se minuna de extravaganta energie şi organizare care se observă în producţiile de dinainte de război de la Filarmonică şi Teatrul Mariinski – de ce nu s-a dus mai des la concerte şi la spectacole

de balet?

3. Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis*: *blokadniy dnevnik*, pp. 41 – 42 (11 – 13 ianuarie 1942).

4. Ivan Jilinski, „Blokadniy dnevnik”, *Voprosy istorii*, 5 – 7,1996 partea a treia, p. 3 (30 ianuarie 1942).

5. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, pp. 62 – 63.

6. Boldîrev, *Osadnaya zapis*: *blokadniy dnevik*, p. 83 (4 aprilie 1942)

7. Klara Rahman, 20 decembrie 1941. Manuscris nepublicat, în posesia familiei celei care a scris jurnalul.

8. Interviu cu dr. Liuba Vinogradova, Moscova, iulie 2007.

9. Elena Kocina, *Blockade Diary*, *pp*. 86 – 88 (1,5 şi 7 februarie 1942]

10. Dmitri Lihaciov, Reflections on the Russian Soul: A Memoir pp. 249 – 250.

11. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya zima (1941 – 1942 gg.)”, *Neva*, 1,1994, pp. 242 – 243.

12. Solomon Volkov, St. Petersburg: A Cultural History, p. 437; Leon Gouré, The Siege of Leningrad, p. 201.

13. Kotina, *Blockade Diary*, p. 86 (30 ianuarie 1942).

14. Lihaciov, Reflections on the Russian Soul, p. 266.

15. Dmitri Lazarev, „Vospominaniya o blokade”, *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 238.

16. Maşkova, „Iz blokadnykh zapisei”, p. 41 (18 februarie 1942).

17. Ibid., p. 76 (23 aprilie 1942).

18. Interviu cu dr. Liuba Vinogradova, Moscova, iulie 2007.

19. Boldîrev, *Osadnaya zapis*: *blokadniy dnevnik*, p. 58 (13 februarie 1942).

20. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, p. 3.

21. Gheorghi Kniazev, 3 februarie 1942, în Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, p. 440.

22. Vera Imber, *Leningrad Diary*, p. 50 (14 ianuarie 1942).

23. Adamovici şi Granin, A *Book of the Blockade*, p. 474.

24. Mihail Steblin-Kamenski, „The Siege of Leningrad”, *Granta* 30: *New Europe*! aprilie 1990, pp. 183 – 189. Publicat pentru prima oară în *Neva*, 1,1989.

25. Géraldine Norman, The Hermitage:

The Biography of a Great Museum, p. 255.

26. Elliott Mossman, ed., The Correspondence of Olga Freidenberg and Boris Pasternak, 1910 – 1954, p. 225.

27. Adamovici şi Granin, A *Book of the Blockade*, p. 78.

28. Klara Rahman, manuscris nepublicat, aflat în posesia nepotului autoarei, p. 5 (7 decembrie 1941).

29. Lev Uspenski, „Gordost i lyubov moya”, în G.S. Melnik şi G.V. Zhirkov, ed., *Radio*, *blokada*, *Leningrad*, St. Petersburg, 2002, pp. 203 – 204.

30. Lisa A. Kirschenbaum, The Legacy of the Siege ofleningrad, 1941 – 1995: Myth, Memories, and Monuments, pp. 54,72.

31. Ibid., p. 66. Există o confuzie în

legătură cu data la care a fost şi transmisă pentru prima oară emisiunea în care era citit *Jurnalul din februarie*. În autobiografia ei din 1952, Berggolţ povesteşte că în ultimul moment i-a telefonat cenzura pentru a împiedica transmiterea emisiunii chiar de ziua Armatei Roşii şi că jurnalul nu a fost făcut public în întregime până în luna mai. Cu toate acestea, alte relatări susţin că emisiunea a avut loc aşa cum fusese planificată. Extracte au fost cu siguranţă publicate în „gazetele de perete" şi au circulat înainte de venirea primăverii.

32. Aleksandr Rubaşkin, Golos Leningrada: Leningradskoye Radio v dniblokady, pă36.

33. *Vezi* Mihail Şkarovski, „Iskrenniy privet ot Stalina: religioznaya zhizn

blokadnogo Leningrada", *Rodina*, 1,2003, pp. 146 – 150.

34. Raport despre „Lichidarea Grupului arhimandritului Klavdi", 1 octombrie 1942. În Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*: *zbornik dokumentov*, doc. 192, p. 446.

35. Nota de subsol a editorului la Olga Berggolţ, *Zvezda*, *4*, aprilie 1991, pp. 128 – 141 (8 februarie 1942).

36. Olga Berggolţ, *Zvezda*, 4, aprilie 1991, pp. 128 – 141 (4 septembrie 1941).

37. Adamovici şi Granin, A *Book of the Blockade*, pp. 261,442.

38. Lihaciov, Reflections on the Russian Soul, p. 244.

39. Universitatea Europeană St. Petersburg, Proiect istorie orală, „Blokada v

sudbakh i pamyati leningradtsev", intervievata nr. 42.

40. Svetlana Magayeva şi Albert Pleysier, *Surviving the Blockade of Leningrad*, p. 99.

Capitolul 13: *Sviazi*

1. Anna Ostroumova-Lebedeva, *Avtobiograficheskiye zapiski*: *Leningrad v blokade*, pp. 271,275 (1 ianuarie şi 13 februarie 1942).

2. Aelita Vostrova, intervievata nr. 17, Universitatea Europeană St. Petersburg, Proiect istorie orală, „Blokada v sudbakh i pamyati leningradtsev".

3. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya zima (1941 – 1942 gg.)", *Neva*, 1,1994, pp. 249 – 250.

4. Richard Bidiack, „Survival Strategies

în Leningrad during the First Year of the Soviet-German War”, în Robert Thurston şi Bernd Bonwetsch, ed., *The Peoples War: Responses to World War Two în the Soviet Union*, pp. 93 – 95.

5. Elena Skriabina, Siege and Survival: The Odyssey of a Leningrader, p. 54 (15 ianuarie 1941).

6. Gheorghi Makogonenko, în Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, p.378.

7. Olga Berggolţ, „Blokadniy dnevnik”, *Zvezda*, 3, aprilie 1991, p. 143 (25 februarie 1942).

8. Olga Berggolţ, 23 şi 25 martie 1942, în „Ob etikh tetradyaldi”, *Zvezda*, 5,1990, pp. 190 – 191.

9. Maria Maşkova, „Iz blokadnykh

zapisei" în Vpamyat ushedshikh i vo slavu zhivushehikh: dnevniki, vospominania, pisma, p. 77 (23 aprilie 1942).

10. Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*: *zbornik dokumentov*, doc. 210, p. 517.

11. William Moskoff, The Bread of Affliction: The Food Supply în the USSR during World War Two, p. 181.

12. Vera Imber, *Leningrad Diary*, p. 72 (27 martie 1942).

13. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, pp. 66 – 67.

14. Pentru un alt exemplu, *vezi* Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*: *A Memoir*, p. 228.

15. Valerian Bogdanov-Berezovski, *Iz dnevnikov blokadnykh let*, manuscris,

RGALI: Fond 1817, op. *2*, yed, khr. 185, pp. 26 – 27 (25 ianuarie 1942).

16. *Vezi* Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, document nr. 216, p. 528.

17. Lihaciov, Reflections on the Russian Soul, pp. 235 – 236.

18. Ibid., pp. 238 – 240,264. Pentru mai multe exemple de corupţie, *vezi* Skriabina despre personalul superior din spitale şi familiile acestora, *Siege and Survival*, pp. 68,71 (11 februarie 1942).

19. Adamovici şi Granin, A *Book of the Blockade*, p. 441.

20. Skriabina, *Siege and Survival*, p. 62 (4 februarie 1942).

21. Vezi James Clapperton, The Siege of Leningrad and the Ambive lence of the Sacred: Conversations with Survivors, teză

de doctora Universitatea din Edinburgh, 2006, p. 294.

22. Skriabina, *Siege and Survival*, p. 41 (26 noiembrie 1941).

23. Tamara Nekliudova, în Cynthia Simmons şi Nina Perlina, ed

Writing the Siege: Womens Diaries, Memoirs and Documentar Prose, p. 62.

24. Imber, *Leningrad Diary*, p. 65; Bidiack, „Survival Strategies", p. 9]

25. Bidiack, „Survival Strategies", p. 94.

26. Ostroumova-Lebe ceva, 22 mai 1942, în Simmons şi Perlina, ed *Writing the Siege*, p. 32.

27. Skriabina, *Siege and Survival*, pp. 38,42 – 43,60 (12 şi 29 noiembri 1941,27 ianuarie 1942).

28. Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis*: *blokadniy dnevnik*, p. 8 (3 aprilie 1942); Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*, pp. 230 – 23] *Vezi şi* Ivan Jilinski, „Blokadniy dnevnik", *Voprosy istorii*, 5,199 (22 decembrie 1941, p. 9, despre leningrădenii care făceau troc *o* rochii şi pălării cu muncitorii de la ferma de porci din spate! cimitirului Serafimmovskoe.

29. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 187, p. 436.

30. Dmitri Lazarev, „Vospominaniya o blokade", în *Trudy Gosudars vennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, voi. 5, p. 234.

31. Raport către Jdanov al şefului Secţiei „instructori" a Comitetul! orăşenesc de partid, Antiufeiev, 27 ianuarie 1942.

TsGAIPD SPL Fond 24, op. 2 v, delo 5760.

32. Bidiack, „Survival Strategies”, pp. 96,106; Leon Gouré, *The Sie*; *of Leningrad*, p. 192. *Vezi şi* Proiectul Harvard asupra sistemul social sovietic, Program B, vol. 2, case 260, pp. 6,14 (disponil online de la Widener Library).: *fi*

33. Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*, p. 253; Vasili Ierşc manuscris fără titlu, Program de cercetare asupra URSS, Arhi Bakhmeteff, Universitatea Columbia, p. 72.

34. Nikolai Ribkovski, în Natalia Kozlova, ed., *Sovyetskiye lyudi*: *stsi i istorii*, pp. 264,267 – 269,276.

35. Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 1, pp. 151 – 152.

36. *Vezi* Dzeniskevich, ed., *Leningrad v*

osade, doc. 126, p. 273.

37. Lihaciov, Reflections on the Russian Soul p. 223.

38. Raport către Kuzneţov, 28 noiembrie 1941. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 127, pp. 274 – 276.

39. Raport din 28 – 29 ianuarie 1942. Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 64, pp. 281,284.

Capitolul 14: „Robinson Crusoe a fost un om norocos”.

1. Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis*: *blokadniy dnevnik*, p. 63 (21 februarie 1942).

2. Vera Imber, *Leningrad Diary*, p. 75 (31 martie 1942).

3. Gheorghi Kniazev, 22 februarie 1942, în Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A*

Book of the Blockade, p. 450.

4. În a doua jumătate a lunii martie, conform unui raport către Beria din 4 aprilie 1942,7.540 case, 1.020 vaci, 134 cai şi 92 alte animale au fost confiscate. *Vezi* Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 9, p. 37. z

5. *Vezi* raportul sovietului raionului Oranienbaum din 1 aprilie 1942, în Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*: *zbornik dokumentov*, doc. 184, pp. 430 – 433. *Vezi şi* Irina Reznikova (Füge), „Repressii v period blokady Leningrada", *Vestnik „Memoriala"*, nr. 4/5 (10/11), p. 99.

6. Raport NKVD din 1 octombrie 1942. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 190, p. 442.

7. Raport către Jdanov şi Kuzneţov

întocmit de Antiufeiev, 21 martie

— 1942. TsGAIPD SPB: Fond 24, op. 2 v, delo 5760.

8. Dzeniskevich ed., *Leningrad v osade*, doc. 146, p. 308.

9. Dmitri Lihaciov, Reflections on the Russian Soul: A Memoir, în pp. 245 – 246.

10. Elena Skriabina, Siege and Survival: The Odyssey of a Leningrader, k pp. 60 – 61 (29 şi 30 ianuarie 1942).

11. Adamovici şi Granin, A *Book of the Blockade*, p. 312.

12. Ibid., p. 344.

13. Ibid., p. 388.

14. Ibid., p. 416.

15. Ibid., pp. 483 – 493.

16. Dmitri Pavlov, *Leningrad 1941*: *The Blockade*, p. 164. Corespondentul de război

Alexander Werth descrie eronat Drumul pe e

Gheaţă ca funcţionând „ca pe roate” (*Russia al War*; *1941 – 1945*, p. 332).

e e

17. Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, p. 185.

18. Ibid., pp. 435 – 438.

19. Vladimir Kuliabko, „Blokadniy dnevnik”, *Neva*, 3,2004, pp. 262 – 267.

20. Pentru o relatare despre evacuarea de la sfârşitul lui martie 1942.

*

vezi Elena Kocina, *Blockade Diary*, pp. 101 – 109.

*

21. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 164.

22. Kocina, *Blockade Diary*, p. 108 (11 şi 15 aprilie 1942).

23. Raport către Comitetul de partid al oblastului Leningrad, 5 martie

1942. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 137, pp. 292 – 294.

V!

A

24. Skriabina, *Siege and Survival*, pp. 78,101 – 102 (25 februarie şi

11 aprilie 1942).

e

*

r

e

e

Capitolul 15: Canibalismul e

*

e

S

1. Dmitri Pavlov, *Leningrad 1941*: *The Blockade*, pp. 127 – 128.

e

2. Elena Kocina, *Blockade Diary*, pp. 55 – 56,59 (15 şi 19 decembrie 1941).

V. 1

3. *Vezi*, de exemplu, Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the*

* 1 I

e

%

Blockade, pp. 82 – 84.

4. Scrisori adresate de Kosîghin lui Jdanov, 10 şi 17 februarie 1942

< r *i*

Andrei Dzeniskevich, ed., Leningrad v zbornik dokumenfyv

A

I e, V

doc. 106 şi 134, pp. 228,288; Richard Bidiack, „Survival Strategies

I

„În Leningrad during the First Year of the Soviet-German War” în

% A.

Robert Thurston şi Bernd Bonwetsch, ed., W «!

*

s

Responses to World War Two în the Soviet Union, p. 90. Vezi şi e

Adamovici şi Granin, A *Book of the*

Blockade, p. 92.

5. Raport către Jdanov întocmit de Secţia organizatorică a Comitetului de partid Leningrad, 4 ianuarie 1942. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 176, p. 414.

6. Dmitri Lazarev, „Vospominaniya o blokade”, *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, voi. 5, p. 204.

7. Raport către Popkov al şefului organizaţiei care se ocupa de aprovizionarea cu alimente a oraşului, 15 ianuarie 1942. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 178, pp. 418 – 420. *Vezi şi* raportul NKVD către Beria din 23 februarie 1942, în Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 67, p. 296.

8. Raport către Jdanov şi Kuzneţov

întocmit de Antiufeiev, 9 ianuarie 1942. TsGAIPD SPB: Fond 24, op. 2 v, delo 5760.

9. Despre măsurile sporite de securitate, *vezi* raportul miliţiei oraşului către Popkov din 30 ianuarie 1942, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 179, p. 420. Despre rezultate, *vezi* raportul NKVD către Jdanov, martie 1942, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 68, p. 301.

10. Kocina, *Blockade Diary*, *pp*. 60 – 64 (20,21,22 şi 26 decembrie 1941); pp. 80 – 83 (17,18 şi 23 ianuarie 1942).

11. Boris Belozerov, „Crime during the Siege”, în John Barber şi Andrei Dzeniskevich, ed., *Life and Death în Besieged Leningrad 1941 – 1944*, Londra, 2005, p. 223.

12. Rapoarte NKVD către Jdanov din 13 decembrie 1941,28 – 29 ianuarie, 23 februarie şi martie 1942. Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 56,64 şi 68, pp. 255 – 256,283,295,300. Raport către Jdanov şi Kuzneţov întocmit de Antiufeiev la 9 ianuarie 1942. TsGAIPD SPB: Fond 24, op. 2 v, delo 5760.

13. Raport din 10 februarie 1942, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 23, p. 83.

14. *Vezi şi* procesul-verbal al adunării de partid „despre vigilenţa mărită" din 9 ianuarie 1942, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 177, p. 418. Unul dintre participanţi se plângea că „din cauza proastei aprovizionări cu alimente nu avem paznici în oraş". Făcând un tur în raionul lui

la ora 1 a.m., el nu a văzut „absolut pe nimeni”.

15. Proiect Harvard asupra sistemului social sovietic, Program l voi 2, caz 260. (disponibil online de la Widener Library.)

16. Intervievat de autoare, septembrie 2008.

17. Kocina, *Blockade Diary*, p. 62 (23 decembrie 1941).

18. Olga Berggolţ, „Iz dnevnikovy 20 mai 1942. *Zvezda*, 6,1991

p. 161.

19. *Vezi* Harrison Salisbury, *The 900 Days*: *The Siege of Leningrui* pp. 479 – 481. Romanul în chestiune, *Blokada* lui Anatoli Darov, fost publicat de Nikolaiev în 1943. O versiune în limba englez a fost publicată la New York în 1964.

20. Aleksei Vinokurov, în Stanislav Bernev şi Serghei Cerno ed., *Arkhiv Bolshogo Doma*: *blokadniye dnevniki i dokumenk* p. 253 (14 martie 1942).

21. Dmitri Lihaciov, Reflections on the Russian Soul: A Memoi pp. 234 – 235.

22. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya zür

(1941 – 1942 gg.) M, Neva, 1,1994, p. 240. d

23. Raport NKVD către Jdanov, 13 decembrie 1941, în Lomaghü *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 56, pp. 256 – 257.

24. Raport NKVD Leningrad către Beria, 24 decembrie 1941, în ibic doc. 60, p. 264.

25. Raport NKVD către Jdanov, 12 ianuarie 1942, în Lomaghi *Neizvestnaya*

blokada, vol. 1, doc. 63, pp. 275 – 276.

26. Raport al lui Kubatkin către Jdanov din 2 iunie 1942, în ibie doc. 75, p. 322.

27. Acest număr derivă dintr-o serie de rapoarte adresate lui Jdanj şi Beria de şeful NKVD Leningrad, Kubatkin. Un raport biroului procurorului (Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osac* doc. 195) dă cifra de 1.979!

28. Raport al lui Kubatkin către Beria, 3 mai 1942. Lomaghin, *Ne vestnaya blokada*, vol. 2, doc. 74, p. 319. *Vezi şi* raportul porc rarului militar A.I. Panfilenko adresat lui Kuzneţov, 21 februă 1942. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 180, p. 421.

29. Raport NKVD către Jdanov, 2 mai 1942. Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 73, p. 316.

30. *Vezi* Andrei Dzeniskevich, „Banditizm (osobaya kategoriya) v blokirovannom Leningrade” *îstoriya Petersburga*, 1,2001, p. 50.

31. Raport al lui Kubatkin către Beria, 24 decembrie 1941, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 60, p. 264.

32. Rapoarte ale lui Kubatkin către Beria, 13 martie, aprilie şi 2 iulie 1942. Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 69,70 şi 76, pp. 306,310,325 – 326.

33. Raport NKVD către Beria şi Jdanov, 28 – 29 ianuarie 1942. Ibid., doc. 64, p. 282.

34. Raport al lui Kubatkin către Beria, 23 februarie 1942. Ibid., doc. 67, p. 297.

35. Rapoarte NKVD către Jdanov, martie 1942, ibid., doc. 68, p. 302.

36. Lazarev, „Vospominaniya o blokade” *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, voi. 5, pp. 205 – 206. Dzeniskevich, „Banditizm”, p. 50. Raport al procurorului militar A.I. Panfilenko către Kuzneţov, 21 februarie 1942, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 180, p. 422.

37. Dzeniskevich, „Banditizm”, pp. 50 – 51.

38. Rapoarte ale lui Kubatkin către Beria şi Merkulov, 10 şi 23 februarie 1942. Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 65 şi 67, pp. 286,292.

39. Raport al lui Kubatkin către Jdanov, 2 iunie 1942, ibid., doc. 75, p. 323. Acesta diferă de raportul procurorului din 1 iulie 1943, conform căruia 1.700 de persoane au

fost condamnate, fiind incluse în „categoria banditism special”, dintre care 364 au fost executate şi 1.336 au fost condamnate la închisoare (Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 195, tabel p. 461).

Capitolul 16: Anton Ivanovici este furios

1. Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, p. 65. *Vezi şi* Leon Gouré, *The Siege of Leningrad*, p. 190.

2. Rapoarte ale Armatei a 18-a către OKW, 7 şi 19 octombrie 1941, în Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 13 şi 19, pp. 127,139.

3. Se spunea că muncitorii de la apărarea antiaeriană formaseră „grupuri de opoziţie. Rapoartele să 24 octombrie şi 7 noiembrie 1941, ibid., doc. 30 şi 31, pp.

161,164. Despre prizonierii de război sovietici, *vezi* Evan Mawdsley, *Thunder în the East*: *The Nazi-Soviet War 1941 – 1945*, pp. 103 – 105.

4. Raport SĂ din 18 februarie 1941, în Lomaghin, *Neizvestnaya*; *blokada*, vol. 2, doc. 39, pp. 196 – 197.

5. Rapoarte NKVD către Jdanov, 28 – 29 ianuarie 1942, ibid., doc. 64, p. 280.

6. *Vezi*, de exemplu, un tabel din 1939, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 1, doc. 7, p. 14.

7. Gheorghi Kniazev, 9 noiembrie 1941, în Adamovici şi Granin, A *Book of the Blockade*, pp. 323 – 324.

8. Irina Zelenskaia, 1 septembrie 1941, în *„Ya nye sdamsya* de *poslednego…" zapiski iz blokadnogo Leningrada*, St.

Petersburg.

2010, p. 20.

9. Arma Ostroumova-Lebedeva, 6 iulie 1941, în Cynthia Simmons şi Nina Perlina, ed., *Writing the Siege*: *Womens Diaries*, *Memoirs and Documentary Prose*, pp. 27 – 28.

10. Citat într-un raport NKVD către Jdanov din decembrie 194.1, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 62, p. 271.

11. Vera Imber, *Leningrad Diary*, p. 37 (25 decembrie 1941).

12. Ivan Jilinski, „Blokadniy dnevnik” *Voprosy istorii*, 5 – 7, partea 1 p. 21 (2 ianuarie 1942).

13. Rapoarte către Jdanov ale Secţiilor „organizatori” şi „instructori” ale

Comitetului orăşenesc de partid, 9 şi 27 ianuarie 1942 TsGAIPD SPB: Fond 24, op. 2 v, delo 5760.

14. Richard Bidiack, „The Political Mood în Leningrad during the f irst Year of the Soviet-German War”, *The Russian Review*, 59 (ianuarie

2000), pp. 110 – 111.

15. Rapoarte NKVD către Beria şi Jdanov, 28 – 29 ianuarie 1942, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 64, p. 278.

16. Rapoarte către Jdanov ale Secţiei „organizatori” a Comitetului orăşenesc de partid, 14 şi 27 ianuarie 1942. TsGAIPD SPB: Fond 24, op. 2 v, delo 5760. Andrei Dzeniskevich, ed” *Leningrad v osade*: *zbornik dokumentov*, doc. 199, p. 472.

17. Raport către Kubatkin, şeful NKVD Leningrad, 12 februarie 1942, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 66, p. 290.

18. Rapoarte NKVD către Beria şi Jdanov, 28 – 29 ianuarie 1942, ibid., doc. 64, p. 278.

19. Raport către şeful SĂ al Einssatzgruppe A, staţionată în Krasnogvardeisk, 10 decembrie 1941, ibid., doc. 35, p. 179.

20. Vasili Ierşov, manuscris fără titlu, Program de cercetare asupra URSS, Arhiva Bakhmeteff, Universitatea Columbia, p. 77.

21. Raport NKVD către Jdanov, 12 ianuarie 1942, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 63, p. 274.

22. Rapoarte NKVD către Beria şi

Jdanov, 28 – 29 ianuarie 1942, ibid., doc. 64, p. 285.

23. Raport al lui Kubatkin, şeful NKVD Leningrad, către Aleksandr Kuzneţov, 12 decembrie 1943, ibid., doc. 15, pp. 57 – 60. *Vezi şi* Michael Jones, *Leningrad*: *State of Siege*, pp. 286 – 288. Un raport din noiembrie 1941 menţionează că au fost trimise scrisori către conducere în legătură cu ameninţarea cu greve şi demonstraţii dacă nu sunt mărite raţiile. *Vezi* Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 53, pp. 243 – 244.

Capitolul 17: Casa Mare

L în Cuvântul-înainte al unuia dintre cele mai bune studii postbelice, *The Siege of Leningrad*, autor Leon Gouré. Gouré, ca şi jurnalistul BBC Alexander Werth, s-a

născut în Rusia. Familia lui, menşevică, a fugit în timpul Revoluţiei la Berlin, apoi în perioada celui de-al Treilea Reich la Paris şi mai târziu la New Jersey, unde Leon s-a: înrolat în armata SUA şi a primit cetăţenia pentru prima oară în viaţa lui. A luptat în bătălia din Arderii (anglo-americanii o nun Battle of the Bulge) şi după război a lucrat ca interpret per forţele de ocupaţie din Germania, înainte de a face carieră în care Rand Corporation. A murit în 2007, la vârsta de 85 de ani.

2. Rimma Neratova, citată în Lisa Kirschenbaum, The Legacy of Siege of Leningrad, 1941 – 1995: Myth, Memories, and Monume P34.

3. Raportul NKVD din 1 iulie 1943 susţine că 80% din condamnă pentru crime

ale contrarevoluţionarilor au fost pronunţat* primul an al războiului. Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya Hoke* vol. 2, doc. 195, p. 453.

4. *Vezi* Irina Reznikova (Flige), „Repressii v period blokady Ler graţia”, *Vestnik „Memoriala”* 4/5 (10/11), 1995, pp. 95 – 97; rape tele NKVD din 6 noiembrie şi mijlocul lui decembrie 1941 Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 51 şi 58, pp. 232.

5. Raportul NKVD din 1 octombrie 1942. Andrei Dzeniskevich, *Leningrad v osade*: *zbornik dokumentov*, doc. 190, p. 441.

6. Raport al procurorului militar, 1 iulie 1943, ibid., doc. 1 pp. 257 – 259.

7. Dmitri Lihaciov, Reflections on the

Russian Soul: A Mem pp. 235,295.

8. Orlando Figes, The Whisperers: Private Life în Stalins Ra pp. 445 – 446.

9. „Blokadniy dnevnik uchitelya Vinokurova A.I”, în Stani Bernev şi Serghei Cernov, ed., *Arkhiv Bolshogo Doma*: *blokaà dnevniki i dokumenty*, pp. 236 – 290.

10. Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis*: *blokadniy dnevnik*, (31 decembrie 1941). Anna Ahmatova numea Casa Mare „G regală a miracolelor”.

11. Reznikova (Flige), „Repressii”, p. 103. Mai există o dovad canibalism în Kresti: într-o broşură comemorativă publicată tru a marca a 100-a aniversare a fondării închisorii, un supi ţuitor al blocadei susţine că a văzut un grup de 15 sau.5 deţinuţi stând în curte şi mâncând cadavre

fără să se ase (Richard Bidiack, „Survival Strategies în Leningrad”, în Robert Thurston şi Bernd Bonwetsch, ed., *The Peoples War*: *Responses to* World *War* îl *în the Soviet Union*, p. 107).

12. Raport al Serviciului Statistică Leningrad, 5 mai 1944, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 156, p. 349. Numărul morţilor din închisori a scăzut uşor în restul anului 1942, înainte de a creşte din nou, la 815, în ianuarie 1943.

13. Cerere a conducerii NKVD a lagărelor de muncă şi coloniilor către emisarul Comitetului de Stat al Apărării D.V. Pavlov, 31 decembrie 1941, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 175, p. 413.

14. Ivan Jilinski, „Blokadniy dnevnik

(osen 1941 – vesna 1942 g.)", *Voprosy istorii*, 5 – 6,1996, pp. 3 – 7 (16 ianuarie 1942).

Partea a patra. În aşteptarea eliberării: IANUARIE 1942-IANUARIE 1944

Capitolul 18:

„Valea Morţii" sau „Pădurea de cadavre".

1. Winston Churchill, *The Second World War*, pp. 465,467. ™

2. Hugh Trevor-Roper, ed., *Hitlers Table Talk, 1941 – 1944*, pp. 200,220 (12 – 13 şi 17 – 18 ianuarie 1941).

3. Fritz Hockenjos, manuscris, Bundesarchiv/Militärarchiv: MSG

V 2/4034 – 4038 (5,14,16 ianuarie şi 1 februarie 1942).

4. Antony Beevor şi Liuba Vinogradova,

ed., A Writer al War: Vasily Grossman with the Red Army 1941 – 1945 (septembrie 1941); Catherine Merridale, Ivans War: The Red Army 1939 – 1945, p. 167.

5. Dmitri Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 88.

6. Despre dezertare, *vezi* Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*.

4 vol. 2, doc. 11, p. 40. Despre furtul de mâncare şi deturnarea de fonduri în rândul trupelor NKVD, *vezi* ordinele din 1 februarie, 22 aprilie şi 16 iulie 1942. RGVA: Fond 32912, op. 1, delo 78, pp. 10,39,85. Un raport din 21 februarie se plânge că şoferii e se ocupă cu livrarea se opresc pe drum în sate, unde se „pe nepotrivit, se îmbată şi oferă alimente cunoştinţelor fen (RGVA: Fond 32904, op. 1, delo 80, p. 8.)

7. „Dnevnik krasnoarmeitsa Putyakova S.F”, în Stanislav Berne Serghei Cernov, ed., *Arkhiv Bolshogo Doma*: *blokadniye dnev i dokumenty*, p. 382 (29 decembrie 1941).

8. Raport NKVD către Jdanov, 22 decembrie 1941, în Lomag] *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 59, p. 261.

9. Vasili Ciurkin, http://militera, lib, ru (20 noiembrie 1941).

10. *Vezi*, de exemplu, Elena Skriabina, *Siege and Survival*: *The Ody of a Leningrader*, p. 55 (18 ianuarie 1942).

11. Vasili Ierşov, manuscris fără titlu, Program de cercetare ase URSS, Arhiva Bakhmeteff, Universitatea Columbia, pp. 40 – 4

12. Ibid., pp. 66 – 67.

13. Directivă Stavka, 10 ianuarie 1942; David Glantz, *The Battle Leningrad 1941 – 1944*, pp. 149 – 150.

14. *Vezi* Harrison Salisbury, *The 900 Days*: *The Siege of Leningrad*, 544 – 545 pentru lunga istorie a lui Mehlis referitoare la recon: darea arestării colegilor. Un asociat spunea că era „un bărbat marcabil de energic şi viguros, tot atât de hotărât pe cât ei incompetent, avea cunoştinţe variate, dar superficiale, şi era în zător în sine până la încăpăţânare”. Donald Rayfield îl nun „cel mai puţin cunoscut şi mai rău scorpion al lui Stalin”.

15. Charles Burdick şi Hans-Adolf Jacobsen, ed., Franz Halder, *Halder War Diary, 1939 – 1942*, p. 599 (5 ianuarie 1942).

16. Hockenjos, manuscris, Bundesarchiv/Militärarchiv, pp. 6 (23 februarie 1942).

17. Burdick şi Jacobsen, ed., Franz Halder, *The Halder War L* p. 608 (2 martie 1942).

18. Hockenjos, manuscris, Bundesarchiv/Militärarchiv: p. 84 i 16 aprilie 1942).

19. Glantz, The Battle for Leningrad 1941 – 1944, pp. 202 – 203.

20.1.1. Kalabin, în I.A. Ivanova, ed., Tragediya Myasnogo Bora: zbornik vospominanii uchastnikoy i ochevidtsev Liubanskoi operatsii, pp. 139 – 140. Pentru relatări similare, vezi Glantz, The Battle for Leningrad 1941 – 1944, p. 204.

21. Într-o scrisoare către Jdanov din 3

iunie 1942, Hozin se apără împotriva acuzaţiilor de beţie şi comportament imoral faţă de două fete de la telegraf. Operatoarele de la telegraf, protesta el, i s-au alăturat numai ca să se uite la filme şi, deşi el bea „100 g de votcă înainte de cină, uneori chiar două sau trei pahare mici”, nu fusese niciodată în viaţă beat. (RGASPI: Fond 77, op.3, delo 133.)

22.1.1. Kalabin, în Ivanovna, ed., *Tragediya Myasnogo Bora*, p. 142.

23. LD. Nikonov, în ibid., p. 157.

24. Pentru o relatare completă despre cariera lui Vlasov, *vezi* Catherine Andreyev, „Andrei Andreievici Vlasov”, în Harold Shukman, ed., *Stalins Generals*, pp. 301 – 311.

25. RGASPI: Fond 83, op. 1, yed, khr.

18, pp. 91 – 104.

26. Glantz, The Battle for Leningrad 1941 – 1944, pp. 207 – 208.

27. Ilia Frenklah, www.iremember, ru

Capitolul 19: Bucuria de a trăi şi a respira

1. Alexander Werth, *Russia al War*, p. 399

2. Andrew Roberts, Masters and Commanders: How Roosevelt, Churchill, Marshall and Alanbrooke Won the War în the West, pp. 271,287.

3. Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 63 – 64; Géraldine Norman, *The Hermitage*: *The Biography of a Great Museum*, pp. 257 – 258.

4. Adamovici şi Granin, A *Book of the Blockade*, p. 89; Vera Imber, *Leningrad*

Diary, p. 200 (25 mai 1944). 53 de oameni au murit pentru că au mâncat plante otrăvitoare (Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*: *zbornik dokumentov*, doc. 147, p. 312).

5. Dmitri Lihaciov, Reflections on the Russian Soul: A Memoir, p. 255.

6. Vasili Cekrizov, „Dnevnik blokadnogo vremeni", *Trudy Go*: *darstrennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 8, p. 79 (19 r 1942).

7. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, p. 75.

8. Olga Berggolţ, „Iz dnevnikov", *Zvezda*, 6, p. 154 (3 aprilie 194

9. Lisa A. Kirschenbaum, The Legacy of the Siege of Leningn 1941 – 1995: Myth, Memories, and Monuments, p. 52. Vezi

William Moskoff, The Bread of Afliction: The Food Supply în USSR during World War II, pp. 203 – 204.

10. La 7 ianuarie 1942, Vera Imber a ţinut o conferinţă intitul; „Boala distrofici”.

11. Lev Markhasev, „Dva Leningradskikh radio”, în G.S. Melnii G.V. Jirkov, ed., *Radio*, *blokada*, *Leningrad*, St. Petersburg, 20 p. 96; Catherine Merridale, *Ivans War*: *The Red Army 1939 – 19* p. 165.

12. Olga Berggolţ, *Zvezda*, 6, p. 163 (31 mai 1942).

13. Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 1, pp. 227 – 2 Markhasev, „Dva Leningradskikh Radio”, p. 97.

14. Aileen Rambov, „The Siege of Leningrad: Wartime Literature a Ideological Change”, în Robert Thurston şi Bernd

BonwetschJ *The Peoples War*: *Responses to World War* îl *în the Soviet Uni* pp. 163 – 164.

15. Olga Berggolţ, *Zvezda*, 6, pp. 160,164 (13 mai şi 3 iunie 1942]

16. Elliott Mossman, ed., The Correspondence of Boris Pasternak i Olga Freidenberg, 1910 – 1954, pp. 216 – 221.

17. Anna Zelenova, Stati, vospominaniya, pisma: Pavlovsky dvo\ istoriya i sudba, p. 115.

18. Roberta Reeder, Anna Akhmatova: Poet and Prophet, p. 269.

19. Vera Imber, *Leningrad Diary*, pp. 60 – 61,70 – 71 (19 şi 20 febra 10 şi 12 martie 1942).

20. Vasili Ciurkin, *Voyennaya literatura*: *dnevniki i pit* http://militera, lib,

ru/db/churkin part 2, pp. 9 – 10 (27 mai ţ iunie 1942).

21. Reeder, *Anna Akhmatova*, p. 277.

22. Vladimir Garşin, „Tarn gde smerţ pomogayet zhizni”, *Arkhiv Patologii*, vol. 46, nr. 5,1984, pp. 83 – 88. (Aceste scurte memorii au fost scrise în 1944.)

23. Rapoartele OSBP şi ale Trustului de pompe funebre din 14 aprilie 1942 şi 5 aprilie 1943, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 141 şi 153, pp. 299,337 – 338.

24. Rapoarte către Jdanov întocmite de Antiufeiev, şeful Secţiei „instructori” a Comitetului orăşenesc de partid, din 17 ianuarie, 28 martie şi 1 aprilie 1942. TsGAIPD SPB: Fond 24, op. 2 v, delo 5760.

25. Imber, *Leningrad Diary*, pp. 73 – 4

(28-martie 1942).

26. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya zima (1941 – 1942 gg.)”, *Neva*, 1,1994, p. 269.

27. Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis*: *blokadniy dnevnik*, pp. 76 – 79,84 (26 – 31 martie şi 4 aprilie 1942).

28. Norman, *The Hermitage*, p. 256.

29. Scrisoare către Jdanov de la gen. It. Kabanov, 11 mai 1942, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 144, p. 307. *Vezi şi* raportul Direcţiei de sănătate a oraşului către Kosîghin şi Popkov, din 31 martie 1942, ibid., doc. 139, p. 296.

30. RGASPI: Fond 17, op. 43, delo 1150; protocol 57, p. 54; Dmitri Lazarev, „Vospominaniya o blokade”, *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-*

Peterburga, voi. 5, pp. 211 – 212.

31. William Moskoff, The Bread of Affliction: The Food Supply în the USSR during World War II, p. 202; Richard Bidiack, Workers al War: Factory Workers and Labor Policy în the Siege of Leningrad, Carl Beck Papers, 902, p. 28.

32. RGASPI: Fond 17, op. 43, delo 1138; protocol 45, pp. 13,44; protocol 47, p. 162. RGASPI: Fond 17, op. 43, delo 1139; protocol 48, p. 32. RGASPI: Fond 17, op. 43, delo 1140; protocol 50, pp. 1,3,90.

33. Raport NKVD către Comitetul de partid al oblastului Leningrad, Borovici, 19 decembrie 1942. TsGAIPD SPB: Fond 24, op. 20, delo 52.

34. Rapoarte NKVD din 5 august, 5 septembrie şi 6 octombrie 194 Nikita

Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 78,79,8 pp. 328 – 339.

35. Vasili Cekrizov, „Dnevnikblokadnogo vremeni” *Trudy Gosuda strennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, voi. 8, pp. 87,97 – 9.102 (29 iunie, 26 august şi 21 septembrie 1942).

36. Imber, *Leningrad Diary*, pp. 110 – 111 (16 septembrie 1942).

37. Olga Cretina, „Spasayus spasaya chast 2: skazka o gorokhovo] dereve (1942 – 1944 gg.)”, *Neva*, 2,1994, p. 212. *Vezi şi* Lazare „Vospominaniya o blokade”, pp. 213 – 214,216, şi Adamovici Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 111 – 112.

38. Anna Ostroumova-Lebedeva, *Avtobiograficheskiye zapiski*: *Lenh grad v blokade*, pp. 280,295 (17 aprilie şi 24

septembrie 1942).

39. Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*, pp. 256 – 257.

40. Serviciul statistică al oraşului, 5 octombrie 1942, în Dzeniskevic] ed., *Leningrad v osade*, doc. 148, p. 313; Bidiack, *Workers al Wa* p. 27.

41. Imber, *Leningrad Diary*, p. 101 (7 august 1942).

42. Mossman, ed., The Correspondence of Boris Pasternak and Oll

Freidenberg, 1910 – 1954, pp. 222,225. l

43. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 67, pp. 160 – 161. l

44. Pavel Gubcevski, în Norman, *The Hermitage*, p. 257.

45. Cekrizov, „Dnevnik blokadnogo

vremeni”, pp. 94 – 95 (10 augi

1942).

46. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, pp. 37,105. Raport NKVD ca Beria şi Jdanov, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. Şi 86, pp. 336,353.

47. Ostroumova-Lebedeva, *Avtobiograficheskiye zapiski*, p. 286 (2

30 mai 1942). l

48. Olga Berggolţ, „Dnevnye zvezdy *, *Ogonyok*, 19,5 mai 1990, p.

49. *Vezi*, de exemplu, Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis*: *blokac dnevnik*, p. 191,28 octombrie 1942. *Vezi şi* Aleksei Vinokurov *Arkhiv Bolshogo Doma*: *blokadniye dnevniki i dokumenty*, p. (17 iunie 1942).:.i

50. Olga Berggolţ, „Iz dnevnikov”,

Zvezda, 6,1990, p. 166 (2 iulie 1942).

51. Lazarev, „Vospominaniya o blokade”, p. 218 (decembrie 1942); Vasilisa Malişeva, 23 iulie-7 august 1942; RGALI: Fond 2733, op. 1, yed, khr. 872, p. 160.

52. Dmitri Lazarev, „Vospominaniya o blokade”, pp. 215 – 216. Rime similare din acea vreme sunt date în O.E. Molkina, „Nemisy v koltsye blokady”, *îstoriya Petersburga*, 3, pp. 62 – 64.

53. Boldîrev, *Osadnaya zapis*: *blokadniy dnevnik*, pp. 148,164 – 165 (28 august şi 22 septembrie 1942). NKVD a exprimat aceasta în alt fel. Directorii de fabrică ar trebui să înceteze să-i mai trimită pe cei mai slabi şi mai puţin pregătiţi angajaţi să taie buşteni, se afirma într-un raport către Jdanov din 9 ianuarie 1942, deoarece nu

reuşiseră să-şi îndeplinească normele şi „au fost leneşi” (TsGAIPD SPB: Fond 24, op. 2 v). Pentru altă descriere a conscripţiei în minele de turbă, *vezi* Valentina Buşueva, în Cynthia Simmons şi Nina Perlina, ed., *Writing the Siege*: *Womens Diaries, Memoirs and Documentary Prose*, *pp*. 136 – 137.

Capitolul 20: Simfonia Leningradului

1. BBC Written Archives Centre: El/1270 Countries: Russia – Material for Use în Programmes, file 1,1941 – 1943.

2. Aleksandr Rubaşkin, Golos Leningrada: Leningradskoye Radio v dni blokady, p. 173.

3. BBC Written Archives Centre: El/1281 Countries: Russia; Russian Service (Policy), file 1,1939 – 1944.

4. Dmitri Şostakovici, Story of a Friendship: The Letters of Dmitri Shostakovich to Isaak Glikman, 1941 – 1975, p. XXXIV.

5. Solomon Volkov, St Petersburg: A Cultural History, p. 429.

6. Ibid., p. 433.

7. Olga Berggolţ, „Iz dnevnikov”, *Zvezda*, 6,1990, p. 153 (29 martie

1942).

8. Alexander Werth, *Russia al War*; *1941 – 1945*, p. 272.

9. BBC Written Archives Centre: R46/297: Leningrad Symphon 1942 – 1944.

10. Solomon Volkov, ed., Testimony: The Memoirs of Dmitri Shosta kovich, pp. 17,104 – 106.

11. Olga Berggolţ, „Iz dnevnikov”

Zvezda, 4, aprilie 1991, p. 14 (7 februarie 1942).

12. Xenia Matus, în Simmons şi Perlina, ed., Writing the Siege t Leningrad: Womens Diaries, Memoirs and Documentary Prost p. 149. Vezi şi Rubaşkin, Golos Leningrada, pp. 163 – 173.

13. Harlow Robinson, „Composing for Victory", în Richard Stites, ed *Culture and Entertainment în Wartime Russia*, p. 71; Volkoi *St Petersburg*, p. 442.

14. Vera Imber, *Leningrad Diary*, p. 102 (9 august 1942).

15. Volkov, ed., *Testimony*, p. 118.

16. Nadejda Cerepenina, „Assessing the Scale of Famine and Deati în the Besieged City", în John Barber şi Andrei Dzeniskevich, ed *Life and Death în Besieged*

Leningrad 1941 – 1944, p. 36.

17. Stanislav Kotov, Detskiye doma blokadnogo Leningrada, p. 20.

18. Galina Vişnevskaia, *Galina*: *A Russian Story*, New York, 1984, p] 30 – 35. Vişnevskaia a devenit una dintre cele mai mari sopran lirice din Rusia. Ea şi soţul ei, violoncelistul Mstistav Rostropovic au fugit în Occident la sfârşitul anilor 1960, după ce au căzut! dizgraţie fiindcă erau prietenii lui Soljeniţîn Colecţia lor de ari rusească, cumpărată de un magnat rus al oţelului în 2007, es; astăzi expusă la Sankt Petersburg.

19. Kotov, Detskiye doma blokadnogo Leningrada, p. 86.

20. Raport al Comitetului orăşenesc de partid către Kosîghin, 28 lui 1942, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc.

154, p. *34 Vezi şi* Kotov, *Detskiye doma blokadnogo Leningrada*, p. 149.

21. Kotov, Detskiye doma blokadnogo Leningrada, pp. 78 – 84.

22. Intervievată de autoare, Vsevolojsk, noiembrie 2006.

23. James Clapperton, The Siege of Leningrad and the Ambivalence the Sacred: Conversations with Survivors, teză de doctor

Universitatea din Edinburgh, 2006, p. 393; Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 179 – 180.

24. Clapperton, *Siege of Leningrad*, p. 120.

25. Imber, *Leningrad Diary*, pp. 148 – 149 (28 mai 1943).

26. Moskoff, *The Bread of Affliction*, p.

201, citând un articol din *The Times*, 5 ianuarie 1944.

27. Adamovici şi Granin, A *Book of the Blockade*, p. 183.

28. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya zima (1941 – 1942 gg.)”, *Neva*, 1,1994, p. 281.

29. Grecina, „Spasayus spasaya chast 2: skazka o gorokhovom dereve (1942 – 1944 gg.)” > *Neva*, 2,1994, p. 219 (11 mai 1943).

Capitolul 21: Ultimul an

1. Directiva Führerului nr. 41,5 aprilie 1942, Hugh Trevor-Roper, ed., *Hitlers War Directives 1939 – 1945*, pp. 116 – 117.

2. Directiva Führerului nr. 44,21 iulie 1942, ibid., p. 127. „Schwerer Gustav” („Marele Gustav”), tunul care putea să

arunce un obuz de 7 tone la 45 km avea nevoie de propriile macarale şi de două şine de cale ferată paralele; o echipă de 1.420 de oameni lucrau până la şase săptămâni la asamblarea şi dezasamblarea lui. Deşi a fost transportat la 30 km de Leningrad înainte de anularea Operaţiei *Nordlicht* („Aurora boreală”), a fost folosit numai la Sevastopol, unde a tras 48 de proiectile în total. Un obuz al acestui tun este expus la Imperial War Museum din Londra.

3. Hugh Trevor-Roper, ed., *Hitlers Table Talk, 1941 – 1944*, p. 617 (6 august 1942).

4. Gitta Sereny, Albert Speer: His Battle with Truth, p. 363.

5. Fritz Hockenjos, manuscris, Bundesarchiv/Militärarchiv: MSG 2/4034 –

4038 (28 februarie 1943 şi 31 martie 1944). Pentru mai multe informaţii despre femeile din Armata Roşie, *vezi* Catherine Merridale, *Ivans War*: *The Red Army 1939 – 45*, pp. 143 – 144.

6. Antony Beevor, *Stalingrad*, p. 392.

7. Vera Imber, *Leningrad Diary*, pp. 126 – 127 (16 ianuarie 1943).

8. Anna Ostroumova-Lebedeva, *Avtobiograficheskiye zapiski*: *Leningr v blockade* (28 ianuarie 1943).

9. Dmitri Lazarev, „Vospominaniya o blokade”, *Trudy Gosudar vennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 219 (18 şi nu arie 1943).

10. G.F. Krivoşeiev, ed., Rossiya i SSSR v voinakh XX veka: poU vooruzhyonnykh să p. 283; Harrison Salisbury, The 900 Days: T

Siege of Leningrad, p. 549.

11. Hockenjos, manuscris, Bundesarchiv/Militärarchiv, p. 10 (11 a gust 1942).

12. Maria Maşkova, „Iz blokadnykh zapisei”, în *V pamyat ushedshi i vo slavu zhivushehikh*: *dnevniki*, *vospominaniye*, *pisma*, pp. 82 – 1 (februarie-mai 1943).

13. Raport al comandamentului apărare antiaeriană, în Andrei Dzen kevich, ed., *Leningrad v osade*: *zbornik dokumentov*, ataşat de la 169, p. 398.

14. Pentru mai multe detalii, *vezi* David Glantz, *The Battle for I ningrad, 1941 – 1944*, p. 130.

15. Maşkova, „Iz blokadnykh zapiseip. 132 (8 august 1943).

16. Vasili Cekrizov, „Dnevnik

blokadnogo vremeni" *Trudy Gosudar vennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, voi. 8, p. 141 (18 apri

1943). 186 de fabrici lucrau din nou acum, în comparaţie cu 3 înainte de război. Aproximativ 80% dintre muncitorii din fabi erau femei semicalificate, sub 24 de ani. (Richard Bidiack, *Work al War*: *Factory Workers and Labor Policy în the Siege of Leningr* Carl Beck Papers, 902, pp. 32 – 33.)

17. Cekrizov, „Dnevnik blokadnogo vremeni" p. 145 (18 iulie *194*

18. Aleksandr Rubaşkin, Golos Leningrads. Leningradskoye Radi dni blokady, p. 195.

19. Marina Starodubţeva (născută Ieruhmanova), *Krugovorot* (*vrem i sudby*), manuscris în posesia familiei memorialistei,

p. 550.

20. Hockenjos, manuscris, Bundesarchiv/Müitârarchiv, p. 45 (16 nu arie 1943).

21. Raport al şefului organizaţiei de partizani din oblastul Leningrad, M. Nikitin, către Stalin, în Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, anexa 5, doc. 2, p. 430; Hockenjos, manuscris, Bundesarchiv/ Militärarchiv, p. 130 (25 noiembrie 1943).

22. RGASPI: Fond 269, op. 1, yed, khr. 30.

23. Walther Kulik (4 decembrie 1943). RGASPI: Fond 269, op. 1, yed, khr. 29.

24. Gerhard Buss, luat prizonier la 14 ianuarie 1944. RGASPI: Fond

— 269, op. 1, yed, khr. 29.

25. RGASPI: Fond 269, op. 1, yed, khr. 30.

26. Elliott Mossman, ed., The Correspondence of Boris Pasternak and Olga Freidenberg, 1910 – 1954, p. 234.

27. Imber, *Leningrad Diary*, pp. 179 – 182 (15,22,27 şi 28 ianuarie

1944). *Vezi şi* Alexander Werth, *Leningrad*, p. 187.

Partea a Cincea. Urmările

Capitolul 22: Întoarcerea acasă

1. Vasili Ciurkin, *Voyennaya literatura*: *dnevniki i pisma*, http://militera, lib, ru/db/churkin, pp. 8 – 9 (4 aprilie 1944).

2. David Glantz, The Battle for Leningrad, 1941 – 1944, p. 413.

3. Fritz Hockenjos, Bundesarchiv/Militärarchiv: MGS2/4037,

pp. 1 – 2,37 (16 ianuarie şi 12 martie 1944).

4. Ibid., p. 24 (14 februarie 1944).

5. Irina Ivanova, născută Bogdanova, intervievată de autoare, Vsevolojsk, noiembrie 2006.

6. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 2: skazka o gorokhovom derive (1942 – 1944 gg.)”, *Neva*, 2,1994, p. 246.

7. Elliott Mossman, ed., The Correspondence of Boris Pasternak and Olga Freidenberg, 1910 – 1954, pp. 237 – 238.

8. Elena Kojina, *Through the Burning Steppe*: *A Wartime Memoir*, p, 145; Vera Imber, *Leningrad Diary*, p. 178 (12 ianuarie 1944).

9. Lev Kopelev, *No Jail for Thought*, pp. 6,93,99,101 – 104,134.

10. Vasili Ciurkin, scrisoare din 2 iunie 1944. În *Voyennaya literatura dnevniki ipisma*, http://militera, lib, ru/db/Churkin part4, p. 13

11. Andrei Dzeniskevich, ed" *Leningrad v osade*: *zbornik dokumentov* doc. 226, p. 562.

12. *Vezi* Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*: *A Memoir* p. 256; Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade* p. 464; şi Elizaveta Muravieva, intervievata nr. 10, Universitatea Europeană St Petersburg, Proiect istorie orală, „Blokada v sudbakl i pamyati leningradtsev".

13. Anna Zelenova, Stati, vospominaniya, pisma: Pavlovsky dvorets istoriya i sudba, p. 115.

14. Vezi Catherine Scott-Clark şi Adrian Levy, The Amber Room: Th. Fate of the Worlds Greatest Lost Treasure, New York, 2004.

15. Alexander Werth, *Leningrad*, pp. 188 – 189; Harrison Salisbury *The 900 Days*: *The Siege of Leningrad*, p. 567.

16. Vera Imber, *Leningrad Diary*, p. 203 (29 mai 1944).

17. A.Z. Vakser, „Nastroyeniya leningradtsev poslevoyennogo vremeni 1945 – 1953 gody”, *Nestor*, nr. 1 (5), p. 311.

18. Werth, *Leningrad*, pp. 125,167. El a făcut două vizite la Leningrad în septembrie 1943 şi februarie 1944. Pentru mai multe despre zvonul că Leningradul ar putea deveni din nou capitală, *vei* Harrison Salisbury, *Disturber of the Peace*: *Memoirs*

of a Foreigi Correspondent, p. 96.

19. Raport NKGB din 14 martie 1945, în Nikita Lomaghin, *Neizvei tnaya blokada*, vol. 2, doc. 17, p. 62. i

20. „They Felt the Pangs of Hunger but Survived the Cruel Siege *St. Petersburg Times*, 27 ianuarie 2004.

21. Lisa A. Kirschenbaum, The Legacy of the Siege of Leningrad 1941 – 1995: Myth, Memories, and Monuments, p. 141.

22. Cynthia Simmons şi Nina Perlina, ed, *Writing the Siege i*

Leningrad: Womens Diaries, Memoirs and Documentary Pros pp. 71 – 74,76.1

23. Roberta Reeder, Anna Akhmatova: Poet and Prophet, pp. 289 – 29

24. Solomon Volkov, St. Petersburg: A Cultural History, p. 450.

25. Reeder, *Anna Akhmatova*, p. 293.

26. Richard Bidiack, „Ideological Or Political Origins of the Leningrad Affair? A Response to David Brandenberger” *The Russian Review*, 64/1 (ianuarie 2005), p. 94.

27. Yoram Gorlizki şi Oleg Khlevniuk, *Cold Peace*: *Stalin and the Soviet Ruling Circle*, *1945 – 1953*, Oxford, 2004, p. 86.

28. În memoriile sale, Hruşciov admite că „probabil că el a semnat ordinul. În acele zile, când un caz era închis – şi dacă Stalin considera că este necesar –, el semna ordinul cu sentinţa la o adunare a Politbiuro şi apoi îl dădea celorlalţi pentru a-l semna. Ne puneam semnătura fără măcar să ne uităm la el”.

29. Simon Sebag Montefiore, *Stalin*: *The Court of the Red Tsar*, p. 540.

30. Pentru o descriere plină de viaţă a vizitei în Iugoslavia şi declinul lui Stalin, *vezi* Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, pp. 136 – 153.

31. Volkov, *St. Petersburg*, p. 454.

32. B. Kostircenko, *Tainaya politika Stalina*, Moscova, 2001, p. 234. Citat în Donald Rayfield, *Stalin and His Hangmen*, p. 245.

33. Reeder, Anna Akhmatova, p. 304; Elliott Mossman, ed., The Correspondence of Boris Pasternak and Olga Freidenberg, 1910 – 1954, pp. 303 – 304.

34. Sidney Monas şi Jennifer Greene Krupala, ed, *The Diaries of Nikolay Punin, 1904 – 1953*, pp. 212 – 213,219.

35. Lihaciov, Reflections on the Russian Soul, p. 255.

Capitolul 23: Pivniţa memoriei

1. Pentru o analiză a cultului Marelui Război pentru Apărarea Patriei în relaţie cu Leningradul, *vezi* capitolul 6 din Lisa Kirschenbaum, *The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941 – 1995*: *Myth, Memories, and Monuments*.

2. *Vezi*, de exemplu, A.J.P. Taylor, în *New York Review of Books*, 10 aprilie 1969.

3. Solomon Volkov, St Petersburg: A Cultural History, p. xvi.

4. Pentru o descriere detaliată a dezbaterii, *vezi* ibid., pp. 542 – 545…

5. Cynthia Simmons şi Nina Perlina, ed., Writing the Siege: Womens Diaries, Memoirs and Documentary Prose, p. 109.

6. Ibid., p. 206.

7. Valentina Stolbova şi Aelita Vostrova,

intervievatele nr. 12 şi 17, Universitatea Europeană St. Petersburg, Proiect istorie orală, „Blokada v sudbakh i pamyati leningradtsev”.

8. Simmons şi Perlina, ed., *Writing the Siege*, p. 109. Pentru mai multe despre tensiunile dintre vechii şi noii rezidenţi, *vezi* Siobhan Peeling, „Din, disease and disorder: population re-placement în postwar Leningrad and the «danger» of social contamination”, în Nick Baron şi Peter Gatrell, ed., *Warlands*: *Population Resettlement and State Reconstruction în Soviet Eastern Europe, 1945 – 1950*.

9. Maria Berggolţ, comentariu la Olga Berggolţ, „Blokadniy dnevnik”, *Zvezda*, 3, aprilie 1991, p. 144.

Bibliografie[30]

Adamovici, Ales, şi Granin, Daniil, *Blokadnaya Kniga*, Leningrad, 1989. Publicat în limba engleză cu titlul *A Book of the Blockade*, trad. Hilda Perham, Moscova, 1983.

— „Blokadnaya kniga: Glavy, kotorykh v knige ne bylo” *Zvezda*, 5 – 6,1992, p. 8.

Akhmatova, Anna, *Selected Poems*, trad. Richard McKane, Londra, 1989.

— *Selected Poems*, trad. Stanley Kunitz şi Max Hayward, Londra, 1989.

Alshits, Daniil, „Istorizm i antiistorizm – ikh rol i znacheniye v sovremennoi nauke, politike i kulture” în Istoriya Rossii: issledovaniya i razmyshleniya – zbornik statei k 90-letiyu se dnya rozhdeniya

30 în această secţiune, numele autorilor şi titlurile lucrărilor sunt reproduse conform ediţiei în limba engleză.

doktora istoricheskikh nauk Valentina Mihailovicha Kovalchuka, St. Petersburg, 2006.

Antonov, A.N., „Children born during the Siege of Leningrad în 1942”, *Journal of Paediatrics*, 1947, pp. 250 – 259.

Applebaum, Anne, Gulag: A History of the Soviet Camps, Londra.

2003.

Ardov, Revd Michael, ed., *Memories of Shostakovich*: *Interviews with the Composers Children*, trad. Rosanna Kelly şi Michael Meylac, Londra, 2004.

Arutyunyan, Brezh, şi Arkadi Burlakov, „Nekotorye voprosy istoriografii boyevykh deistriy v bitve za Leningrad”, în

E.V. Ilyin, ed., Bitva za Leningrad: problemy sovremennykl issledovaniy, St.

Petersburg, 2007.

Bagiyan, G.A., Gatchina: goryachaya osen sorokpervogo, Gatchina 2005.

Bakhareva, Yu. Yu., şi T.V. Kovaleva, ed., *Arkhitektory blokadnoge Leningrada* (catalog al expoziţiei, Gosudarstvenniy Muze Istorii Sankt-Peterburga), St. Petersburg, 2005.

Barber, John, şi Andrei Dzeniskevich, ed., Zhizn i smerţ v blokirovannom Leningrade: istoriko-meditsinskiy aspekt, St. Petersburg 2001. Publicat în limba engleză cu titlul Life and Death ir Besieged Leningrad, 1941 – 1944, New York.

Barber, John şi Mark Harrison, ed., The Soviet Home Front 1941 – 1945 A Social and Economic History of the USSR în World War ÎI Londra, 1991.

Beaumont, Joan, Comrades în Arms: British Aid to Russia 1941 – 1945 Londra, 1980.

Bee vor, Antony, *Stalingrad*, Londra, 1998.

— Berlin: The Downfall 1945, Londra, 2002.

Berggolts, Olga, *Govorit Leningrad*, Leningrad, 1945.

— „Iz dnevnikov Olgi Berggolts”, *Vremya i my*, 6,57 (1980), p. 27 i (pentru perioada septembrie 1941-octombrie 1949).

— „Dnevnye zvezdy”, *Ogonyok*, 19 (5 mai 1990), p. 16.

— „Iz dnevnikov”, *Zvezda*, *6* (1990), p. 153 (pentru perioad martie-august 1942).

— „Ob etikh tetradyakh”, *Zvezda*, 5 (1990), p. 180 (pentru perioad iulie 1939-

martie 1942).

— „Blokadniy dnevnik”, *Aprel*, 4 (1991), p. 128 (pentru perioac septembrie 1941-februarie 1942).

— *Olga*: *Zapretniy dnevnik*, St. Petersburg, 2010.

— *Pamyat*: *stikhotvoreniya*, *poemy*, *proza*, St. Petersburg, 2010 (îi elude „Fevralskiy dnevnik” şi „Dnevnye zvezdy”).

Bernev, Stanislav, şi Sergei Ghernov, ed., *Arkhiv Bolsho Doma*: *blokadniye dnevniki i dokumenty*, St. Petersbul

2003.

Bidiack, Richard, *Workers al War*: *Factory Workers and Labor Policy în the Siege of Leningrad*, The Carl Beck Papers în Russian and East European Studies, 902, Pittsburgh, 1991.

— „The Political Mood în Leningrad during the First Year of the Soviet-German War”, *The Russian Review*, 59 (ianuarie 2000), p. 96.

— „Survival Strategies în Leningrad during the First Year of the Soviet-German War”, în Robert Thurston şi Bernd Bonwetsch, ed., *The People’s War: Responses to World War Two în the Soviet Union*, Urbana, 2000.

Bitva za zhizn: materialy năuchno-prakticheskoi konferentsii, posvyashehennoi 65-letiyu nachala blokady Leningrada, St. Petersburg, 2007.

„Blokada glazami ochevidtsev. Intervyu’s zhitelyami Leningrada 1940-kh gg.”, *Nestor*, 6,2001, pp. 37 – 267.

Bogdanov-Berezovsky, Valerian, *V gody*

Velikoi Otechestrennoi Voiny, Leningrad, 1959.

Boldyrev, Aleksandr, *Osadnaya zapis*: *blokadniy dnevnik*, St. Petersburg, 1998.

Bonner, Elena, *Mothers and Daughters*, trad. Antonina Bonis, Londra, 1992.

Boterbloem, C.N., „The Death of Andrei Jdanov", *Slavonic and East European Review*, 80,2 (aprilie 2002), p. 267.

Bowlt, John, Filonov: Khudozhnik, issledovatel, uchitel, 2 vol., Moscova, 2006.

Braithwaite, Rodric, *Moscow 1941*: *A City and its People al* War, Londra, 2006.

Brandenberger, David, „Stalin, the Leningrad AF ar, and the Limits of Postwar Russocentrism", *The Russian Review*, 63 (aprilie 2004), p. 241.

Brodsky, Josef, *Less Than One*, New

York, 1986.

Bullard, Julian şi Margaret, ed., Inside Stalin's Russia: The Diaries of Reader Bullard 1930 – 1934, Charibury, 2000.

Bullock, Alan, Hitler and Stalin: Paralel Lives, Londra, 1991.

Burov, A.V., Blokada den za dnem: 22 iyunya 1941 – 27 yanvarya 1944 goda, Leningrad, 1979.

Chekrizov, Vasili, „Dnevnik blokadnogo vremeni", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, 8 (2004).

Chernov, Sergei, Stanislav Bernev şi Nikita Lomaghin, ed., Arkhiv Bolshogo Doma: Plan „D" – plan spetsialnykh meropriyatiy, provodimykh vo vremya Otechestrennoi voiny pe obshehegorodskim obyektam gor. Leningrada, St Petersburg,

2005.

Chernov, Sergei, şi Stanislav Bernev, ed., *Arkhiv Bolshogo Doma*: *blokadnye dnevniki i dokumenty*, St. Petersburg, 2007.

Chistikov, Aleksandr, ed., *Chelovek v blockade*: *novye svidetelstva*, St. Petersburg, 2008.

Chukovskaya, Lydia, *The Akhmatova Journals*, vol. 1,*1938 – 1941*, Londra, 1994.

Churchill, Winston, *The Second World War*, Londra, 1959.

Clapperton, James, The Siege of Leningrad and the Ambivalence of the Sacred: Conversations with Survivors, teză de doctorat, Edinburgh University, 2006. I

Dale, Robert, „Rats and Resentment: The Demobilization of the Red Army în Postwar Leningrad, 1945 – 1950”, *Journal of*

Contemporary History, 45 (ianuarie 2010), p. 113.

— Re-adjusting to Life after War: The Demobilization of Red Arm) Veterans în Leningrad and the Leningrad Region 1944 – 1950 teză de doctorat, Queen Mary Collège, University of London 2010.

Dallin, Alexander, German Rule în Russia, 1941 – 1945: A Study e Occupation Policies, Londra, 1957.

Darov, Anatoly, *Blokada*, New York, 1964, publicat pentru primi oară de Nikolayev, 1943.

David, V.M., ed., Budni podviga: blokadnaya zhizn leningradtsè, v dnevnikakh, risunkakh, dokumentakh, St. Petersburg 2007.:

Dayev, Vladimir, S distantsii poluveka:

ocherki blokadnogo Lenii graţia, St. Petersburg, 1998.

Dickinson, Jennifer, „Building the Blockade: New Truths în Survival Narratives from Leningrad”, *Anthropology of East Europe Review*, 13,1995, p. 21.

Djilas, Milovan, *Conversations with Stalin*, trad. Michael Petrovich, Londra, 1962.

Dudin, Mikhail, *Izbrannoye*, 2 vol., Moscova, 1966.

Dunham, Vera, în Stalins Time: Middleclass Values în Soviet Fiction, Cambridge, 1976.

Dyson, Tim, şi Corman O’Graţia, Famine Demography: Endemics from the Past and Present, Oxford, 2002.

Dzeniskevich, Andrei, ed, Leningrad v

osade: zbornik dokumentov o geroicheskoi oborone Leningrada vgody Velikoi Otechestrennoi voiny; 1941 – 1945, St. Petersburg, 1995.

— Blokada i politika. Oborona Leningrada v politicheskoi konyunkture, St. Petersburg, 1998.

— Front cu zavodskikh sten: Maloizuchennye problemy oborony Leningrada (19411944), St. Petersburg, 1998.

— „Banditizm (osobaya kategoriya) vblokirovannom Leningrade”, *Istoriya Petersburga*, 1,2001.

— „Meditsinskiy aspect blokady Leningrada”, *Nestor*, 2 (8), 2005, p. 57.

— Ed., O blokade Leningrada v Rossii i za rubezhom: istochniki, issledovaniya,

istoriogra 2 y a, Nestor, 8, St. Petersburg, 2005.

— Ed., Iz raionov oblasti soobshehayut... Svobodnye ot okkupatsii raiony Leningradskoi oblasti vgody Velikoi Otechestrennoi voiny 1941 – 1945: zbornik dokumentov, St. Petersburg, 2006.

— „The Social and Political Situation în Leningrad în the First Months of the German Invasion: The Social Psychology of the Workers", în Robert Thurston şi Bernd Bonwetsch, ed., *The Peoples War*: *Responses to World War Two în the Soviet Union*, Urbana, 2000.

Ehrenburg, Ilya, *Men – Years – Life*, vol 5, *The War Years 1941 – 1945*, trad. Tatiana Shebunina, Londra, 1964.

Erickson, John, The Road to Stalingrad:

Stalin’s War with Germany vol. 1, Londra, 1975.

— The Road to Berlin: Stalins War with Germany, vol. 2, Londra 1983.

— The Soviet High Command: A Military-Political History, Londra 2001.

„Ermitadz v gody Velikoi Otechestrennoi Voiny: dokument arkhiva Gosudarstvennogo Ermitadza”, *Istoriya Petersburga*, 2.2005, p. 71.

Fadeyev, Aleksandr, Leningrad în the Days of the Blockade Westport, 1971.

— Aleksandr Fadeyev – pisma i dokumenty: izfondov Rosstiskogi gosudarstvennogo arkhiva literatury i iskusstra, Moscova 2001.

— În the Name of Kirov, www.sovlit.com Feinstein, Elaine, Anm of

All the Russias: The Life of Anna Akhmatova, Londra, 2005

Figes, Orlando, Natashas Dance: A Cultural History of Russia Londra, 2002.

— The Whisperers: Private Life în Stalin’s Russia, Londra, 2007.

Filonov, Pavel, *Dnevnik*: *Pavel Filonov*, St. Petersburg, 2000.

Fitzpatrick, Sheila, Everyday Stalinism: Ordinary Life îl

Extraordinary Times – Soviet Russia în the 1930 s, New York 1999.1

Fridenberg, Olga, „Osada cheloveka”, *Minuvsheye*, 3, Paris, 1981

pp. 20 – 21.

— The Correspondence of Boris Pasternak and Olga Freidenber {1910 – 145, ed Elliott Mossman, Londra, 1982.

Ganzenmüller jörg, Das belagerte Leningrad 1941 – 1944: Die Stai în den Strategien von Angreifern und Verteidigern, Paderbor:

2004.

Garshin, Vladimir, „Tarn, gde smerţ pomogayet zhizni”, în *Izisto\ meditsiny*, Riga, 1960, şi *Arkhiv Patologii*, 46,5 (1984).

Gavrilov, V. L, Dolina smerti: tragediya ipodvig2-y Udarnoi Arrri Moscova, 2006.

Ginzburg, Lidiya, *Chelovek zapismennym stolom*, Leningrad, 1989.

— *Blockade Diary*, trad. Alan Myers, Londra, 1995.

— Zapisnye knizhki, vospominaniya, esse, St. Petersburg, 2002.

Gladkikh, Pavel, Zdravookhraneniye blokadnogo Leningrada.

1941 – 1944 gg., Leningrad, 1985.

Gladkikh, Pavel, şi A.E. Loktev, Ocherki istorii otechestrennoi voyennoi meditsiny. Sluzhba zdorovya v Velikoi Otechestrennoi Voine 1941 – 1945 gg., St. Petersburg, 2005.

Glantz, David, Barbarossa: Hitlers Invasion of Russia 1941, Stroud, 2001.

— The Battle for Leningrad, 1941 – 1944, Lawrence, 2002.

— Colossus Reborn: The Red Army al War 1941 – 1943, Lawrence, 2005.

Glinka, M.S., ed., *V.M. Glinka*: *vospominaniya*, *arkhivy*, *pisma*, 2 vol., St. Petersburg, 2006.

Gloster, V.I., „Towards the History of Daniil Kharms's Last Arrest and Death", *Russkaya Literatura*, 1,1991.

Golovina, T.L, şi N.N. Zozulina, ed., *Vspominaya unov… zbornik*, St. Petersburg, 2004 (publicat de Akademiya Russkogo Baleta imeni A. Ya. Vaganovoi).

Golubeva, T.M., şi N.B. Vetoshnikova, ed., Mediki i blokada: vzglyad skvoz gody – vospominaniya, fragmenty dnevnikov, svidetelstva ochevidtsev, dokumentalnye materialy, St. Petersburg, 1997.

Gorlizki, Yoram, şi Oleg Khlevniuk, Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle 1945 – 1953, Oxford, 2004.

Gorshkov, Nikolai, „Blokadniy dnevnik”, în Stanislav Bernev şi Sergei Chernov, ed., *Arkhiv Bolshogo Doma*: *blokadniye dnevniki i dokumenty*, St. Petersburg, 2004.

Gotkhart, Sofia, „Leningrad, blokada”,

în V.L. Vikhnovina, ed., *Dve sudby v Velikoi Otechestrennoi voine*, St. Petersburg, 2006.

Gouré, Leon, *The Siege of Leningrad*, Stanford, 1962.

Grechina, Olga, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya zima (1941 – 1942 gg.)”, *Neva*, 1,1994.

— „Spasayus spasaya chast 2: skazka o gorokhovom dereve (19421944 gg.)”, Neva, 2,1994.

Grigoryev, V.G., Leningrad blokada 1941 – 1942: vospominaniya byvshego shkolnika blokirovannogo Leningrada, St. Petersburg, 2003.

Grossman, Vasily, *Life and Fate*, trad. Robert Chandler, Londra 1995.

— *Everything Flows*, trad. Robert şi Elizabeth Chandler, Londra, 2009.

— A Writer al War: Vasily Grossman with the Red Army 19411945, ed. Antony Beevor şi Liuba Vinogradova, Londra, 2005.

Halder, Franz, *The Halder War Diary, 1939 – 1942*, ed. Charles Burdick şi Hans-Adolf Jacobsen, Londra, 1988.

Hodgson, Katharine, Voicing the Soviet Experience: The Poetry of Olga Berggolts, Oxford, 2003.

Ignatieff, Michael, *Isaiah Berlin*: *A Life*, Londra, 1998.

Ilyin, E.V., ed., Bitv a za Leningrad: problemy sovremennykh issledovaniy, St. Petersburg, 2007.

Imber, Vera, *Izbrannaya proza*, Moscova, 1952.

— *Leningrad Diary*, trad. Serge Wolff şi Rachel Grieve, Londra, 1971, prima ediţie

cu titlul *Pochti tri goda*, Moscova, 1946.

— Dusha Leningrada: stikhi, Leningrad, 1979.

Ivanov, V.A., „Reaktsiya Leningradtsev na chrezvychainye usloviya osady…”, *Nestor*, 2005,2 (8), 2006, p. 102.

Ivanova, I.A., ed., Tragediya Myasnogo Bora: zbornik vospominam uchastnikov i ochevidtsev Liubanskoi operatsii, St. Petersburg, 2005.

— Za blokadnym koltsom: zbornik vospominanii zhitelei Leningradskoi oblasti vremea germanskoi okkupatsii 1941 – 1944 gg. \ St. Petersburg, 2007.

Jahn, Peter, ed., *Blockades Leningrads*: *Dossiers 1941 – 1944* (catalog expoziţie, Museul Berlin-Karishorst), Berlin, 2004.

Jones, Michael, *Leningrad*: *State of*

Siege, Londra, 2008.

Ketlinskaya, Vera, „Nastya”, în *Den prozhitiy dvazhdy*, Moscova, 1964.

Kharms, Daniil, „The Old Woman”, în *Russian Short Stories from Pushkin to Buida*, trad. Robert Chandler, Londra, 2005.

— *Incidences*, trad. Neil Comwell, Londra, 2006.

Khordikainen, Lyusi, Zhizn v okkupatsii. Pushkin, Gatchina.

Estoniya: dnevnik Lyusi Khordikainen, St. Petersburg, 1999.

Kirby, David, *A Concise History of Finland*, Cambridge, 2006.

Kirschenbaum, Lisa A., „Gender, Memory and Naţional Myths: Olga Berggolts and the Siege of Leningrad”, *Naţionalities Papers*, vol. 28,3 (septembrie

2000), p. 55L

— The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941 – 1995: Myth, Memories, and Monuments, Cambridge, 2006.

Kleinfeld, Gerald, şi Lewis Tambs, *Hitlers Spanish Legion*: *The Blue Division în Russia*, Carbondale, 1979.

Kochina, Yelena, *Blockade Diary*, trad. Samuel Ramer, Ann Arbor, 1990.

Kopelev, Lev, *No Jail for Thought*, trad. Anthony Austin, Londra, 1977.

Korkonosenko, Nataliya, „Blokadnitsy”, *Leningradskaya panorama*, 8 (1991), p. 28.

Kosogor, O.N., A.A. Melua şi S.K. Yegorov, ed., Zhenshehina i voina: o rolizhenshehin v oborone Leningrada 1941 – 1945 – zbornik statei, St. Petersburg, 2006.

Kotov, A.V., „Legendarniy «Nevsky

Pyatachok»", *Znaniye i obshehestro*, 718 (2004), p. 66.

Kotov, Stanislav, *Detskiye doma blokadnogo Leningrada*, St. Petersburg, 2002.

Kovalchuk, V.M., A.L. Rupasov şi A.N. Chistikov, ed., *Dozhivyom li my de tishiny*? *zapiski iz blokadnogo Leningrada*, St. Petersburg, 2009.

— Ya ne sdamsya de poslednego…" zapiski iz blokadnogo Leningrada, St. Petersburg, 2010.

Kovalenko, S.A., edănna Akhmatova: sobraniye sochineniy \ shesti tomakh, Moscova, 1998 – 2005.

Kozhina, Yelena, *Through the Burning Steppe*: *A Wartime Memoir* trad. Vadim Mahmoudov, Londra, 2000.

Kozlova, Nataliya, ed., Sovetskiye lyudi: stseny iz istorii, Moscova

2005.

Krammer, Arnold, „Spanish Volunteers against Bolshevism: The Blue Division, *The Russian Review*, 32,4 (octombrie 1973). p. 388.

Krivosheyev, G.F., ed., Rossiya i SSSR v voinakh XX veka: poter\ vooruzhyonnykh să – statisticheskoye issledovaniye, Moscova 2001.

Kryukovskikh, A. R, *Leningradskoye opolcheniye*, St. Petersburg.

2005. iyj

— „Podvig opolcheniya” în Istoriya Rossii: issledovaniya i razmyshleniya – zbornik statei k 904 etiyu se dnya rozhdeniya doktora istoricheskikh nauk

Valentina Mihailovicha Kovalchuka, St. Petersburg, 2006.1

Kuchumov, A.M., *Pavlovsky dvorets*: *istoriya i sudby*, St. Peters burg, 2004. f

Kulyabko, Vladimir, „Blokadniy dnevnik”, *Neva*, 1,2004, p. 211 (pentru perioada 9 – 20 septembrie 1941).

— *Neva*, 2,2004, p. 235 (pentru perioada 30 septembrie 1941 – 14 ia nu arie 1942).

— *Neva*, 3,2004, p. 262 (pentru perioada 31 ianuarie-12 mart;

1942).

Kuznetsov, amiral Nikolai, *Na kanune*, Moscova, 1989.

Lazarev, Dmitri, „Vospominaniya o blokade D.N. Lazareva, N. Lazarevoi şi E.D. Yakubovich”, *Trudy Gosudarstvenno*

(*Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, 5 (2000).

Liddell Hart, Basil, The Other Side of the Hill: Germany's Genere Their râse and Fall, Londra, 1948.

Likhachev, Dmitri, „Kak my ostalis zhivy", *Neva*, 1,1991, p. 15

— *Reflections on the Russian Soul*: *A Memoir*, trad. Bernard Adams, Budapesta, 2000.

Likhonov, M.I., Pozina, L.T., şi Finogenov, E.I., Parţiinoye rukovotistro evakuatsiei vperviy period Velikoi Otechestrennoi Voiny 1941 – 1942, Leningrad, 1985.

Lomagyn, Nikita, *Soldiers al War*: *German Propaganda and Soviet Army Morale during the Battle of Leningrad, 1941 – 1944*, The Carl Beck Papers în Russian

and East European Studies, 1306, Pittsburgh, 1998.

— V tiskakh goloda: blokada Leningrada v dokumentakh germanskikh spetssluzhb, NKVD, St. Petersburg, 2000.

— *Neizvestnaya blokada*, 2 vol., St. Petersburg, 2004 (colecţie de documente şi comentarii).

— „Nastroyeniya leningradtsev v zerkale politicheskogo kontrolya v preddverii năpădeniya Germanii na SSSR”, în E.V. Ilyin, ed., *Bitva za Leningrad*: *problemy sovremennykh issledovaniy*, St. Petersburg, 2007.

Loskutova, M.V., ed., Pamyat o blokade: svidetelstva ochevidtsev i istoricheskoye soznaniye obshchestva – materialy i issledovaniya, St. Petersburg, 2005.

Lovyagina, V.E., ed., *Blokadniy dnevnik*: *zhivopis i gra2 ka blokadnogo vremeni* (catalogul expoziţiei, Gosudarstvenniy Muzei Istorii Sankt-Peterburga), St. Petersburg, 2005.

Lukács, John, *Iunie 1941*: *Hitler and Stalin*, New Haven, 2006.

Luukkanen, Eino, *Fighter over Finland*, trad. Mauno A. Salo, Londra, 1963.

Malaparte, Curzio, *The Volga Rises în Europe*, trad. David Moore, Londra, 1957.

Mashkova, Maryia, „Iz blokadnykh zapisei”, în V pamyat ushedshikh i vo slavu zhivushehikh: pisma chitatelei stronta; dnevniki i vospominaniya sotrudnikov Publichnoi Biblioteki 1941 – 1945, St. Petersburg, 1995.

Maslova, A.N., ed., Publichnaya

Biblioteka vgody voiny 1941 – 1945, St. Petersburg, 2005.

Massie, Suzanne, Pavlovsk: The Life of a Russian Palace, Boston, 1990.

Mawdsley, Evan, Thunder în the East: the Nazi-Soviet War 1941 – 1945, Londra, 2007.

Mazower, Mark, Hitlers Empire: Nazi Rule în Occupied Europe, Londra, 2008.

Melnik, G.S., şi G.V. Zhirkov, ed… *Radio*, *blokada*, *Leningrad*, St. Petersburg, 2005.

Meretskov, mareşal Kiril, *Serving the People*, Moscova, 1971.

— Nekolebimo, kak Rossiya, Moscova, 1965.

Merridale, Catherine, Night of Stone: Death and Memory în Russia, Londra, 2000.

— Ivans War: The Red Army 1939 – 1945, Londra, 2005.

Molkina, O.L, „Nemisy v koltse blokady”, *Istoriya Petersburga*, 3.

2006.

Moreno Julia, Xavier, La Divisiô n Azul: Sangre Espan ola en Rusia, 1941 – 1945, Barcelona, 2006.

Moskoff, William, The Bread of Afliction: The Food Supply în the USSR during World War II, Cambridge, 1990.

Mossman, Elliott, ed., *The Correspondence of Boris Pasternak and Olga Freidenberg, 1910 – 1954*, trad. Elliott Mossman şi Margaret Wetlin, Londra, 1982.

Munţing, Roger, „Soviet Food Supply and Allied Aid în the War 1941 – 1945”, *Soviet Studies*, 36,4 (Octombrie 1984), p.

582.

Neratova, Rimma, „Zhizn v leningradskoi blokade”, *Zvezda* (1996)

Nicholas, Lynn, The Rape of Europe: The Fate of Europe’s Treasure în the Third Reich and the Second World War, Londra, 1994.

Nikitin, Vladimir, ed., Neizvestnaya blokada/Unknown Blockade Leningrad 1941 – 1944, St. Petersburg, 2009.

Nikulin, N.N., *Vospominaniya o voine*, St. Petersburg, 2008.

Nikulin, Yuri, „Zapiski soldata”, *Zvezda*, 6,2001, p. 108.

Norman, Géraldine, The Hermitage: The Biography of a Gm Museum, Londra, 1997.

Osipova, Lidiya, „Dnevnik o zhizni v

prigorodakh Leningrada", în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, St. Petersburg, 2004, p. 441.

Ostroumova-Lebedeva, Anna, Avtobiograficheskiye zapiski: Leningrad v blockade, Moscova, 2003.

Overy, Richard, *Russia's War*, Londra, 1998.

Pavlov, Dmitri, *Leningrad 1941*: *The Blockade*, trad. John Adams, Chicago, 1965.

Peeling, Siobhan, „Din, disease and disorder: population re-placement în postwar Leningrad and the «danger» of social contamination", în Nick Brown and Peter Gatrell, ed., *Warlands*: *Population Resettlement and State Reconstruction în Soviet. Eastern Europe, 1945 – 1950*, Londra, 2009.

— „Out of Place” în the Postwar City: Practices, Experiences and Reprezentations of Displacement during the Resettlement of Leningrad at the end of the Blockade, teză de doctorat, University of Nottingham, în curs de apariţie.

Perlina, Nina, Olga Freidenbergs Works and Days, Bloomington, 2002.

Peterson, Viktor, „Skorei by bylo teplo!” *Neva*, 1,2001, p. 167.

— „Iz blokady – na Bolshuyu Zemlyu”, *Neva*, 9,2002, p. 152.

Pleysier, Albert, şi Svetlana Magayeva, *Surviving the Blockade of*

Leningrad, Lanham, 2006.

Plotkin, Konstantin, *Kholokost* cu *sten Leningrada*, St. Petersburg, 2005.

Pohiman, Hartwig, *Wolchow*: *900 Tage*

Kampf am Leningrad, Bad Nauheim, 1962.

Polzikova-Rubets, K.V., Oni uchilis v Leningrade: dnevnik uchitelnitsy, Moscova, 1948.

— Dnevnik uchitelya blokadnoy shkoly: 1941 – 1946, St. Petersburg, 2000.

Punin, Nikolai, „Dnevnik”, *Zvezda*, 1,1994 (ed. Irina Punina).

— *The Diaries of Nikolay Punin, 1904 – 1953*, ed. Sidney Monas şi Jennifer Green Krupala, Austin, 1999.

Puteakov, Semen, „Dnevnik krasnoarmeitsa”, în Stanislav Bernex şi Sergei Chernov, edărkhiv *Bolshogo Doma*: *blokadniyt dnevniki i dokumenty*, St. Petersburg, 2007.

Rambow, Aileen, Ü berleben mit Worten: Literatur und Ideologie wä hrend

der Blockade von Leningrad, 1941 – 1944, Berlin, 1994

— „The Siege of Leningrad: Wartime Literature and Ideologica! Change”, în Robert Thurston şi Bernd Bonwetsch, ed., *The Peoples War*: *Responses to World War Two în the Soviet Union* Urbana, 2000.

Ratner, Lazar, „Dva blokadnykh epizoda”, *Neva*, 1,2001, p. 151.

Rayfield, Donald, *Stalin and his Hangmen*, Londra, 2005.

Reeder, Roberta, ed., *The Complete Poems of Anna Akhmatova*, trad. Judith Hemschemeyer, Edinburgh, 1992.

— Anna Akhmatova: Poet and Prophet, Londra, 1995.

Reznikova, Irina, (Füge), „Repressii v period blokady Leningrada”.

Vestnik „Memoriala” 4/5 (10/11), 1995.

Roberts, Andrew, Masters and Commanders: How Roosevelt\ Churchill Marshall and Alanbrooke Won the War în the West: Londra, 2008.

Rubashkin, Aleksandr, Golos Leningrada: Leningradskoye Radio i dni blokady, St. Petersburg, 2005.

Salisbury, Harrison, The 900 Days: The Siege of Leningrad, Londra 1969.

— Disturber of the Peace: Memoirs of a Foreign Correspondent Londra, 1989.

Sebag Montefiore, Simon, *Stalin*: *The Court of the Red Tsar* Londra, 2003.

Selivanov, V.N., Stoyali kak soldaty: blokada, deti, Leningrad, St Petersburg, 2002.

Selivanova, Inessa, ed., Ryadovoi

blokadnoi epopei: khudozhnâi Vasili Selivanov, St. Petersburg, 2005.

Sereny, Gitta, Albert Speer: His Battle with Truth, Londra, 1995.

Shishkin, A.A., ed., *Zabveniyu ne podlezhit*: *statyl vospominaniyc dokumenty*, nr. 5 şi 6, St. Petersburg, 2005 şi 2006.

Shkarovsky, M.V., „Iskrenniy privet ot Stalina: religioznaya zhizn blokadnogo Leningrads *Rodina*, 1,2003.

— „Religioznaya zhizn blokadnogo Leningrada pe novym dokumentalnym istochnikam”, în E.V. Ilyin, *Bitva za Leningrad*: *problemy sovremennykh issledovaniy*, St. Petersburg, 2007.

Shostakovich, Dmitri, Story of a Friendship: The Letters of Dmitri. Shostakovich to Isaak Glikmany 1941 –

1975, with a commentary by Isaak Glikman, trad. Anthony Phillips, Londra, 2001.

Shukman, Harold, ed., *Stalins Generals*, Londra, 1993.

— Stalin and the Soviet-Finnish War 1939 – 1940, Londra, 2002.

Shulgina, Elena, „V dvadtsat let om posedeli”, *Smena*, 7 mai 1995.

Shvarts, Evgheni, *Zhivu bespokoino… iz dnevnikov*, Leningrad.

1990.

Simmons, Cynthia, şi Nina Perlina, ed., Writing the Siege of Leningrad: Women’s Diaries, Memoirs and Documentary Prose, Pittsburgh, 2002.

Simonenko, V.B., Magaieva, S.V., Simonenko, M.G., şi Pakhomova, Yu. V., *Leningradskaya blokada*: *meditsinskiye*

problemy – retrospektiva i sovremennost, Moscova, 2003.

Skrjabina, Yelena, *Siege and Survival*: *The Odyssey of a Leningrader*, trad. Norman Luxenburg, Carbondale, 1971.

Smelser, Ronald, şi Edward Davies, The Myth of the Eastern Front: The Nazi-Soviet War în American Popular Culture, Cambridge, 2008.

Sokolov, Boris, *B plenu i na rodine*, St. Petersburg, 2004.

Sokolov, Nikolai, „Tyoplaya vanna dlya begemota: zoosad v gody voiny”, *Rodina*, 1,2003.

Sotnikov, Nikolai, „V blokadniy gorod yekhal… tsirk!” *Neva*, 6.

2002, p. 222.

Sparén, Pät, et al, „Long term mortality

after severe starvation during the siege of Leningrad: prospective coborî study”, *British Medical Journal*, 328 (ianuarie 2004), p. 11.

Speer, Albert, Inside the Third Reich: Memoirs, Londra, 1970.

— The Slave State: Heinrich Himmler’s Masterplan for SS Supremacy, trad Joachim Neugroschel, Londra, 1981.

Steblin-Kamenski, Mikhail, „The Siege of Leningrad”, în *Granta*, 30: *New Europe*! (aprilie 1990).

Stites, Richard, ed., Culture and Entertainment în Wartime Russia, Bloomington, 1995.

Telyashkov, Rakhim, Tatary v Velikoi Otechestrennoi Voine i hlokade Leningrada, St. Petersburg, 2005.

Trevor-Roper, Hugh, ed., *Hitlers Table Talk, 1941 – 1944*, trad. Norman Cameron şi R.H. Stevens, Londra, 1953.

— Hitler's War Directives, 1938 – 1945, Londra, 1964.

Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga, vol. 5, Materialy k istorii blokady Leningrada, St. Petersburg, 2000.

— Vol. 8, Vasili Chekrizov, *Dnevnik blokadnogo vremeni*, St. Petersburg, 2004.

Turnarkin, N., The Living and the Dead: The rise and Fall of the Cult of World War îl în Russia, New York, 1994.

Tuyll, Hubert van, Feeding the Bear: American Aid to the Soviet Union, 1941 – 1945, New York, 1989.

Vakser, A.Z., „Nastroyeniya

leningradtsev poslevoyennogo vremeni 1945 – 1953 gody", *Nestor*, 1,5,2001.

— Leningrad poslevoyenniy, 1945 – 1982 gody, St. Petersburg, 2005.

Varshavsky, Sergei, şi Boris Rest, *Ordeal of the Hermitage*, trad.

Arthur Shkarovsky, New York, 1986.

— *Podvig Ermitadza*, 4 vol., Leningrad, 1987.

Velichenko, M.N., et al, ed., *Leningradsky tramvai 1941 – 194*$ St. Petersburg, 1995.

Verbrechen der Wehrmacht: *Dimensionen des Vernichtungskriege 1941 – 1944*, (Austeilungskatalog, Hamburger Institut lui Sozialforschung), Hamburg, 2002.

Vinokurov, Aleksei, „Blokadniy

dnevnik", în Stanislav Bernev şi Sergei Chernov, ed, *Arkhiv Bolshogo Doma*: *blokadniy dnevniki i dokumenty*, St. Petersburg, 2007.

Vishnevskaya, Galina, *Galina*: *A Russian Story*, San Diego, 1984;

Volkogonov, Dmitri, *Stalin*: *Triumph and Tragedy*, trad. Harold Shukman, Londra, 1991.

Volkov, Solomon, St. Petersburg: A Cultural History, New York, 1995.

— Testimony: The Memoirs of Dmitri Shostakovich, Londra, 1979.

Volkovski, N. L" Blokada Leningrada y dokumentakh *rassckrechennykh arkhivov*, Moscova şi St. Petersburg, 2005.

Voronina, Tatyana, I.E. Gusintseva şi V.V. Kalendarova, „Blokada glazami

ochevidtsev. Intervyu s zhitelyami Leningrada 1940-kh gg.”, *Nestor*, 6,2003, p. 37.

Voronina, Tatyana, şi Ilya Utekhin, „Rekonstruktsiya smysla v analize intervyu: tematicheskiye dominanty i skrytaya polemika”, în M.V. Loskutova, ed., *Pamyat o blokade*: *svidetelstva ochevidtsev i istoricheskoye soznaniye obshchestva*, St. Petersburg, 2005.

Voyevodskaya, A., Chetyre goda zhizni, chetyre goda molodosti, St. Petersburg, 2005.

Werth, Alexander, *Moscow 41*, Londra, 1942.

— *Leningrad*, Londra, 1944.

— Russia al War, 1941 – 1945, Londra, 1964.

Wilson, Elizabeth, *Shostakovich*: *A Life Remembered*, Londra, 1994.

Yarov, Sergei, „Rasskazy o blokade: struktura, ritorika i stil”, *Nestor*, 6,2003, p. 422.

Zelenova, Anna, Stati, vospominaniya, pisma: Pavlovsky dvorets, istoriya i sudba, St. Petersburg, 2006.

Zhenshehiny Leningrada v gody blokady (Tezisy năuchnoi konferentsii 10 – 11 marta 2005 g.), St. Petersburg, 2005.

Zhilinsky, Ivan, „Blokadniy dnevnik”, *Voprosy istorii*, 5,1996, p. 5 (pentru perioada 21 decembrie 1941 – 15 ianuarie 1942).

— *Voprosy istorii*, 5 – 6,1996, p. 3 (pentru perioada 16 – 30 ianuarie 1942).

— *Voprosy istorii*, 5 – 7,1996, p. 3

(pentru perioada 31 ianuarie-31 martie 1942).

Zhukov, Georgi, Marshal of the Soviet Union G. Zhukov: Reminiscences and Reflections, 2 vol., trad. Vic Schneierson, Moscov; 1985.

Zhuravlev, D.A., „Frontovik v tyku kontrol za nastroyeniyami voyeur nosluzhashehikh v leningradskikh gospitalyakh vo vrem) sovetsko-T nlyandskoi voiny 1939 – 1940 gg” *Nestor*, 6,2003, p. 40:

ARHIVE

Sankt Petersburg:

Centrul de Istorie Orală, Universitatea Europeană din St. Petersburg (Blokada v sudbakh i pamyati leningradtsev).

Tsentralniy Gosudarstvenniy Arkhiv Istoriko-Politicheskikh Dokumentov Sankt-Peterburga (TsGAIPD SPB).

Tsentralniy Gosudarstvenniy Arkhiv Kinofotofonodokumento Sankt-Peterburga (TsGAKFFD SPB).

Moscova:

Gosudarstvenniy Arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF).

Rossiisky Gosudarstvenniy Arkhiv Literatury i Isskustra (RGALI)

Rossiisky Gosudarstvenniy Arkhiv Sotsialnoi i Politicheskoi Istoi (RGASPI).

Rossiisky Gosudarstvenniy Voyenniy Arkhiv (RGVA).

Tsentralniy Arkhiv Ministerstva Oborony (Tsă MO).

Altele:

Bakhmeteff Archive of Russian and East European Culture, Universitatea Columbia.

BBC Written Archives Centre, Caversham.

Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg.

Hoover Institution Archives, Universitatea Stanford.

Widener Library, Universitatea Harvard (Proiectul Harvard asupra sistemului social sovietic).

Editura CORINT

ISBN: 978 – 973 – 135 – 770 – 6

Format: 16/54 x84
Coli tipo: 35
Tiparul executat la fedprint tipografie